

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei
IX.

A NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÚJABB EREDMÉNYEI IX.

2016. április 27–28.

**Szerkesztette
Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs**

**Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 2017**

Lektorálták

Bakró-Nagy Marianne, Bíró Bernadett, Büky László, Egedi Barbara,
Fazakas Emese, Forgács Tamás, Gréczi-Zsoldos Enikő, Gugán Katalin,
Haader Lea, Horváth Katalin, Horváth László, Janurik Boglárka,
Kalcsó Gyula, Marótiné Korchmáros Valéria, Maticsák Sándor, Nagy L. János,
Németh Miklós, Sárosi Zsófia, Sinkovics Balázs, Sipőcz Katalin,
Szentgyörgyi Rudolf, Szeverényi Sándor, Wágner-Nagy Beáta, Zsigri Gyula

© A szerzők, szerkesztők

Technikai szerkesztő
Sinkovics Balázs

ISBN 978-963-306-545-7 (nyomtatott)
ISBN 978-963-306-554-9 (on-line)

ELŐSZÓ

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei című konferenciát kilencedik alkalommal rendeztük meg Szegeden. A konferencián 37 előadás hangzott el a magyar és a finnugor nyelvtörténet köréből: az uráli nyelvek indoeurópai jövevényszavaitól Madách Imre idiolektusáig. A leadott kéziratokat két-két lektor bírálta el, és a szükséges változtatások és átdolgozások után jelen kötetbe végül 25 tanulmány került be. Ezúton szeretnénk megköszönni lektorainknak önzetlen és alapos munkájukat.

A finnugor nyelvtörténetet öt tanulmány képviseli a kötetben. Bíró Bernadett a manysi főnévképző elemek közül a *mā* 'tájék, vidék, föld, világ, hely, rész' grammatikalizációját vizsgálja, Gugán Katalin és Sipos Mária azt kutatja, hogy régi hanti szövegekben kirajzolódnak-e jellemző típusok az ige után megjelenő mondatrészek esetében, vagy sorrendjük véletlenszerű-e, illetőleg kimutatható-e valamiféle orosz kontaktushatás. Sampsa Holopainen, Juha Kuokkala és Santeri Junttila azt vizsgálják, hogy az uráli nyelvek második szótagi labiális magánhangzói datálhatók-e különböző időszakbeli indoeurópai jövevényszavak alapján. Keresztes László az erza és moksa birtokos személyjelezési paradigma kialakulását mutatja be, valamint azt, hogy az miként változott az idők során. Szeverényi Sándor a morfológiai evidencialitás rendszerét tekinti át a nganaszanban, majd az 'úgy tűnik/úgy látszik' ige viselkedését írja le korpuszadatok alapján.

A magyar nyelvtörténeti tanulmányok között vannak hagyományosnak számító témák, nemritkán új megközelítésben. Az ómagyar kor vonatkozásában Haader Lea az Apor- és a Lányi-kódex közös kezének tévesztéseit és javításait vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a szkriptor a diszgráfia, esetleg diszlexiával társult diszgráfia tüneteit mutatja. Katona Csilla azt tekinti át, hogy milyen hatások következtében alakult át az ómagyar korban a szótagszerkezet, és a szavak fonotaktikai fölépítése hogyan változott részben idegen hatásra, részben belső nyelvi fejlődés következtében. P. Kocsis Réka részletes elemzéssel, adatokkal alaposan alátámasztva azt igazolja, hogy a Huszita biblia fordítói a határozott névelőket tudatosan és következetesen igazították a fonetikai környezethez. M. Nagy Ilona és Bényei Ágnes pedig a Margit-legenda szótárát felhasználva azt mutatják be, hogy a szótár alapján több szó eddig ismert első előfordulása módosítandó, és több szó jelentése pontosítható.

A középmagyar kor beszélt nyelvhez közeli írott szövegeit is több tanulmány elemzi. Berente Anikó a szegedi boszorkányperek egyik írnoke, Barcza János származását kutatja nyelvjárási jelenségek alapján, és arra jut, hogy több, a nyugat-dunántúli/közép-dunántúli–kisalföldi régióhoz kötött jelenség mutatható ki az általa leírt iratokban. Dömötör Adrienne az *aki* és *amely* középmagyar kori használatát vizsgálja jelzői mellékmondatokban élőnyelvhez közeli szövegek alapján, arra helyezve a hangsúlyt, milyen változási tendenciák rajzolódnak ki a [+/-személy] jelentéssjegy mentén. Kocsis Zsuzsanna a fenyegetéseket középmagyar kori magánlevelezésekben kutatja, többek között a nemek és a társadalmi hierarchia szempontját is figyelembe véve. Varga Mónika tanúvallomások és magánéleti levelezések alapján a feltételes jelentéstartalom kifejeződését mutatja be a határozói igeneves tagmondatokban.

Néhány további tanulmány az újmagyar korhoz kapcsolódik. C. Vladár Zsuzsa tudománytörténeti tanulmányában a *Kar-jelia* etimológia és a kínai hasonlítás példája

alapján mutatja be Hell szerepét és nyelvészeti tevékenységét Sajnovics Demonstrációjában. Sinkovics Balázs azt vizsgálja, hogy az első magyar regényben, az Etelkában milyen mértékű az *ö*-zés, és hogy Dugonics a nyelvjárás más hangtani vagy morfológiai sajátosságait milyen mértékben használta föl a regényben. Gréczi-Zsoldos Enikő pedig az általa kiadott Madách Imre-levelezést elemzi, abban a tekintetben, hogyan érhető tetten írójuk idiolektusa a hangtani jelenségekben és a szókincsben.

Néhány tanulmány több nyelvtörténeti korszakot is érint. Forgács Tamás azt elemzi, hogy a frazeológiai egységek a szókincsbővítésben milyen szerepet játszanak, és milyen útvai vannak a frazeológizálódási folyamatnak: hogyan válnak szabad szókapcsolatok frazémává, illetőleg hogyan változik az állandósult szókapcsolatok jelentése. Horváth Katalin a *kies* és *kietlen* etimológiáit vizsgálja meg újra, és az adatok számbavétele után újabb érvekkel bizonyítja, hogy Balázs János megfejtése helyes, és a szavak a *köves* szó *kües* ~ *kies* változatával függenek össze. Kovács Éva arra keresi a választ, hogy a legkorábbi magyarországi oklevelekben előforduló helyneveknek lehet-e etnikai azonosító szerepük, és ha igen, milyen tényezők figyelembevételével. Kuna Ágnes a szakirodalom kritikus áttekintésével azt mutatja be, mi a szövegtipológia, és mi a jelentősége a nyelvtörténeti kutatásokban. T. Somogyi Magda a kicsinyítő-becéző funkciójú képzők jelentését és változását szedi össze, és megvizsgálja más képzőkhöz való viszonyukat a különböző nyelvtörténeti korokban.

Több tanulmány kapcsolódik nyelvtörténeti korpuszokhoz. Kuna Ágnes, Kocsis Zsuzsanna és Ludányi Zsófia bemutatják a készülóban lévő Magyar orvosi nyelvi korpusz (MOKO) tervezetét, és a korai magyar nyelvű írásos orvosi munkák alapján a normalizálási és szövegátírási munkafolyamatokat. Sass Bálint több példán keresztül azt illusztrálja, hogy a Magyar történeti szövegtár új lekérdezőfelülete milyen funkciókkal bír, milyen lehetőségeket kínál, valamint a pimasz szó kapcsán rávilágít arra, hogy a korpuszokkal hogyan lehet megerősíteni vagy cáfolni nyelvtörténetre vonatkozó feltevéseket. Meglévő korpuszokra támaszkodik két további tanulmány szerzője is. Horváth László a grammatikai változások közül igék (*lekésik vmiről/vmit, előfizet vmire/vmit* stb.) vonzatváltozását vizsgálja a nagyszótári korpusz alapján, és arra mutat rá, hogy a korpuszok felhasználásával pontosan lehet dokumentálni egyes nyelvtörténeti változásokat. Kugler Nóra középmagyar szövegtörpuszok adatai alapján arra vonatkozóan fogalmaz meg hipotézist, hogyan különbözött el az *-ék* ún. asszociatív többesjel az additív többesjeget jelölő szerkezetektől.

Amint ez a rövid áttekintés is mutatja, igazán színes a kötetbe került írások tematikája. Remélhetőleg nem lesz ez másként a következő, 10. jubileumi konferencián sem.

2017 júniusában

A szerkesztők

NYELVJÁRÁSI JELENSÉGEK VIZSGÁLATA A SZEGEDI BOSZORKÁNYPEREK EGYIK ÍRNOKÁNAK IRATAIBAN

ESETTANULMÁNY

BERENTE ANIKÓ
(Szegedi Tudományegyetem)

Bevezetés

Tanulmányomban a szegedi boszorkányperек iratanyagának egy részét veszem górcső alá. A most bemutatni kívánt vizsgálatot az eredeti iratanyagon végeztem, hiszen a Reizner János-féle első nyomtatott szövegkiadás (1900) nyelvtudományi szempontból pontatlan, így nyelvtörténeti vizsgálódás alapját sem képezheti. A szegedi iratoknak ugyan 2016-ban jelent meg újabb, bővített, kritikai kiadása,¹ azonban ez a munka számos pozitív tulajdonsága ellenére sem tekinthető nyelvtörténeti igényűnek.

A szegedi dokumentumok 1726 és 1744 között keletkeztek, az évek során több jegyző végezte a hivatalos iratok elkészítését. Négy iratban aláírások is szerepeltek, a nevekhez pedig a paleográfiai jegyek segítségével iratokat társítottam. A négy írnok² közül azonban most csak az egyikük adatait fogom részletesen bemutatni, méghozzá azt, akihez a legtöbb irat tartozik az eddig vizsgált kezek közül. Tanulmányomban Barcza János írnok anyanyelvjárását szeretném meghatározni a különböző nyelvi adatok alapján.

A kiválasztott írnok iratai a következő mappákban találhatók meg: CCVII. 44; CCVII. 70;³ CCVII. 72; CCVII. 74; CCVII. 75; CCVII. 76. egy része;⁴ CCVII. 77. első oldala; CCVII. 79; CCVII. 80. egy része;⁵ Farkas Istvánné Nedelko Margit elleni tanúvallomások. Ezeket az iratokat már nem kizárólag a paleográfiai jegyek segítségével sikerült egy szerzőhöz kapcsolni, hanem bizonyos nyelvi jelenségek is a segítségemre voltak. Korábban a CCVII. 76-os és 77-es iratot teljes egészében egy másik kézhez társítottam az íráskép hasonlósága miatt, és azt a megállapítást tettem, hogy több jegyzőnél is felfedezhető illeszkedésszerű adat (vö. Berente 2016: 36). Mivel azonban ezekből az

¹ Az újabb kiadás Brandl Gergely és Tóth G. Péter (2016) gondozásában jelent meg.

² Természetesen a teljes iratanyagot tekintve sokkal több jegyzőről beszélhetünk az íráskép sokszínűsége alapján, de ez még további vizsgálatot igényel.

³ Ebben a mappában a 70. számú irat másolata is megtalálható, a másolatra a CCVII. 70/B. jelzéssel hivatkozom. Mivel a B jelzetű irat másolati példány, érdemes lenne megvizsgálni, hogy a másolat készítésekor milyen módosítások történtek az eredetihez képest.

⁴ Az irat összesen 8 oldalból áll, Barcza kezéhez a 6. oldalon egy rövid vallomásrészlet köthető, amely oldalra van beszúrva, illetve a 8. oldalon egy elválasztó vonalat követő rész tartozik említett írnokunkhoz.

⁵ Az említett iratrészlet valójában a CCVII. 76-os dokumentumhoz tartozik, csak rossz mappában kapott helyet.

iratokból több részlet is Barczához köthető, és a kérdéses adatok éppen ezekben a részletekben szerepelnek, így lényegében az illeszkedéses ő-zés csak Barczánál fordul elő a boszorkányperek eddig vizsgált kezei közül. Ennek ellenére továbbra is úgy vélem, hogy a másik három „nevesített” jegyző esetében sem zárható ki az, hogy más nyelvjárási vídékről érkezettek Szegedre, ez viszont további nyelvjárási jelenségek vizsgálatát teszi szükségessé a későbbiekben.

A forrás jellegéből adódó kutatási problémák

A szegedi perek iratanyaga több szempontból is ígéretes korpusznak tekinthető. Egyrészt a peranyagok jelentős része az előbeszédhez közel álló forrás, hiszen a vádlottak és/vagy tanúk kihallgatási jegyzőkönyveiről van szó, azaz következtethetünk a tanúk/vádlottak révén a korabeli beszélt nyelvi állapotra. Másrészt az írnokok hivatalos pozíciót töltöttek be a magisztrátusban, így talán lehetőség van arra, hogy a deáki/írnoki szociolektus egyes elemeit is elkülöníthessük. Harmadrészt számolnunk kell azzal is, hogy ekkoriban már hathattak bizonyos spontán sztenderdizációs törekvések az írnokok körében (Németh 2004). Természetesen annak megállapítása, hogy egy bizonyos írott nyelvi jelenség az írnok vagy a tanú anyanyelvjárásának a részét képezhette, rendkívül nehéz feladat. Lássunk erre most egy-két példát az iratokból!

A Barcza nevéhez kapcsolt CCVII. 72. számú iratból származnak a következő részletek. Ahogy a példánk is mutatják, ennél a lejegyzőnél még nem találjuk nyomát a tanúktól származó idézetek pontos, külön jellel való jelölésének, és az írásjelek hiánya is megnehezíti az értelmezést. Láthatjuk viszont, hogy az írnoki stilizálást mutató E/3. személyű tagmondatok, valamint az E/1. személyű közlések váltogatják egymást. Utóbbiakat félkövérrel emeltem ki.

*„Megh ilteben az Első Urának tüzert ment volna Molnár Ilonához, akkoron látván, hogy edgy (bográcsban⁶) fazekben edgy darab követ főzött említet Molnár Ilona, tudakozván mert cselekedne? Felelte a Fatensnek, hogy **rea veszem a menkü atta kurvait, edgy kis mesterséget Csinálok**, csak hamár első Casus után, Tartván s edgy Kutycskát Molnár Ilona, midőn a Fatens feit volna, csak Gyakorta az Tehenej között forgodott, es midőn le tette a tejét, azonnal belenyalt az tejben, [...]*

*Ad Secundum nihil, Ad Tertium Molnár Ilonának szajabul hallotta a Fatens, **Ebalölköd ne tarcs te anni leant, es tehenet, mert nem értesz hoza**. Azutan Enyhány Esztendővel edgy deakat Tartván az hazanál Pöllekedésbe esvén Molnár Ilona a Deákal, akkoron a Fatens a Deak szajabul, illen szokat hallott. **Illen, amullan Teremtette, mikor Engem Szent Gellerd hegyire hordosz abrak gyanant szilva magat husz a fejembe**, arra Molnár Ilona semmit sem felelt a Deaknak. [...]*”

Az E/1. személyű lejegyzésből arra következtethetünk, hogy a hallott szöveget az írnok igyekezett a lehető leghívebben visszaadni. Ezekben az esetekben tehát feltételezhetjük, hogy a *menkü, Ebalölköd, Illen, amullan Teremtette* stb. a tanú szájából hangozhatott ebben a formában, de a többi esetben, ahol nincsenek olyan hívószavak, mint a

⁶ Az eredeti dokumentumban áthúзва szerepel. Az áthúzott adatokat zárójelben közlöm.

felelte reá, mondotta stb., valóban lehetetlen megmondani, hogy az írnok saját anyanyelvjárása vagy a tanúé érhető-e tetten. Viszont éppen a stilizálás miatt a *felelte reá, mondotta* típusú esetekben sem jelenthető ki biztosan, hogy az írnok nem végzett-e valamilyen szintű módosítást a lejegyzés alkalmával.

A fonetikai jegyek vizsgálata valóban nehéz feladat, s a történeti szociolingvisztika keretében nem is igazán kutatható terület. Erről részletesebben írt a Nevalainen–Raumolin-Brunberg (1996: 18) szerzőpáros, valamint magyar vonatkozásban Németh Miklós (2008, 2013) is. Úgy vélem azonban, hogy a fonológiai jegyek (például *e ~ ö, é ~ í* váltakozás) vizsgálata hozhat eredményt, hiszen éppen az ilyen adatok révén kezdem el kutatni, hogy valóban szegedi jegyzőről van-e szó – s mint majd később látni fogjuk, a nyelvi bizonyítékok arra utalnak, hogy Barcza nem Szeged környékéről származott.

A kutatás kezdetei

Egy korábbi vizsgálatom során felfedeztem a boszorkányperek irataiban egy érdekes jelenséget, az illeszkedéses *ö*-zést, amely Szeged környékén nem szokványos, hiszen ez a nyugat-dunántúli nyelvjárási régió jellemző jegye. Ugyanakkor az MNyA. térképlapjainak (761. *tőle*, 763. *belőle*, 767. *össze*, 899. *ütötte*) tanúsága szerint az illeszkedéses *ö*-zés a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió nyugati, délnyugati részében is fellelhető, így nem zárható ki ez a régió sem az írnok anyanyelvjárásának meghatározása során.

Mivel az iratok szegedi keletkezésűek, joggal várhatnánk el, hogy a szegedi nyelvjárás jegyei fognak túlnyomó többségben fölbukkanni az iratokban. Az illeszkedéses *ö*-zésből kiindulva azonban további nyugat-dunántúli, s egyes közép-dunántúli–kisalföldi régióban található településen is jellemző jelenségeket szintén bevontam a vizsgálatba, melyekre a későbbiekben még részletesebben kitérek.

Barcza nevéhez 11 iratot, illetve iratrészletet társítottam. Aláírás csak egyetlen dokumentumban (CCVII. 72.) szerepelt a *notarius* kifejezéssel, tehát a többi iratot egyrészt a nyelvi jelenségek, másrészt a paleográfia segítségével sikerült egy kézhez kötönnöm. Írnokunk írásképe jellemző, hogy sokszor nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy adott helyen milyen magánhangzóval is van dolgunk: pl. *a ~ o*: *mondotta ~ mon-datta* (CCVII. 76.), *é ~ í*: *gyogyítani ~ gyogyétani* (CCVII. 70/B). Előfordul az is, hogy a betűket fölcseréli a szón belül: pl. *pniz* (CCVII. 77. első oldala), *mnigvárt* (Farkasné Nedelko Margit elleni tanúvallomások). Az *ilteben, fárodozott volt* (CCVII. 72.) esetek nem biztos, hogy elírások, lehetséges, hogy ezek a nyelvjárási formák valóban így hangozhattak s így öröztek meg. Láthatunk jegyzőnkél példát a betű vagy betűkapcsolat kihagyására is, például *gyotrei* 'gyötreni' (Farkasné Nedelko Margit elleni tanúvallomások), *Egössében* 'egészségében' (CCVII. 75.). Ahogy a többi írnoknál is, nála is előfordul az a jelenség, hogy az ékezeteket másik magánhangzón helyezi el: pl. *tajbán* (Farkasné Nedelko Margit elleni tanúvallomások), de előfordul az is, hogy a mássalhangzók jelölése is kérdéses: pl. *akoron ~ akorom* (CCVII. 70.), *imnya ~ innya* (CCVII. 75.). Azokat az elírásokat vagy nem egyértelmű jelöléseket, melyek az adott nyelvjárási jelenség szempontjából megkérdőjelezhetők, a számszerűsítésnél nem vettem figyelembe, hiszen nem lehet egyértelműen eldönteni az íráskép alapján, hogy a grafémát milyen fonémaként is kellene értelmeznünk az adott pozícióban.

A kiválasztott jelenségekről

Az általam vizsgált jelenségek közül először a magánhangzó-jelenségek, majd a mássalhangzó-jelenségek adatait szeretném bemutatni. A magánhangzók köréből kiemeltem a zárt *í*-zést, a nyílt *é*-zést, az *á* utáni *o*-zást, az egyéb pozíciókban jelentkező *o*-zást, a nyílt *a*-zást és az illeszkedéses *ö*-zést. A mássalhangzók köréből a következőket vizsgáltam: palatalizáció az *l* és *n*, depalatalizáció az *ly* és *ny* esetében, explozív *gy*-zés, *ty*-zés. A képzők köréből a *-ni* főnéviigenév-képző különböző megvalósulási formáit vettem még górcső alá. Alapvetően olyan jelenségeket választottam ki, melyek együttesen egy nyelvjárási területhez kapcsolódnak szorosan, hiszen az illeszkedéses *ö*-zés, az erős *l*-ezés, erős *í*-zés, az explozív *gy*-zés, *ty*-zés, az *á* utáni *o*-zás és a főnévi igenév *-nyi* és *-nya* formája a nyugat-dunántúli és egyes közép-dunántúli–kisalföldi régióban található települések főbb nyelvjárási jegyei közé tartoznak. Nem tartom azonban célravezetőnek ezektől függetlenül tárgyalni a többi jelenséget, így ezeket egymással összefüggésben kívánom bemutatni.

Az adatgyűjtés során először érdemes a következőket tisztáznunk. Az egyik legfontosabb szempontunk, melyet meg kell határoznunk, hogy nyelvjárási adatainkat mihez viszonyítsuk, mivel hasonlítsuk össze.⁷ A forrásokban található nyelvjárási alakok és a mai sztenderd formák „szembeállítása” több szempontból is problematikus lehet. Úgy vélem, a tájnyelvi alakok összesítése nem jelent különösebb gondot (eltekintve a grafémák esetleges olvasati nehézségeitől), viszont a sztenderd alakok megszámlálása kétféle úton is történhet. Egyrészt a tájnyelvi alakból kiindulva megvizsgálhatjuk, hogy van-e a mai sztenderdnek megfelelő adatunk, ezeket pedig összegezzhetjük. Másrészt kiindulhatunk a nyelvjárási jegy lehetséges előfordulási pozíciójából is, ez esetben viszont nem feltétlenül lesz meg az alak tájnyelvi vagy sztenderd formája. Mivel zárt korpusssal dolgozom, így az adataim is végesek, esetlegesek, azaz a nyelvi változók esetében nem feltételezhető, hogy a másik forma „párja” is biztosan fel fog bukkanni az írásokban. Továbbá megjegyzendő, hogy azok fölött az alakok fölött a figyelmünk könnyebben átsiklik, melyek nem állíthatók párba, és csak a mai sztenderd formában találhatók meg iratainkban. További nehézség, hogy a mai sztenderdhez vagy a mai nyelvjárási állapothoz való viszonyítás alapvető módszertani problémát vet föl, ezért szükséges a nyelvi pótkompetencia fogalmát (Forgács 1993–1994) mindig szem előtt tartanunk. Mivel a 18. század elején keletkezett szegedi iratok nyelvjárási állapotát kívánom vizsgálni, célszerűbbnek tűnik, ha a Szeged környéki nyelvjárási régió jellemzőivel vetem össze talált adataimat, hiszen így kimutatható, hogy a Szeged környékén jellemző nyelvjárás hogyan érvényesül/nem érvényesül az iratokban. Megjegyzendő viszont, hogy sok esetben a Szegeden jellemző alakok a sztenderd formákkal is megegyeznek (ld. *-ni* főnévi igenév képzője).

A vizsgált jelenségek esetében a nyelvjárástörténeti szakirodalom, valamint az eddig elkészült történeti nyelvészeti és kimondottan a történeti szociolingvisztika keretei között született elemzések nyújtottak támpontot. Tehát az adatgyűjtésem során a nyugat-

⁷ Ahogy névtelen lektorom felhívta a figyelmemet rá, célszerűbb, ha nem a mai sztenderd, hanem a Szeged környéki nyelvjárási régióban jellemző alakokkal hasonlítjuk össze a dunántúli területeken megtalálható jelenségeket.

dunántúli, közép-dunántúli–kisalföldi régió nyugati részében is jellemző tájnyelvi alakból indultam ki, ezeket csoportosítottam, majd megnéztem, hogy az adott szó a Szeged környéki régióban is előfordul-e. Ezután összesítettem a változók párait is (ezek az adatok szerepelnek majd a táblázatos összesítésben). Egy-egy jelenség tárgyalásakor ki fogok arra is térni, hogy bizonyos nyelvjárási jegy egyes pozíciókban és szavakban hogyan fordul elő (pl. a *-ség* képző előfordulása az *í-zés* jelenségén belül). Természetesen azt nem vártam, hogy a nyugat-dunántúli/közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási jelenségnek megfelelő alak is ugyanazokat a ragokat viselje: pl. a *szandikidatt* elemmel a *szandékal* formát állítottam szembe, hiszen ebben az esetben a vizsgált nyelvjárási jelenség szempontjából a szuffixum fajtája mellékes.

A magánhangzókat érintő jelenségek

A Barcza nevéhez kötött iratokban a legszembetűnőbb jelenségek egyike a **zárt *í-zés***. Benkő (1957: 89) szerint az *í-zés* a 16. és 17. század első felében az irodalmi nyelvben is népszerű volt. A legerősebben *í-ző* nyelvjárástípusok egyrészt a Nyugat–Északnyugat-Dunántúlon, másrészt az északkeleti területeken alakultak ki. Papp (1961: 215) úgy véli a 16. századi deáki nyelvhasználat vizsgálata alapján, hogy a deákok igyekeztek kerülni az *í-zést*, sőt, Benkő (1957: 90) is azt állítja, hogy a 17. században az irodalmi norma még inkább kezdett eltávolodni az *í-zéstől*. Noha a jelenség főként a fentebb említett területeken tört előre, számos más nyelvjárási területen is megjelenik több-kevesebb *í-ző* alak. A szegedi tájnyelvben is találunk szórványosan ilyeneket, igaz, az *í-zés* itt nem tekinthető kiterjedtnek, csupán egy-egy lexéma érintett a jelenségben. Bálint Sándor Szegedi szótárából (1957) a következőket említhetjük: *emísz* 'emész', *kelisz/kilisz* 'kérész', *kukurikul* 'kukorékol', *penísz* 'penész', *típ* 'tép' stb. Az iratokból gyűjtött alább közölt adatok közül csak a *kukorikos* található meg *í-ző* formában a Szeged környéki nyelvjárási régióban, a többi viszont a Szegedi szótárból nem adatolható:

annik, dil, eligh (kétszer), *Emlikezik* (kétszer), *enyi hanu, Enyi hany, Enyihány, erőtlensigben, fill, firfiak, firfiu, haza irkezet, iczaka, iczakán, Iczakanak, ides, iged* 'égett', *igetborban, igetet, igett* (háromszor), *igirt, ilteben, ismigh, itettük megh, kinszeretette, kintelen, kintelenettetek, kiregetet, kiregetett, kirt* (kilencszer), *kirte* (négyszer), *kirvén, kukorikos, liszen, megh fejtik* (kétszer), *megh igett, megh igetvén, megh igh, megh ismirvin, meghigetven, ménimő, menninek, menvin* (háromszor), *minimő* (ötször), *minimött* (kétszer), *miriszlett, nyomorik, nyomorika, pinteken, pizel, pniz, pnizt, reminségh, szandikidatt, szemil, szemilek, szemilel, tighed, Törtinven, vendigesettek, vendighsigbe, vendighsighben, veszprimi, Veszprimii, vigben* (háromszor), *vighben* (kétszer), *vigh* (kétszer), *vir, vivin*

A 98 *í-ző* adat mellett csak 37 esetben fordult elő a Szeged környékén is használt nem *í-ző* alak, azonban további példákat találtam, amikor az adott pozícióban lehetséges ugyan az *í-zés*, de ez mégsem jelenik meg az írott korpuszban. Megjegyezném a *fél* igével kapcsolatban, hogy csak egy adatom szerepel *í-zve*, *é-s* változatban csak a *fél* számnév található meg a korpuszban. Az *erőtlensig* szóban a *-ség* képző a zártabb formát mutatja, a *vendégség* esetén pedig előfordul mindkét forma egy-egy példában

(*vendeghséghb[en]* és *vendighsighb[e]*), de a *felesége*, *tellességel*, *mesterséget*, *szövet-sége*, *helséghben*, *segétséghre* és *reminségh* szavak képzője kizárólag a nyíltabb formában fordul elő (igaz, van olyan adatom, ahol *i*-zés szerepel a képző előtti hangsúlytalan pozícióban, ld. *reminségh*). A *megfejtik* 'megfejték' szóalak kétszer szerepel, és ezen kívül csak *é*-s változatokat találunk a többes szám harmadik személyű igerag helyén: *nevették*, *vették*, *vették* 'vitték', *vítették* (és pl. a *fazék* főnév sem fordul elő *i*-s alakban). A *menvén* szó esetében megtalálható a Szegeden és a sztenderdben is jellemző *é*-zö, valamint a nyugat-dunántúli régióban (is) megtalálható *i*-zö nyelvjárási forma, de például a *hintvén*, *kerdeztvén*, *kérvén*, *lévén*, *megh fenyegetvén*, *segítvén*, *történevén*, *vervén* szavak esetén csak a nyíltabb forma mutatható ki. A *megh ismirvén* példában az *é* ~ *i* váltakozás mellett látható, hogy az *e* helyén is *i* áll, melyet egyrészt magyarázhatunk azzal, hogy a határozói igenév képzőjének zártabb formája hathatott a tő felé, másrészt viszont inkább az tűnik valószínűbbnek, hogy elírás, tévesztés állhat az *i* felbukkanása mögött.

A zárt *i*-zö alakok mellett az *é*-zés is megtalálható az iratokban. A legtöbb *é*-s változat az *-ít* képző kapcsán mutatható ki, de más szavak is érintettek a jelenségben:

el kerekettette, *emlétet*, *gyógyécsam*, *gyógyétotta*, *Gyogyetotta megh*, *gyogyetta megh*, *heján*, *kerétette el*, *kévánt*, *kinszeretette*, *kintelenettetek*, *megh gyógyetotta*, *megh gyógyétotta*, *megh Gyogyetottade*, *megh nyomorétotta*, *megh szédétette*, *szénylodik*, *Tüzesécsen*

Németh (2004: 71) az *-ít* képző vizsgálatok kimutatta, hogy az 1717 és 1723 között keletkezett szegedi iratokban az *-ít* képzős adatok körében 95%-ban a zártabb forma jelent meg. Papp (1961: 216) megjegyzi, hogy az *é*-s forma a 16. századi keleti–északkeleti deáki nyelvhasználatban nem volt normaértékű, s sokszor csak az *i*-zés kompenzálása miatt jelentkezett a nyíltabb forma. Ez a kompenzálás pedig írnokonként lehetett eltérő is, hiszen a nyelvi tudatosság is hatással volt arra, hogy megjelenik-e az írnoknál az *é*-zés, s ha igen, akkor pedig milyen arányban. Ennek fényében nagyon érdekesnek ígérkezik a többi írnok iratainak vizsgálata, s összehasonlíthatóvá fog válni Németh korábbi eredményeivel is. Megjegyzendő még, hogy a *kéván*, *kénál* típusú szavak a 16. századi írnokok nyelvében viszont nem számítottak idegennek, hiszen ahogy Gréczi-Zsoldos írja (2007: 70), valószínűleg „ezek az igealakok az egész magyar nyelvterület írásműveiben megnyilvánuló deáki szociolektus részei.” Barczánál egy *kévánt* forma fordult elő két zártabb alakkal szemben (*kivanta*, *kivantak*). E szónak a nyíltabb magánhangzós változata Szeged környékén is jellemző.

Az *é*-zés viszont nemcsak *i*-vel, hanem *i*-vel is mutat váltakozást:

edgyék 'egyik', *gyanakszék*, *Gyétkos*, *méképpen*, *ménemő*, *Ménemő* (két-szer), *ménimő*, *séncz* 'sincs' [sic!], *szélaj*, *vétt* 'vitt', *vették* 'vitték'

Az ÚMTSz. kötetei szerint a *minémű*, *miképp*, *szilaj* és *sincs* nem található meg nyelvjárásainkban *é*-zö formában, de a *nincs*-nek van *něncs* alakja a dunántúli térségben (vö. ÚMTSz. IV: 72), ami viszont megmagyarázhatja a *séncz* [sic!] felbukkanását. A TESz. (1970: 929) a *minémű* esetén feltünteti a *menemew*, *menemw*, *menyemiw* formákat, tehát ennek az adatnak nyelvtörténeti előzménye mutatható ki. A *gyanakszék* kapcsán felmerül az elbeszélő múltként való értelmezés lehetősége is. A *méképp* esetén gondol-

hatunk még az *é* hatására is, esetleg tévesztésre, ahogy a *szélaj* esetében is gyanakodhatunk elírásra. Ahogy korábban már utaltam rá, az *é*-zés a regiszter sajátossága lehet, tehát nem feltétlenül nyelvjárási jelenséggként kell értékelnünk. Ebben az esetben feltételezhetjük, hogy az *é*-zést – az *i*-zést kompenzálандó – az írnok kiterjesztette olyan szavakra is, melyek rövid *i*-t tartalmaznak. A másik magyarázat az írnok vagy a tanúk anyanyelvjárásához kapcsolódhat, hiszen az *é*-zés a Dunántúl déli részén és Erdély keleti területein is szórványos nyelvjárási jelenségnek tekinthető, sőt, morfémanként megtalálható a Duna–Tisza közén, Szeged környékén is, ld. a fentebbi *kéván* példáját (vö. Imre 1971: 146). Így az *é*-ző adatok felbukkanásának magyarázata Barczánál a nyelvjárásban és a regiszterben is kereshető. Ahhoz azonban, hogy erre vonatkozó további következtetéseket vonhassunk le, jóval több adatra lenne szükségünk.

Az *i*-zés után a következő markáns, magánhangzókat érintő jelenség az **illeszkedéses *ö*-zés**. Az *ö*-zés tekintetében többféle típust is megkülönböztetünk, a szegedi nyelvjárás a független *ö*-zést mutatja. Az illeszkedéses *ö*-zés, mely előfordul Barcza lejegyzéseiben, a nyugat-dunántúli régió sajátossága (vö. Juhász 2003: 267–81), de ahogy korábban említettem, a közép-dunántúli–kisalföldi régió egyes települései is érintettek a jelenséget illetően. Lássuk ezeket a példákat is!

annak előttö (kétszer), *be öntöttö*, *bele ütöttö*, *belölo*, *belölö* (háromszor), *ellöttö*, *ellöttö*, *előttö* (tizenkétszer), *Ennekelöttö*, *felolo*, ***haza felö***, ***házafelö***, *köpijö*, *szeme közö*, *megh füröszöttö* (kétszer), *öcsö*, *öszvö* [...] *allonyi*, *öszvö allanyi*, *öszvö alatt*, *öszvö allyanyi*, *öszvö hajtogatván*, *öszvö huszták*, *öszvö huzván*, *öszvö vervén*, *öszvö vonyattattak* (kétszer), *sutotto*, *süirtö*, *töttö* (kétszer), *tulo*, *tülö* (ötször), *ütülö*, *vert öszvö*

Ahogy láthatjuk, két példában az illabiális magánhangzó után következik a labiális (*haza felö*, *házafelö*). E. Abaffy (1965: 149) is megjegyzi, hogy az illeszkedéses *ö*-zés a Sopron megyei területeken is általánosabb lehetett, hiszen olyan formában is előfordulhat ez a típusú *ö*-zés, ahol előzőleg nem labiális hang szerepel (pl. *fizetésö*). Az ilyen alakok létrejöttében az analógia játszhat szerepet, vélhetően a *fele* két példájában is az analógia hatása érvényesült. Az 53 illeszkedéses *ö*-ző adat ellenében csak két helyütt fordult elő a Szeged környéki régióban is jellemző alak: *annak előtte*, *föltöttö*. Ugyanakkor figyelembe véve azt, hogy valószínűleg terjedőben lehetett az illeszkedéses *ö*-zés analógiás kiterjesztése, így olyan adatokat is érdemes megnézni, mint a *bére*, *felesége* vagy *szövetsége*. Ezekben az esetekben azonban egyetlen alkalommal sem őrződött meg írnokunknál az illeszkedéses *ö*-zés analógiás kiterjesztése. Az E/3. személyű birtokos személyjelet tartalmazó egyéb szavak mindig illabiális formát mutatnak nála: *eökeze*, *szeme* (háromszor), csakúgy, mint az igék: *be tette*, *bele vetette*, *le tette*, *szette*, *tette* (kétszer), *vette*.

Az ***á* utáni *o*-zás** esetében tudjuk, hogy a magyar nyelvterület középső részei kimaradtak az *á* után jelentkező *o*-zás fejlődéséből, de a Dunántúl és az erdélyi Mezőség területein a változás egymástól függetlenül is végbement. Benkő (1957: 91) szerint a jelenség a Dunántúlon már a 16. század második felében, míg Erdélyben a 17. században

jelent meg, sőt a 18. század közepén már minden keleti nyelvjárástípusban általános volt. Barcza irataiban szórványosan szintén találunk erre a jelenségre is példát.⁸

altol 'által', *fa labokan*, *fa labokon*, *fajlolvan*, *farodozott volt*, *lábáro*, *laczotott* 'látszatott', *Leankanok*, *megh bantod* 'megbántad', *szolgalotb[an]*, *szolgalottb[an]*, *szolgalottyab[an]*, *Utollaro*

A *fa labokan* és a *farodozott volt* adat esetében felmerül a gyanú, hogy egyszerű betűcsere eredményéről van szó, hiszen más példákban is láthattunk hasonlót ennél az írnoknál. A fentebb bemutatott adatok változatai, melyek a Szeged környéki régióban és egyúttal a sztenderdben is jellemzőek, csak 10 esetben fordultak elő.

Az *á* utáni *o*-záshoz kapcsolódnak részben a különböző pozíciókban megvalósuló ***o-zás*** jelenségét mutató adatok is. Az *o*-zást illetően Németh (2004: 66) megállapítja, hogy a köznyelvhez képest zártabb alakváltozatok nem idegenek a szegedi nyelv hangrendszerétől, csak mivel a szuffixum előtti pozícióban jelentkezik inkább, így például a Szegedi szótár (1957) nem adatozza ezeket a jelenségeket. Mivel azonban feltételezhető, hogy írnokunk nem szegedi volt, így érdemes más nyelvjárási területek adatait is számba vennünk. Gréczi-Zsoldos (2007: 73) szerint a palóc iratokban előforduló *o*-zás szokatlan, eredete pedig az lehetett, hogy a nyugati területeken jellemző *a*-val szembeni *o*-zás beszivároghatott a 17. századi nógrádi jegyzők írott nyelvébe is, esetleg a scriptorok a nyugati vidékről kerültek Nógrád vármegyébe. Tehát ha feltételezzük, hogy Barcza a nyugati területekről származik, ez magyarázhatja a jelenség meglétét, valamint azt, hogy miért találunk például a hangsúlyos pozícióban is *o*-t az *a*-val szemben (a hangsúlyos helyen jelentkező *o*-zás nem jellemző a szegedi nyelvjárásban).

allonyi, *fájdalmokal*, *hordosz*, *jovalla*, *jovaslassaban*, *mostonában* (két-szer), *osztogotásban*, *virradora*

Itt tartom érdemesnek utalni a jelenség ellentétére, vagyis az *o* ellenében jelentkező ***a-zásra***. Ezeknek az adatoknak az előfordulása különösnek mondható a szegedi környezetben. Ahogy a példák is mutatják, legtöbbször a *-t* tárgyrag és a *-tt* múltidő-jel és befejezett melléknévi igenév képzője előtt fordul elő a nyíltabb forma, de más pozíciókban is előfordul *a*-zás írnokunknál.

adatt (négyyszer), *akar* 'akkor' [sic!], *almat* 'álmot', *álmát* (kétszer), *atkozatt*, *azan* 'azon' [sic!], *Babonaságat* (kétszer), *babonaságatt* (kétszer), *boszorkanyakat*, *bubájosságatt*, *Bübájóságat*, *deakat* (kétszer), *el tavaznak*, *falában* 'falábon' (kétszer), *fa labokan*, *farodozott*, *magat* 'magot', *mastani*, *megh halálozat*, *mondatta* (hatszor), *mondattae* 'mondotta-e', *rea olvasatt*, *szalannat* (háromszor), *szalannát* (háromszor), *valna* 'volna', *varázalás*

⁸ Megjegyzendő, hogy egy adat (*gyanosagago*) esetén felmerült egy izgalmas kérdés: vajon áthúzás/átírás nélkül javította *á* utáni *o*-zássra a szótagot a lejegyző vagy egyszerűen csak eltévesztette a szó lejegyzését? A későbbiekben érdemes lenne az önjavítás hasonló eseteit is megvizsgálni, így talán pontosabb képet kaphatnánk írnokunk nyelvi tudatosságáról is.

A palóc iratokban csak elvétve fordulnak elő *a*-zó adatok (Gréczi-Zsoldos 2007: 72), a korábbi szegedi iratokban (Németh 2004: 65) legtöbbször a *váras*, illetve az *aranyazására*, *lakadalmára*, *hambár* alakok érintettek, s ott sem nagy számban. Írnokunk irataiban az imént említett szavak közül csak a *város* szó fordul elő; összesen kétszer szerepel, és mindkét alkalommal a zártabb formát mutatja. Az *akar* 'akkor' és *azan* 'azon' esetében az is felmerül, hogy elírásokról lehet szó, hiszen 18 alkalommal szerepel az *akkor* zártabb forma (és 29-szer az *akkoron*), míg 21 *azon* áll egyetlen *azan* adattal szemben (és 4-szer látható az *azonnal*).

A Barcza esetében látott *a*-zó adatok száma meglepő, hiszen sem nyugaton, sem Szegeden nem jellemző ez a jelenség. Az *a*-zás a legkiterjedtebben a Mezőségben alakult ki, elképzelhető tehát, hogy valamilyen módon ez a nyelvjárás lehetett hatással a lejegyzés során? Gréczi-Zsoldos felveti (2007: 73), hogy a 16. században meginduló *o > a* nyíltabbá válási folyamat terjedésének lenyomataként őrződhettek meg *a*-zó adatok a Nógrád megyei írnokok írott nyelvében, ezt pedig segíthették/elősegíthették egyes nyelv-taníróink munkái is. Így nem kizárt, hogy a szegedi iratokban is azért őrződhetett meg ez a jelenség, mert ekkor még a jelenség terjedőben volt. Másik lehetséges magyarázat lehet az, hogy a tanúk szájából hangzottak el ezek az adatok, a lejegyző híven lejegyezte, így megőrizve azokat. Barcza esetében még egy dolgot meg kell azonban említenünk, mégpedig azt, hogy nagyon sokszor nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy *o* vagy *a* grafémáról van-e szó bizonyos pozíciókban (legkevesebb 35 szó esetében merült fel kétség e tekintetben). Ez alapján tehát azt is feltételezhetjük, hogy ez egyfajta írássajátság is a jegyzőnél, akár ez is lehet a magyarázata az *a*-zó adatok viszonylag nagy számának (kiváltképp a *mondotta*, *babonaságot* típusú szavak esetén).

A mássalhangzókat érintő jelenségek

Az *l ~ ly* hangviszonyban a 16. században jelentős változások zajlottak le, melyek következtében nyelvjárásaink *l*-ező és *ly*-ező részlegekre váltak (Benkő 1957: 98). A tövégi elvonódások és különböző analógiás hatások révén a nyugati nyelvjárásokban az *l*-ező, míg a középső és keleti nyelvjárástípusokban az *ly*-ező alakok szereztek nagyobb érvényt maguknak. Ez alapján az *l*-ezés nem köthető a Szeged környéki nyelvjárási régióhoz, itt inkább a *ly*-s alakok előfordulása várható nagyobb mértékben. A vizsgált forrás ezzel ellentétes képet mutat, ezt az alább közölt *l*-ező adatok mennyisége is alátámasztja.

amullan, *Babarczi Gergelt* (kétszer), *Bordas Mihál* (kétszer), *Bordás Mihál* (kétszer), *Bordas Mihálnak* (kétszer), *fekéllekkkel*, *Felleb* (kétszer), *folamodván*, *foló*, *folt* 'folyt', *Fölleb* (kétszer), *halogh*, *helen*, *heleny*, *helre*, *helségghben*, *il* (kétszer), *illen* (hatszor), *illenAtta*, *jovalla*, *Legh fölleb*, *megh próbállák*, *melbül*, *mellett* 'melyet', *mihelest*, *mullon*, *nyavala*, *nyavalanak*, *nyavalássak*, *ollannak* (háromszor), *ollas*, *Sipos Gergelnet*, *Sörös Mihálnet*, *Sz Mihál*, *szemelleken*, *szemil*, *szemilek*, *Szemílel*, *Szent Gergel*, *tavali*, *Tavali* (kétszer), *tellességel*, *Utollaro*, *valamel* (kétszer), *valla* (ötször), *valla megh* (kétszer), *valla rea*

A *jovalla* és *valla* igék egybeesnek az elbeszélő múltat kifejező formákkal, de mivel a szöveghelyeken egyértelműen kiderül, hogy jelen idejű leírásokról van szó, így

biztosra vehető, hogy *l*-ező alakokként kell őket értelmeznünk. Az *l*-ező alakok nagy számát magyarázhatná akár az is, hogy az írrok esetében olyan írássajátság tapasztalható, mely szerint nem jelöli a palatálisokat. Véleményem szerint azonban ez kizárható ennél a lejegyzőnél, hiszen csak egy-két olyan esetet találunk, ahol a palatális jelölése hiányos (pl. *megh gyogítottade*). Az utóbbi példának egyébiránt a legvalószínűbb magyarázata lehet a korábban is már említett tévesztés, betűkihagyás.

A dokumentumokban azonban nemcsak *l*-ező, hanem *ly*-ező adatok is felbukkannak:

holly, mellyett 'mellett', *mellyette* 'mellette', *mellyit* 'mellét', *mively*, *öszvő allyanyi*

A *ly*-ező adatokból látszik, hogy szó végén és magánhangzóközi helyzetben fordul elő csupán *ly*, itt vélhetően a palatális ejtést is feltételezhetjük. A fentebbi adatok közül a Szegedi szótár (1957: 142–3) csak a *mej*i formát adatozza mint a Szeged környéki régió sajátossága, de ha feltételezzük a *mellyit* palatális ejtését, akkor a két adat nem tekinthető azonosnak. A *mellyette* az ÚMTSz. (III: 1217) tanúsága szerint a moldvai csángó és a dunántúli területeken is adatozhat. E. Abaffy (1965: 157) Sopron megyei adatai azt mutatják, hogy magánhangzó előtt és abszolút szóvégen is gyakori volt a 16. században az *l* palatalizációja – talán itt is hasonló folyamat mehetett végbe. Megjegyzi továbbá azt is (1965: 190), hogy pl. a *holly* hiperurbanisztikus jellegű, s éppen az erős *l*-ezésre, vagyis az ellenkező folyamatra utal. Ezt figyelembe véve tehát az *ly*-es adataink az erős *l*-ezés jelenségét erősíthetik, s ezáltal is az írrok dunántúli származását tételezhetjük föl. Továbbá felvetődhet még egy kérdés, ahogy egyik névtelen lektorom felhívta rá a figyelmemet: lehet-e szófaji kötöttségük ezeknek az *ly*-es alakoknak? Ezt a kérdést azonban egy nagyobb korpusz elemzésével lehetne a későbbiekben megválaszolni.

Az *n ~ ny* **hangkapcsolatra** térve, ezek eltérő esetei a szegedi tájnyelvben is felfedezhetők. Németh (2004: 80) Végh munkáját idézve írja, hogy a tápé⁹ nyelvjárásban az *n*-es és *ny*-es paradigmák bizonyos fajta kiegyenlítődését tapasztaljuk. Lényegében tehát ezek az adatok nem állnak messze a szegedi tájnyelvtől sem, általuk tehát nem is tudjuk az írrokunkat más tájhoz kapcsolni. Az *egynéhány* : *ennyihány*, a *megy* : *mönyünk* ~ *mönünk*, a *teknő* : *teknő* és a *von* : *vony* formában Szegeden is használatos.

A Barcza által lejegyzett *ny*-es alakok a következők:

el menyvén, elöbenyi, enyi hanu 'egynéhány' [sic!], *enyi hany, Enyi hany, heleny*,¹⁰ *hoza menyvén, hozá menyvén, hozaja menyvén, ki menyvén, öszvő vonyattattak* (kétszer), *Teknyő* (kétszer), *teknyőbe, Teknyött*

Az *n*-es alakok jóval nagyobb számban fordulnak elő írrokunk irataiban. Az *aszony* depalatális változata például Tápén is megtalálható, sőt Németh (2004: 81) is közöl *n*-es adatokat: *hánni, Karácson, Kénszerített*[ek], *Boldog Aszón* (összesen 10 esetben).

⁹ Tápé nagyon közel található Szegedhez, ma Szeged egyik városrésze. Tápé nyelvjárásáról Végh József munkája 1971-ben jelent meg.

¹⁰ Ebben az esetben a szó grafémáinak olvasata biztos, de nem zárható ki az elírás lehetősége sem.

Ahogy az alábbi példák mutatják, Barcza esetében kiterjedtebb a depalatalizáció, mint az 1717 és 1723 között keletkezett iratokban.

anni 'annyi', *azon* (hétszer), *Aszonhoz* (kétszer), *Aszonnak, aszszon* (kétszer), *Aszszonnak, azon* 'asszony', *bizonságh, bizonsághnak* (kétszer), *Bizonságnak* (kétszer), *fenegette, fol nem nithatta, Gazda Aszon, GazdaAszon, GazdaAszonnak, hánszor, iszonu, Karacson, kinszeretette, kintelen, kintelenettetek, Kis leankaját, Kocsonádra, Kőkénne, kõnvre, Leankajának, Leankaját, leankának, Leankanok, leant, leánt* (kétszer), *menecske* (kétszer), *Nézo aszon, reminségh, sinlodigh, sinlödik, Varsánban, Vén Aszon*

Az *anni* adatot akár *annyi*-nak is olvashatnánk, de ezt nem tartom valószínűnek, mert Barcza egyik iratában sem értelmezhető a *ni* betűkapcsolat *ny*-ként (vagyis a jelölés nála már egyértelműnek tűnik), sőt, az *anni*-t egy újabb depalatalis forma, a *leant* szó követi közvetlenül. A *bizon* és a *sénlödik* formák a Szegedi szótárból is adathatók.

A korábbi szakirodalmi munkák gyakorta adathatják a *tehen* palatalizált változatát, ennél az írnoknál viszont konzekvensen a mai sztenderdnek megfelelő alak bukkan fel, illetve a *kenegette* forma sem adatható nyelvjárási változatban. Ugyanakkor a *boszorkány* és a *bizonyos* szavak esetében is mindig a mai sztenderdnek megfelelő formát találjuk, holott ezekben az esetekben is várható lenne a depalatalizált forma előfordulása.

A főnévi igenév képzőjét tekintve az mondható el, hogy a szegedi régióban a *-ni* forma, míg más nyelvjárási területeken, például a palócoknál a *-nyi*, a Dunántúlon pedig a *-nyi* és a *-nya* is elterjedt. A periratokban a szegedi nyelvjárásban jellemző (és a mai sztenderd alaknak is megfelelő) *-ni* mellett az említett egyéb formák is megjelennek:

allanyi, allonyi, allyanyi, fejnyi (kétszer), *fekünyi, fogh lennyi, hanyi, hoznyi, imnya* [sic!], *inya* (kétszer), *lenyi* (kétszer), *megh fogja innya, megh fogod banyi, megh inya, megh innya*

A főnévi igenév *-nyi* és *-nya* formái ebben az esetben körülbelül fele akkora arányban fordulnak elő, mint a *-ni* forma, hiszen 38 olyan adatot találtam, ahol a sztenderdnek is megfelelő alak tapasztalható. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy a szegedi tájnyelvtől távol álló formák szintén arra utalnak, hogy a lejegyző nem Szeged vidékéről származott.

A 15. században az *rj* > *rgy* hangváltozás a Dunántúl délnyugati részén indult meg, sőt a változás belső nyelvi terjedése révén a *j* > *ty* változás is megjelent a zöngés-zöngétlen párhuzam alapján. A 17–18. század folyamán ez a nyugati magyar nyelvjárási jelenség teret hódított, de a középső és keleti nyelvjárásokra már nem terjedt tovább (Benkő 1957: 100). Barczánál csak az *rgy* hangkapcsolat meglétére találunk példát:

Gellergyat, Vargy 'várj', *vergye megh*

Az *rgy* hangkapcsolat kevés adatban mutatható ki, sőt az *rj* sem található meg Barczánál túl sok adatban: *nem akarja, zellerje* 'zsellérje' és egy bizonytalan olvasatú esetben, a *torjab*[a]. A *Vargy* és *vergye megh* adatok a tanúvallomás lejegyzett részeiben találhatóak meg, a *Gallergyat* pedig az egyik feltett kérdésben szerepel. Természetesen a kevés előfordulás miatt nehéz következtetéseket levonni, de a jelenség megléte egyrészt talán magyarázható azzal, hogy az írnok nyugat-dunántúli/közép-dunántúli-kisalföldi

származású volt, másrészt a tanúk nyelvhasználatának is része lehetett ez a típusú hangkapcsolat. A *ty*-zés csak két esetben valósulhatott volna meg: *nápján*, *szopja*.

Összefoglalás

Hogy jobban kirajzolódjanak a nyugat-dunántúli vagy közép-dunántúli–kisalföldi és a Szeged környéki nyelvjárási alakok közötti különbségek, érdemes őket táblázatba foglalni. Az 1. táblázatban azokat az eseteket vettem számításba, melyek a különböző nyelvjárási régiókban előfordulnak, és releváns eltérést mutatnak egymáshoz képest.

1. táblázat: A magánhangzókat és mássalhangzókat érintő nyugat- vagy közép-dunántúli–kisalföldi és Szeged környéki nyelvjárási adatok számszerű megoszlása

Jelenség	Nyugat-/közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárásra jellemző adatok száma	Szeged környéki nyelvjárásra jellemző adatok száma
Erős <i>i</i> -zés	98	37
Erős <i>l</i> -ezés	67	49
Illeszkedésem <i>ö</i> -zés	53	2
Főnévi igenév képzője	18	38
<i>Á</i> utáni <i>o</i> -zás	13	10
Explozív <i>gy</i> -zés	3	3
Explozív <i>ty</i> -zés	0	2

Ahogy a táblázat is mutatja, a kimondottan a nyugat-dunántúli/közép-dunántúli–kisalföldi régióhoz kötött jelenségek közül legtöbbször az *i*-zés, *l*-ezés és az illeszkedésem *ö*-zés fordult elő írnokunknál, míg a főnévi igenév *-nyi* és *-nya* formája, az *á* utáni *o*-zás és az explozív *gy*-zés csak kevés adatban mutatható ki. Legmarkánsabb jelenségként értékelhetjük az illeszkedésem *ö*-zést abból a szempontból, hogy a Szeged környéki nyelvjárásnak megfelelő alakok száma jóval kevesebb, mint például az *l*-ezés vagy *i*-zés esetében. Az illeszkedésem *ö*-zés 96%-ban, az *l*-ezés 58%-ban, az *i*-zés pedig 73%-ban jelentkezik a Szeged környékén jellemző adatokkal szemben. Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy írnokunk – a stilizálást is figyelembe véve – bizonyos esetekben jobban igyekezett kerülni a nyelvjárási formákat, míg az illeszkedésem *ö*-zés tekintetében ez a hatás nem mutatkozik olyan erősen. Elképzelhető, hogy az illeszkedésem *ö*-zést ez az írnokunk nem érezte „üldözendőnek”, vagyis a hivatalos regiszter keretei közé valónak tarthatta. Érdekes módon azonban a többi szótagban (hangsúlyos és hangsúlytalan pozícióban) az *ö*-zés nem jelentkezik ilyen markánsan; a különböző pozíciókat áttekintve meglepőnek tarthatjuk a toldalékok ilyen arányú *ö*-ző formáit (vö. Berente 2016: 34). Az

illeszkedései *ő*-zéshez hasonlóan az *í*-zést és az *l*-ezést sem érezhette a lejegyző túlzottan kerülendőnek, bár e jelenségeknél már nagyobb az ingadozás, mint az *ő*-zésnél.

Az adatok további vizsgálata során láthatjuk, hogy a főnévi igenév képzője, az *á* utáni *o*-zás és az expozív *gy*-zés jóval kevesebb adatban mutatható ki, hiszen ezekben az esetekben a kevés előfordulás ellenére is úgy tűnik, hogy a Szeged környékén és egyúttal a mai sztenderdnek is jellemző alakokat preferálta inkább a lejegyző – a dunántúli nyelvjárási alakokkal való nagyobb arányú ingadozás fenntartása mellett. Ugyanakkor ne feledjük, hogy az adatok kis száma a forrás zárt korpusz jellegéből is fakad.

A 2. táblázatban azokat a számadatokat láthatjuk, melyek kevésbé hasznosíthatók a jegyző anyanyelvjárásának tisztázásában, hiszen pl. az *n ~ ny* hangkapcsolat paradigmatisztikus kiegyenlítődése a szegedi régióban is jellemző jelenség, az *é*-zést pedig nemcsak nyelvjárási, hanem regiszterbeli eltérésként is értékelhetjük. Ezekben az esetekben talán az a célszerűbb, ha az összehasonlítást a mai sztenderdnek megfelelő alakokkal vetjük össze, így ezen jelenségek általánosságban véve inkább a jegyző nyelvjárásiasságára mutatnak rá. Ahogy korábban már utaltam rá, ez a lejegyző különböző hibákat is vétett a lejegyzés során, melyeket néhol korrigált, de a legtöbb helyen javítatlanul hagyott. Ez utalhat arra is, hogy ez az írnok talán kevésbé lehetett tudatos, s akár a tudatosság kisebb fokával is magyarázható a viszonylag nagyszámú nyelvjárási alak előfordulása.

2. táblázat: A több nyelvjárási régióhoz is kapcsolható nyelvjárási és a mai sztenderdnek megfelelő adatok számszerű megoszlása

Jelenség	Nyelvjárási adatok száma	Mai sztenderdnek megfelelő adatok száma
Depalatalizáció: <i>ny > n</i>	49	57
Palatalizáció: <i>n > ny</i>	16	33
Palatalizáció: <i>l > ly</i>	6	9
Magánhangzó nyíltabbá válása: <i>o > a</i>	43	135
Magánhangzó zártabbá válása: <i>a > o</i>	9	2
Magánhangzó nyíltabbá válása: <i>i/í > é</i>	30	54

Ahogy a táblázat is mutatja, a nem kimondottan a dunántúli régiókhoz kapcsolt nyelvjárási jegyek közül (pl. *o > a*, *l > ly*) mind a magánhangzókat, mind a mássalhangzókat érintő minőségi változások kiegyensúlyozottabbak abban a tekintetben, hogy a nyelvjárási és a sztenderdnek megfelelő alakok száma között nincs olyan nagy különbség, mint ahogy egyes jelenségek kapcsán láthattuk a nyugat-dunántúli/közép-dunántúli-kisalföldi és a Szeged környéki régió jegyeinek összehasonlításakor. Az *a*-zás viszont ez alól kivétel, hiszen jóval több esetben realizálódhatott volna a nyíltabb forma. A 2. táb-

lázat adatai tovább erősítik azt a megállapítást, miszerint a 18. századi hivatalos iratokban még megfértek a nyelvjárási formák is a mai sztenderd alakok mellett, vagyis a sztenderd felé törekvés már megindult, de még nem jutott kizárólagos érvényre, ezáltal pedig létrejött a változatok közti ingadozás.

Következtetések

A fentebbi számadatok alapján úgy gondolom, hogy Barcza esetében bizonyosnak tűnik, hogy más nyelvjárási régióból, a nyugat-dunántúli, esetleg a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió nyugati részéből érkezhetett Szegedre, ezért is őrződtek meg az általa lejegyzett dokumentumokban a Szegedre nem jellemző nyelvjárási jegyek.

Úgy vélem, helyes az a több kutató által tett megállapítás, miszerint egyes elemeket (pl. *kéván, gyógyét*) a deáki szociolektus részeként értelmezhetünk, de érdemes lenne tisztázni, hogy a nem szegedi jegyzők esetében nem inkább nyelvjárási jelenségről van-e szó? Ez a zárt korpuszból származó adatok alapján viszont nem egyértelmű Barcza esetében sem.

A felrajzolt nyelvjárási képbe nem illő jegyek (pl. az *a*-zás) egyrészt magyarázhatók a jelenség akkori terjedésével (ami végül nem honosodott meg sem a szegedi tájnyelvben, sem más, *a*-zást nem mutató nyelvjárásban), így az iratokba is beszüremkedhettek helyel-közzel, másrészt a jelenség megjelenésének oka az is lehet, hogy a tanúk nyelvhasználatában fellelhető adatok őrződtek meg az iratokban. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a lejegyző több helyen is élt, esetleg más vidéken járt iskolába, így nyelvhasználatát befolyásolhatták a különböző régiók nyelvjárási sajátosságai – ennek megerősítése azonban további, nem kimondottan nyelvészeti kutatómunkát is igényel. Ugyanakkor ne felejtjük el, hogy jegyzőnkél felmerül az a lehetőség is, hogy az *a*-zás viszonylag nagy előfordulási számát az írnok írássajátságaként kell értékelnünk.

A továbbiakban nagyon izgalmas kérdésnek mutatkozik, hogy a többi írnok esetében a különböző nyelvjárási jelenségek milyen arányban mutathatók ki. Ez azoknál az írnokoknál is érdekes, akik talán Szeged környékiek voltak, illetve azoknál is, akiknél előzetesen szintén feltételezem, hogy nem e vidék szülöttei voltak. A további adatok vizsgálata után, egy nagyobb munka keretében levonhatjuk a részletesebb következtetéseket a deáki szociolektusra, valamint a sztenderdizációs törekvésekre vonatkozóan is.

Források

A források megadásánál Brandl–Tóth G. (2016) megoldását követtem.

- CCVII. 44. irat: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, IV. A 1021 b, 66. Szeged Város Titkos Levéltára, Boszorkányperek Iratai, 2. db. 44.
- CCVII. 70. irat: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, IV. A 1021 b, 66. Szeged Város Titkos Levéltára, Boszorkányperek Iratai, 2. db. 70. és másolata
- CCVII. 72. irat: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, IV. A 1021 b, 66. Szeged Város Titkos Levéltára, Boszorkányperek Iratai, 2. db. 72.
- CCVII. 74. irat: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, IV. A 1021 b, 66. Szeged Város Titkos Levéltára, Boszorkányperek Iratai, 2. db. 74.

- CCVII. 75. irat: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, IV. A 1021 b, 66. Szeged Város Titkos Levéltára, Boszorkányperek Iratai, 2. db. 75.
- CCVII. 76. irat: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, IV. A 1021 b, 66. Szeged Város Titkos Levéltára, Boszorkányperek Iratai, 2. db. 76.
- CCVII. 77. irat: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, IV. A 1021 b, 66. Szeged Város Titkos Levéltára, Boszorkányperek Iratai, 2. db. 77.
- CCVII. 79. irat: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, IV. A 1021 b, 66. Szeged Város Titkos Levéltára, Boszorkányperek Iratai, 2. db. 79.
- CCVII. 80. irat: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, IV. A 1021 b, 66. Szeged Város Titkos Levéltára, Boszorkányperek Iratai, 2. db. 80.
- Farkasné Nedeľko Margit elleni tanúvallomások: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged, IV. A 1021 b, 66. Szeged Város Titkos Levéltára, Boszorkányperek Iratai, 2. db. S. N.

Hivatkozások

- Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Berente Anikó 2016: Az ő-zés jelensége a szegedi boszorkányperekben, in Bagyinszki Szilvia – P. Kocsis Réka szerk.: *Anyanyelvünk évszázadai 2: Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2015. június 12-i nyelvtörténeti konferencia előadásából készült tanulmánykötet*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék, 29–40.
- Brandl Gergely – Tóth G. Péter 2016: *Szegedi boszorkányperek 1726–1744*, Budapest, Balassi.
- E. Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*, Budapest, Akadémiai.
- Forgács Tamás 1993–1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia, *Néprajz és Nyelvtudomány* XXXV, 17–23.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*, Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjáráások rendszere*, Budapest, Akadémiai.
- Juhász Dezső 2003: A magyar nyelvjáráások területi egységei, in Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris, 262–324.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu szerk. 1974–1976: *A magyar nyelvjáráások atlasza* IV–V. Budapest, Akadémiai.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárá, beszélt nyelv és sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*, Budapest, Akadémiai.
- Németh Miklós 2008: *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében*, Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Németh Miklós 2013: Történeti szociolingvisztika – Három évtized mérlege, in Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*, Budapest, Gondolat, 304–23.

- Nevalainen, Terttu – Raumolin-Brunberg, Helena 1996: *Sociolinguistics and Language History – Studies based on the Corpus of Early English correspondence*, Amsterdam–Atlanta, Rodopi.
- Papp László 1961: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*, Budapest, Akadémiai.
- Reizner János 1899–1900: *Szeged története* I–IV. Szeged. Elektronikus dokumentum: <http://www.bibl.u-szeged.hu/reizner/index2.html> (2016. 11. 03.)
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III, Budapest, Akadémiai.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–2010: *Új magyar tájszótár* I–V, Budapest, Akadémiai.
- Végh József Mihály 1971: A nyelvjárás jellemzése, in Juhász Antal szerk.: *Tápé története és néprajza*, Tápé, Tápé Község Tanácsa, 813–37.

FŐNEVEK MINT FŐNÉVKÉPZŐ ELEMEEK

EGY GRAMMATIKALIZÁCIÓS FOLYAMAT

AZ ÉSZAKI MANYSIBAN¹

BÍRÓ BERNADETT
(Szegedi Tudományegyetem)

1. Bevezetés

A manysiban több olyan főnév is található, amely a névszóképzőkhöz igen hasonlóan működve főnevek létrehozására (is) szolgál. Írásomban e főnévképző elemek egyikevel, mégpedig a szakirodalom által ritkán említett *mā* 'tájék, vidék, föld, világ, hely, rész' szóval foglalkozom. Célom a *mā* szó nominalizátorként, főnévképző elemként való grammatikalizálódásának bemutatása az északi manysiban.

A manysi (vogul) az uráli (finnugor) nyelvcsalád egyik legveszélyeztetettebb nyelve, amelyet Nyugat-Szibériában beszélnek kb. kilencszázan. Az egyetlen ma is élő nyelvjárása az északi manysi, amelyen a manysi irodalmi nyelv is alapul.

Jelen vizsgálathoz írott forrásokat használtam fel, melyek az 1890-es évek és 2016 között keletkeztek.

2. Főnévképző elemek az északi manysiban

Riese (2001) névszóképzéssel foglalkozó művében a főnévképző elemként funkcionáló manysi főnevek közül a következőket említi:

äś 'ügy, dolog, munka'
ut 'valami, holmi, izé'
χar 'valami, dolog, lény'
nak 'íz, tag, dolog, hely, tér'
wārmal 'dolog, ügy, munka, tett' (Riese 2001: 142–7).

E szavak általában melléknévvel vagy melléknévi igenevekkel kapcsolódva hoznak létre konkrét vagy elvont főneveket, cselekvésneveket, pl.:

- (1) *pəl wat-ne-äś*
bogyó szed-PTCP.PRS-NMLZ
'bogyószedés'
- (2) *mas-n-ut*
öltözik-PTCP.PRS-NMLZ
'ruha'

¹ Jelen kutatás az OTKA PD 116990 projekt keretében készült. Ezúton szeretném megköszönni két előzetes bírálóm munkáját is, akik észrevételeikkel nagyban segítették e cikk végleges formájának létrejöttét.

- (3) *sāli janmalt-a-n wārmal'*
 rénszarvas tenyészt-PTCP.PRS NMLZ
 'rénszarvas-tenyésztés'

(példák: Riese 2001)

A fent említett főnevek tehát nominalizátorként funkcionálnak ezekben az esetekben. A nominalizátorok (nominalizers) olyan segédfőnevek („auxiliary nouns”), melyek főnevek létrehozására szolgálnak, és amelyek igeneves szerkezetekből grammatikalizálódtak (vö. Skribnik 2008).² A grammatikalizáció az a folyamat, amely során önálló lexikális elemek grammatikai funkciókat vesznek fel, és/vagy grammatikai elemek még inkább függő nyelvtani kategóriákká alakulnak (Heine–Kuteva 2002: 2). A grammatikalizáció négy, egymással összefüggő lépése a következő (Heine–Kuteva 2002: 2):

- 1) deszemanticizálódás (vagy szemantikai kifehéredés/kiüresedés) – az adott lexikális forma fokozatosan elveszíti jelentését és szemantikai tartalmát;
- 2) kiterjesztés (vagy a kontextus általánosítása) – az adott forma használati köre új kontextusokkal bővül;
- 3) dekategoriálizáció – az adott forma elveszíti a lexikális és egyéb, kevésbé grammatikalizálódott formákra jellemző morfoszintaktikai tulajdonságokat, kategóriát vált;
- 4) erózió (vagy fonetikai redukció/kopás) – az adott forma megrövidül.

A grammatikalizáció forrásai általában a gyakori előfordulású elemek, valamint azok, amelyek meglehetősen általános jelentéssel rendelkeznek (Hopper–Traugott 1993: 41).

A *mā* 'tájék, vidék, föld, világ, hely, rész' szó nem szerepel a szakirodalomban nominalizátorként, habár mind a régebbi (4), mind pedig az újabb (5) szövegek tanúsága szerint a *mā* is rendelkezik ezzel a funkcióval is:

- (4) *l'uś-nā mā-tū-nəl poj-t-s*
 sír-PTCP.PRS NMLZ-Px3SG-ABL megszűnik-PST[3SG]
 'abbahagyta a sírást'
 (WW: 448)

- (5) *Tuwəl tot āyməŋ-əγ jēmt-s-um,*
 aztán ott beteg-TRANSL válik.v.mivé-PST-1SG
taji-māyəs xəništaγt-ən mā-nəl
 ezért tanul-PTCP.PRS NMLZ-ABL
jol-pojt-s-um, os juw ta mina-s-um.
 megszűnik-PST-1SG és haza PTCL megy-PST-1SG
 'Aztán ott megbetegedtem, ezért abbahagytam a tanulmányaimat/a tanulást, és hazamentem.' (LS 2015/24: 14)

² Ezúton is szeretném megköszönni Elena Skribniknek, hogy hozzáférhetővé tette számomra cikkeit és poszterelőadását.

Ugyan a névszóképzéssel foglalkozó szakirodalom nem említi a *mā* ilyen funkcióját, Sz. Kispál Magdolna azonban felfigyelt rá az igeneves szerkezetek vizsgálata kapcsán. Amint egy rövid cikkében írja (Sz. Kispál 1958), a határozói szerepű manysi igeneves szerkezetek között van egy különleges (és ritka) típus, amelyben a folyamatos vagy befejezett melléknévi igenévhez a *mā* 'föld, hely, tájék' szó lokatívusz- (-*t*), illetve ablatívuszragos (-*nəl*) alakja járul, s a szerkezet elvont határozóként funkcionál. Sz. Kispál szerint a lokatívuszragos *mā*-val idő-, állapot- és okhatározók, az ablatívuszragossal pedig eredet- és tekintethatározók jönnek létre (Sz. Kispál 1958: 79). Sz. Kispál tehát határozóknak, határozói igeneveknek tartja ezeket az igeneves szerkezeteket, és nem ragozó főneveknek (cselekvésneveknek), s cikkében is az egyes határozótípusok szerint csoportosítva mutatja be az általa talált példákat. Az adatok bemutatása után Sz. Kispál felvázolja azt a folyamatot, amely során a konkrét jelentésű *mā* szó „igenévi határozókon keresztül elvontságot kifejező képzővé kezdett válni” (Sz. Kispál 1958: 83).

Jelen írásomban Sz. Kispálétól eltérő szempontból mutatom be a leggyakoribb, a *mā*-t mint nominalizátort tartalmazó szerkezeteket, valamint a nominalizátorként (és esetleg képzőként) való grammatikalizálódási folyamat állomásait, összevetve megállapításaimat Sz. Kispál eredményeivel, illetve kiegészítve az ő adatait modern manysi példákkal³ (3). Ezt követően érvelek amellett, hogy a *mā*-val létrehozott alakok inkább cselekvésneveknek, mint határozói igeneveknek tekinthetők, és ennek megfelelően a grammatikalizálódási folyamat is némileg más módon ment végbe, mint ahogyan azt Sz. Kispál ismertette (4). Végül bemutatok néhány hasonló grammatikalizációs folyamatot más nyelvekből (melyek egy részét Sz. Kispál szintén említette fentebbi cikkében) (5).

3. A *mā* mint nominalizátor az északi manysiban

A *mā* mint nominalizátor elsősorban a folyamatos melléknévi igenévvel kapcsolódva hoz létre cselekvésneveket⁴ (6) és – ritkábban – egyéb elvont főneveket ((7) és (8)).

(6)	<i>χōntlaytə-nə</i>	<i>mā-tū-nəl</i>	<i>ti</i>	<i>pojɬ-əs.</i>
	harcol-PTCP.PRS	NMLZ-Px3SG-ABL PTCL		megszűnik-PST[3SG]
	'Evvel megszűnt hadakozni.'			

(VNGy II: 24)

³ Sz. Kispál példái a VNGy.-ből és a Wog. Volk.-ből származnak, tehát a mintegy 100 évvel ezelőtti manysi nyelvállapotot tükrözik. Írásomban alapvetően a saját magam által gyűjtött példákat használom (amelyek egy része természetesen Sz. Kispálnál is szerepel), amennyiben mégis Sz. Kispáltól veszek át példát, azt külön jelzem.

⁴ A cselekvésnevek igékből jönnek létre valamilyen meglehetősen produktív módon (akár képzés, akár inflexió útján), és eseményekre és/vagy tényekre utalnak. Tipikusan főnévi pozícióban megjelenő szóalakok, amelyek egyesítik magukban az igék és a főnevek szemantikai és diszkurzusjegyeit, valamint morfológiájukban is kombinálódnak az igei és névszói tulajdonságok. (Koptjevskaja-Tamm 1993:6, 2005) Grimshaw (1990) nyomán ezek a deverbális főnevek a „komplex esemény” olvasatú főnevek, melyek megőrzik a képzésük alapjául szolgáló ige teljes argumentumszerkezetét, míg az „egyszerű esemény” és az „eredmény” olvasatú deverbális főnevekre ez nem jellemző.

- (7) *manər-sir pil-ne mā-n?*
 miféle fél-PTCP.PRS NMLZ-Px2SG
 'Mit félsz?' [tkp. 'miféle félő helyed/félő dolgod (van)']
 (Csernyecov-archívum Nr. 42/10)
- (8) *Tot ań χōntl-ən mā-t*
 ott PTCL harcol-PTCP.PRS NMLZ-LOC
piγ-ēn porsl-uw-es.
 fiú-Px3DU bepiszkolódik-PASS-PST[3SG]
 'Ott a háborúban/harcban a fiuk bepiszkolódott.' [valószínűleg eufemizmus a
 'meghalt' helyett]
 (LS. 2015/24: 12)

Ritkábban a befejezett melléknévi igenévvel is összekapcsolódhat a *mā* (9):

- (9) *jaγ-ən opariš-ən ta untmit*
 apa-Px2SG nagyapa-Px2SG PTCL jel [a fába vésve útmutatónak]
jal-um ma-te-t sorumpat-s.
 jár-PTCP.PST NMLZ-Px3SG-LOC meghal-PST[3SG]
 'Apád nagyapja meghalt, miközben azt a jelet követte.' [tkp. 'a jel követésében']
 (Csernyecov-archívum, Nr. 44)

Amint fentebb említettem, a *mā* elsősorban cselekvésnevek létrehozására szolgál.
 A két leggyakoribb szerkezet a következő:

a) folyamatos vagy befejezett melléknévi igenév + *mā* + Px + LOC

- (10) *naγ jāl-nə mā-n-t*
 te utazik-PTCP.PRS NMLZ-Px2SG-LOC
matər ti vār-s-ən!
 valami PTCL csinál-PST-2SG
 'Te jártodban valamit cselekedtél!'
 (VNGy I: 3)

Ez a szerkezet többnyire egyidejű cselekvést, történést fejez ki, és a melléknévi
 igenév bázisigéje általában valamilyen mozgásige ('megy', 'jár', 'utazik' stb.).

b) folyamatos vagy befejezett melléknévi igenév + *mā* + Px + ABL + *(jol)pojti*
 'megszűnik'

- (11) *am sāγra-ne mā-m-nəl*
 én vág-PTCP.PRS NMLZ-Px1SG-ABL
jol-pōjt-ēγum, taw χortal-i
 megszűnik-1SG ő ugat-3SG
 'Én abbahagyom a (fá)vágást, ő [a kutya] ugat.'
 (Chrest. Vog.: 81)

Az újabb szövegekben ez a szerkezet tipikusan birtokos személyrag nélkül jelenik meg:

- (12) *Tuwəl tot āyməŋ-əγ jəmt-s-um,*
 aztán ott beteg-TRANSL válik-PST-1SG
taji-māγəs xəništaγt-ən mā-nəl
 ezért tanul-PTCP.PRS NMLZ-ABL
jol-pojt-s-um, os juw ta mina-s-um.
 megszűnik-PST-1SG és haza PTCL megy-PST-1SG
 'Aztán ott megbetegedtem, ezért abbahagytam a tanulást/a tanulmányaimat, és hazamentem.'
- (LS: 2015/24: 14)

Ha a mondat finit igéje a *(jol)pojti* 'megszűnik', akkor szinte mindig ez a szerkezet használatos. Előfordul azonban egy olyan példa is, ahol az ablatívuszrag helyett a latívuszt (-n) találjuk:

- (13) *kantl-əm mā-tä-n poj-təs*
 haragszik-PTCP.PST NMLZ-Px3SG-LAT megszűnik-PST[3SG]
 'Már nem haragudott.'
- (WW: 288)

Úgy látszik, ebben a szerkezetben nincs semmiféle korlátozás a melléknévi igenév bázisigéjét illetően, a mozgásigék mellett bármilyen más ige előfordulhat.

A forrásaimban talált példák alapján megállapítható, hogy a *mā* is funkcionálhat nominalizátorként az északi manysiban. A *mā* a grammatikalizáció harmadik fázisát, azaz a dekategorializációt képviseli. Nominalizátorként a *mā* a képzőkhöz hasonlóan viselkedik, cselekvésneveket ('komplex esemény' olvasatú főneveket) és egyéb elvont főneveket ('egyszerű esemény' és 'eredmény' főneveket) hoz létre. Általában kapcsolódna hozzá birtokos személyragok, és felvehet esetragokat is. Az, hogy az adott példákban az esetrag és/vagy a birtokos személyrag mindig a *mā* elemhez, és nem pedig a melléknévi igenévhez kapcsolódik, azt mutatja, hogy a *melléknévi igenév + mā* egy egységként értelmeződik.⁵ A melléknévi igenevek önállóan is képesek cselekvésnévként funkcionálni (mindenféle nominalizáló elem nélkül), erre több száz példa található az északi manysiban (l. pl. Bíró 2011, 2014). Cselekvésnévi funkcióban a melléknévi igenevek felvehetnek esetragokat, névutókat és birtokos személyragokat. (Ez utóbbiak az alannal való egyeztetést szolgálják, azaz a cselekvésnév bázisigéjének alanyára utalnak.) Ha a melléknévi igenév/cselekvésnév mind névutót, mind pedig birtokos személyragot felvesz, akkor az utóbbi a cselekvésnévhez kapcsolódik, nem pedig a névutóhoz:

⁵ Sz. Kispál is mindössze egyetlen példát említ, ahol nem a *mā* szó, hanem az igenév vesz fel a birtokos személyragot, ez a példa azonban a keleti manysiból való. A keleti manysi hasonló szerkezeteiről később lesz szó.

- (14) *jūw jox̣t-əm-ä jui-pält jol-χuj-əs.*
 haza jön-AN-Px3SG után lefekszik-PST[3SG]
 'Miután hazajött, lefeküdt.'

(VNGy IV: 155)

A több száz példa között mindössze néhány olyan akad, amelyben a birtokos személyrag a névutóhoz kapcsolódik, pl.:

- (15) *p̄ykwə! am naŋən rēxt-əm porä-m-t ušt*
 fiúcska én te.ACC szül-AN idő-Px1SG-LOC éppen.akkor
vorti kit χapyä-lūpta kit pait-äyən ōl-s-eiy;
 piros két nyárfa-levél két arc-PxDU.2SG van-PST-3DU
 'Fiacskám, midőn én téged szültelek, mint két éppen most vereslő nyárfalevél volt a két orcád;'

(VNGy I: 123)

A participium és a névutó közé tehát kerülhetnek más elemek (birtokos személyragok), a participium és a nominalizátorok közé viszont nem. Ez azt mutatja, hogy a *mā* ezekben a szerkezetekben már a képzőkhöz hasonlóan viselkedik.

4. A grammatikalizációs folyamat történeti háttere

A grammatikalizációs folyamat forrása valószínűleg a 'hely' jelentés lehetett. Feltehetően azok a szerkezetek adtak alapot a grammatikalizációra, amelyek a *jaləm/jalnə mā* 'járt/járó hely', azaz 'az utazás helye' vagy 'utazásra való hely' kifejezéshez hasonló szókapcsolatokat tartalmaztak. Az 'utazás helye', vagyis 'a hely, ahol valaki utazik/utazott' könnyen átértelmeződhetett időkifejezéssé: 'amíg/miközben valaki utazik/utazott' (azaz 'amíg valaki távol volt'). (A helyjelölő terminusok időjelölővé való grammatikalizálódása tipológiailag igen jól ismert folyamat, vö. pl. Heine–Kuteva 2002: 6.) Ezért néhány ilyen példában a melléknévi igenév és a *mā* kombinációja nemcsak a cselekvésnévi ('utazása során'), hanem az „eredeti”, konkrét lexikális értelmezést is lehetővé teszi: 'utazó hely' (mint pl. *kiránduló hely*), azaz 'a hely, ahol valaki utazik/utazott'. L. a (10)-es példát újra, mint (16)-ot:

- (16) *naŋ jāl-nə mā-n-t*
 te utazás-PTCP.PRS NMLZ-Px2SG-LOC
matər ti vār-s-ən!
 valami PTCL csinál-PST-2SG
 'Te jártodban valamit cselekedtél!'

(VNGy I: 3)

A szöveg gyűjtője cselekvésnévként ('jártodban') fordította a melléknévi igenév + *mā* szerkezetet ebben a példában, és véleményem szerint nincs rá okunk, hogy megkérdőjelezzük a nyelvi kompetenciáját, habár ez a mondat a következő értelmezést is lehetővé teszi: 'Te valami rosszat tettél ott, ahol jártál.'

A (17)-es példa egy eléggé hasonló kifejezést tartalmaz: *tűjt̃xat̃m mā* 'búvóhely' (tkp. 'rejtőzködő hely'):

- (17) *akw' mā-t toχ tűjt̃xat̃-əm m̃ā-m-t*
 egy hely-LOC így rejtőzik-PTCP.PST NMLZ-Px1SG-LOC
Lōpəχ-āyi-t pūl-uŋkwə ti jōm-eyət.
 Lōpəχ-lány-PL fürdik-INF PTCL jön-3PL
 'Egy helyt amint így rejtőzködöm, a Lōpəχ-beli lányok im fürdeni jönnek.'
 (VNGy II: 186)

Itt a 'rejtőz(köd)ő hely' kifejezés szó szerint is értelmezhető lenne ('búvóhely'), habár e példa esetében nemcsak az eredeti magyar fordítás, hanem a *toχ* 'így' határozószó jelenléte is a szó szerinti értelmezés ellen szól.⁶ Így ebben a mondatban a *mā* két különböző funkcióban szerepel: először lexikális elemként 'hely' jelentéssel (*akw' mā* 'egy helyt'), majd pedig grammatikai elemként, nominalizátorként (*tűjt̃xat̃m m̃ām* 'rejtőzködésem közben').

Mindezek alapján a *mā* mint nominalizátor grammatikalizációja a következőképpen mehetett végbe:

- i) 'a cselekvés konkrét helye' (pl. 'utazó hely' ('az utazás helye'), főnév) >
- ii) 'a cselekvés ideje' (pl. 'utazásod közben', cselekvésnév) >
- iii) 'a cselekvés neve' (pl. 'utazás', cselekvésnév)/ 'a cselekvés eredménye' (pl. 'utazás, út', 'eredmény' főnév)

Amint azt a 2. fejezetben említettem, Sz. Kispál Magdolna határozói igenévnék tartja az általam eddig tárgyalt szerkezeteket, s így a *mā*-t sem nominalizátorként, hanem határozóiigenév-képzőként kezeli, és az általam bemutatottól némiképp eltérő grammatikalizációs folyamatot feltételez. (Habár a „grammatikalizáció” terminust természetesen nem használja, csak a szó „jelentésbővüléséről”, illetve „egyik nyelvtani kategóriából a másikba való átsapásáról” beszél, vö. Sz. Kispál 1958: 83.) A folyamat kiindulópontjának Sz. Kispál is azokat a szerkezeteket tartja, amelyekben a teljesen konkrét értelemben használt *mā* főnévhez jelzőként kapcsolódik a melléknévi igenév, s amelyek között számos olyan található, „amelyekben a mondat- vagy a tágabb szövegösszefüggés akár a jelzői, akár a határozói értelmezést lehetővé teszi” (Sz. Kispál 1958: 82). Pl.:

- (18) *min-əm m̃ā-tū-t akwäiy ā'im*
 megy-PTCP.PST m̃ā-Px3SG-LOC egyre NEG
 'Jártából éppenséggel nem kerül meg.'
 (VNGy I: 3) (példa: Sz. Kispál, elemzés és kiemelés tőlem)

Sz. Kispál magyarázata: 'járt földjén egyre nincs', azaz nem látszik visszafelé jönni azon az úton, amelyen elment (Sz. Kispál 1958: 82).

⁶ A manysi cselekvésnevek határozószókkal, nem pedig melléknévi módosítókkal kapcsolódnak (l. Bíró 2014).

Sz. Kispál szerint tehát a számtalan, ehhez hasonló szerkezet eredményezte azt a változást, amely során a jelzős szerkezetből határozói igenév (Sz. Kispál terminusával „gerundium”) lett. Ez a mondattani változás pedig egy „alaktani” (Sz. Kispál) változást is magával hozott: a határozóragos *mā* főnév határozóiigenév-képzővé kezdett válni. Sz. Kispál is felhívja rá a figyelmet, hogy ezt a megállapítást támogatja az a tény is, hogy az igenév alanyát jelölő birtokos személyrag – az általa említett egyetlen keleti manysi példától eltekintve – soha nem az igenévhez, hanem a *mā* szóhoz járul. Sz. Kispál úgy véli továbbá, hogy mivel a nyelvérzék számára világosan felismerhetők voltak a *mā*-n lévő esetragok, ezért ezekből az igenévi szerkezetekből kikövetkeztettek egy *mā* főnévképzőt, amely nemcsak cselekvésnevek („nomen actionis”) létrehozására, hanem általában elvont fogalmak (-ság, -ség) kifejezésére szolgált. Az ilyen szerkezetek aztán magának a *mā* szónak a jelentését bővítették ’helyzet, állapot, lehetőség, mód’ árnyalatokkal (Sz. Kispál 1958: 82).

Sz. Kispál szerint a grammatikalizációs folyamat tehát a következőképpen zajlott:

- i) *igenév + mā*: jelzős szerkezet, amelyben a *mā* konkrét főnévként szerepel (pl. ’utazó hely’, ’az utazás helye’)
- ii) *igenév + mā*: határozói igenév (’a cselekvés valamilyen körülménye [ideje, oka stb.]’, pl. ’utazásod közben’, ’utazván’)
- iii) a *mā* elvonása a fentebbi szerkezetekből cselekvésnévképzőként, illetve elvont jelentéstartalmat kifejező képzőként
(+ a *mā* szó jelentésbővülése: ’helyzet, állapot, lehetőség, mód’)

Látható tehát, hogy a grammatikalizáció kiindulópontjának Sz. Kispál is ugyanazokat a szerkezeteket tartja, melyeket én, a folyamat további menetét illetően azonban különböző elképzelései vannak. Az első fontos különbség rögtön ott jelentkezik, hogy a nem „konkrét” értelmezésű *melléknévi igenév + mā* kapcsolatot Sz. Kispál határozói igenévnek, míg én esetragos cselekvésnévnek tartom. Sz. Kispálhoz hasonlóan határozói ige-
neveknek (konverbeknek) tartja a megfelelő keleti manysi szerkezeteket Petri-Tapio Heikkonen is, aki a keleti manysi nyelvjárás⁷ temporális nem-finit szerkezeteinek vizsgálata kapcsán említi a hasonló keleti manysi példákat (vö. Heikkonen 2013).

(Sz. Kispál az összes manysi nyelvjárás igeneves szerkezeteit vizsgálta, és megjegyzi, hogy az itt tárgyalt szerkezetre – néhány kivételtől eltekintve – csak az északi és a keleti manysiban talált példát. Hozzáteszi azonban, hogy ennek valószínűleg egyszerűen az a magyarázata, hogy a manysi szövegek nagy része ebből a két nyelvjárásból való [Sz. Kispál 1958: 79]. Cikkében a két nyelvjárásból való példákat együtt mutatja be, nyelvjárási különbségeket tehát nem említ.)

A keleti manysiban előforduló két leggyakoribb, a *mā*-t (~ *mōō*) tartalmazó szerkezet az északihoz nagyon hasonlóan a következő:

⁷ A keleti manysi nyelvjárást az 1970-es években még beszélték a Konda folyó mentén, mára azonban már kihaltnak tekinthető.

a) cselekvésnév(/befejezett melléknévi igenév)⁸ + *mõõ* + Px + LOC

Ez a szerkezet szinte kizárólag a 'megy' igéből képzett cselekvésnévvel fordul elő, pl.:

- (19) *møn-nø-mõõ-m-t*
megy-AN-NMLZ-Px1SG-LOC
'miközben mentem [tkp. 'menésemben']

(Heikkonen 2013: 15)

Előfordul néhány példa más mozgásigével is, ezekben azonban a *mõõ* nem a cselekvésnévhez, hanem a befejezett melléknévi igenévhez kapcsolódik, pl.:

- (20) *jål-wojøl-p-ääm* *mõõ-tää-t*
le-száll-PTCP.PST NMLZ-Px3SG-LOC
'miközben leszáll'

(Heikkonen 2013: 15)

Azok a szerkezetek, amelyekben a *mõõ* a cselekvésnévhez kapcsolódik, általában egyidejű cselekvést, míg a befejezett melléknévi igenevet tartalmazók többnyire előidejű cselekvést fejeznek ki.⁹ Heikkonen szerint ez a forma grammatikalizálódott, és a funkciója határozók (azaz határozói igenevek) létrehozása (Heikkonen 2013: 15).

Ez a szerkezet pontosan megfelel az északi manysiban található azzal a különbséggel, hogy az északi manysiban előforduló nem-finit forma a (folyamatos vagy befejezett) melléknévi igenév, nem pedig a cselekvésnév, mivel a cselekvésnévnek nincs önálló formája az északi manysiban (hanem általában a melléknévi igenevek töltik be ezt a funkciót is, vö. pl. Bíró 2011, 2014).¹⁰

b) cselekvésnév(/befejezett melléknévi igenév) + *mõõ* + ABL

Az északi manysitól eltérően nincs összefüggés e szerkezet használata és a mondat finit igéje között, a keleti manysi *påns-* (~ északi manysi *(jøl)pojti*) 'megszűnik' ige nem váltja ki a *mõõ* + *ablatívusz* használatát (Heikkonen 2013: 17). Ezekben a keleti

⁸ A keleti manysiban hat nem-finit igealak található (Kulonen úgy utal rájuk, mint „nominaa-limuodot”, azaz „nominális igealakok”). Ezek a következők: a főnévi igenév, négy melléknévi igenév (folyamatos melléknévi igenév (-*p*), befejezett melléknévi igenév (-*m*) és két másik, ritkábban használt melléknévi igenév (-*i* és -*s*)), valamint a cselekvésnév (-*n*). Kulonen szerint a keleti manysi cselekvésnév funkcióját tekintve inkább igealak, mint képzett főnév (Kulonen 2007: 182–90).

⁹ Sz. Kispál Magdolna szintén megjegyzi, hogy „a folyamatos igenévvvel egyidejű, a befejezettel előidejű idő- és állapothatározók alakulnak” (Sz. Kispál 1958: 79) mind az északi, mind pedig a keleti manysiban.

¹⁰ Megjegyzendő azonban, hogy az ezekben a nem-finit alakokban található képzők ugyanazok mindkét manysi dialektusban: -*n* a folyamatos melléknévi igenév és -*m* a befejezett melléknévi igenév képzője az északi manysiban, valamint -*n* a cselekvésnév és -*m* a befejezett melléknévi igenév képzője a keleti manysiban.

manysi példákban a cselekvésnév (vagy a befejezett melléknévi igenév) bázisigéje nemcsak mozgásige lehet, hanem tulajdonképpen bármilyen más ige is, pl.:

- (21) *nee-tø roåwlaxt-øš koj-øm-mõð-tüü-nol*
 nő-3SG felébred-PST[3SG] fekszik-PTCP.PST-NMLZ-Px3SG-ABL
 'A nő felébredt álmából.' [tkp. 'fekvéséből']

(Heikkinen 2013: 17)

Habár a *mõð*-t hagyományosan 'hely'-ként fordították ezekben a példákban, Heikkinen szerint a szövegkörnyezet alapján ezeket a szerkezeteket lehetne – sőt, bizonyos esetekben inkább kellene – cselekvésnévként vagy határozói igenévként fordítani (Heikkinen 2013: 17). Heikkinen szintén úgy véli, hogy ez a szerkezet eredetileg 'a cselekvés helye' jelentéssel bírt, de később a cselekvést magát jelentő cselekvésnévként grammatikalizálódott. A cselekvésnév helyragjai pedig (főleg a lokatívisz) tovább grammatikalizálódtak határozói igenévi funkcióban. Heikkinen szerint figyelemre méltó, hogy míg a lokatíviszragos *mõð* határozói igenevek több személyben is előfordulnak, addig az ablatíviszragosok csak 3. személyben jelennek meg¹¹ (Heikkinen 2013: 18–9).

Heikkinen tehát határozói igeneveknek tartja ezeket a keleti manysi szerkezeteket, ugyanúgy, ahogyan Sz. Kispál is annak tartja őket északi manysi megfelelőikkal együtt. Véleményem szerint azonban a *mā* (~ keleti manysi *mõð*) nominalizátorként szerepel ezekben a szerkezetekben, azaz ezek a szerkezetek cselekvésnevek, nem pedig határozói igenevek (még ha valóban határozói tartalmakat fejeznek is ki).

A cselekvésnevek és a határozói igenevek megkülönböztetése bizonyos esetekben problémás lehet, hiszen a határozói igenevek hajlamosak határozóként használt esetragos cselekvésnevekből keletkezni, és valójában folyamatosan keletkeznek is ilyen módon (vö. pl. Koptjevskaja-Tamm 1993: 44; Haspelmath 1995: 49, 1999: 114; Tikkanen 2001: 1121). Számos uráli nyelvben találhatók olyan nem-finit alakok, amelyek történetileg átmenetet képeznek a transzparens esetragos cselekvésnevek és a teljesen átlátszatlan határozói igenevek vagy főnévi igenevek között (Ylikoski 2003). A két nem-finit forma elkülönítésében segítségünkre lehet az a tény, hogy „a cselekvésnevek esetragokkal való ellátása egy élő folyamat, amely azok különböző szintaktikai és szemantikai használatát tükrözi”, míg „a prototipikus határozói igenevek esetragjai megkövültek, és inkább a teljes igenévképző részeként értelmeződnek” (Koptjevskaja-Tamm 2003: 44). Ezt szem előtt tartva, az itt tárgyalt északi manysi szerkezetek inkább cselekvésnévnek tekinthetők, mint határozói igenévként, s ez a megállapítás a következő érvekkel támasztható alá:

- i) Teljesen transzparensnek.
- ii) A birtokos személyrag – mely az igenév bázisigéjének alanyára utal, ennek következtében különböző számban és személyben jelenhet meg – ezekben a szerkezetekben megelőzi az esetragot ugyanúgy, ahogyan a nem

¹¹ Amint a (11)-es és (12)-es példákból is látható, az északi manysiban nem ez a helyzet. Habár az ablatíviszragos *mā*-t tartalmazó északi manysi példák többsége is 3. személyű, előfordulnak példák 1. és 2. személyben is.

képzett főnevek esetében is (a sorrend tehát $Px - Cx$). Ez a tény azt mutatja, hogy a *melléknévi igenév + mā* szerkezet értelmeződik egy egységként, főnévként (cselekvésnévként), nem pedig a $mā + Px + LOC$ értékelődik együtt egy megkövült határozóiigenév-képzőként.

iii) Az igenevek képzői (vagy más felfogás szerint inflexiók affixumai, azaz jelei, l. pl. Kenesei 2000) tulajdonképpen korlátlanul kapcsolódhatnak mindenféle ige-tőhöz, a $mā + Px + LOC$ esetében azonban ez láthatóan nem így van.¹²

A grammatikalizációs folyamat általam felvázolt menetét támogathatják továbbá azok az areális párhuzamok is, amelyeket a következő fejezetben mutatok be.

5. Hasonló grammatikalizációs folyamatok más nyelvekben

A 'hely' jelentésű szavak ugyan gyakran szolgálnak grammatikalizációs folyamatok kiindulópontjául, nominalizátorként, illetve főnévképzőként való grammatikalizációjuk azonban első látásra nem tűnik túlzottan általánosnak. Heine és Kuteva (2002) grammatikalizációs lexikonja szerint a 'hely' jelentésű szavakból gyakran keletkeznek helyjelölők (előjárók és névutók), tipikusan '-nál/-nél', 'felé' és '-hoz/-hez/-höz' jelentéssel, pl. finn *kohta* 'hely' > *kohdalla* (*kohta*-ADESS) '-nál/-nél' (névutó): *talon kohdalla* 'a háznál' (Heine–Kuteva 2002: 240). Ezen kívül a 'hely' jelentésű szavak gyakran szolgálnak alapul 'valami helyett' jelentésű relációs grammatikai jelölők számára (mint éppen a magyarban is), illetve ritkábban lehetnek a forrásai kauzális jelölőknek is (kötőszóknak 'mert', 'emiatt', 'tehát' jelentéssel). (Ez utóbbi esetről a példák egyetlen nyelvcsalád nyelveiből valók, pl. Bambara (Niger-Kongó) *yòrò* 'place' > *ɔ̀ yòrò kama* 'for this place' > *ɔ̀ yòrò kama* 'therefore' (kötőszó) (Heine–Kuteva 2002: 239–40).

Habár a grammatikalizációs lexikonban nem szerepelnek hasonló példák, a manysiban található grammatikalizációs folyamat, amelynek során a 'hely' jelentésű szóból nominalizátor, sőt talán főnévképző lett, mégsem egyedülálló jelenség. Igen hasonló jelenséget fedezhetünk fel a manysi némely rokon nyelvében, illetve a szibériai és a szomszédos mongol nyelvi area egyes nyelveiben.

5.1. Hanti (osztják)

Sz. Kispál is említi, hogy az itt tárgyalt manysi szerkezetnek pontos megfelelője van a manysi legközelebbi rokon nyelvében, a hantiban (Sz. Kispál 1958: 84). (Mely egyben földrajzilag is szomszédos nyelve a manysinak.) Ott azonban nem az ősi eredetű *mā* szó (illetve ennek hanti megfelelője) szerepel a szerkezetben a (folyamatos vagy befejezett) melléknévi igenév mellett, hanem a 'hely' jelentésű *tāyi ~ tayi ~ tāḡə ~ tāḡi ~ tāḡa*, mégpedig lokatívuszragos vagy elatívuszi névutós formában. Az így létrejött szerkezet „gerundiumot alkot az elvontabb határozói viszonyok jelölésére” (Sz. Kispál 1958: 84). Steinitz szerint a szerkezet általános az egész hanti nyelvterületen (Steinitz 1980: II/82), és a hantiban a 'hely' jelentésű szó gyakran „főnevesült igenevek képzésére szolgál” (Steinitz uo.). (Sz. Kispál ezt úgy értékeli, hogy a hantiban „végbement az a folyamat, amely a manysiban éppen csak megindult” [Sz. Kispál 1958: 84].)

¹² Külön is köszönöm cikkem egyik előzetes bírálójának ezt az észrevételt.

A 'hely' jelentésű hanti szó hasonló funkciójára Csepregi Márta is felfigyelt, ő azonban megállapítja, hogy e szerkezetek előfordulása gyakorlatilag a keleti hanti nyelv-járásokra korlátozódik, és ezért feltételezhetően újabb keletű jelenségnek tekinthető (Csepregi 2008: 132–3). Amint írja, a TAHI (*tăyi ~ tayi ~ tăχə ~ tăχi ~ tăχa*) 'hely' szó melléknévi igenevekkel kapcsolódva hajlamos grammatikalizálódni, és a szerkezet főnevesülését okozni. A TAHI létrehozhat a cselekvés helyét, idejét, eredményét és magát a cselekvést megnevező főneveket (azaz cselekvésneveket), valamint egyéb elvont főneveket is (vö. Csepregi 2008).

- (22) *wǝλ-tə* *tăyi*
 van-PTCP.PRS NMLZ
 '(most élt) élet'

(Csepregi 2008: 130)

- (23) *năm pǝn-tə* *tayi*
 név tesz-PTCP.PRS NMLZ
 'névadás'

(Csepregi 2008: 129)

- (24) *əjnam* *tǝŋəmtə-tə* *tayi* *tǝj-əλ*
 minden ért-PTCP.PRS NMLZ birtokol-3SG
 'mindennek értelme van'¹³

(Csepregi 2008: 130)

Csepregi Márta szerint a 'hely' jelentésű szó széles szemantikai struktúrája adhat lehetőséget a nominalizátorként (és főnévképzőként) való grammatikalizációra.

5.2. Komi (zürjén) és magyar

Sz. Kispál Magdolna említi azt is, hogy a két obi-ugor nyelv mellett a komiban is megvan a fentebb tárgyalt szerkezet. A komi szerkezetekben a melléknévi igenévhez az *in* 'hely' szó elatíviszragos alakja kapcsolódik, ugyanolyan szerepben, mint a *mā* a megfelelő manysi példákban. Sz. Kispál mindössze három példát idéz, ezekben az *in* szó 'eredmény' főnevet, illetve cselekvésneveket képez: *vadászat*, *labdázás*, *dobálás* (Sz. Kispál 1958: 84).

Végül a finnugor nyelvek közül megemlíti még Sz. Kispál a magyart, nevezetesen az elvont fogalmat jelentő szavaink *-ság*, *-ség* képzőjét, amely talán szintén ide sorolható, hiszen ezt a képzőt egy 'domb, halom' jelentésű alapszóból származtatják (Sz. Kispál 1958: 84 és Zaicz 2006: 714–5). Sz. Kispál azonban hangsúlyozza azt is, hogy ha a magyar képző eredetére vonatkozó magyarázat helyes is, akkor is lényeges különbség található a magyar és a másik három finnugor nyelv között, hiszen míg a többi finnugor nyelvben a melléknévi igenévhez, addig a magyarban a puszta ige-tőhöz kapcsolódik a képző (Sz. Kispál 1958: 84).

¹³ Ezúton is szeretném megköszönni Csepregi Mártának a hanti mondatok elemzésében nyújtott segítségét.

Véleményem szerint ezek a párhuzamok kevésbé meggyőzőek. A komit illetően mindenképpen kétségre adhat okot a példák kis száma (a lehetséges hasonló szerkezetek feltárása tehát további kutatást igényel), a magyar képző esetében pedig annak alapszava egyrészt eltérő jelentésű (még ha szintén valamiféle helyet is jelöl), másrészt pedig a manyisi és a magyar szerkezetek felépítése eléggé különbözik egymástól.

5.3. Szibériai török nyelvek

Ez a fajta, azaz nominalizátorokat alkalmazó nominalizáló technika a szibériai area más, nem uráli nyelveiben is nagyon gyakori. A legáltalánosabb nominalizátorok az 'ember, személy', 'dolog', 'hely' és 'ügy, esemény' jelentésű főnevek (vö. Skribnik 2008, 2010: 569–70). Skribnik szerint (2010: 571) a nyugat- és közép-szibériai nyelvek négyféle nominalizáló technikát alkalmaznak:

- i) nem-finit igealakok,
- ii) nominalizátorok,
- iii) nominalizáló toldalékok egyéb (finit) igealakokkal,
- iv) kérdő és mutató névmások kombinációja.

Skribnik szerint a nominalizátorok használata az uralkodó technika az obi-ugor nyelvekben (a manysiban és a hantiban), valamint a szölkupban (déli szamojéd uráli nyelv), az északi szamojéd nyelvekre ezzel szemben kevésbé jellemző. A szibériai török nyelvekben és a mongóliai burjátban azonban ez a két leggyakoribb nominalizáló technika egyike (Skribnik 2010: 571–2). A dél-szibériai török nyelvek például a következő nominalizátorokat használják:

kiži 'ember, férfi',
čer 'hely',
kerek 'ügy, teendő',

valamint a következő, 'dolog' jelentésű szavakat, amelyek névmási eredetűek:

altáj-kizsi *neme* 'dolog' < *neme* '(a)mi',
 tuvai *čüve* 'dolog' < *čüü* '(a)mi',
 hakasz *nime* 'dolog' < *nime* '(a)mi' (Skribnik 2014: 263).

A szibériai török nyelvekben is található tehát 'hely' jelentésű nominalizátor. Úgy tűnik azonban, hogy ezekben a nyelvekben a 'hely' jelentésű nominalizátor funkciója nem a cselekvésnevek létrehozása, hanem inkább a cselekvés helyét megnevező főnevek (locative nouns) létrehozása, pl.: tofalar *emned=ir čer* (Ort zum Heilen) 'Krankenhouse', *nemnen=ir čer* (Ort zum Essen) 'Kantine' (Skribnik 2010: 580), és (25):

csalkandu

(25) *Qïs* *par=yan* *t'er=de* *t'at=tan*
 girl give=Prt place=Loc stay=PrtUs¹⁴
 'A girl must live where she was married (given) into'

(példa és elemzés Skribnik 2008)

¹⁴ Prt = melléknévi igenév, Us = habituális

A nominalizátorok használata e nyelvi area speciális vonása, a más területeken beszélt török nyelvek nem alkalmazzák őket (Skribnik 2014: 263). Skribnik hangsúlyozza azt is, hogy ezek a nominalizátorok a manysiban, a hantiban és a szelkupban gyakran képzőkké fejlődnek, pl.: manysi *tēnut* 'étel' < *tē-ne ut* 'ev-ő dolog'; szelkup *apsodimj* 'étel' < *ap-sodi mj* 'ennivaló dolog' ('thing to eat'). Ez a jelenség az uráli szubsztrátummal rendelkező dél-szibériai török nyelvekben is megtalálható, pl.: tofa *tīn-ar čūme* 'levegő' < 'lélegezni való dolog' ('thing to breathe') (Skribnik 2014: 268–9).¹⁵

6. Összegzés

A *mā* 'föld, hely, tájék' szó nominalizátorként grammatikalizálódott az északi manysiban. A grammatikalizációs folyamat harmadik állomását képviseli, azaz a dekategorizációt. A képzőkhöz hasonlóan viselkedik, melléknévi igenevekhez kapcsolódva cselekvésneveket – és ritkábban – egyéb elvont főneveket hoz létre. Általában felvesz birtokos személyragokat (melyek a melléknévi igenév bázisigéjének alanyával való egyeztetést szolgálják), habár az újabb szövegekben ez kevésbé jellemző, valamint felvehet esetragokat is (szinte kizárólag a lokatívuszt és az ablatívuszt). Mind a régi, mind pedig az újabb manysi szövegekben megtalálható, azonban nem túl gyakori előfordulása (amint azt már Sz. Kispál Magdolna is megállapította). Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy az északi manysiban vannak más, sokkal általánosabb nominalizátorok is (vö. 2.), valamint hogy számos esetben a melléknévi igenevek használatosak cselekvésnévi funkcióban is, mindenféle fővelesítő elem nélkül (vö. 3.).

Az északi manysi 'hely' jelentésű szó nominalizátorként való grammatikalizálásához nagyon hasonló folyamat figyelhető meg a szibériai nyelvi area más nyelveiben (keleti hanti, szibériai török nyelvek), valamint a szomszédos mongol areához tartozó burjátban is. Az esetleges areális kapcsolatok feltárása azonban további kutatást igényel.

Rövidítések

ABL = ablatívusz	PASS = passzív
ACC = akkuzatívusz	PL = többes szám
ADESS = adesszívusz	PST = múlt idő
AN = cselekvésnév	PTCL = partikula
DU = duális	PTCP.PST = befejezett melléknévi igenév
INF = főnévi igenév	PTCP.PRS = folyamatos melléknévi igenév
LAT = latívusz	Px = birtokos személyrag
LOC = lokatívusz	SG = egyes szám
NMLZ = nominalizátor	TRANSL = transzlatívusz

¹⁵ A mongol nyelvekben azonban, csakúgy, mint az ezekkel a nyelvekkel érintkező dél-szibériai török nyelvekben (pl. sor, hakasz, tuvai) más irányú a nominalizátorok további grammatikalizációja, ugyanis nem főnévképzőkké, hanem asszertív partikulákká válhatnak. (Vö. ezekben a nyelvekben „NCs [nominalizer constructions] are used as predicate nominals for purposes of focussing (the scheme 'I did it' > 'I am the person who did it'), which leads to grammaticalization of their NRs [nominalizers] as assertive particles” [Skribnik 2008].)

Hivatkozások

- Bíró Bernadett 2011: Cselekvésnevek a manyсібán – Az északi manyси cselekvésnevek valenciája, *Folia Uralica Debreceniensia* 18, 3–33.
- Bíró Bernadett 2014: Cselekvésneves szerkezetek a manyсібán. PhD-disszertáció. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2304/>
- Csepregi Márta 2008: Az osztják TAHI 'hely' szó helye a mondatban, in Bereczki András, Csepregi Márta, Klima László szerk.: *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére* (Urálistikái Tanulmányok 18), Budapest, ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi Tórem Finnugor Alapítvány, 125–35.
- Csernyecov-archívum (V. Csernyecov kéziratos szöveggyűjtése 1933–1934-ből). MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Chrest.Vog. = Kálmán Béla 1989: *Chrestomathia Vogulica* (3. kiadás), Budapest, Tankönyvkiadó.
- Haspelmath, Martin 1995: The converb as a cross-linguistically valid category, in Haspelmath, Martin & König, Ekkehard eds.: *Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms – adverbial participles, gerunds* (Empirical Approaches to Language Typology 13.), Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 1–56.
- Heikkonen, Petri-Tapio 2013: Itämansin temporaaliset infinitivirakenteet. [Temporal non-finite constructions in Eastern Mansi.] (Master's thesis) University of Helsinki. https://www.academia.edu/15358520/It%C3%A4mansin_temporaaliset_infinitivirakenteet_Temporal_non-finite_constructions_in_Eastern_Mansi_Masters_thesis
- Heine, Bernd – Tania Kuteva 2002: *World Lexicon of grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Hopper, Paul J. – Elizabeth Closs Traugott 1993: *Grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Kenesei István 2000: Szavak, szófajok, toldalékok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 75–136.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria 1993: *Nominalizations*, London–New-York, Routledge.
- Kulonen, Ulla-Maija 2007: Itämansin kieliooppi ja tekstejä. [Eastern Mansi Grammar and Texts.] *Apunevoja suomalaisugrilaisen kielen opintoja varten* XV; Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- LS = *Luima Seripos*. Manyси nyelvű újság. Hanti-Manszijszk. (<http://www.khanty-yasang.ru/>)
- Riese, Timothy 2001: *Historische Nominalderivation des Wogulischen* (Studia Uralica 10.), Wiesbaden, Harrasowitz Verlag.
- Skribnik, Elena 2008: South Siberian Turkic constructions with nominalizers and their further grammaticalization. (poszter-előadás) The 12th Biennial Rice University Symposium on Language. The Genesis of Syntactic Complexity: An Interdisciplinary Symposium. Poster Session. Houston, March 28, 2008.
- Skribnik, Elena 2010: Die Nominalisatoren 'Mensch' und 'Ding' in den uralischen und türkischen Sprachen Südsibiriens: I: Lexikon und Wortbildung, *FUM* 32/33, Hamburg, Helmut Buske Verlag, 567–86.

- Skribnik, Elena 2014: South Siberian Turkic languages in linguistic contact. Altay-kiži nominalizer constructions as a test case, in Besters-Dilger, Juliane – Dermarkar, Cynthia – Pfänder, Stefan – Rabus, Achim eds.: *Congruence in Contact-Induced Language Change. Language Families, Typological Resemblance, and Perceived Similarity*, Berlin/Boston, 258–74.
- Steinitz, Wolfgang 1980: *Ostjakologische Arbeiten. Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie*. Herausgegeben von Gert Sauer und Renate Steinitz. Band I–IV, Budapest und Berlin, Akadémiai Kiadó und Akademie-Verlag.
- Sz. Kispál Magdolna 1958: Egy ritka manyisi igenévi szerkezetről, *Nyelvtudományi Közlemények* 60, 79–84.
- Tikkanen, Bertil 2001: Converbs, in Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher, Wolfgang Raible eds.: *Language Typology and Language Universals: An International Handbook. Volume 2*. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 20.2.), Berlin, Walter de Gruyter, 1112–23.
- VNGy = Munkácsi Bernát 1892–1896: *Vogul népköltési gyűjtemény* I–IV, Budapest, MTA.
- Wog.Volk. = Kannisto, Artturi & Matti Liimola & Vuokko Eiras 1982: *Wogulische Volksdichtung. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI*. (MSFOu 180.), Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- WW = Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai.
- Ylikoski, Jussi 2003: Defining non-finites: action nominals, converbs and infinitives, *SKY Journal of Linguistics* 16, 185–237.
- Zaicz Gábor főszerk. 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest, Tinta.

„OLY NAPOT VÉGEZNI, KI BIZONYOS LEGYEN”

A VONATKOZÓ NÉVMÁS(I KÖTŐSZÓ) A KÖZÉPMAGYAR KOR ÉLŐNYELVÉBEN¹

DÖMÖTÖR ADRIENNE
(MTA Nyelvtudományi Intézet)

1. Bevezetés

A vonatkozó névmásokat a magyar mondattani vizsgálatokban hagyományosan kötészónak szokás minősíteni, tekintettel arra, hogy a vonatkozó mellékmondatnak – illetve vonatkozó mellékmondattömb esetén a mellérendelt mondategyüttesnek – kötelezően ki-teendő eleme. Helye jellegzetesen a mellékmondat (illetve a tömb) élén van. Más nyelvből is említhető példa arra, hogy a vonatkozó névmás az alárendelő kötőszókkal kapcsolatos szabályok szerint működik: közismert, hogy a németben ennek értelmében mellékmondati szórend követi. A magyar relatívum – amelynek grammatikai funkciója az alárendelt tagmondat hozzákapcsolása a főlérendelthez – a nyelvtörténet folyamán alakilag egyre inkább elkülönül a forrásául szolgáló, de eredeti szerepében megmaradt kérdő-határozatlan névmásoktól.

A relatívum fontos tulajdonsága, hogy kapcsoló funkcióján kívül mondatrészi szerepet is visel, és ez kiemeli a prototipikus kötőszók sorából. Ráadásul – ahogyan például az angolban – nem is minden nyelvben kötelező eleme a vonatkozó mellékmondatnak. A mondatbevezető pozíció sem feltétlenül általános grammatikalitási követelmény. Korábbi tanulmányaimban magam is hoztam ó- és középmagyar kori adatokat arra, hogy az elem – verses műfajokban, strófaszerkesztési okokból – kivételesen hátrébb is kerülhetett a mellékmondatban (Dömötör 1995: 672; 2008: 40), például: *Simeon profetanac ióuendő mondasa, Marianac a mit monda im be tellyesedéc* (Huszár Gál-énekeskönyv, 1560. K3a). A szórendi ellenérvek sorában szokás még említeni a *hogyki* kötőszó-összetételt, pontosabban önálló kötőszókból álló előzményét, valamint a *mint* + vonatkozó névmás együttállását (l. Dömötör 2014: 40–1. hivatkozásait). Mindezekre a tipikus mondatbevezetőkéttől eltérő tulajdonságokra alapozva alakultak ki azok a vélemények, hogy a vonatkozó névmás az adott szerkezetnek nem kötőszava (mondatbevezetője), hanem markere / operátora.

Bár magam – ahogyan korábban is – a vonatkozó névmásokat továbbra is kötőszó funkciójú elemeknek tartom, ennek nincsen meghatározó szerepe a jelen dolgozatra nézve. Ezúttal a változataikat, használatuk változását vizsgálom; a megállapítások tehát függetlenek attól, ki hogyan ítéli meg magának a kategóriának a funkcióját.

Ismeretes, hogy a névmások ezen csoportja a különböző nyelvekben kétféle forrásból alakulhat ki: a mutató, illetve a kérdő(-határozatlan) névmásokból. Vannak nyelvek, amelyekben mindkétféle származású elem jelen van (pl. angol *that*, illetve *wh*-név-

¹ A kutatás az OTKA által támogatott K 116217 pályázat keretében zajlik.

mások; német *der / die / das*, illetve *w*-névmások), míg másokban a két grammatikalizációs lehetőségnek csak egyike vagy másika jutott érvényre. A különböző nyelvekben a mutató névmás a gyakoribb forrásszerkezet; a folyamat tipikus grammatikalizációs ösvényt követ, amennyiben a referencia a térbeliről a szövegbelire vivődik át (pl. görög, brazilai *canela-kraho*, nyugat-afrikai *dogon* stb.). A kérdő névmás is – a magyaron kívül – számos ismert és kevésbé ismert nyelv relativumainak forrása (pl. latin, orosz, brazilai *piraha* stb.). (L. Heine–Kuteva 2002: 113–5.)

A vonatkozó névmások használatának tendenciáit a többféleség, az ingadozások jellemzik. A mai magyarban például az irodalmi nyelvi sztenderdnek tekinthető *az a könyv, amely* mellett nagy gyakoriságnak örvend az alacsonyabb presztízsű *az a könyv, ami...* megoldás; ugyanakkor az *az, ami...* mellett nem szokatlan az *az, amely...* szerkezet; nyelvjárási szövegekben pedig találkozni lehet *a könyv, aki...* eljárással is. Az angol élőnyelvben tetten érhető az erősen stigmatizált *what*, amely még [+személy] jelentésjeggyel antecedenssel is előfordul (Poussa 1998), ahogyan például az oroszban felbukkan a [+személy] + *csto* szerkezet is. Az ilyen ingadozások hátterében többnyire nyelvtörténeti, illetve dialektusbeli hagyományok állnak.

A középmagyar korban a vonatkozó névmások körében a formák kétféle szempontból is versengnek egymással. Egyrészt konkurálnak a különböző névmásváltozatok (*ki ~ mely ~ mi* stb.), másrészt versenyeznek a régebbi, előtag nélküli és az újabb, előtagos alakok (*ki ~ aki, mely ~ amely, mi ~ ami* stb.). A jelen tanulmány az elsőként említett váltokozást tárgyalja.

2. A dolgozat háttére és kérdésfelvetése

A vonatkozó névmások kései ómagyar kori viselkedését a legrészletesebben a TNYT. névmási fejezete írja le (G. Varga 1992: 524–41), de a kategória elemeiről szó esik az alárendelt mondatok bizonyos típusainak kötőszavaként is, legbővebben a minőségjelzői és az értelmező jelzői alfejezetekben (Dömötör 1995: 672–5, 691–2). A jelenlegi vizsgálat szempontjából a kései ómagyar kori kép a következőkben összegezhető:

- A meghatározó forma a *ki*, emellé elsősorban a *mely* kínálkozik választékként (ha kis részesedéssel is).
- Megindul a [+/-személy] jelentésjegy szerinti differenciálódás.
- A névmás tipikusan főnévi funkcióban áll (NPro: *Az írás, ki ma olvastatik, tanulságos.*). Ugyanakkor jelzői szerepben is fellép (DetPro: *Az írás, ki írás ma olvastatik, tanulságos. ~ Ki írás ma olvastatik, tanulságos.*).

A kései ómagyar és a mai magyar nyelvállapot ismeretében feltételezhető, hogy a korai korszakban megindult tendencia (a második pont alatt leírt jelenség) a középmagyarban felerősödik. A feltételezés beigazolódását mutatta az a korábbi vizsgálat, amelyet a középmagyar kor minőségjelzői mellékmondatos szerkezeteit elemezve különböző regiszterekből és műfajokból gyűjtött anyagon végeztem (Dömötör 2008:

40–50).² Ennek eredményeként az derült ki, hogy [–személy] jelentésjegyű antecedens társaságában a 16. századról a 18. századra a kötőszók között az *(a)ki* részesedése bő egynyolcadára csökkent (58,5% → 7,2%), míg az *(a)mely* részesedése csaknem két és félszeresére nőtt (36,8% → 87,6%). Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a korábbi adatok csak a minőség- és (értelmező) jelzői szerkezetek viselkedését mutatják; más alárendeléstípusok ebben az anyagban nem szerepeltek (az előbbiekhöz szerkezetileg közel álló ún. áljelzői kapcsolatok sem). A jelen vizsgálat szempontjából ennek azért van jelentősége, mert ha a mostani adatokat a korábbiakkal szeretném összevetni, az aktuális gyűjtést is az előzőhöz kell igazítanom (azaz maradnom kell a minőség- és (értelmező) jelzői mondat szerkezeteknél).

Ezúttal annak a kérdésnek szeretnék utánajárni: miről tanúskodhat az élőnyelv a középmagyar korra kirajzolódó tendenciák terjedésével kapcsolatban? Kétféle feltételezéssel lehet számolni:

– Ha abból a jól ismert tényből indulunk ki, hogy az innovációk keletkezésének és terjedésének elsődleges terepe az élőnyelv, kézenfekvő feltenni, hogy a [–személy] antecedensű *(a)ki* visszaszorulása és az *(a)mely*, majd *(a)mi* terjedése ebben a regiszterben erőteljesebb, mint az írásbeliség magasabb műfajaiban.

– Ha viszont afelől a szintén közismert tény felől közelítünk, hogy a nyelvjárások sokszor igen szívósan őrzik a konzervatív megoldásokat, az előbbivel szembe menő feltételezésnek is helyet kell kapnia: esélyes, hogy a beszélt nyelv erősebben őrzi a [–személy] jelentésjegyű antecedenssel rendelkező *(a)ki* hagyományát, mint az írásos regiszterek magasabb műfajai, és így visszafogottabban ad teret az *(a)mely*, *(a)mi* terjedésének. Ez a feltevés annak ismeretén alapul, hogy a középmagyarban nyelvi sztenderdről még nem lehet beszélni. A nyomtatásban megjelenő művek nyelvallapotát számos tényező együttese határozza meg, azonban ezek sem mindig mentesek a tájnyelvi jellemzőktől. A jelen vizsgálat anyagát képező élőnyelv(közel)i szövegcsoporthoz azonban sokkal közvetlenebbül hordozzák a megnyilatkozók nyelvjárását, sokszor meglepően archaikus jelenségeket mutatva.

3. A vizsgálati anyag

Kutatásom forrásul a középmagyar kor jelképes határai közötti időszakból való élőnyelvi jellegű szövegek szolgálnak (1526–1722). Mivel régebbi korok nyelvallapotának vizsgálatakor a kutatónak nincs közvetlen hozzáférése a beszélt nyelvhez, olyan írásbeli műfajok tanulmányozására van utalva, amelyek leginkább megközelítik a magán-

² Az anyagot a TNYT. korábban csoportmunkálatként tervezett középmagyar kori kötetéhez kiválogatott részletek képezték; a szövegek 75%-a a nyomtatott írásbeliség műfajaiból, 25%-a a kor élőnyelvközelbi műfajaiból származott. (A tételes felsorolást l. itt: <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/abrendeskkforras.pdf>.)

életi nyelvhasználatot. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban élőnyelveknek fogom nevezni a valójában inkább csak élőnyelvközelinek mondható adataimat, amelyek bírósági tárgyalások leírataiból (zömmel tanúvallomásokból) és magánlevelekből származnak. Az anyaggyűjtés közvetlen forrása a Történeti magánéleti korpusz (tmk.nytud.hu). Az adatgyűjtést 2016 márciusában végeztem, az adatbázis terjedelme ekkor 4,2 millió karakter, az adatok száma pedig 1532 volt.

Összehasonlítási alapként a fentebb említett, egyes regiszterek anyagán végzett előző vizsgálatom eredményeit használom. A szövegterjedelem itt 600 ezer karakter volt, ebből 616 adat származott. A korpusz nagyságának különbsége némi óvatosságra inthet az összehasonlítást illetően, ugyanakkor bizonyos korábbi mennyiségi próbák során azt tapasztaltam, hogy ez a jóval kisebb – még kézzel gyűjtött – anyagmennyiség is meglehetősen megbízható képet rajzol a kor átlagáról.

4. Minőség- és értelmező jelzői vagy áljelzői mondat szerkezet?

Az aktuális gyűjtés anyagának a korábbi vizsgálati anyaghoz való igazítása, a fentebb leírtaknak megfelelően, azt jelentette, hogy a vonatkozó névmásokra kapott adatokat meg kellett szűrni: a minőségjelzői és az értelmező jelzői (itt együttesen kezelt) szerkezetekről le kellett választani egyrészt a lexikális fejjel nem rendelkező előfordulásokat (illetve velük együtt a fejjel nem rendelkező független vonatkozó mondatokat is), másrészt a lexikális fejjel rendelkező előfordulások közül az áljelzői mondatkapcsolatokat. A vonatkozó névmások teljes találati listája mintegy 6500 tételből állt, ebből kézzel kellett kiválogatni a vizsgálat kritériumainak megfelelő adatokat. (Ennek a kézi válogatásnak az eredménye a már említett 1532-es adatszám.)

A lexikális fejjel rendelkező szerkezetek kettéválasztását, illetve a kétféle csoport jellemzését a következő példák segítségével kísérelem meg szemléltetni:

– Az egyik típus (a vizsgálat tárgya): minőségjelzői és értelmező jelzői (korlátozó és nemkorlátozó) szerkezetek: *Nem beszélhetek ti semmi oly titkot, a kit én nem tudnék* (Bosz. 96); *de az úr Isten, ki mindeneket meghálálhat és fizethet, az hálálja és fizesse meg Kdnek* (Nád. 127–9).

– A másik típus (nem tárgya a vizsgálatnak): az áljelzői szerkezetek: *Ma aggratulálok Kölesérinek, ki is Lázár Györgyné[t] Bethlen Gergely leányát az gubernatorné Marinkáját vette el* (Kár. 160); *az illyen kövecskét (mellyet tudnia illik azon Menyecske akkor kezében vett) haza vinném* (Bosz. 61); *Németh Panna Rab Személt, ki egyébként sogórsághis a fatenshez, jóly ismiri* (Bosz. 400).

Az áljelzői szerkezetek fentebbi példái a kategória legerősebben jelölt, legkönnyebben megragadható eseteit képviselik: a vonatkozó névmáshoz csatlakozó diskurzusjelölő mutatja, hogy a jelzői formát (is) hordozó szerkezet nem jelzői tartalmat fejez ki, alárendelő helyett mellérendelő tartalmú mellékmondat következik. A korban messze a leggyakoribb a kifejtő magyarázatot jelölő *is*; az ugyanilyen funkciójú *tudniillik* már jóval ritkább, továbbá felbukkan még az *egyébként*, *bizony*, *ám*, *ugyan* elem is.

Más esetekben külön jelölő nélkül, pusztán az időviszonyok segítségével azonosítható a szerkezet áljelzői mivolta: a mellékmondat utóidejű, tehát (prototipikus) jelzőként nem szolgálhat főmondati antecedense jellemzésére. A jelzői köntösű mellékmondat az események továbbvitelében játszik szerepet. A tagmondat együttes elsősorban a kapcsolatos és ellentétes mellérendelő szerkezetek szinonim kifejezési lehetősége: *hármát ölt által az törökbe, kik azonnal meghóltak* (Nád. 78–9); *ennehany Emberseges szolgálmat koczin küldtettem fel Uyuar fele, kik ez ieöueő kedden estue oda érkeznek* (Zr. 118); *az edgihazfinak is külön süített edgj Czipótt, a mellyet kicsinylett Kenézné* (Bosz. 37). (Az áljelző szerkezetek formai megragadhatóságáról részletesebben l. Dömötör 2006: 37–8.)

Nagyon sok esetben azonban problémába ütközik a kétféle kategória szétválasztása. (Ugyanez vonatkozik természetesen a korlátozó / nemkorlátozó, azaz minőségjelzői / értelmező jelzői elkülönítésre is.) Ezzel a nehézséggel mindenki szembetalálkozik, aki a vonatkozó szerkezeteket tanulmányozza. Az elkülönítés legrigorózusabb elvei szerint a határvonalat nem is a fentebbi két típus között kell meghúzni, hanem a korlátozó szerepű (vagyis a minőségjelzői) szerkezet és az összes többi – úgynevezett appozitív – szerkezet között. (Vö. pl. Aitchison 1992: 298–300, korábban pl. Traugott 1972: 103). Ezekre az elhatárolásokra azért van szükség, hogy az egyes típusok – a „valódiak” és a „pszeudók” – működését egymástól elkülönítve lehessen leírni, függetlenül attól a nyelvenként eltérő tényről, hogy a végeredmény akár egyezéseket is mutathat. Történeti szövegeket illetően természetesen még bonyolultabb a helyzet, hiszen a határok megvonásakor segítségül hívható kritériumok közül csak a szemantikai különbségtételre lehet alapozni (vö. Dekeyser 1984: 84), a fonetikai és a grafikus különbségekre nem. (NB. a magyarban nem is tér el a különböző típusú vonatkozó mondat szerkezetek írásjelezése.)

Amikor az adatgyűjtés során szétválogattam a szerkezeteket, csak az egészen bizonyosan áljelzőieknek értékelendő mondatkapcsolatokat választottam le a vizsgálati anyagból. Minden olyan szerkezetet felvettem, amelynek lehetséges volt „valódi” jelzői értékelése (vagyis nem hagytam ki a kétféleképpen is értelmezhető mondatok széles átmeneti sávját). Fontosnak tartom, hogy egy későbbi vizsgálatomban a korlátozó / nemkorlátozó (minőségjelzői és értelmező jelzői) vonatkozó szerkezeteket is elkülönítsem egymástól, keresve a vonatkozó névmások használatát jellemző esetleges különbségeket (vö. pl. Dekeyser 1984: passim, Romaine 1982: 61–72, 140–52).

5. A középmagyar élőnyelvi adatok vallomása

Vizsgálatom alapkérdése – amelyet az egyik fentebbi fejezetben részletesen megfogalmaztam – leegyszerűsítve így foglalható össze: a vonatkozó névmások használatakor mekkora szerep jut az élőnyelvben az innovatív és a konzervatív tendenciáknak?

5. 1. Kitekintés a kései ómagyar korra

Mielőtt rátérnénk a kérdésre választ kereső középmagyar kori vizsgálatokra, érdemes egy rövid kitérőt tenni, és közvetlen időrendi előzményként szemügyre venni egy kései ómagyar kori adatsort, amelyet a G. Varga Györgyi kutatásai nyomán (1992: 537) összeállított táblázat szemléltet:

Az (a)ki megoszlása a kései ómagyarban az összes mondattípusban

	[+személy] (<i>az asszony, ki...</i> típus)	[–személy] (<i>az írás, ki...</i> típus)
a kódexekben	69,7%	30,3%
az eredeti magyar szövegekben	45,7%	54,3%

Ezek az adatok közvetlenül nem vethetők össze a jelen dolgozatnak a lentebbiekben bemutatandó eredményeivel, hiszen az elemzésnek más volt a vizsgálati köre (az összes típusú vonatkozó mondatot számba vette), és a latin fordítás / eredeti magyar nyelvű fogalmazvány ómagyar kori kettőssége is csak óvatosan állítható párhuzamba a középmagyar kori köznyelv írásos műfajainak / élőnyelvi regiszterének kettősségével. Mindazonáltal fontos látni, hogy az ómagyarban az eredeti szövegekben, azaz a levelekben nagyságrendekkel gyakoribb a konzervatív névmásválasztás, mint a fordításokban. Vajon a középmagyar kori élőnyelvi anyagot is erősebben fogják konzervatív megoldások jellemezni, mint a könyvnyomtatás műfajaiból származó szövegeket?

5. 2. A középmagyar élőnyelvi adatok – a korszak vegyes regiszterű szövegein végzett vizsgálatok tükrében

A jelen dolgozatban kétféle irányból közelítem meg a névmáshasználat középmagyar kori alakulását; ez vonatkozik mind az élőnyelvből való, mind pedig a vegyes regiszterekből gyűjtött adatokra. **1.** Milyen a [+személy], illetve a [–személy] jelentésjegyű antecedensek melletti vonatkozó névmásformák egymáshoz viszonyított aránya? **2.** Milyen az egyes kötőszókon belüli [+/-személy] jelentésjegyű antecedensek megoszlása?

A kétféle megközelítési irány a gyakorlatban négy kérdést jelentett. Az első kérdés magától értetődően ágazik kétfelé, a második kérdésnél pedig azért kétszer (és nem többször) ismétlődik a felvetés, mert a névmások előfordulási gyakorisága alapján két formát, az (a)ki-t és az (a)mely-t volt érdemes számba venni. Az alábbiakban ennek a tehát összesen négy szempontnak szegődünk a nyomába.

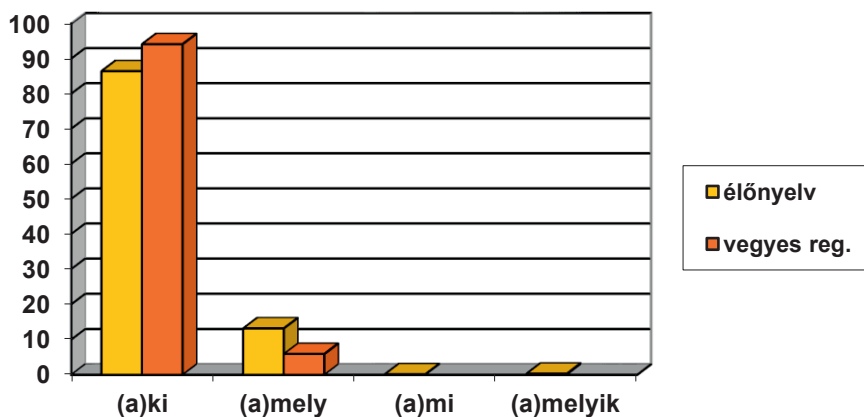
5.2.1. Milyen a [+], illetve a [–személy] jelentésjegyű antecedensek melletti vonatkozó névmásformák egymáshoz viszonyított aránya?

5.2.1.1. Az antecedens [+személy] jelentésjegyű

Példák: *az Rab Aszony egy testvérjétől hallotta, (a ki Bonczodföldön lakik)* (Bosz. 434); *Kisasszony nap után való vasárnap kildé havaseli vajda egy levelit uramnak Pitar Jánostól, melyet havasali vajda kincstartó uramhoz köetségbe küldött volt* (Nád. 136–8). Az összes élőnyelvi adatszám 669, a kötőszómegoszlás a következő:

(a)ki	86,40%
(a)mely	13,15%
(a)mi	0,15%
(a)melyik	0,30% ³

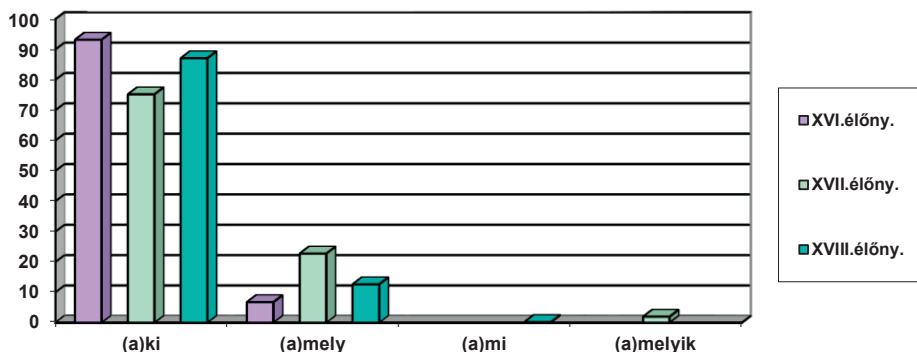
A táblázatot grafikusan ábrázolva és a vegyes regiszterből származó adatokkal kiegészítve a következő képet kapjuk (100% = a korszak egészére vonatkozóan: (a)ki + (a)mely + (a)mi + (a)melyik / regiszter):

Az összevetés azt mutatja, hogy az eredendően a [+] és [-személy] jelentésjegyű antecedens mellett egyaránt uralkodó (a)ki mindkét szövegcsoporthoz stabilan lefoglalódik az előbbi szerepre. Mellé azonban beszívárognak más névmások is, az élőnyelvben többször és többféle. Az (a)mely nagyobb részesedésében szerepet játszanak a DetPro-s szerkezetek; ezek az élőnyelvben mutatkoznak gyakoribbnak.

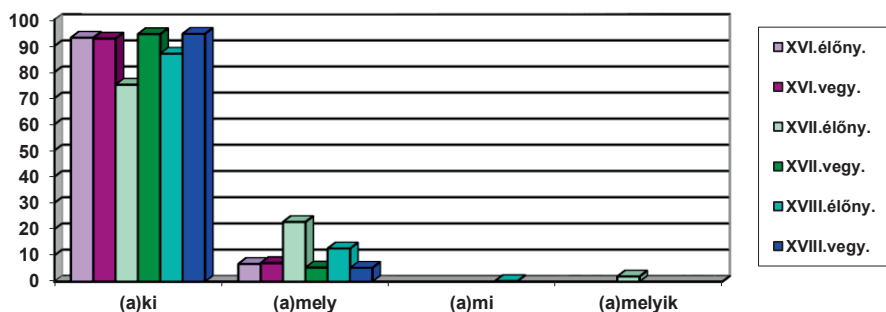
Az élőnyelvi adatok századonkénti bontása újabb tanulsággal szolgál (100% = egy-egy századra vonatkozóan: az (a)ki + (a)mely + (a)mi + (a)melyik megjelenése együttesen):

³ Sem itt, sem a lentebbiekben nem különítettem el a használatokat annak alapján, hogy a kötőszó NPro, illetve DetPro szerepű-e. Ennek ellenére az utóbbi szerkezet előfordulásának alakulását is feltérképeztem, egy későbbi vizsgálat tervét szem előtt tartva. Az itt felsorolt adatok körében az (a)ki esetében kifejezetten ritka a DetPro-s szerkezet, az (a)mely esetében viszont az adatok felét ez teszi ki.

A diagram rávilágít, hogy az *(a)mely* gyakorisága a 17. században jelentősen megnő: az innováció, amelynek a [-személy] jelentésjegyű antecedensek társaságában lesz jövője, átmenetileg a [+személy] jelentésjegyű antecedensek mellé is behatol. (A kiugrást nem az *(a)mely* kötőszót kedvelő DetPro-s megoldás esetleges gyakoribb jelenléte magyarázza, sőt az itt fel nem sorolt részadatok éppen e században mutatják messze a legkisebbnek a DetPro arányát.)

Az ábrát a vegyes regiszterből származó adatokkal bővítve azt látjuk, hogy az *(a)mely*-nek ez a kilengése csak az élőnyelvre jellemző (100% = egy-egy századra vonatkozóan: az *(a)ki* + *(a)mely* + *(a)mi* + *(a)melyik* együttes megjelenése / regiszter):

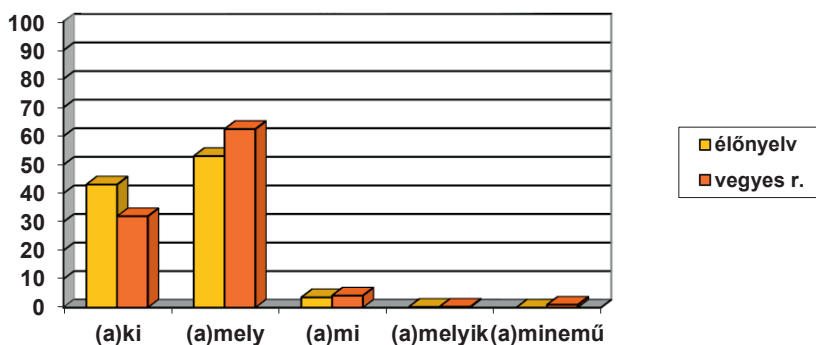

5.2.1.2. Az antecedens [-személy] jelentésjegyű

Példák: *olly dolgot cselekedett a ki Isten Törvénye ellen volt volna* (Bosz. 215); *aban az fa z e k b a n t ö l t ö t e m m e l i e t a z a s o n i o m k u l d ö t* (Bosz. 163); *nem e ő volt ottan, hanem csak képében tettek v a l a m i t a m i ő t e t r e p r a e s e n t a l t a* (Bosz. 23). Az összes élőnyelvi adatszám 863, a kötőszómegoszlás a következő:

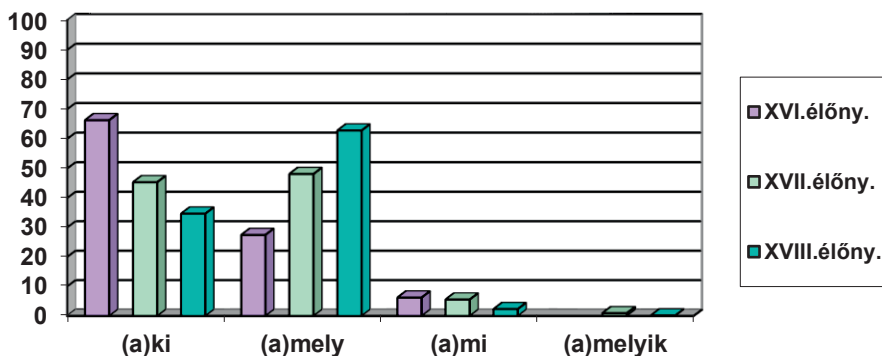
(a)ki	43,11%
(a)mely	53,08%
(a)mi	3,59%
(a)melyik	0,22% ⁴

A táblázatot grafikusan ábrázolva és a vegyes regiszterből származó adatokkal kiegészítve a következő képet kapjuk (100% = a korszak egészére vonatkozóan: (a)ki + (a)mely + (a)mi + (a)melyik + (a)minemű / regiszter):

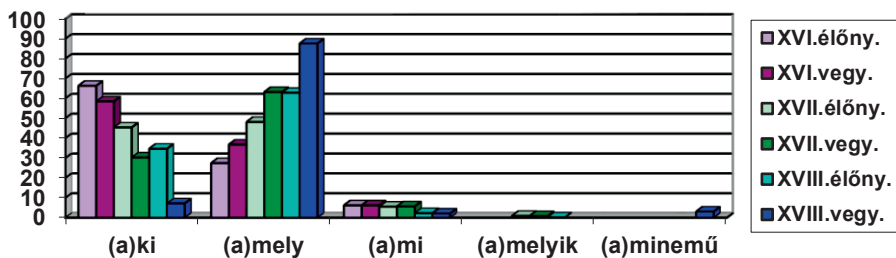
Az összevetés azt mutatja, hogy a korszak egészében az élőnyelvi regiszterben a [–személy] jelentésjegyű antecedenst gyakrabban követi (a)ki, vagyis a konzervatív forma, és ritkábban az (a)mely, vagyis az innovatív forma, mint a vegyes műfajok szövegcsoportjában.

Az élőnyelvi adatok századonkénti bontása szemléletes képet rajzol arról, hogyan fogyatkozik századról századra a konzervatív, és hogyan erősödik századról századra a leggyakoribb innovatív megoldás (100% = egy-egy századra vonatkozóan: az (a)ki + (a)mely + (a)mi + (a)melyik megjelenése együttesen):

⁴ Az (a)ki itt is ritka DetPro-ként, az (a)mely-eknek viszont több mint a negyede ilyen szerepű. E tekintetben újdonságot hoz a fentebbiekhez képest, hogy az (a)mi jelentékenyebb képviselete is részben DetPro-s szerepének köszönhető (az esetek mintegy harmadában).

A vegyes regiszterből származó adatokkal kibővített diagram azonban láthatóvá teszi, mennyivel dinamikusabbnak mutatkoznak ugyanezek a folyamatok ebben az anyagban (100% = egy-egy századra vonatkozóan az *(a)ki* + *(a)mely* + *(a)mi* + *(a)melyik* + *(a)minemű* együttes megjelenése / regiszter):

A kétféle szövegcsoporthoz megfigyelhető változások párhuzamban állnak anyanyiban, hogy [–személy] jelentésjegyű antecedenens társaságában mindkettőt az *(a)ki* használatának visszahúzódnak, és az *(a)mely* terjedése jellemzi. Az élőnyelvi regiszter ugyanakkor végig lemarad a vegyes regiszter mögött a konzervatív megoldás csökkenő és az innovatív megoldás növekvő gyakoriságát mutató tendenciákban. Emellett az is látszik, hogy a kétféle szövegcsoporthoz közötti különbség megnövekszik a korszak folyamán (a konzervatív / innovatív „olló” egyre jobban szétnyílik.)

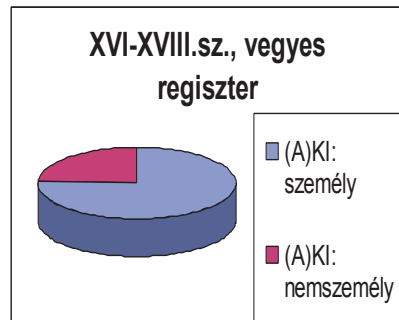
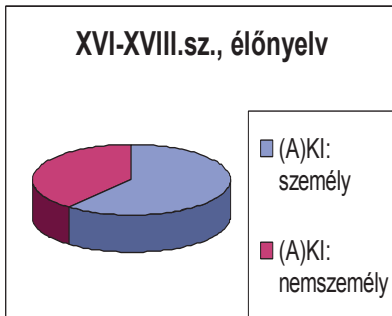
A [–személy] jelentésjegyű antecedenensek melletti vonatkozó névmások egymáshoz viszonyított arányának vizsgálata tehát a korszak minden századára vonatkozóan azt az eredményt hozta, hogy az élőnyelvben a nyelvjárási jellegből fakadó konzervativizmus lefékezi a változás tempóját.

A dolgozat fő kérdésének megválaszolása után a további adatok alapvető újdonsággal már nem szolgálhatnak. Ennek ellenére az eredményeket a már említett másik perspektívából is szeretném röviden szemléltetni. A névmások egymáshoz viszonyított – és eddigiekben bemutatott – arányai után így azt is láthatjuk, milyen képet rajzol ki a két leggyakoribb kötőszón belüli [+/-személy] százalékos megoszlás. Innen közelítve bizonyos részeredmények feltűnőbbé, egyértelműbbé válnak.

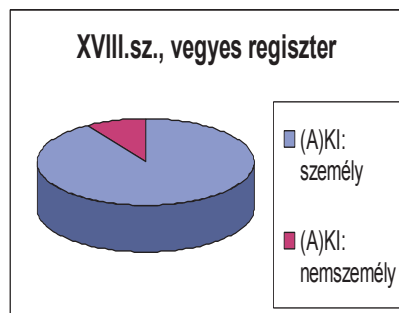
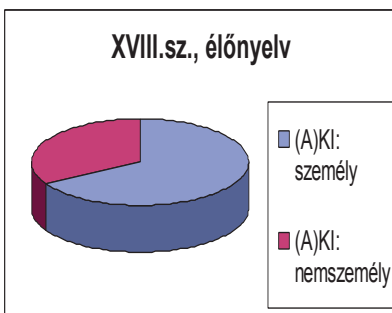
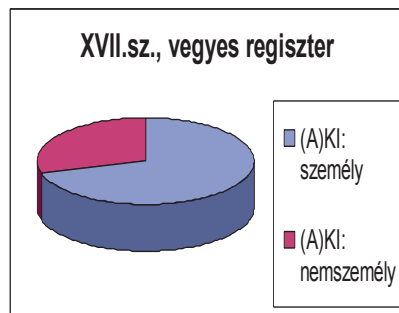
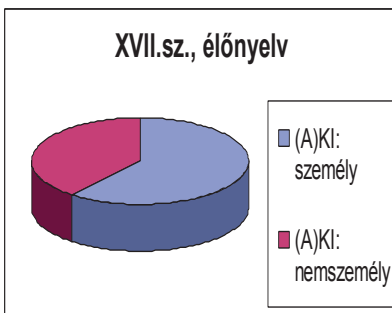
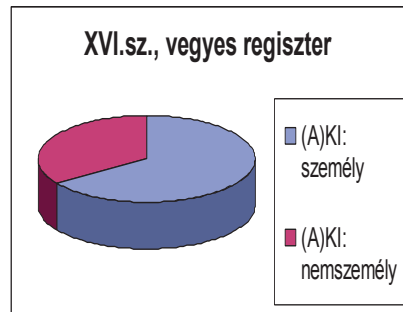
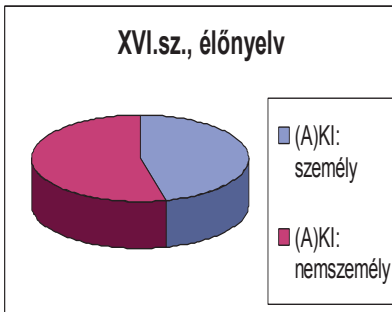
5.2.2. Milyen az egyes kötőszókon belüli [+/-személy] jelentésjegyű antecedenensek megoszlása?

5.2.2.1. Az *(a)ki*-n belüli megoszlás

A korszak egészére jellemző különbséget – az élőnyelvben nagyobb arányú a [–személy] részesedése, mint a vegyes regiszterben – a századonkénti bontás tovább árnyalja:

Századonkénti bontásban:

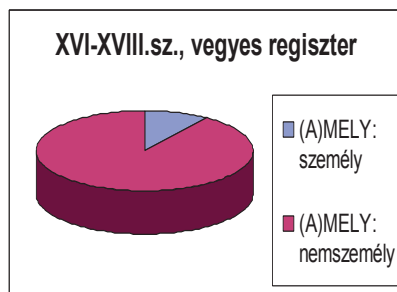
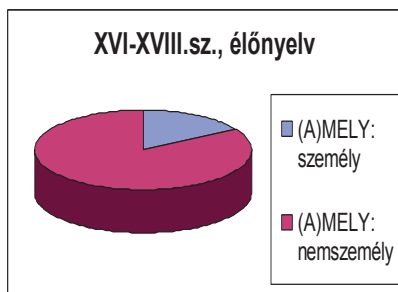
A századonkénti bontás során szemléletesen megmutatkozik az a(z immár nem váratlan) tény, hogy a korszak végére a vegyes regiszteren belül igen alacsonyra (9%) csökken a [–személy] melletti *(a)ki* aránya. (S ezen megjelenések zöme is élőnyelvközel szövegeknek köszönhető, amelyek bizonyos részesedéssel a vegyes regiszter anyagában is szerepelnek; l. az 1. lábjegyzetben is.) Az élőnyelvi regiszterben ugyanakkor jóval nagyobb marad az *(a)ki* részesedése (33,21%).

Továbbgondolásra érdekes különbséget mutat ugyanakkor az élőnyelv 16–17. századi váltása a vegyes regiszterek 16–17. századi váltásához képest. Az előbbiben jelentős az innovatív előretörés (az *(a)ki* 53,78%-ról 39,2%-ra csökken). Az utóbbiban viszont jóval kisebb az ugyanilyen irányú elmozdulás (34,4%-ról 29,6%-ra). Az élőnyelv innovatív lendülete feltételezhetően a könyvnyomtatás különböző műfajú és egyre szélesebb körben terjedő termékeinek hatását jelzi, amely összképében akkor is jelentős, ha a nyelvhasználók csoportjainak körében igen eltérő is lehet. A korszak élőnyelvközel szövegeinek alkotói nagyrészt művelt főurak, akiknek a nyelvhasználatát számos kulturális hatás befolyásolja. Családtagjaik nyelvhasználatában ezek a hatások inkább csak közvetve jelentkezhetnek, a peres eljárásokban megnyilatkozó (zömmel) egyszerű emberek pedig nincsenek kitéve a könyvkultúra befolyásoló tényezőinek (az ismeretlen lejegyzőkre a fentebbiek közül bármelyik állítás is igaz lehet). A vizsgálat egy későbbi fázisában ezt a feltételezést egy, a szerzők szerint csoportokra bontott elemzés segíthet igazolni vagy cáfolni.

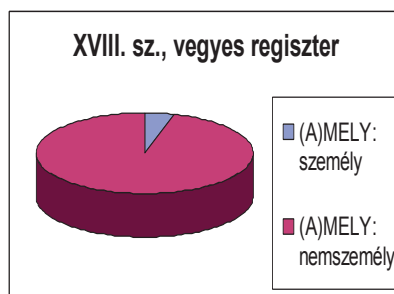
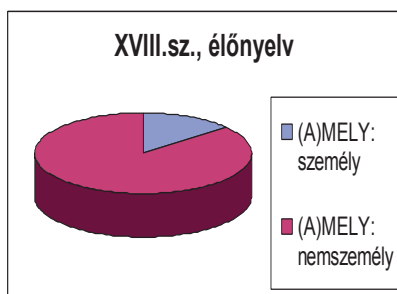
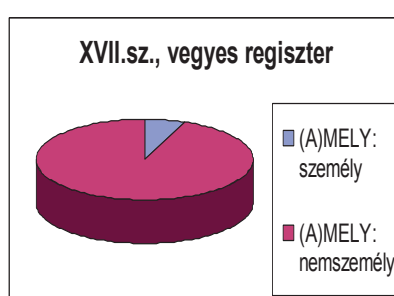
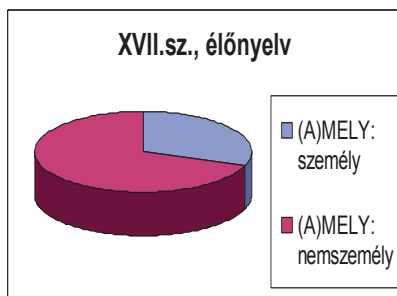
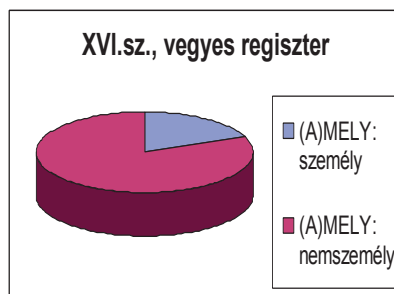
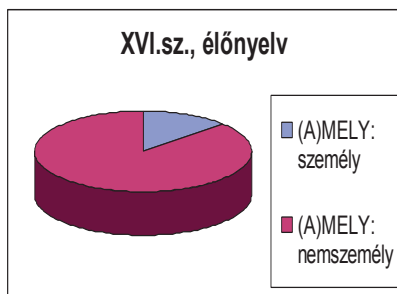
5.2.2.2. Az *(a)mely*-en belüli megoszlás

A névmás a korszak egészében és mindkét vizsgált szövegcsoporthoz ritkábban használatos [+személy] társaságában, mint az *(a)ki* [–személy] társaságában. Az *(a)mely* névmás a korszak folyamán egyre inkább birtokba veszi a [–személy] jelentésjegyű antecedens melletti szerepet, kivéve a DetPro-s szerkezetekben, amelyekben a [+személy] mellett is viszonylag gyakori: az élőnyelvi használatok fele ezeknek az előfordulásoknak köszönhető (vö. 3. lábjegyzet), ahogyan a vegyes regiszter szövegeiben sem elhanyagolható a részesedésük.

Az *(a)mely* a vegyes regiszterben összességében kevesebbszer jelenik meg [+személy] társaságában, mint az élőnyelvben; a századonkénti bontás további kérdéseket tesz szemléletessé:

Századonkénti bontásban:

A továbbiakban válasz keresendő egyrészt arra: min múlik, hogy az *(a)mely* [+személy] társaságában a 16. században még a vegyes regiszter szövegeiben jelenik meg többször? Másrészt: van-e valami speciális oka, hogy – amint ezt már a fentebbiekben is megfigyelhettük – a 17. században a [+személy] melletti *(a)mely* az élőnyelvi szövegekben ennyivel gyakoribbá válik?

A korszak zömében a vegyes regiszter szövegeiben [+személy] társaságában csak ritkán jelenik meg az *(a)mely* (a 18. században mindössze 4,5%-ban). Az élőnyelvi regiszterben a korszak végére ennek háromszorosa mutatkozik (13,9%). A nyelvjárási, illetve egyéni nyelvhasználati tényezőkön túl ebben a különbségben az is benne foglaltatik, hogy az élőnyelv különösen kedveli az *(a)mely*-jel gyakran álló DetPro-s szerkezeteket.

6. További lehetséges szempontok

A dolgozat írása során felmerült több, később kidolgozandó szempont is (közöttük vannak olyanok, amelyek a fentebbiekben már szóba kerültek). A legfontosabb tényezőket kísérletképpen egyelőre egy szűk, az *(a)mely* adataiból véletlenszerűen kiválasztott 100-as listán teszteltem. (A dolgozat írásakor még nem volt lehetőség a tmk.hu-ból kiemelni és táblázatba másolni az adatokat, ezért egyesével kellett begépelni a szerkezetek mai sztenderdre átirított változatát. Azóta ez az eljárás már automatikusan megoldható.)

Excelltáblázatba írva az adatokat, melléjük a következő változókat vettem fel:

- [+/-személy] jelentésjegy
- korlátozó / nemkorlátozó jelleg
- van / nincs utalószó
- NPro / DetPro
- tájegység

Az volt a célom, hogy az R elnevezésű statisztikai program segítségével megállapítsam, van-e olyan tényező, amely – a most vizsgált [+/-személy] szempontjával összefüggésben – szignifikánsan kimutatható módon hat a névmásválasztásra. Eredményként negatív válasz született, amely azonban a tesztelt adatállomány szűkös volta miatt semmiképpen sem tekinthető végső eredménynek. (A statisztikai eljárásban nyújtott segítségéért Máty Katalinnak tartozom köszönettel.)

A további vizsgálatoknak mindenképpen ki kell terjedniük a minőségjelzőieken túli összesfajta, vonatkozó névmási kötőszót tartalmazó mondatstruktúrákra is. Ezzel a bővítéssel további kérdések fognak együtt járni. (Például: mennyiben meghatározó, hogy van-e feje, illetve hogy lexikális vagy nem lexikális feje van-e a szerkezetnek?) Nem utolsó sorban pedig – amennyire csak az anyag engedi – fel kell térképezni a változatok versengését szociolingvisztikai változók és nyelvjárási területek szerint is.

7. Összegzés

Dolgozatomban a vonatkozó névmási formák versengését vizsgáltam közép-magyar kori szöveganyagon. Elsősorban arra összpontosítottam, miként vonul vissza a konzervatív, és miként terjed az innovatív névmáshasználat az antecedens [+/-személy] jelentésjegyének függvényében. A most vizsgált élőnyelvi regiszterre kapott adatokat összehasonlítottam egy korábbi elemzésem adataival, amelyek a korszak vegyes regiszterekbe tartozó szövegein alapultak. Így lehetőségem nyílt utánajárni, hogy a vizsgált kérdésben miről tanúskodhat az élőnyelv a tendenciák terjedésével kapcsolatban. Előrébb jár-e az innovatív folyamatokban, mint a könyvnyomtatás írásbeli műfajai? Vagy nagyobb fokú nyelvjárásiassága, az egyéni nyelvhasználat fokozottabban érvényesülő jellegzetességei miatt éppen hogy konzervatívabbnak bizonyul a többi regiszternél? A dolgozat ez utóbbit bizonyította, legszembélebenebbben a [-személy] melletti *(a)ki* visszafogottabb fogatkozásán és az *(a)mely* visszafogottabb terjedésén keresztül.

Hivatkozások

- Aitchison, Jean 1992: Relative clauses in Tok Pisin: Is there a natural pathway? in Marinel Gerritsen – Dieter Stein eds: *Internal and External Factors in Syntactic Change*, Berlin–New York–Amsterdam, Mouton de Gruyter, 295–316.
- Dekeyser, Xavier 1984: Relativisers [sic] in early Modern English: A dynamic quantitative study, in Jacek Fisiak ed.: *Historical Syntax*, Berlin–New York–Amsterdam, Mouton de Gruyter, 61–87.
- Dömötör Adrienne 1995: A jelzői mellékmondatok a kései ómagyar korban, in Benkő Loránd főszerk. – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Budapest, Akadémiai, 666–94.
- Dömötör Adrienne 2008: A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok (állomány- és változásvizsgálat), in Haader Lea – Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*, Budapest, Tinta, 23–39.
- Dömötör Adrienne 2014: A kihalt kötőszók történetének egyik fejezete: a *hogyki* típus létrejötte és használata, *Magyar Nyelvőr* 138, 40–52.
- G. Varga Györgyi 1992: A vonatkozó névmások, in Benkő Loránd főszerk. – E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Budapest, Akadémiai, 524–43.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2002: *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Poussa, Patricia 1998: The relative WHAT: two kinds of evidence, in Jacek Fisiak ed.: *Historical Dialectology – Regional and Social*, Berlin–New York–Amsterdam, Mouton de Gruyter, 443–74.
- Romaine, Suzanne 1982: *Socio-historical Linguistics – its status and methodology*, Cambridge University Press.
- Traugott, Elizabeth 1972: *A History of English Syntax. A Transformational Approach to the History of English Sentence Structure*, New York etc, Holt, Rinehart and Winston inc.

SZÓALKOTÁS ÉS FRAZEOLÓGIA

FORGÁCS TAMÁS
(Szegedi Tudományegyetem)

1. Bevezetés

A frazeológiai kapcsolatok kialakulásának kérdéseivel foglalkozó szakirodalom meglehetősen gazdag, ám a legtöbb munka a szólások és közmondások eredetmagyarázatával, a kifejezések motiváltságának feltárásával foglalkozik csupán. A frazémák létrejöttének nyelvészeti aspektusai viszont nagyon sokáig alig kaptak figyelmet, s az ilyen tematikájú munkák mind a mai napig „fehér hollónak” számítanak az egyébként igen gazdag frazeológiai szakirodalomban. Hadrovics Magyar frazeológia című munkája (1995) az egyetlen monografikus igényű próbálkozás ezen a területen, de csaknem fele annak is inkább etimológiai kérdésekkel foglalkozik. Magam egy korábbi hosszabb, történeti szempontokat is taglaló tanulmányomban (Forgács 2003) a frazeologizálódási folyamatot kísérő szemantikai és morfoszintaktikai változásokkal foglalkoztam, most pedig arra próbálok majd választ keresni, hogy milyen szerepet játszanak a frazeológiai egységek a nyelvek szókincsében, illetve annak bővítésében. Másodsorban a frazeologizálódási folyamat lehetséges útjait is igyekszem röviden összefoglalni.

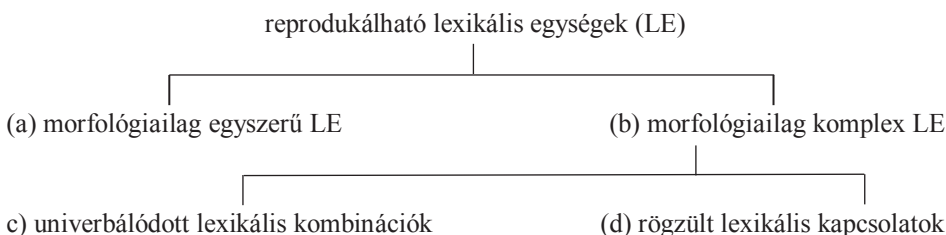
2. A szókincsbővítés módzatai

A szókincs bővítésének három fő módzatát ismerjük. Az egyik a **szóalkotás**: ennek során új lexikális egységeket hozunk létre. A második módszer a **lexikális kölcsönzés**: ennek során valamely idegen nyelvből veszünk át vagy fordítunk le lexikális elemeket (jövevényszó, idegen szó, tükörszó). A harmadik módszer pedig a **jelentésváltozás**: ennek során egy meglévő lexéma alakilag változatlanul vesz fel a korábbihoz képest további jelentés(ek)e(t).

Ezek az eljárás módok gyakran párhuzamosan is működnek, s ezek eredőjeként jönnek létre új megnevezési egységek. A szóalkotás például történhet az adott nyelv saját szóalkotási szabályai alapján, de idegen minták nyomán is (tükörszavak, tükörszólások). Új jelentések is létrejöhetnek figuratív jelentésváltozással (metaforikus és metonimikus névátvitelek), de idegen minták nyomán is (tükörjelentések, pl. *egér*), valamint ide tartozik a megnevezett dolog változása folytán bekövetkező jelentésváltozás is (pl. *lábas*, *toll*). Mindezekben a folyamatokban a kommunikációra képes embernek a nyelvi megnevezésre való képessége nyilvánul meg: ezáltal tudunk ismert vagy új dolgokat, fogalmakat bizonyos eljárás módok szerint elnevezni, sőt gyakran osztályozni vagy értékelni. Az eljárás módok néha nyelvspecifikusak (pl. szóalkotás), néha univerzálisak (szókölcsönzés, jelentéskölcsönzés). Az ily módon létrejött újításoknak a kommunikációban való eredményes felhasználása szempontjából döntő jelentőségű az a körülmény, hogy a lexikális vagy szemantikai újításokat nemcsak létre kell hozni, hanem a beszédpártnak meg is kell azokat érteniük. Ennek a folyamatnak ismét több komponense van: szerepe van benne a nyelvspecifikus szabályismeretnek (a szóalkotással létrejött elemek tekintetében), a kölcsönző nyelvek ismeretének (kétnyelvűség) és annak az univerzális

kognitív képességnek, hogy a dolgok hasonlósága vagy érintkezése alapján a figuratív jelentésalkotás eseteit felismerjük és megértjük (vö. Munske 1993: 482).

A történeti nyelvészetben számos munka tárgyalja a szókinccs gyarapítás útjait, de szinte mindig csak a lexémákra koncentrálva. A szóalkotás technikáinak bemutatása többnyire kimerül a szóképzés és a szóösszetétel, valamint a ritkább szóalkotási módok leírásában, ahogyan a lexikális kölcsönzés tárgyalása is túlnyomórészt a kölcsönzött szavakra van szűkítve. A jelentésváltozások irodalma ugyancsak a pusztán lexémák poliszemiájára koncentrál. Az idevágó munkák többsége tehát figyelmen kívül hagyja, hogy a lexikális egységek között nem kis számban találhatók állandósult szókapcsolatok is, s a *szóalkotás* terminusnak ezek létrejöttét is le kellene fednie, mint ahogy a lexikális kölcsönzésnek is vannak frazeológiai aspektusai. Helyesen jár el tehát Munske akkor, amikor a szókinccset az alábbi halmazokra osztja fel (1993: 485):

Az (a) csoportba tartozó **morfológiailag egyszerű lexikális elemek** a szókinccsnek azon részei, melyek – legalábbis szinkrón szempontból – nem elemezhetők morféma-kapcsolataiként (pl. *él*, *hal* (ige és főnév), *ház*, *asztal*, *herceg*, *három*, *szép*; *ember*, *torok*, *lélek* stb.).¹

A (c) csoportba tartozó **univerbálódott lexikális kombinációk** ugyanúgy teljesítik a fonológiai (sőt grafemikai) szó fogalmát, mint az (a) csoport elemei (hangsúly, fonotaktikai szerkezet, szóköz nélküli írásmód stb.), de szinkrón szempontból mégis legalább két morféma kombinációjaként elemezhetők (képzett vagy összetett szavak, pl. *élhetetlen*, *életöröm*, *halandó*, *halálos*, *meghal*, *vendégház*, *hercegkisasszony* stb.).

A (d) csoportba a **rögzült lexikális kapcsolatok** tartoznak, vagyis azok a legalább két – (a) vagy (c) típusú – komponensből álló frazeológiai kapcsolatok, amelyek jelentésüket tekintve többségükben lexéma értékűek, de hangsúlyviszonyaik alapján nem szóként viselkednek. Ezeknek a köre meglehetősen tág, hiszen közéjük sorolhatók a pusztán gyakori együttes előfordulásuk alapján összekapcsolódó kollokációk (*előadást tart*, *kérdést intéz*, *győzelmet arat* stb.) éppúgy, mint a szemantikailag demotiválódott vagy éppen teljességgel opak szólások (*kosarat ad vkinek*, *nagy feneket kerít vminek*, *vargabetűt csinál* stb.).²

¹ Az utolsó három példa elhomályosult összetétel, illetve képzés, de szinkrón szempontból egységként viselkednek.

² Munske (uo.) *rögzült lexikális kollokációknak* (*fixierte lexikalische Kollokationen*) nevezi az ebbe a csoportba tartozó egységeket, de ezt nem tartom igazán szerencsésnek, hiszen a *kollokáció* terminus a frazeológiai irodalomban foglalt a nem idiomatikus, inkább csak gyakori együttes

Azáltal, hogy a fenti ágrajz a (b) csomópontba a morfológiailag komplex lexikális egységeket sorolja, s ezeket két típusra osztja, kiemeli a szóalkotással, illetve frazeologizálódással létrejött lexikális egységek közti hasonlóságokat. Ez a két eljárás mód ugyanis több szempontból is konkurál egymással, mint ezt többen is megállapították (vö. pl. Munske 1993: 486; Fleischer 1997: 162–73). Nyelvtipológiai szempontból a (c) és (d) csoportok a szintetikus és analitikus nyelvi építkezésmód kifejezésmódjaiként is fel-foghatók. A morfológiailag egyszerű lexikális egységekkel szemben jellemző erre a két csoportra, hogy elemeik többsége monoszém. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy építőelemeik kölcsönösen determinálják, ezáltal szűkítik egymás jelentését, de részben azzal is összefügg, hogy – szemben számos egyszerű lexémával – nyelvtörténetileg viszonylag sok fiatal egység van köztük.

A frazeológiai egységek bevonását a szókincs bővítés lehetséges technikáinak leírásába egyértelműen helyeselnünk kell. Ezek ráadásul a megnevezési folyamatnak több síkján is megjelenhetnek. Elsősorban persze a szóalkotáshoz áll legközelebb az állandósult szókapcsolatok létrejötte, de a lexikális kölcsönzés, sőt a jelentésváltozás tekintetében is kell számolni a több szóból álló lexikai egységekkel. Mindezek figyelembevételével a szókincs bővítésének lehetséges útjait a következőképpen vázolhatjuk fel:

A. Új megnevezési egységek (lexémák, frazeolexémák, mondat formájú klisék) létrehozása

- a) Szóteremtés (indulatszók, hangutánzó, hangfestő szavak, pl. *jaj*, *krá-kog*, *tocsog*).
- b) Szóalkotás (képzett és összetett szavak, ritkább szóalkotási módokkal (rövidülés, rövidítéses továbbképzés, betű- és mozaikszók, kontamináció stb.) létrehozott lexikális egységek, pl. *áldás*, *karosszék*, *MÁV*).
- c) Állandósult szókapcsolatok. Ezek létrejöhetnek a gyakori együtt használat folytán spontán is, de képes beszéd vagy körülírás eredményeként szándékosan is létrehozhatók, pl. *bocsánatot kér*, *nagy fába vágja a fejszéjét* stb.

B. Lexikális kölcsönzés

- a) Szóátvétel (idegen szavak, jövevényszók; speciális típusok: vándor-szók és nemzetközi szók, pl. *bor*, *búza*, *herceg*, *nyoszolya*; *antropomorf*, *génusz*, *emulzió* stb.).
- b) Frazémák eredeti alakban való átvétele (*ab ovo*, *ceterum censeo*, *summa summarum*; *ohne weiteres*, *sag' schon*, *von Haus aus*; *l'art pour l'art*; *dolce vita*; *time is money* stb.).

előfordulásuk miatt összekapcsolódott kifejezések megnevezésére. Nem szerencsés tehát a tágabb csoportot (állandósult szókapcsolatok) ugyanazzal a terminussal megnevezni, amely hagyományosan annak egyik részalmazára használatos inkább. Hozzá kell tennünk azt is, hogy a frazeológiai egységek sokfélesége miatt ez a csoport korántsem viselkedik egységesen, hiszen mint tudjuk, az egységek között jelentős különbségek lehetnek az alaki állandósultság és az ezzel összefüggő variabilitás tekintetében.

- c) Tükörszavak alkotása idegen minták alapján (feltétel: a mintául szolgáló lexikális egységnek alakilag összetettnek és motiváltnak kell lennie, pl. *Tiergarten* → *állatkert*, *Blutdruck* → *vérnyomás*, *Wolkenkratzer* → *felhőkarcoló*; *trinitas* → *szentháromság*).
- d) Tükörszólások alkotása idegen minták alapján (ném. *jmdm. etw. auf die Nase binden* → *vkinek az orrára köt vmit*; ném. *einen Bock schießen* → *bakot lő* stb.).

C. Jelentésváltozás

- a) Lexémák figuratív jelentésváltozása (metaforikus és metonimikus átvitelek, pl. *(ablak)szárny*, *(eke)szarv*, *vas* 'aprópénz', *az egész város* 'a város lakói', *fejenként* 'személyenként' stb.).
- b) Frazeolexémák jelentésváltozása (poliszém szókapcsolatok létrejötte, pl. *majd kiugrik a bőréből* – 1. nagyon örül, nagyon elégedett; 2. roppant türelmetlen, izgatott stb.).³
- c) Jelentésváltozás idegen hatásra: tükörjelentések (*egér*, *felhő*, *ablak*; *szerecsenmosdatás* (< ném. *Mohrenwäsche* stb.)).

Ami az egyes típusok számbeli megoszlását illeti, kijelenthetjük, hogy a frazémák keletkezésének domináns módja az új frazémák létrehozása, amely a szóalkotás körébe sorolható eljárás mód. Egy nyelv frazémaállománya ugyanakkor gyarapodhat lexikális kölcsönzés révén is: vagy idegen nyelvű szókapcsolatok közvetlen átvételével, vagy a szókapcsolatok pontos lefordításával. Végül – igaz, az eddigieknél jóval kisebb számban – vannak olyan frazémák is, amelyeknek a jelentése változik meg. Ez az esetek többségében jelentésbővülést jelent (metaforizáció), de természetesen az is előfordulhat, hogy egy korábban többjelentésű frazeológiai egység jelentései közül valamelyik visszaszorul vagy akár teljesen kiveszik, ezáltal annak felhasználhatósága szűkül. Ezek a jelenségek már egyértelműen a frazeológiai egységek változásának kérdéskörébe tartoznak, a frazémák létrejötte viszont egyszerre tartozik a frazémakeletkezés és a frazémaváltozás témakörébe, hiszen új, addig a szókészletben jelen nem lévő megnevezési egységek jönnek létre. Az új egységek variánsainak kialakulása, illetve a variánsok számának a lexikalizációs folyamat során való redukálódása a frazeológiai egységek változási folyamataiba is beletartozik. De vizsgáljuk meg a frazémák keletkezésének módjait kicsit részletesebben is!

3. A frazeologizálódás lehetséges útjai

A frazémák keletkezésének a folyamata több aspektusból is megközelíthető. Barz (1985: 123) szerint a frazeologizálódási folyamatok osztályozására és leírására az őket létrehozó bázis, vagyis a komponensek jelentése és szerkezete kínálkoznak, valamint azok az általánosítható szemantikai változások, amelyek ezen a bázison a frazeologizálódási folyamat során végbemennek. Ezekhez járul még a modifikált frazémák esetében a szövegbe ágyazódás kérdése. Barz szerint ezek az ismertetőjegyek legjobban neologizmusokon vizsgálhatók. Tegyük hát mi is ezt, de mivel az eljárás módok korábbi

³ A frazeológiai poliszémia jóval ritkább, mint a puszta lexémák poliszémiája, hiszen a komponensek kölcsönösen determinálják egymást.

nyelvállapotokra is rávetíthetők, a lehetőségeken belül igyekezni fogok ezeket történeti példákkal is illusztrálni.

Barz szerint (uo.) a bázis jelentése alapján a legáltalánosabb szinten különbséget tehetünk **primer és szekunder frazeologizálódás** között. A két csoport abban tér el egymástól elsősorban, hogy primer frazémák nem-frazeologikus bázisból születnek, míg a szekunder frazémák már meglévő frazémák továbbalakításával. Ezért a szekunder frazeologizálódást egyes kutatók **frazeológiai derivációnak** nevezik (vö. pl. Fleischer 1997: 189kk.). Természetesen tisztában kell lennünk azzal, hogy mint oly sok nyelvtani osztályozás esetében, itt is nem kis számban találni olyan egységeket, amelyek egyik vagy másik csoportba való besorolása vitákra adhat okot.

3.1. Primer frazeologizálódás

Primer frazémák kétféle bázisból jöhetnek létre. Egyik részük szabad szókapcsolatokból válik állandósult szókapcsolattá, másik részük pedig olyan elemekből jön létre, amelyek a szabad használatban inkompatibilisek. Az első lehetőség sokkal gyakoribb.

A folyamat szemléltetésére legyen példánk a *veszi a kalapját vki* szólás, amelynek a németben is megtaláljuk pontos mását (*den/seinen Hut nehmen*). Mindkét nyelvben a kifejezés eredendően szabad szókapcsolat, s azt jelenti, hogy 'vki a kezébe veszi (majd fejére teszi) a kalapját'. Ez történhet akkor is, ha valahová indult valaki, de távozáskor is, pl.

Az ebéd végeztével Péter elkészönt a házigazdától, majd *vette a kalapját*, s elsietett.

Ebben a mondatban a kifejezés még egyértelműen szabad szókapcsolatnak minősül, de ez a használat adott módot a frazémává válásra oly módon, hogy a hangsúly a 'távozás' jelentésre helyeződött át, függetlenül attól, hogy az illetőnek volt-e kalapja vagy sem, illetve hogy távozáskor ezt a fejére tette-e. Az ilyen mondatok szó szerint is értelmezhetők, de már megengedik a pusztán 'távozik, elmegy' interpretációt is, pl.

Az ebéd végeztével Péter *vette a kalapját*.

Megfelelő kontextusban azonban már egyértelműen a 'távozik' interpretáció valószínűsül csak meg, pl.

...ha a külföldi partner azt látja, hogy rossz a közlekedés, akkor *veszi a kalapját*, és másutt valósítja meg a beruházást. (Magyar Hírlap 1997. október 29. Dél-Dunántúl c. rovat)

Ebben az esetben a *kalap* komponens jelentése már nem idéződik fel a szókapcsolatban, az már egyértelműen frazémának minősül. Egy további lépésben pedig a kifejezés értelme még inkább átsiklik az absztrakt síkra, s az 'elmegy' jelentés kiegészül azzal, hogy 'hivatalából távozik, leköszön a tisztségéről'. Ezzel az eredeti szabad szókapcsolat a közbeeső kollokációszerű használat után szólássá alakul át, pl.

Alakulhat úgy a sorsa, miniszter úr, hogy morálisan vállalhatatlannak ítéli a feladatot és *veszi a kalapját*? (Magyar Hírlap 1995. április 14., 4)

A példákból is látható, hogy a primer frazeologizálódásnak ebben a típusában az érintett szókapcsolatokat eredeti jelentésüktől eltérően, egy új jelentésben használják. Ebből következően ezeknek van egy azonos szerkezetű nem-frazeologikus megfelelőjük.

Fleischer ezekben az esetekben egy nem rögzült kifejezésnek egy rögzültbe való átfunkcionalizásáról beszél (1997: 164). Mindeközben azonban számos kifejezés kisebb-nagyobb szemantikai és/vagy morfoszintaktikai változásokon megy át, ezek segítik felismerni a beszédpartnerek számára, hogy nem szabad szószerkezettel, hanem frazémával állnak szemben.

A primer frazeologizálódásnak ebben a típusában tehát szabad szókapcsolatok válnak állandósult kifejezésekké. Ezeknek is több altípusuk lehet azonban.

Ide tartoznak az ún. **megnevezési sztereotípiák** (Nominationsstereotype), amelyek esetében idiomatizálódás nélkül zajlik le a szókapcsolat fogalmi konszolidálódása, összeforrása. Ide sorolhatók olyan példák, mint *állami gazdaság, körzeti megbízott, fenn tartható fejlődés* stb., de a **frazeológiai terminus technicusok** nagy része is, pl. *szolgalmi út, polgári jog, ökológiai lábnyom* stb.

De ide tartoznak a szókapcsolat **metaforizáció** vagy **metonímián alapuló** jelentésváltozása vagy éppen egyes komponensek jelentésbővülése vagy -szűkülése folytán létrejövő frazeolexémák is, mint *borítékolja a lépést* 'előre megmondja egy ügyben, mi lesz a következő lépés, illetve a megoldás'; *parlagon hagy* 'kihasználatlanul hagy, elhanyagol, nem törődik vele'; *olajat önt a tűzre* 'viselkedésével elmérgesíti a helyzetet'; *fogást keres vkin* 'ürügyet próbál találni arra, hogy a másikba belekössön, őt kikezdje' stb. Ugyancsak ebbe a csoportba illeszkednek a szóláshasonlatok (pl. *fehér, mint a(z) alabástrom/fal/hó/mész; annyit ért vmihez, mint tyúk az ábécéhez; ordít, mint a fába szorult fereg* stb.), s a közmondások java része is (pl. *Sok lúd disznót győz; Az alma nem esik messze a fájától* stb.).

A mai nyelvünkben szabad szókapcsolatként is élő kifejezések mellett ebbe a csoportba tartozik régebben keletkezett szólásaink jelentős része is. A művelődéstörténet és a néprajz segítségével többnyire ezek esetében is meg tudjuk találni azt a szabad szókapcsolatot, amelyből jelentésváltozással kialakultak, ám nem kis számban találunk olyan kifejezéseket is, amelyek időközben annyira demotiválódtak, hogy nem mindig tudjuk teljes biztonsággal felfejteni a kifejezés mögött meghúzódó nyelvi képet (*nagy feneket kerít vminek; messze van, mint Makó Jeruzsálemtől, kiteszik a szűrét* stb.).

A primer frazeologizálódás másik lehetséges útja az, amikor váratlan, **meglepő lexémakombinációkat** hozunk létre, amelyeknek az adott szókapcsolaton kívül semmi értelme sincs, a kifejezés literális, szó szerinti olvasata nem értelmezhető.

Ezt a csoportot részben azok a frazeológiai egységek képezik, amelyeket a szakirodalomban **alogizmus** névvel is szoktak illetni, mert valami értelmetlen állítás van bennük. Ilyen magyar példák a következők: *megtalálja a szarva közt a tőgyét, behúzza a csőbe vkit, bolhából elefántot csinál, a fülén ül* stb.

Másik csoportjukba pedig az **unikális komponenseket** tartalmazó frazémák tartoznak, pl. *vargabetűt csinál, ebrúdon vet ki, dugába dől, tudja a dürgést*, illetve *tabula rasát csinál, felveszi a nyúl cipőt, borbéski uraságtól származik, kutyaszorítóba kerül, cigányútra megy, bagóhiten él* stb. Igaz, ezek nem viselkednek egységesen: egy részük szabad kifejezések metaforizációja révén alakult ki, de valamely komponensük kiavult a nyelvhasználatból (pl. *dugába dől, hátra van még a feketeleves* stb.), nagyobb részükben

azonban olyan játékos szóalkotással létrehozott komponenst találunk, amely szabad szókapcsolatban nem fordulhat elő (pl. *struccpolitikát folytat, sündisznóállásba vonul* stb.).⁴

Hozzá kell tennünk, hogy amint az unikális elemek egy része is korábban szabad szókapcsolatokban is használt lexikális elem, s csak mára vált ennyire kötött felhasználásúvá, úgy a ma alogizmusnak értékelt egységek között is lehetnek olyanok, amelyek valaha szabad szókapcsolatként is előfordulhattak. Ilyen például a *lővő tesz* kifejezés, amelyet abban a korban, mikor hittek abban, hogy a boszorkányok az illető fejére dobott kötőfékkal lővő tudnak valakit változtatni, szabad szókapcsolatként is használhattak (vö. Hadrovics 1995: 62 és O. Nagy 1979: 337–8 is). Talán ilyen a *lakatot tesz a szájára* szólás is, mert ma ugyan értelmetlennek tűnik, ám régészeti leletek bizonyítják, hogy valaha létezett egy olyan büntetési mód, amelynek során hatalmas lakatot tettek valakinek a szájára (vö. O. Nagy 1979: 325).

Ami a primer frazeologizálódással létrejött egységeknek a szókincsben való meghonosodását, eltárolását illeti, azokat Barz szerint (1985: 125) úgy kell felfognunk, mint lexéma-neologizmusokat. Minél inkább stabilan rendelődik hozzá egy többszavas megnevezés egy fogalomhoz egy bizonyos szövegen kívül, annál nagyobb a valószínűsége, hogy rögzül a szókészletben. Ennek a rögzülésnek a feltétele az, hogy egy bizonyos beszélői csoporton belül „kipróbálódjék”. Arra vonatkozó részletes vizsgálatok, hogy melyek azok a – főként szociális – faktorok, melyek egy kifejezés meghonosodását elősegíthetik, sajnos még nem állnak rendelkezésre. Ezek nyelvelméleti, de főként szociolingvisztikai vizsgálatok jövőbeli feladatait képezik. Barz szerint (uo.), ha a „szókészleti rögzülést” az irodalmi, illetve köznyelv szintjén értjük, akkor ebben a vonatkozásban a szabad szókapcsolatokból származó frazeológiai egységek jönnek elsősorban szóba. A szemantikailag inkompatibilis összetevőkből létrejövő egységek viszont – szokatlanságuk, különlegességük folytán – inkább egyes csoportnyelvek szókincsében dominálnak: elsősorban az ifjúsági nyelvben, de egyéb szlengekben is.

3.3. Szekunder frazeologizálódás

Ami a **szekunder frazeologizálódást** illeti, fentebb már volt róla szó, hogy az így létrejött szókészleti egységek **már meglévő állandósult szókapcsolatok továbbalakításával** keletkeznek, azaz itt nem egyszerűen frazémák létrejöttével van dolgunk, hanem egyúttal meglévő frazémák változásával is. Az így alakult frazémák is két csoportra oszthatók eredetük tekintetében: az első csoportba a megnevezési sztereotípiákból (Nominationsstereotype) **idiomatizálódás** révén létrejött másodlagos frazémák tartoznak, a másikba a már korábban frazeolexémává vált egységek **modifikációja** révén kialakuló egységek (vö. Barz 1985: 126).

A megnevezési sztereotípiák többnyire valamilyen szakterülethez kötődnek, például az orvosi vagy a sportnyelvhez. Közülük kevésbé jönnek szóba a szekunder frazeologizálódási folyamat tekintetében a frazeológiai terminusok, mint pl. *fehérköpeny hipertónia, generalizált szorongás*, illetve *közvetett szabadrúgás, kétvonalas les*, mert

⁴ Egyébiránt az alogizmusoknak a csoportja sem teljesen egységes, vannak ugyanis valódi alogizmusok, amelyek teljesen lehetetlen dolgot állítanak (pl. *megtalálja szarva közt a tőgyit*), de vannak olyanok is, amelyeknek szó szerinti értelmezése elvileg lehetséges, de nem szokásos, pl. *ágyúval lő verébre* 'aránytalanul nagyszabású eszközöket használ valamely ügy v. ügyek elintézésére'.

ezekre nem nagyon jellemző az idiomatikus jelentésváltozás, igaz, nem is lehetetlen, vö. pl. *neuralgikus pont* 'vminek érzékeny, sebezhető pontja, eleme':

...a büntetés-végrehajtás jelenlegi állapotában az elmúlt években az egyik *neuralgikus pont* a fogva tartottak tevékenységének, a fogva tartottak munkavégzésének, az ehhez szükséges feltételeknek a biztosítása, első-sorban pénzügyi, gazdasági szempontból. (Országgyűlési Napló; Dr. Vas-tagh Pál igazságügy-miniszter; 1995/10/25)

Nagyszámú – főként igei fejű – fordulat van azonban a szaknyelvi frazémák között, amelyeket később átvitt értelemben is kezdtek használni. Lássunk néhány példát!

bedobja a törölközőt:

1. <ökölvívásban> az edző jelzi, hogy versenyzője idő előtt feladja a küzdelmet

Az első akadályt tegnap a békési Nagy jelentette volna a Vasas kislégsúlyú (48 kg) „óriása” számára. Ám még szinte le sem csengett a meccs, s egyben az egész ob kezdetét jelző gongszó, még el sem csattant az első pofon, amikor a békési fiú talán túl békés trénerre *bedobta a törölközőt*. (Népszava, Cím: Lakatos első lépése a 11-es felé; 2000/11/30)⁵

2. <ált.> feladja a kilátástalan küzdelmet, befejez vmilyen tevékenységét
Sokan reménykedtek abban is, hogy a mezőgazdaság talán majd felszívja az állástalanok egy részét, de ez az elképzelés sem vált be. A kisparcellákon küszködők egy része már *bedobta a törölközőt*, a növekvő szántóföldi birtokokon pedig kevés alkalmazottnak jut munka. (Magyar Hírlap 1999. július 22., 27)

Ezeknek a kifejezéseknek az esetében a kiinduló jelentés – mint példáinkban is – többnyire megmarad, így **poliszém frazémák** keletkeznek. Szerkezeti változások nem nagyon figyelhetők meg, de az egyes komponensek szemantikai jegyeit illetően lehetnek módosulások. Az új jelentés – akárcsak a primer frazeologizmusoknak a szabad szókapcsolatokból való kialakulása során – metaforizáció és metonímia révén jön létre, s gyakran jelentésbővülés is kíséri. Az így létrejött jelentés a régiből többnyire könnyen levezethető, főként, ha a bázisnak magas az ismertségi foka (vö. Barz 1985: 126), mint pl. az alábbi esetekben:

öngólt lő 'saját magának árt vmivel';
sakkot ad vkinek 'keresztülhúzza ellenfele vmilyen tervét, megtámadja, sarokba szorítja';
mélyütést visz be vkinek/vminek '<alantas eszközökkel> komolyan árt ellenfelének, nagyon megrendíti';
keresztűz alá vesz vkit '<kérdésekkel> nekitámad vkinek';
zöld utat ad vkinek/vminek 'engedélyez, lehetővé tesz vmit'

⁵ A szövegpéldák egy része a Magyar Nemzeti Szövegtárból (www.mnsz.hu) származik, egy része a Magyar Hírlap 1994 és 2001 között megjelent számainak CD-adatbázisából, emiatt adatolásuk némileg eltérő egymástól.

Az eredeti konkrét jelentés ismerete azonban ebben a típusban sem feltétlenül szükséges az átvitt értelmű kifejezés helyes használatához. A *kenterbe ver* kifejezésről ugyanis a nyelvhasználók többsége valószínűleg nem tudja, hogy a fordulat a lovassportból származik, s eredetileg akkor használták, ha a lóversenyen az egyik ló erőlködés nélkül, szinte könnyű galoppban, azaz *kenterben* (< ang. *canter*) előzte meg a többieket. Mára már csak a *kenterbe* forma használatos, s a kifejezés eredeti értelme is demotiválódott. Idiomatikus értelme ('fölényesen legyőz, lehengerel vkit; fölébe kerekedik') azonban teljesen világos a beszélőközösség tagjai számára.

A szekunder frazeologizálódás másik típusában a már meglévő **frazémák alaki módosulásával** jönnek létre az új egységek. Barz szerint (1985: 127) ebben a típusban szükség van a kontextus fokozott mértékű bevonására, mert az alapul szolgáló frazémakon végrehajtott változtatások sok esetben csak a kontextussal együtt érthetők. A változtatások többféleképpen történhetnek, s eltérő szemantikai következményeik vannak. Többnyire a kiinduló frazéma szerkezetét valamint a komponensek mennyiségét és minőségét érintik, tehát az ún. szintagma-intern tulajdonságokat. A lehetséges változások közé tartozik a frazéma **komponenseinek cseréje** vagy a kifejezés **expanziója**, illetve **redukciója**, valamint a frazémák **kontaminációja**, továbbá a **defrazeologikus deriváció** (példákat l. később). Ezeket a fenoménokat számos esetben leírták (pl. miként módosulnak frazémák a reklámok szövegében, viccekben stb.), de kevesebb figyelmet kapott az a tény, hogy nemcsak alkalmi módosulásokról lehet szó, hanem sztenderdizálódott formákról is, amelyek a frazémaállomány részévé válnak.

Míg a megnevezési sztereotípiák másodlagos frazeologizálódása pusztán szemantikai folyamat, melyben a kifejezés szerkezetileg nem módosul, legfőlegb a szemantikai markerek tekintetében történhetnek változások, akárcsak az egyszerű lexémák jelentésváltozása során, addig a frazeolexémák modifikációja mind az összetevők állományát, mind a jelentést érintheti, pl.

... egyenrangú kereszteződések esetében nem a véletlenre bízatik a gépjárművek áthaladása, hanem a jobb kéz irányából érkezőnek van előnye. Azaz, ő haladhat át elsőként az utak találkozási pontjában. Elsőként haladhat át, ha ugyan átér, átsiklik, gördül, száguld, és nem találja oldalba egy kamikáze. Mert aki napjainkban gyakran vetemedik arra, hogy autóval például a fővárosban közlekedjék, jól teszi, ha roppant óvatos. Mostanság az számít kivételnek, ha nem kell csikorogva fékezni, nehogy eseménnyé váljon az egyszeri autós a baleseti krónikákban. Mintha egyre többen tévesztenék össze a két kezüket, esetleg a jó szerencséjükben bíznak, hogy mindig megússzák. Pedig *addig jár az autó az egyenrangú kereszteződésbe, amíg nem szalad bele egy nála is erősebb*. Persze balról. (Magyar Hírlap 1994. december 8., Autók és piacok rovat)

A példában az *Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik* közmondás alkalmi modifikációjával van dolgunk, de az eredeti, kodifikálódott változat egyértelműen felidéződik a szöveg befogadójában, a jelentés pedig az aktuális közlési helyzethez igazítva módosul. A modifikáció indítéka a példában az eredetiségre, humorosságra törekvő szövegalkotás, nem pedig valamiféle megnevezési szükséglet.

Előidézhetheti a kifejezés modifikációját a nyelvi tabukerülés is. Humoros, de kissé durva közmondásszerű klisé nyelvünkben a *Mindig az erősebb kutya b...k* fordulat, amelynek jelentése 'többnyire a jobb pozícióban, ill. a hatalmon levők tesznek szert előnyre, győznek a versenyben'. Ennek nemritkán lehet találkozni humorosan eufemizáló változataival, pl.

Vedd már tudomásul, hogy én is vitéz vagyok. És főkapitány. És az is maradok, nézzél már körül, kié a hatalom. Sose hallottad még, hogy *mindig az erősebb kutya vitézkedik?* (Magyar Hírlap 2000. december 12., 7)

Bizonyára Fricz Tamás is hallott már arról, hogy miért van az úgy, hogy az *erősebb kutya él intenzívebb nemi életet!* (Magyar Hírlap 1996. április 16., 7)

A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy *mindig az erősebb kutya írja a történelmet*, s az természetesen az erősebb kutya történelme lesz. (Magyar Hírlap 1999. október 27., 7)

Ezek inkább csak alkalmi módosulások, nem tekinthetők kodifikáltnak, ám nincs szükség megértésükhöz a kontextusra, hiszen az eredeti kifejezés nagy része szerepel a módosított változatban is, s értelmük is ugyanaz, mint az eredeti fordulaté. Előfordulhat azonban az is, hogy a tabukerülés szándékával létrejött változat kodifikálódik is. Ma már ilyennek tekinthetjük a *benne van a szarban* vagy *kihúzza a szarból* kifejezések azon változatait, amelyekben a főnévi komponens helyén a *kakaóban*, illetve a *szoaréban* elemek szerepelnek, pl.

Nem volt előtte, a vécébeli tanácskozást kivéve, egy árva próba! Most aztán *benne vagyunk a kakaóban*. (Digitális Irodalmi Akadémia; Cím: A mennyezet és a padló; Szerző: Tandori Dezső; Dátum: 1976)

Éppen ezért a Narancs szerintem lényegesen lerontott külsővel, meggyengített tartalommal, és állandóan adományra szorulva jelenhet csak meg, megfelelő támogató híján. Várniuk kell tehát vagy egy jótét lélekre, vagy a többiek szolidaritására (ez csak egy ideig megy), vagy egy újabb örülte, aki időlegesen *kihúzza őket a szoaréból*. (Index Fórum; Szerző: GLászló; Dátum: 1998/10/28)

Barz rámutat arra (1985: 128), hogy a frazémákat amúgy is jellemzi az erős illokúciós és szövegkonstituáló funkció, de ez a modifikációk esetében még inkább igaz. A modifikálhatóság igen lényegi tulajdonsága a frazeológiai egységeknek, Burger–Buhofer–Sialm szerint (1982: 68) szinte nincs is olyan modifikáció egy frazeológiai egység esetében, amely valamilyen kontextusban ne volna elképzelhető és értelmes. Persze többféle módosítástípus létezik, s nem minden frazématípus nyitott egyformán a változtatásokra. Saját vizsgálataim szerint a szintagma-intern, azaz a kifejezések formai oldalát érintő modifikációk jóval gyakoribbak a mondat formájú egységek között. Ez nyilvánvalóan abból is fakad, hogy a közmondások, közhelyek általában terjedelmesebbek, több lexémából állnak, így egy-két elem felcserélése vagy kihagyása esetén még mindig könnyen lehet asszociálni az eredeti kifejezésre: ugyanez a két-három szavas szólások esetében jóval nehezebb, s – feltehetőleg emiatt – ritkább is.

Egyértelműen különbséget kell vizsgálni az uzuális, kodifikálódott **variánsok** és a szöveghez kötött, okkasionális **modifikációk** között (vö. Burger–Buhofer–Sialm 1982: 68 is). A variánsok megértéséhez egyáltalán nincs szükség valamiféle kiinduló frazémára, a recipiensnek egyszerűen ismernie kell a jelentésüket, mint bármely más lexikális egységnek, vö. pl.

*az agyára/idegeire megy vkinek (vmivel) vki;
bedurran/belilul/elborul az agya vkinek;
csapdába/csávába/kelepcébe kerül;
(úgy) örül vminek vki, mint ablakos/üveges tót a hanyattesésnek;
hét/száz ágra süt a nap stb.*

Ezeket a szókapcsolatokat a kontextustól függetlenül hozzá lehet rendelni a denotációjukhoz, ezek tehát a szókészletből „lehívható” megnevezési egységek. A variánsképződésben – mint példánk is mutatja – elsősorban az játszik szerepet, hogy a **kifejezés valamely eleme** egy ugyanabba a szófaji kategóriába tartozó konstituenssel **cserélődik ki**. Barz szerint (1985: 129) a kicserélt elemek többnyire asszociatív alapokon álló, paradigmászerű viszonyban vannak egymással (az előző példákban: *agy* – *ideg*; *csapda* – *csáva* – *kelepce*), de előfordulhat az is, hogy nincs köztük ilyen viszony (vö. ném. *jmdm. den Kopf waschen* – *jmdm. den Kopf zurechtsetzen* ’megszidja, megdorgálja’; *legény a gáton/talpán*; *hány, mint a lakodalmas/murányi kutya*; *kukac/zabszem van a fenekében* stb.). Végső soron persze talán ilyenkor is van köztük valami paradigmászerű kapcsolat, csak nem annyira direkt, mint a fenti esetekben. A *murányi kutya* ugyanis feltehetően valamiféle anekdotából került a kifejezésbe, s szintén túl sokat ehetett, mint az, amelyik a lakodalomban nem tud mértéket tartani. A *kukac* és a *zabszem* pedig nyilván egyformán csiklandozzák, ingerlik azt a feneket, amelybe „befészkeltek” magukat, azaz itt is van valamiféle szemantikai kapcsolat.

A variánsképződés kapcsán Barz csak a lexémacsere (lexikális szubsztitúció) eseteire mutat rá. Léteznek azonban a frazémavariánciának egyéb típusai is. Ezek közül az egyik, hogy az állandósult szókapcsolat egy (vagy több) elemének vannak **grammatikai variánsai**, pl. a szám- vagy a személyhasználat, esetleg a birtoklás kifejezése vonatkozásában, pl.

*szárnya(i) alá vesz/fogad vkit vki;
potyog(nak)/csorog(nak) a könnye(i) vkinek;
önmaga árnyéka vki/(vmi)/(már) csak árnyéka önmagának vki/(vmi);
{agyaglábú/agyaglabakon álló} kolosszus vmi/(vki);
Bagoly mondja (a) verébnek, hogy {nagyfejű/nagy a feje} stb.*

A variánsképződés másik típusa nagyon hasonlít a lexémacserehez, de nem lexikális, hanem **grammatikai jelentésű** elemek (igekötő, határozószó, névutó, rag stb.) cseréjéről van szó:

*{ki-/rá}mondja vmire az áment vki;
{oda se/rá se} bagózik vkire/vmire vki;
elfolyik vkinek a keze(i) közül/között a pénz;
nem terem (sok) babér (vhol) {vkinek/vki számára} stb.*

További lehetőség, hogy a frazeológiai egységnek létezik egy **rövidebb és egy hosszabb változata** is, pl.

*(Andersen meghalt,) mese nincs.
(egy pofa) bagót (sem) ér vmi
Szegény az eklézsia (maga harangoz a pap).
Életünket és vérünket (de zabot nem)!*

A bővítésnek egy speciális válfaja a szakirodalomban **remotivációs expanzió**nak nevezett megoldás:

*A rest kétszer fárad. A nem rest egész életében.
A pénz nem boldogít. Csak azok a dolgok, amiket érte megszerezhetsz*

A szűkítésnek vannak olyan esetei is, melyekben a rövidítés után kapott változat is uzuális frazéma, pl.

*olajat önt a tűzre vki → olaj a tűzre vmi
Akinek vaj van a fején, ne menjen a napra. → vaj van a fején vkinek*

A variációs lehetőségek között meg kell említenünk, hogy változhat a kifejezés tagjainak a **sorrendje** is (ez különösen gyakori mondatformájú kifejezésekben, illetve – a hasonló mondatok mondattani sajátosságaiából fakadóan – a szóláshasonlatok között):

*Hallgatni arany, (beszélni ezüst). / Beszélni ezüst, hallgatni arany.
Az alma nem esik messze a fájától. / Nem esik messze az alma a fájától.
Nem nőnek a fák az égig. / A fák nem nőnek az égig.
(olyan) éhes, hogy a patkószeget is megenné / a patkószeget is megenné,
olyan éhes stb.*

A variánsképződés speciális esetét képezik azok a kifejezések, melyekben ugyanazt a tartalmat **különböző igenemek** révén fejezik ki a beszélők, pl.

*nem esett a feje lágyára vki (mediális)
nem ejtettek a feje lágyára vkit (kauzatív, általános alannyal)*

*lakat alá tesz/helyez vkit/vmit vki (cselekvő tárgyas)
lakat alá kerül vki/vmi (mediális)*

Noha ezekben az esetekben csak az igei komponensek különböznek, az igenemek különbsége miatt eltérő jelentések folytán nem lehet a kifejezéseket felcserélni, azaz itt már nem egyszerű variánsokkal van dolgunk. Ennek a típusnak egy további válfaja az, amikor egy-egy kifejezés variánsai eltérő akcióminőséget írnak le, vagy ugyanannak a fogalmi tartalomnak más-más nézőpontját, pl. egy cselekvés vagy folyamat kezdetét, lefolyását vagy végpontját mutatják be,⁶ pl.

*lendületbe jön vki/vmi
lendületbe hoz vkit/vmit vki/vmi
lendületben van vki/vmi
lendületben tart vkit/vmit vki/vmi
kijön/kiesik a lendületből vki/vmi*

⁶ Ezért nevezik az ebbe a típusba tartozó kifejezéseket a szakirodalomban *akcionális sornak*.

A variánsképződés speciális típusát képezik azok a kifejezések, amelyekben **azonos gondolkodási modell** mellett gyakran egészen eltérő lexikális kitöltöttség figyelhető meg. Ez nemcsak szólások, hanem közmondások esetében is igen gyakori, pl.

előre iszik a medve bőrére

meg sem fogta a madarat, máris mellezti/kopasztja (rég)

*háló előtt fog halat (rég)*⁷

Két dudás egy csárdában nem fér meg.

Két éles kard/pallos/tőr nem fér egy hüvelybe.

Nem fér meg két kakas egy szemétdombon.

Nehezen alkuszik meg két eb egy csonton.

A variancia körébe sorolható jelenségek köre még ennél is tágabb lehet, találunk ugyanis egymással ellentétes értelmű, azaz antonim kifejezéseket is. Az antonímia megvalósulási formái is változatosak lehetnek, kezdve az azonos kifejezés lexikális kitöltésében jelentkező ellentétes értelmű kifejezések használatától a szerkezeti modell megfordításán keresztül a csak jelentésükben antonim, de alakjukban egészen eltérő kifejezésekig, vö. pl.

felszálló ágban van vki/vmi – leszálló ágban van vki/vmi

öröm az ürömben – üröm az örömben

tengeri medve – szárazföldi patkány

Ami a kodifikálódott, uzuális variánsok keletkezését illeti, azok eredetileg okkasionális modifikációkból jönnek létre, csak különféle faktoroknak köszönhetően (pl. eredetiség, expresszivitás, humor, a használóik presztízse stb.) elterjednek a nyelvhasználoi közösségben. De ahogy minden újonnan alkotott képzett vagy összetett szó sem marad meg az illető nyelv szókészletében, úgy korántsem minden frazéma alkalmi modifikációjából lesz uzuális variáns. Lássunk erre is néhány példát!

Maczó több olyan dolgot tett, amit Torgyán nem helyeselt, de ha Maczót eltanácsolná az FKGP-ből, nyomban pártot változtatna, mint tette az MDF esetében. Új pártja biztosan a MIÉP lenne. *Tücsköt-békát mondana* Torgyánra, igyekezne lejáratni, és biztos, hogy sok szavazót vinne magával. (Magyar Hírlap 1997. május 5., 6)

Ebben a példában ún. **szóláskeveredéssel** van dolgunk: a szerző „egybegyúrta” a ’minden rosszat ráfog, aljasul rágalmazza’ jelentésű *kígyót-békát kiabál/kiált/mond vkire* szólást az ’összevissza beszél, bolondokat beszél’ értelmű *tücsköt-bogarat összebe-szél/összehord* kifejezéssel. Következő példánk ugyancsak „ékes” példája a szóláskeveredésnek: a *kiküszöböli a hibát* és a *kiköszörüli a csorbát* kifejezések kontaminációjából származik:

⁷ Ez még színesebb lehet, ha más nyelvek hasonló értelmű szólásait is figyelembe vesszük, vö. még pl. ang. *don't count your chicken before they are hatched* 'ne számold addig a csibéket, amíg ki nem keltek' és ném. *für die Wiege sorgen ehe das Kind da ist* 'előbb gondoskodik a bölcsőről, mintsem a gyerek megszületik'.

A SZDSZ jelenlegi zuhanása azzal is magyarázható, hogy a szabad demokráciák hivatalosan elismerték vereségüket. Az önkormányzati választásokon azonban *kiküszöbölhetik a csorbát*. (Magyar Hírlap 1998. augusztus 15., 4)

Ezek a példák a véletlen tévesztések körébe tartoztak inkább, létezik azonban **szándékos kontamináció** is, azaz két vagy több kifejezés összevonása. Különösen közmondásokkal kapcsolatban figyelhetjük meg ezt a – posztmodern korunkban divatos – eljárásmodot, de szólások esetében sem lehetetlen, pl. *elröpi felette az idő vasfoga* (← *elröpi felette az idő* + *megeszi az idő vasfoga*). Ilyen példák a következők:

Vak tyúk is talál szemet szemért. [← *Vak tyúk is talál szemet.* + *Szemet szemért.*]

Ebül szerzett jószágból is megárt a sok. [← *Ebül szerzett jószág ebül vész.* + *Jóból is megárt a sok.*]

Ajándék lónak túros a háta. [← *Ajándék lónak ne nézd a fogát!* + *Közös lónak túros a háta.*]

Előfordulnak azonban olyan esetek is, amikor két közmondás elemeinek összekapcsolásával valódi **kontaminációs közmondások** keletkeznek, pl.

Barátot szerencse hoz, szükség próbál. (← *Szerencsésnek ki-ki társa akar lenni* és *Szükség próbálja meg a barátot*).

A frazeológiai egységek modifikációjának kérdéskörébe tartoznak végül az ún. **defrazeologikus deriváció** esetei is, melynek során egy frazeológiai egységből szóalkotási folyamatok (főként szóképzés és -összetétel) révén hozunk létre új lexikális egységeket, pl.

bakot lő → *baklövés*

cserben hagy → *cserbenhagyás*

szarvakat rak vkire → *felszarvaz*

szemére hány vkinek vmit → *szemrehányás*

Előfordul az is, hogy valamilyen igei komponens (többnyire egy viszonylag „üres” jelentésű ún. **könnyű ige** (light verb, vö. Forgács 2015) segítségével a főnévi formát újra igeivé alakítják, azaz egyfajta ekvivalencia kialakítása történik meg:

bakot lő → *baklövés* → *baklövést követ el*

szemére hány vkinek vmit → *szemrehányás* → *szemrehányást tesz vkinek*

4. Összegzés

Tanulmányom a történeti frazeológia adósságának csökkentéséhez kívánt néhány gondolattal hozzájárulni. Első felében arra igyekeztem felhívni a figyelmet, hogy a szókincs bővítésének módozatai között a szakirodalomban többnyire megfigyelhetők a frazeológiai egységekhez kapcsolódó lehetőségekről. Pedig a frazémák nem is csak az új szóképzési egységek alkotása tekintetében játszanak fontos szerepet a szókincs bővítésében, hanem idegen frazémák eredeti alakban történő átvétele vagy tükörfordításként való átültetése révén is. De még a poliszém jelentésváltozás sem csak a lexémákra jellemző, hanem – ha korlátozottabban is – a több szóból álló szóképzési egységeket is érinti, ritkán idegen nyelvi mintára is (tükörjelentés).

Tanulmányom második részében a frazeologizálódás lehetséges útjait próbáltam röviden összefoglalni. Ebben a tekintetben különbséget kell tenni primer és szekunder frazeologizálódás között. Az elsődleges frazémaképződés esetében korábbi szabad szókapcsolatok válnak – metaforikus vagy metonimikus névátvitellel – frazeológiai egységgé vagy szokatlan, látszólag értelmetlen szókapcsolatok állnak össze állandósult szókapcsolattá. A szekunder frazémaképződés esetében korábban már állandósult szókapcsolatok változásáról van szó. Ez történhet korábbi, pusztán rögzült formájuk alapján az állandósult szókapcsolatok közé sorolandó egységek metaforizációja révén. Ilyenkor a létrejött egységeknek többnyire megmarad a konkrét értelme is, s e mellé fejlődik ki az új, átvitt értelem, azaz szükségszerűen poliszém kifejezésekről van szó. (Igaz, később a jelentésszám megváltozhat, esetleg a konkrét jelentés ki is halhat.)

A szekunder frazeologizálódás körébe tartozik a frazémák variánsképződésének kérdésköre is. Ez leggyakrabban egyes komponensek cseréjével történhet, de ide tartoznak a kifejezések különböző grammatikai vagy szórendi variánsai, a kifejezések expanziója vagy redukciója, az egységek kontaminációja és a defrazeologikus deriváció esetei is. A variánsképződés mellett fontos a kifejezések alkalmi modifikációja is, aminek a funkcióját leginkább a nyelvi humor kifejezésében, illetve a kifejezések szövegbe építésében kell keresni.

Hivatkozások

- Barz, Irmhild 1985: Primäre und sekundäre Phraseologisierung, in Fleischer, Wolfgang Hrsg.: *Textbezogene Nominationsforschung. Studien zur deutschen Gegenwartssprache* (Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 123.), Berlin, 119–40.
- Burger, Harald – Buhofer, Annelies – Sialm, Ambros 1982: *Handbuch der Phraseologie*, Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Fleischer, Wolfgang 1997: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, 2. durchgesehene und ergänzte Auflage, Tübingen, Niemeyer.
- Forgács Tamás 2003: Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben, *Magyar Nyelv* 99, 259–73, 412–27.
- Forgács Tamás 2015: Frazeológiai egységek könnyű igékkel, in Bárh János – Bodó Csánád – Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*, Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, 462–72.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*, Budapest. Akadémiai.
- Munske, Horst Haider 1993: Wie entstehen Phraseologismen? in Mattheier, Klaus J. – Wegera, Klaus-Peter – Hoffmann, Walter – Mache, Jürgen – Solms, Hans-Joachim Hrsg.: *Vielfalt des Deutschen. Festschrift für Werner Besch*, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Paris–Wien, Peter Lang, 481–516.
- O. Nagy Gábor 1979: *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*, 3. kiadás, Budapest, Gondolat.

GONDOLATOK MADÁCH IMRE IDIOLEKTUSÁRÓL

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ
(Miskolci Egyetem)

1. 2014-ben jelent meg a Madách Irodalmi Társaság kiadásában Madách Imre ez idáig legteljesebb levelezésgyűjteménye (Andor–Gréczi-Zsoldos 2014). A levelek teljes szövegének az eredeti írásmódhoz igazodó, betűhű átirata az irodalomtörténészek és a történeti nyelvészettel foglalkozók számára egyaránt lehetőséget ad a vizsgálatra. Egy író egyéni nyelvhasználatának jellemzőit nem elsősorban a műveiből célszerű feltárni, még ha azok nyelvezete is ad némi fogódzót. A misszilisek közismerten jól hasznosítható források egy személy nyelvhasználatának, idiolektusának feltárásához. Madách Imre egyéni nyelvhasználatának megismeréséhez alkalmas forrást jelentenek magánlevelei, így a 276 feldolgozott levelet tartalmazó Madách-levelezésgyűjteménynek azon része, amelyet saját kezűleg jegyzett le.

Még ha Madách Imrét olvasottsága, műveltsége, jogi végzettsége, irodalmi munkássága, illetve a család társadalmi helyzete, a nemesi létforma ki is emelte a nyelvjárási közegből, levelei – de művei eredeti szövege – alapján is jól látjuk, hogy beszédét regionalizmusok jellemezték. Általában jellemző, hogy az egységes köznyelv kialakulása előtti időben, még a 19. század első-középső évtizedeiben is szükségszerűen jellemezték a vidéken élő írástudók beszélt és írott nyelvét a területre jellemző nyelvjárási jegyek. Madách Imre gyermekkori-fiatalkori leveleinek nyelvi jellemzőit egy korábbi tanulmányomban már feldolgoztam (Gréczi-Zsoldos 2014), s a vizsgálat kimutatta, hogy a gyermekkorban és a diákévekben írott levelek szövege nagyobb fokú nyelvjárásiasságot mutat, mint a későbbieké. Egy későbbi tanulmányomban azzal a kérdéssel foglalkoztam, hogy vajon Madách Imre beszélt-e nyelvjárásban (Gréczi-Zsoldos 2015). A nyelvi adatok azt bizonyítják, hogy írott nyelvében, s ebből következően beszélt nyelvében is használt tájnyelvi elemeket. Arany János jól ismert Tragédia-javításainak egy része is a regionalizmusok kiszűrésére irányult. Kerényi Ferenc és Wohlrab József az eredeti Tragédia-szöveget a legkorszerűbb krimináltechnikai módszerekkel megvizsgálva megállapította, hogy a kéziratban Madách Imre kezétől 825, Arany Jánosétól 5718 javítás származik. Arany javításainak 74,3%-a helyesírási javítás, 22,9%-a technikai jellegű (a nyomdai szedő munkáját könnyítette meg: egybehúzta a betűket, kiegészítette a szereplők rövidített nevét, törölte az olvasást nehézkessé tevő aposztrófokat), a maradék 2,79% a nyelvjárási szóalakok javítása (Kerényi 2005). Madách Imre Az ember tragédiáját élete végén írta, és ezek a javítások arra engednek következtetni, hogy tanulmányai, olvasmányai, pesti tartózkodásai, a kor irodalmi nagyságaival tartott kapcsolata ellenére még ekkor is jelen volt a nyelvjáráshoz való kötődése. Valójában sosem szakadt el teljesen ettől a palócos-szlovákos nyelvi közegtől, hisz a pesti diákéveket leszámítva huzamosan Nógrádban tartózkodott.

A pesti diákevek után Balassagyarmaton vállalt hivatalt, s nem sokkal házasságkötése előtt a megyeszékhelyhez közelebb, a másik Madách-birtokra, a szintén palóc faluba, Csesztvére költözött, majd feleségével és gyermekeivel itt élt bebörtönzéséig. Később visszaköltöztek a család ősi kastélyába, s aztán válása után haláláig ez a kastély volt az otthona. Alsósztrégova és Csesztve egyaránt a középpalóc nyelvjárási területhez tartozik. A két nógrádi faluban, szülőfalujában, Alsósztrégován és birtokán, későbbi lakhelyén, Csesztvén egyaránt beszivároghattak Madách nyelvébe a körülötte élőkől hallott tájnyelvi szavak, kifejezések. A gyermekkori-fiatalkori levelek a legalkalmasabbak vernakuláris nyelvének feltárására. Ez az az időszak, amikor a politikai és az irodalmi közeg, a megyei és az országgyűlési munka még nem hagyott nyomot nyelvhasználatán. A levelek szövegében több olyan hangtani, alaktani, mondattani és lexikai jegyet találunk, amelyek palóc nyelvjárási jellemzőnek, regionális nyelvi jegynek, tájnyelvi sajátosságnak tekinthetők.

A palóc nyelvjárási beszédre jellemző a palatalizáció. Megvalósul ez a palatális *l'* ejtésében, de a jelenség más hangzókat is érint. Madách leveleiben az alábbi szavak írott változata utalhat palatális ejtésre: *könyörűly, tellyesítettem, tellyesültét, ilyen, mellyek, mellyen; Istvány*.

A levelekben megjelenő, az *-l* kiesését követő pótlónyúlásos alakok, megnyúlt vokálisok szintén tájnyelviek: *tőtéseken, hazúrúl, küdj, vótt; pósta*. A mássalhangzó, mely írásban – s így vélhetően szóban is – elmarad a gyermekevek leveleinek nyelvében, később, attól az időszaktól kezdve, amikor 14 évesen pesti diák lesz, az írásában pótlódik: pl. *vólt, bóltot, hólnapig, mólnár, óldalán, bóldog, hóltig*. Vélhetően a pesti tanulóévek hatására Madách beszélt nyelvi szóalakjai, szóejtései az alakuló standard nyelvváltozathoz kezdenek igazodni.

Az intervokális gemináció szintén jellemző jegye a palóc nyelvjárásnak. Madách Imre leveleiben bőséggel találunk ilyen szóalakokat, sőt legkorábbi leveleinek különösen feltűnő sajátossága ez a nyelvi jegy: pl. *érkezéssével, pontossan, különössen, annélkül, allig, mindennik, írássával, szorgalmatossan, bizonyossat, elősször*.

Egyértelműen beszélt nyelvi sajátosság a levelekben olvasható *Károlyér, süteményér* szóalakokban megjelenő ragváltozat.

A középpalóc nyelvjárásban még ma is jellegzetes vonás a vonatkozó névmás egyalakúsága. A *ki, aki* előre és élettelenre egyaránt utal. Madách Imre leveleiben is rábukkanunk efféle névmáshasználatra: „...leveletem, kit...”; „...egy fertály árkus papírost, kire festettek új esztendőre”.

Az alakuló-egységesülő köznyelv, illetve irodalmi nyelv irányába mutatnak Madáchnak a palóc nyelvjárástól eltérő nyelvi jellemzői. A *-val, -vel* rag a palóc nyelvjárásban nem hasonul a tö utolsó mássalhangzójához, Madách leveleiből azonban – bár nem geminált alakban, de – csak hasonult alakokat adathatunk, pl. *leveledel, örömel, szomszédságal*. A múlt idő jele a kor nyelvi szokásának és irodalmi nyelvhasználatának megfelelően a leggyakrabban az *-a, -e, -á, -é* jeles elbeszélő múlt idejű alak, illetve a *-t, -tt* jelű múlt idő. Névelőhasználat is az alakuló-egységesülő irodalmi nyelv irányába mutat: korai leveleiben az aposztróf, azaz a rövidítésjel (*a' + C*) utal a korábbi egyalakúságra s jelöli az átmenetet az egyalakúságból a kétalakúságba, ám későbbi, felnőttkori leveleiben és műveiben a névelő mássalhangzó előtt kizárólag a köznyelvnek megfelelő *a*.

2. Madách Imre gyermekkori nyelvhasználatára nemcsak a nyelvjárási közeg, hanem a többnyelvű környezet is hatott. Alsósztrégován részben magyar, részben szlovák (vagy ahogy korábban nevezték: tót) lakosság élt. Ma gyakorlatilag mindenki szlovákul beszél a faluban; a többség így beszélt már Madách idejében is. Fényes Elek az 1851-ben megjelent Magyarország geographiai szótára című könyvében ezt írta: Sztregova „tót falu Nógrád vármegyében, egy völgyben” (Fényes 1851). A környékbeli szlovákokkal, különösen a kastélyban szolgálókkal érintkezve a nyelvjárás mellett a szlovák is hatással volt a gyermek Madách nyelvhasználatának alakulására. Első házi tanítója, Ostermann József vélhetően szlovák anyanyelvű volt, erre következtethetünk abból a tényből, hogy haláláig a Hont vármegyei Nagylám evangélikus lelkésze volt, a Felvidék evangélikus közösségének tagjai pedig közismerten zömében szlovák anyanyelvűek. Madách Imre életrajzírója, Andor Csaba is úgy véli, hogy a politikus-költő bizonyos tudhatott szlovákul, hiszen az 1861-es országgyűlési választások idején ezen a nyelven is megköszönte a választók bizalmát (Andor 2007: 17).

Életrajzírójától azt is tudjuk, hogy Madách édesanyja az étkezőasztalnál megkövetelte a német társalgást, s a családi vacsora után gyakran olvastak föl német nyelvű könyvekből. Valójában tehát háromnyelvű közegben teltek a gyermek Madách évei. A családtagok azonban leggyakrabban magyarul beszéltek egymással. Andor Csaba abból következtet erre, hogy szülei is ezen a nyelven leveleztek egymással, gyermekeikkel és többnyire az ismerősökkel is (Andor 2007: 17).

Leveleinek szóhasználata is mutatja, hogy több nyelvet ismert és használt: a magyaron, a szlovákon és a németen kívül angolul, franciául is tudott, ezeken a nyelveken levelet is írt, illetve kapott. A költő legkorábbi, a gyermekkorából fennmaradt kéziratai a szülőknek írt francia nyelvű köszöntők. Tanulmányai során elsajátította a latint és az ógörögöt is. A szlovák, a német, a latin és a francia hatás egyaránt fölismerhető az alábbi szöveggyűjteményben, melyet leveleiből citálhatunk¹:

adresse, adressíroz (fr. → n. → szl. 'cím, címez')

adresse nélkül vitte Istvány a póstára (1838, 32. levél); *Lónyay leveleit ide adressírozná a póstán* (1840, 67. levél); *adresse-it el felejtettem* (1853, 163. levél)

bilét (fr. → n. → szl., a levelekben: 'báli belépőjegy')

Hiába vartalak a' hires Jurista-bálra (...), bilétemet oda ajándékoztam (1838, 16. levél); *az Asszonyi egyesület bálra, biléteket erővel rám akartak tolni, de meg előzte őket már Lónyaine. – Ki is már előbb' adott nekem biléteket* (1839, 33. levél)

flammé (fr. 'láng', a levélben: 'szerelmi fellángolás, kapcsolat')

A Károlynak talán valami titkos flamméja, akit egy öreg kalappal akar megvesztegetni? (1861, 204. levél)

klavir (n. → m. 'zongora')

...se klavirt, sem francziájúl nem tud; a másik igen jó zongoráz (1841, 75. levél)

¹ Az idézetek forrása: Andor–Gréczi-Zsoldos 2015.

klavirmester (n. → m. német–magyar keverékszó 'zongoratanár')

Már ezen kevés időre (...) nem volna érdemes a klavir-mestert fel fogadni, de csak az iskolai esztendő eleén. ([1838.], 21. levél)

marchande de modes (fr. 'divatárus<nő>, kalapárus<nő>')

marchande de modes jár az eszemben (...), valami vénasszony az öreget hozza eszembe, valami fiatal a marchande de modes-et (1861, 204. levél)

spajz (osztrák területen: *Speis* 'éléskamra', n. *Speise* 'élelem, táplálék, készlet')

A spajz most pompás, csak kérlek hozz rizkását. (1837, 9. levél); *...az idén Mártonra a 'spajzomat kinyitották, és elvitték a 'zsirt, szalonnát, hájat, mézet.* (1955, 171. levél)

strinfl (n. *Strumpf* 'harisnya')

A nyári ruhák még nem készek (...) azólta mindég egy pár strinflit hordok. ([1838.], 21. levél)

sunka (szl. *šunka*; felnémet, osztrák *Schunke*)

...ezt csak illyes dolgokról mondtam, mint sunka, füstölt hús. (1837, 10. levél)

tentámen (lat. 'vizsga')

Bóra utánjárok haza egy Profesor-tól. A 'tentámenig látni reménylek. (1938, 16. levél)

3. Egy ideig a család alkalmazásában álló házi tanítók okították a Madách-gyermekeket. 1837 őszén iratkozott be a pesti egyetemre, ahol bölcsészetet és jogot hallgatott. Imre – tanulmányai mellett – zongorázni és festeni is tanult, sőt testvéreivel együtt valamely szakma rejtelmeiben is el kellett mélyülniük. Imre a faesztergályos szakmát tanulta ki. Ennek a szakmának a szakzsargonja, amelyet a munkafolyamatok során elsajátított, jórészt németből átvett szókinsre épül.

Ügyvédi vizsgáját 1841-ben tette le, 42-ben kapta meg oklevelét, és ettől az évtől tiszteletbeli aljegyzőként, majd 44-től táblabíróként dolgozott Balassagyarmaton, 46-ban pedig Nógrád megyei főbiztosnak választották. A latintanulás és -tudás szorosan hozzátartozott a jogászvégzettséghez és a hivatalvállaláshoz. A latinizmusokkal terhelt jogi szaknyelvet munkája során használnia kellett. A szóbeli és az írásbeli jogi diskurzusok nyomot hagytak nyelvhasználatán. Leveleiben is megtaláljuk a hivatalos nyelv latin elemeit és jellegzetes magyar kifejezéseit. Ezek közül néhány példa: *expediálja, aprecalsz, arripialom, ad internetionem, cohereal, constructio, abstrahálhatja*; „átiratását eszközöltél volt”; „Emich által számomra eszközölt előfizetések”; „német lapba átvételét eszközölheted”; „német kiadását kiviheted”; „apja tájékozása végett arról is értesítenél”; „átadás végett”; „önalkalmazás végett értesíteni szerencsém volna”; „egyesség folytán végre hajtván”.

Első verseskönyve, a Lantvirágok pesti diákévei idején jelent meg, ekkor köteleződött el az irodalom iránt. Gyarmati joggyakornoksága évében és későbbi hivatalvállalása idején elbeszéléseket, drámákat, esztétikai értekezéseket, politikai cikkeket írt, melyek egy része országos lapokban jelent meg. Egy időben a Pesti Hírlap nógrádi tudósítója volt. A drámák gyakran pályamunkaként születtek. Később ismert és elismert költőként a korabeli irodalmi élet jeles személyiségeivel állt kapcsolatban.

Tudatos és igényes nyelvhasználó volt, erről tanúskodik fennmaradt írásművei közül Az *aesthetica* és társadalom viszolyos befolyása² című, a Kisfaludy Társaság tagjai közé választott költő székfoglalóként írt esztétikai értekezésében megfogalmazott gondolata, amely egyfajta nyelvművelői iránymutatás. Javítandónak véli a szolecizmust mint retorikai hibát, azaz a szó- és mondat szerkezetben előforduló, az idiomatikus korrektség elleni vétséget; illetve a sajtó nyelvében megjelenő hibákra hívja fel a figyelmet. Deák Ferenc és Szalay László szónoki tehetségét példaként említi. Ő maga is korának ünnepezt szónoka volt. Meggyegylési, később országgyűlési képviselőként elmondott szónoklatai nagy sikert arattak, egy-egy felszólalásáról a korabeli sajtó dicshimnuszokat zengett. Nagyszerű retorikai szövegeit – jól mutatva írói habitusát és rendkívüli műveltségét – szóképekkel (metaforákkal, hasonlatokkal) vagy ókori művekből vett idézetekkel díszítette.

4. Ha végigkövetjük a politikus-költő életét és tanulmányozzuk fennmaradt írásműveit, láthatjuk, hogy egyrészt hatott rá a helyi nyelvjárás, később az alakuló-egységesülő köznyelv, a többnyelvű környezet, de megismerkedett a tudományok és egyes szakmák szókinccével. Korai levelei, sőt későbbi írásai is bizonyítékai annak, hogy a palóc nyelvjárás nyomai jelen voltak egyéni nyelvhasználatában. A nyelvjárási-regionális vonások mellett az ismert idegen nyelvek, a jogi szaknyelv, a korabeli politikai és irodalmi diskurzus is nyomot hagyott Madách Imre nyelvhasználatán. Újabb, ezzel összefüggő vizsgálat témája lehet a nyelvi rétegek és hatások feltárása az irodalmi értékű szövegeiben.

Hivatkozások

- Andor Csaba 2007: *A siker éve: 1861. Madách Imre élete*, Budapest, Madách Irodalmi Társaság.
- Andor Csaba – Gréczy-Zsoldos Enikő szerk. 2014: *Madách Imre levelezése*, Salgótarján–Szeged, Dornyay Béla Múzeum–Madách Irodalmi Társaság.
- Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára* I–IV, Pest.
- Gréczy-Zsoldos Enikő 2014: Madách Imre korai leveleinek nyelvi jellemzői, *Acta Academiae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica*, Eszterházy Károly Főiskola, Eger, 139–48.
- Gréczy-Zsoldos Enikő 2015: Nyelvjárásban beszélt-e Madách? in Bene Kálmán, Máté Zsuzsanna és Varga Emőke szerk.: *XXII. Madách Szimpózium*, Szeged–Balassagyarmat, Madách Irodalmi Társaság, 17–24.
- Kerényi Ferenc (sajtó alá rend., jegyz.) 2005: *Madách Imre: Az ember tragédiája*. A mű kéziratának írásszakértői vizsgálatát végezte: Wohlrab József. Szinoptikus kritikai kiadás. Budapest, Argumentum.

² Itt olvasható: <http://madach.hu/old/egyebmuvek/madacheszt.pdf>

IGE MÖGÖTTI MONDATRÉSZEK RÉGI HANTI SZÖVEGEKBEN¹

GUGÁN KATALIN – SIPOS MÁRIA
(MTA Nyelvtudományi Intézet)

1. Ilyen nincs, és mégis van?

Közismert, hogy az uráli alapnyelv feltehetően az OV alapszórendű nyelvek közé tartozott (l. pl. Hajdú 1966: 81; Bereczki 1996: 56), így a mai uráli nyelvekben megjelenő OV szórendi mintákat (mint pl. tárgy-ige, birtokos-birtok, névszó-névutó sorrendek; a teljes listát l. Dryer 1992: 108) elsősorban² alapnyelvi örökségként, míg az ettől eltérő mintázatokat kontaktushatás eredményeként szokás számon tartani (Comrie 1981: 122; Hopper–Traugott 1993: 63). A legtöbb igevégű nyelv egyben SOV szórendű is, azaz az alany jellemzően megelőzi a tárgyat (Dryer 2007), és a két mondatrész viszonylatában feltehetően ez az elrendezés éppúgy jellemző a mai uráli nyelvekre, mint ahogy az alapnyelvre jellemző lehetett. Ahogyan azonban VO nyelvekben is lehetnek olyan mondatok, amelyek nem ezt a kanonikus elrendezést követik, hanem bizonyos műveletek eredményeként más szórendi mintájúak, éppúgy számolni kell azzal is, hogy az OV szórendű nyelveknek sem minden egyes mondata tükrözi ezt a típust.

Mivel az alább vizsgálandó hanti nyelvjárások hosszú ideje vannak intenzív kontaktushatásnak kitéve az általában véve VO alapszórendűként leírt oroszral (l. pl. Dryer 2013), és a szintaktikai jellemzők közül a szórend az, amely érintkezés esetén a leghamarabb mutathat interferencia-jelenségeket (Thomason–Kaufmann 1988: 54–5), feltehető, hogy a hanti mondatok szórendjén is nyomot hagyott az érintkezés. Írásunk alapkérdése, hogy az ige után megjelenő mondatrészek esetében kirajzolódnak-e jellemző típusok, vagy véletlenszerű-e, hogy milyen mondatrészek jelenhetnek meg itt, ha pedig megállapítható, hogy vannak típusok, akkor ezek megjelenése mivel magyarázható: kontaktushatással vagy egyéb tényezőkkel. Dolgozatunkban a lehető legkorábbi időkből származó szövegeket³ vizsgáltuk két okból. Egyrészt így kirajzolódhat, hogy abban a fázisban, amikor feltehetően még kevésbé volt jellemző a kétnyelvűség,⁴ mi lehet a mondatrészek ige utáni elhelyezésének funkcionális motivációja, hiszen így nem feltétlenül az interferencia az ige mögötti megjelenés legegyszerűbb magyarázata. Másrészt

¹ Itt szeretnénk köszönetet mondani írásunk lektorainak hasznos megjegyzéseikért. A kutatás az ERC_HU_15 118079 sz. pályázat támogatásával zajlott.

² A megszorítás itt arra vonatkozik, hogy bizonyos esetekben az eredeti OV szórend megőrzése is lehet kontaktushatás eredménye. Így például az udmurt bizonyos nyelvjárásai kevesebb VO-mintát tartalmaznak az OV-szórendű tatár nyelvvel való érintkezés eredményeként (Asztalos 2016).

³ A serkáli esetében ezt azzal kell kiegészíteni, hogy a kérdéses szempontból vizsgálható szövegek közül törekedtünk a legkorábbi kiválasztására – azaz olyan szöveget kellett választani, amelyben egyáltalán előfordulnak nem ígére végződő mondatok.

⁴ Illetve ha volt is (hiszen a serkáli adatok kétnyelvű adatközlőtől származnak), az feltehetően kiegyensúlyozott kétnyelvűség volt.

a későbbiekben a vizsgálat folytatható újabb szövegekkel, így az esetleges további kutatások révén folyamatukban lesznek láthatók egyes szintaktikai változások.

2. Ige utáni mondatrészek OV nyelvekben

A soron következő szakirodalmi áttekintés semmiképpen sem tekinthető teljes körűnek, de azt egyértelműen mutatja, hogy az SOV nyelvek ige mögött megjelenő mondatrészeinek levezetése nagyon sokféle lehet. Kuno (1978) a japán ige mögötti mondatrészeket úgy elemzi, hogy ezekhez két tagmondatos szerkezetet rendel: az első tagmondathoz, mely igevégi, tartozik egy második, elliptikus tagmondat. Ez utóbbi szintén igevégi, de a bal szélén megjelenő összetevő kivételével fonológiai törlésen megy keresztül, ugyanis a törlődő része azonos az első tagmondat megfelelő részével.

Öztürk (2013) a halha mongolban és az ujburban vizsgálja az ige mögötti mondatrészek szintaktikai tulajdonságait. Arra a megállapításra jut, hogy mivel más-más tulajdonságokat mutatnak az ige mögötti elemek a két nyelvben, másféle levezetést is kell ezeknek tulajdonítani. A halha mongolban az ige mögötti mondatrészek hozzáfűzött információt tartalmaznak, amelyek az adott tagmondat jelentését pontosítják, kiegészítik, de szintaktikailag nem részei annak, hanem a levezetés egy későbbi pontján csatolódnak a tagmondathoz. Az ujburban viszont az ige mögötti összetevők pontosan olyan tulajdonságokat mutatnak, mint az ige előtti, balra mozcgatott összetevők, tehát ezek feltehetően szintaktikailag éppúgy részei a mondatnak, mint a balra mozcgatott elemek, csak esetükben más a mozcgátás iránya, és ezek az elemek információszerkezeti szempontból háttérbe helyezettek: ismertek, de nem topik funkciójúak.

A két altaji SOV nyelv összehasonlításának tehát az volt az egyik eredménye, hogy eltérőek az ige mögötti mondatrészek mondattani tulajdonságai, s eltérő az is, hogy milyen levezetéssel magyarázhatóak a posztverbális összetevőt tartalmazó szerkezetek. Nagyon hasonló következtetést von le az indoeurópai nyelvcsalád ind ágához tartozó két nyelv, a hindi és a bengáli összehasonlítása során Simpson és Choudhury (2015). Mindkét nyelvet SOV nyelvként tartják számon, de egyáltalán nem ritka bennük, hogy az ige mögött egy vagy akár több mondatrész is áll. Ezekhez az elemekhez nem lehet egy meghatározott információ szerkezeti szerepet rendelni, egyaránt előfordulhat itt a diskurzusban már említett, háttérbe helyezett elem, amely grammatikailag határozott főnévi csoportként jelenik meg, de éppúgy új információt hordozó, fókuszszerepű mondatrész is (információs vagy kontrasztív fókuszok egyaránt). Sőt, ha több összetevő fordul elő az ige mögött, azoknak eltérő is lehet az információ szerkezeti státuszuk. De a hasonlóságok mellett ismét csak megfigyelhetők jellegzetes különbségek is a két nyelvben az ige mögötti elemek tulajdonságaiban, így itt is különböző mechanizmusokkal magyarázzák a kérdéses szerkezeteket: a hindi esetében a bővítmények mozognak jobbra, a bengáliban pedig az ige mozog balra.

Ami magát a hantit illeti, Nikolaevának (1999: 57–8) az északi nyelvjáráscsoportba tartozó obdorszki hanti alapján írt nyelvтанában az olvasható, hogy a nyelv legfontosabb szórendi követelménye az igevégiég. Ez különösen a nem-véges ígét tartalmazó tagmondatokra igaz, a véges ígét tartalmazó tagmondatok esetében kevésbé szigorúan érvényesül. Nikolaeva kétféle kivételt különböztet meg. Az egyik esetben az ige mögötti elem feltehetően kívülről csatolódik a tagmondathoz, funkciója az, hogy vagy egy mondatrész, vagy az egész tagmondat tartalmát pontosítsa (afterthought, azaz

hozzáfűzés). A másik eset a fiatalabb beszélőknél figyelhető meg, akiknél orosz hatásra fordulhat elő ez a szórendi minta, elsősorban az úgynevezett prezentáló szerkezetekben, amelyeknek az a funkciójuk, hogy új entitást vezetnek be a diskurzusba.

A fenti áttekintés több szempontból sem tekinthető teljes körűnek: csak néhány SOV nyelv szerepel benne, és azokat az érveket sem részletezi, melyek alapján a szerzők az adott nyelvre helyesnek tartott elemzés mellett döntenek. Ennek az az oka, hogy írásunkban nem teszünk kísérletet arra, hogy a szakirodalomban felvonultatott szempontok alapján megpróbáljuk feltárni az ige mögötti összetevők megjelenését magyarázó mechanizmust a vizsgált két nyelvjárásban. A levezetések közül ugyanis csak olyan tesztek segítségével lehetne választani, amelyek anyanyelvi beszélő segítségével kivitelezhetők, mi azonban régi szövegekkel dolgoztunk. Amit tehát megkísérünk, az az, hogy összegezzük, milyen mondatrészek fordulnak elő az ige előtt, ezen mondatrészek összes előfordulásának mekkora része ige mögötti, és mi lehet a megfigyelhető szórendi minták funkcionális motivációja. S ezen túl pedig – magunk mentségére – csak idézni tudjuk Simpson és Choudhury (2015: 17) írásának azt a megállapítását, hogy „Kétségtől enél sokkal több felfedezni való van az ige mögötti konstituensek szintaxisáról, mind a bengáli és a hindi, mind pedig más SOV nyelvek esetében.”

3. A vizsgált nyelvjárások és a vizsgált források

A hanti Északnyugat-Szibériában beszélt, veszélyeztetett helyzetben levő uráli nyelv. Mivel lélekszámahoz képest nagy területen beszélik, amely a mocsarak miatt nehezen járható, a hanti erősen tagolt nyelvjárásilag: azon csoportok nyelve áll közelebb egymáshoz, amelyek ugyanazon folyó mentén élnek, vagy amelyek vízi úton kapcsolatban állnak. Dialektológiai szempontból három nagy egységre osztható (keleti, déli és északi). A déli nyelvjárásokat beszélő hantik a 20. század első felében nyelvíleg beolvadtak az orosz többségbe. Az alábbiakban egy északi és egy keleti nyelvjárásból a 20. század elején gyűjtött, hasonló terjedelmű szövegeken folytatott párhuzamos vizsgálatokat mutatunk be. A két nyelvi anyag műfaját tekintve eltérő (a keleti hanti anyag folklór, az északi szabad elbeszélés írásban), ennek okaira alább visszatérünk.

Az északi nyelvjáráscsoportozáshoz tartozó serkáli a csoport legdélibb dialektusa. Mára, mivel legfeljebb néhány idősebb beszélője maradhatott, gyakorlatilag kihaltnak tekinthető.⁵ Wolfgang Steinitz az 1930-as évek közepén több ízben gyűjtött a serkáli nyelvjárású K. I. Maremjanyintól. Nemcsak folklórszövegekről van szó, hanem az adatközlőnek az élő beszédhez jóval közelebb álló történeteiről is (Steinitz 1989: 133–200). Az utóbbiakat Steinitz kérésére Maremjanyin maga írta le, ami önmagában véve is rendkívül értékessé teszi a szöveganyagot.

Maremjanyin 1907-ben született hagyományos hanti faluban, de hamar kapcsolatba került az orosz nyelvvel is, már fiatalon évekig orosz kereskedőnél dolgozott. Birtokában volt a tradicionális hanti gyakorlati tudásnak is (halászat és vadászat), továbbá a folklórt is jól ismerte. Igen fiatalon komszomolista lett; előbb hanti területeket járt be különféle célokkal, később ideológiai képzésekre orosz nagyvárosokba is elküldték

⁵ Wolfgang Steinitz leírta ezt a nyelvjárást, és jelentős mennyiségű szöveganyagot közölt (Steinitz 1939, 1950, 1989). Újabb leírását egyetemi oktatóanyag (jegyzet) létrehozásának céljára az 1970-es években Schmidt Éva végezte el (Schmidt 2008: 13–75).

(Tobolszk, Moszkva, Leningrád). Az, hogy felnőtt korára mindkét nyelvet jól ismerte, kiderül szókincséből is. A régi, a fonémarendszerhez nyilvánvalóan adaptált átvételek mellett a technika témaköréhez és az új politikai korszakhoz kötődő új elemekben is bővelkedik, mely utóbbiak már nem illeszkedtek a serkáli hanti fonémarendszerhez, vagy nem követik a hanti fonotaktikai szabályokat. Vannak példák továbbá hibrid szerkezetekre és vegyes szókapcsolatokra is. Orosz eredetű kötőszók használata nem jellemző szövegeire. Mivel a tőle gyűjtött mesékben szinte kizárólagosan az SOV-szórend érvényesül, élettörténetének leírásában viszont vannak ettől eltérő szórendi minták is, amelyek alapján következtetni lehet szintaktikai változásokra, célszerű volt a visszaemléke- emlékeztetéseket választani annak ellenére is, hogy így a két nyelvjárásból műfajilag különböző szövegeket hasonlítunk össze.

A szurguti hanti nyelvjárás a keleti nyelvjárás csoportból az egyetlen olyan, amelynek még nagyobb számú beszélője van (nagyjából 3000). A vizsgálat során feldolgozott adatok a Heikki Paasonen által 1901-ben gyűjtött négy meséből származnak (ez a legkorábbi gyűjtés ebből a nyelvjárásból),⁶ ezeknek az esetében az adatközlőkről nem áll rendelkezésre hasonló információ. Paasonen gyűjtését Vértés Edit jelentette meg 2001-ben, s a kötetről írt recenziójában Csepregi (2003) a következőket állapítja meg. A négy mese közül az első kettőben többségben vannak az orosz eredetű, újabb mesemotívumok, s véleménye szerint ezeknek a meséknek a nyelvi megformáltsága is igénytelenebb. Ennek az igénytelenségnek azonban több oka is lehet: amellet, hogy ez hűen tükrözi az adatközlők nyelvhasználatát, az a lehetőség sem zárható ki, hogy egyszerűen a messze földről érkező lejegyző kedvéért fogalmaztak így.

4. A szövegek feldolgozása

A két feldolgozott szöveg nagyjából azonos mennyiségű tagmondatot tartalmaz (a serkáli nyelvjárási szövegek 1099, a szurguti nyelvjárási szövegek pedig 1283 tagmondatot), de ezek közül – különféle okokból – jó néhányat ki kellett zárni a feldolgozásból. Egyrészt mivel vizsgálatunk az alapszórendre korlátozódik, eleve figyelmen kívül kellett hagyni a nem kijelentő (azaz a kérdő és a felszólító) mondatokat. A tagadó mondatok ugyanakkor nem kerültek ki a vizsgálatból, mert ezek – a tagadó partikula jelenlététől eltekintve – feltehetőleg nem különböznek szórendileg / szerkezetileg az állító mondatoktól. Emellet, tekintettel arra, hogy a nem-finit ígét tartalmazó tagmondatok igevégsége feltehetően jóval szigorúbb követelmény, vizsgálatunkban – hogy a vizsgálat szempontjából lehetőség szerint homogén adathalmazzal dolgozhassunk – csak a finit ígét tartalmazó tagmondatokat vettük figyelembe. Ezzel egyben azok a tagmondatok is kizáródtak, melyekben a névszói állítmányt nem kíséri finit elemként kopula. Végezetül értelemszerűen kimaradtak azok a tagmondatok is, melyek vagy csak egyetlen ígéből,

⁶ H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan. Neu transkribiert, bearbeitet, übersetzt und mit Kommentaren versehen von Edith Vértés. MSFOu. 240. Helsinki, 2001. A példamondatokban a továbbiakban PV: oldalszám formában adjuk meg az innen származó adatokat.

vagy igekötőből és igéből álltak, hiszen itt elvileg nincsenek választható sorrendi lehetőségek.⁷ Az így megrostált adathalmaz végül 1025 tagmondatot tartalmazott a serkáli, és 847 tagmondatot a szurguti nyelvjárásból.

Az adatok feldolgozása során megvizsgáltuk, hogy milyen mondatrészek állhatnak az ige mögött, majd megkerestük ugyanezeknek a mondatrészeknek az ige előtti előfordulásait is, hogy megtudjuk, az adott típus összes előfordulásának mekkora része ige előtti és ige mögötti. Az alábbiakban nyelvjárásonként külön-külön tekintjük át a típusokat, majd összehasonlítjuk és összegezzük az eredményeket. Az egyes nyelvjárásoknál csak azokat a típusokat vizsgáljuk részletesebben, amelyek az adott nyelvjárásban a véletlenszerűen feltehetően gyakrabban jelennek meg az ige mögött. Végeterül fontos megjegyezni, hogy az egyes vizsgált típusoknak – a sok esetben éppenséggel jellemzőbb – ige előtti előfordulásaira általában nem hozunk példákat: ezekkel kizárólag akkor foglalkozunk, ha valamiért az ige mögötti példákkal történő összevetésnek jelentősége van.

5. Ige mögötti mondatrészek a serkáli nyelvjárásban

A Maremjanyin által leírt elbeszélések 1025 vizsgált (tag)mondatából 128-ban található egy vagy több ige mögötti mondatrész, ami az összesnek kb. 12,5%-a. Az ige mögötti összetevők megoszlását – csökkenő sorrendben – az 1. sz. táblázat mutatja (a félkövér betűtípussal jelölt szám adatok az alább részletesebben bemutatott mondatrészekhez tartoznak).⁸

1. sz. táblázat:

Ige mögötti mondatrészek típusa és száma a serkáli nyelvjárásban

mondatrész	Lat	Inf (purp)	Temp	Obj	Loc	Comit	Mod	Ag	S	Abl
ige mögött	42	36	17	10	9	9	9	5	5	3

A 2. sz. táblázat segítségével azt lehet könnyen megítélni, hogy melyik mondatrészre mennyire jellemző az ige mögötti pozíció.

⁷ A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy a Paasonen-mesékben volt ugyan két adat ige mögött álló igekötőre is, ez azonban a hanti nyelvjárásokban ritkaság; bizonyos változatokban előfordulhat ugyan ige mögötti igekötő, de nem kijelentő, hanem felszólító mondatokban, speciális többletjelentéssel (L.N. Kajukova és Ruttkay-Miklán Eszter, szíves szóbeli közlés).

⁸ A táblázatokban és a példák morfológiai tagolásában az alábbi rövidítéseket használjuk: 1 = első személy, 2 = második személy, 3 = harmadik személy, Acc = akkuzatívusz, Abl = ablatívusz, Adj = melléknév(képző), Ag = ágens (passzív mondatban, lokatívuszraggal), Appr = approximatívusz, Comit = társhatározó, Cvb = határozói igenév, Det = mutató névmás, Inf = főnévi igenév, Lat = latívusz, Loc = lokatívusz, Mod = módhatározó, O = tárgyaz ragozás, Obj = tárgy, Pass = passzív ragozás, Pl = többes szám, Prs = jelen idő, Pst = múlt idő, Pst0 = zéró-jeles múlt idő a szurguti nyelvjárásban, Pv = igekötő, Ptc = melléknévi igenév, purp = célhatározói, Qnt = kvantor, S = alany, Sg = egyes szám, Temp = időhatározó.

2. táblázat:

**Az egyes mondatrészek ige mögötti előfordulásainak aránya
az adott típus összes előfordulásához viszonyítva (százalékban)**

mondatrész	Inf (purp)	Lat	Comit	Ag	Mod	Loc	Abl	Temp	Obj	Subj
ige mögötti / összes elő- fordulás, %	78	22	22	8	8	8	8	6	4	0,9

A 2. sz. táblázatból jól látható, hogy az infinitívussal kifejezett célhatározó az egyetlen, amelynek ige mögötti előfordulása jóval jellemzőbb, mint az ige előtti. A latívuszi és komitatívuszi határozóknak negyede-ötöde jelenik meg ige mögött. Az összes többi határozó, az ágens, az alany és a tárgy 10 százalék alatt marad. A legkevésbé a tárgyra és az alanyra jellemző, hogy az igei állítmány mögött található. Ezeket, illetve a passzív mondatok lokatívuszragos ágensét az alábbiakban elsősorban azért mutatjuk be, mert a két nyelvjárás összehasonlításakor elég jellegzetes különbség mutatkozik.

A fentiek közül részletesebben az ige mögött kiemelkedő számban megjelenő mondatrészeket, azaz az infinitívusos célhatározókat és a latívuszos határozókat vizsgáljuk (a komitatívuszi határozókat, amelyek ige mögötti előfordulásának aránya ugyan hasonló a latívusziakéhoz /22%/, de számuk sokkal kisebb /9/, elsősorban a szurguti adatokkal való összehasonlítás végett). A latívuszi és a célhatározók nagy számban fordulnak elő a szövegben, aminek az az oka, hogy Maremjanyin élettörténete különösen gazdag volt utazásokban, így a szövegek nagy része arról szól, hogy hová, milyen céllal (és kivel) ment.

Az ige mögötti előfordulások funkciója az esetek jelentős részében az, hogy az adott tagmondatot utólag pontosítsák, kiegészítsék. Ezek jellemzően a tagmondatban nem szereplő mondatrészt fűzik hozzá a lezárult mondathoz, de olyan is előfordul, hogy az ige előtt vagy mögött már elhangzott mondatrészt egészítik ki. Azt, hogy ezek az esetek szintaktikailag hozzáfűzések, az adatközlő által kitett írásjelre hagyatkozva gondoljuk, amely feltehetőleg az érzékelt tagmondathatárt tükrözi.

Hozzáfűzéseként szinte valamennyi – különösen határozói – mondatrész megjelent. A hozzáfűzést tartalmazó mondatok körülbelül egynegyedét teszik ki az ige mögötti mondatrészt tartalmazó mondatoknak.

5.1. A célhatározói szerepű infinitívusz

A célhatározói szerepű infinitívusz az egyetlen olyan mondatrész, amely a vizsgált szövegekben ige mögött fordul elő gyakrabban. Ennek több oka is lehet, de feltétlenül megemlítendő az ikonikus motiváció, vagyis az a törekvés, hogy az állítmány és a célhatározó sorrendje korreláljon az események lezajlásának tényleges sorrendjével (részletesebben lásd 6.2.). A mondattani vonatkozások közül elsőként a mondatrésznek a mondat szerkezetéhez való viszonyát (5.1.1.), majd az infinitívusos célhatározói szó szerkezetek felépítését (5.1.2.) vizsgáljuk meg.

5.1.1. Hozzáfűzés

Sok példát találunk arra, hogy a célhatározói infinitívuszos szerkezetet vessző választja el a mondattól. Ezekben a példákban a mondat a hozzáfűzött szerkezet nélkül is grammatikus lenne pl. (1).

- (1) *jaj-em tow-ηət kir-əs*
 öcs-1Sg ló-3Sg.Du befog-Pst.3Sg
ij manət woš-a tešat-s-əte,
 és 1Sg.Acc város-Lat összekészít-Pst-3Sg.O
würtə joχ tu-ta.
 vörös emberek szállít-Inf
 'Az öcsém befogta a két lovát, és összekészített (engem) a városba, fuvarozni a vörösöket.'⁹ (Steinitz 1989: 135)

5.1.2. Az infinitívuszos célhatározói szó szerkezetek felépítése

Az infinitívuszos célhatározói szerkezetek hossza („testessége”), valamint az infinitívusznak a bővítményeivel való kapcsolata igen különböző lehet. Ige előtt megfigyelhetők egyetlen infinitívusból álló, azaz bővítmény nélküli célhatározók, például *rupijt-ta* 'dolgozni', *untijt-ta* 'tanulni' (2).

- (2) *mōη nəηət ōwəs woš-a untijt-ta kit-t-ew.*
 1Pl 2Sg.Acc ōwəs város-Lat tanul-Inf küld-Prs-1Pl.O
 'Elküldünk téged tanulni Berjovba.' (Steinitz 1989: 142)

Emellett hosszabb, de jellemzően összeforrt szókapcsolatok is gyakran előfordulnak ige előtt, mint például a mellérendelő kapcsolatban levő ige pár (*te-ta jaš-ta*: eszik-Inf iszik-Inf 'enni-inni'), és különösen az igemódosítóval együtt szereplő igeik (*unt woj wet-ta*: erdei állat öl-Inf 'vadászni', *taηkə kəš-ta*: mókus keres-Inf 'mókusra vadászni').

Ami az ige mögötti célhatározói infinitívuszokat illeti, ezek között az egyszavas, illetve az összeforrt, igemódosítás szókapcsolatok is előfordulnak, csak sokkal ritkábban. Ezt illusztrálja egy, a fenti (2) példához nagyon hasonló mondat (3):

- (3) *mōη nəηət moskwa woš-a kit-t-ew untijt-ta.*
 1Pl 2Sg.Acc Moszkva város-Lat küld-Prs-1Pl.O tanul-Inf
 'Elküldünk téged tanulni Moszkvába.' (Steinitz 1989: 145)

Ugyanígy vannak példák az igemódosítás szerkezetekre is ige mögötti pozícióban: *χūt kašta* 'halat fog, halászik', *χot oməsta* 'házat épít', *taηkə wetta* 'mókusra vadászik' stb. A különbség csak mint tendencia fogalmazható meg: a több bővítménnyel

⁹ A szövegkörnyezet a következő: 'Az öcsémnek volt két lóva. A városból gyeszjatnyik érkezett, lovat keresni. Mondja nekem: „Valami vörösök jöttek”. Az öcsém befogta a lovakat, és összekészített a városba, fuvarozni a vörösöket. A két lóval elindultam a városba. (...)'

rendelkező, illetve a nem igemódosító-szerű, hanem egyedi cselekvést leíró, például határozott tárgyval rendelkező célhatározói szerkezetek jellemzően itt fordulnak elő, nem pedig ige előtti pozícióban, lásd (4) és (5):

- (4) *šätta mōŋ tow mitat-s-əw mōŋ wūš-təw wăksal-a tu-ta.*
 azután 1Pl ló bérel-Pst-1Pl 1Pl holmi-1Pl.Pl állomás-Lat visz-Inf
 'Azután béreltünk lovat, hogy a holmijainkat az állomásra vigyük.' (Steinitz 1989: 145)

- (5) *šätta măn-s-əm tanke-m wet-ta.*
 azután megy-Pst-1Sg mókus-1Sg öl-Inf
 'Azután mentem a mókusomat lelőni.' (Steinitz 1989: 182)

Összességében tehát ige mögött jelennek meg a testesebb, több bővítménnyel rendelkező, illetve az egyedi cselekvést leíró infinitívuszi célhatározók. Ige előtti pozícióban pedig az egy szóból állók, illetve a csak igemódosítóval bővített infinitívuszek jellemzők.

5.2. Latívuszi bővítmények

A szövegekben megjelenő latívuszek legnagyobbbrészt helyhatározói funkciójúak, latívuszi célhatározók elenyésző számban fordulnak elő. Ez utóbbinak ige mögötti előfordulására példa a (6) mondat:

- (6) *šitemna xuχət-s-əm puškan-em-a.*
 azután fut-Pst-1Sg puska-1Sg-Lat
 'Azután futottam a puskámért.' (Steinitz 1989: 181)

Ami a latívuszi helyhatározókat illeti, általában az ige előtti pozíciók egyikét foglalják el, kisebbrészt ige mögöttit. Hordozhatnak új (7) és régi (8) információt, illetve hozzáfűzésként (9) is megjelenhetnek:

- (7) *ma aše-m-na jirjaŋ tātə tōwattə-na*
 1Sg apa-1Sg-Loc kilenc tél kor-Loc
rupijt-ta mǎ-s-ij-əm nīsuy-kurt-a.
 dolgozik-Inf ad-Pst-Pass-1Sg Nyizjam-falu-Lat
 'Engem az apám kilenc éves koromban odaadott Nyizjamba dolgozni.' (Steinitz 1989: 134)

- (8) *ma tow-ŋətam-na măn-s-əm woš-a.*
 1Sg ló-1SgDu-Loc megy-Pst-1Sg város-Lat
 'Én a két lóval elmentem a városba.'¹⁰ (Steinitz 1989: 135)

¹⁰ Lásd az (1)-es példához megadott szövegkörnyezetet.

- (9) *ši jűwpəna jőχ jőχət-s-əm, χāta-pan-kurt-a.*
 az után vissza érkezik-Pst-1Sg χāta-pān-falu-Lat
 'Aztán visszaérkeztem, Hatapankurtba.' (Steinitz 1989: 135)

Arra nézve egyelőre nem sikerült szabályszerűséget vagy tendenciát felfedezni, hogy ha célhatározói infinitívusz és latívuszi helyhatározói bővítmény egyaránt van a mondatban, akkor melyik bővítmény hová kerül, befolyásolják-e egymás ige előtti vagy mögötti elhelyezését az ige mögött gyakrabban előforduló mondatrészek.

5.3. Társhatározó

Az ige mögött előforduló társhatározók kivétel nélkül szabad bővítmények. A serkáli hantiban ez a mondatrész jellemzően a *pānna* '-val/-vel' névutóval fejeződik ki. Erre a mondatrészre találunk példát szövegkezdő mondatban is (10), de az jellemzőbb, hogy nem új információt hordoznak (11), illetve vannak hozzáfűzések is (12):

- (10) *ij jit-na mǎn-s-əw kǎlsanow pānna*
 egy íz-Loc megy-Pst-1Pl Kolcsanov -vAl
mastər-woš-a taś tu-ta.
 Master-város-Lat áru hoz-Inf
 'Egyszer (el)mentünk Kolcsanovval Kondinszkba áruért.' (Steinitz 1989: 156)

- (11) *ši jűwpəna ǝwəs-woš-a mǎn-s-əw t'at' joχ-təw pānna.*
 az után ǝwəs-város-Lat megy-Pst-1Pl had nép-1Pl.Pl -vAl
 'Aztán Berjodzovba mentünk a katonákkal.'¹¹ (Steinitz 1989: 136)

- (12) *χūt šenjk arə wet-s-əw, sera-kurt-əŋ ewe-t pānna.*
 hal nagyon sok ǝl-Pst-1Pl Szerá-falu-Adj lány-Pl -vAl
 'Halat nagyon sokat fogtunk, a szerakurti lányokkal.' (Steinitz 1989: 160)

5.4. Tárgy

Az ige mögött előforduló tárgyat tartalmazó mondatok aránya kicsi. Ezek legtöbbször új információt tartalmaznak; a (13)-ban a tárgy a predikátumfókusz¹² része, ritkán fordul elő ennek az ellenkezője (14):

¹¹ Az előzményből kiderül, hogy a faluban már ott voltak a vörösök.

¹² A dolgozatban szereplő elemzésekben az információs szerkezeti funkciókat Lambrecht (1994)-et követve értelmezzük. Az a beszélő és hallgató számára azonosítható diskurzusreferens tekinthető elsődleges topiknak, amelyről a beszélő valamilyen állítást tesz – maga az állítás, amely a topikról közöl valamilyen új információt, a predikátumfókusz. Azok a mondatok, amelyek csak új információt tartalmaznak, mondatfókuszos mondatok ebben a megközelítésben, azok pedig, amelyeknek egyetlen összetevője tartalmaz csak új információt, és minden egyéb előfeltételezett a mondatban, argumentumfókusz tartalmazó mondatok. Egy mondatban több topik is lehet, ezek közül az egyik, az, amelyikre a korábban idézett leírás vonatkozik, az elsődleges topik. De lehet a

- (13) *ma turəm wer-tə ar χātł kim at-s-em*
 1Sg Isten csinál-PrsPtc sok nap ki visz-Pst-1Sg.O
tűw payət-tə atəm an-et.
 3Sg dob-PrsPtc rossz edény-3Sg
 'Én az Isten szerezte sok napon (kb. minden áldott nap) kivitem az ő éjjeli edényét.' (Steinitz 1989: 154)
- (14) *műj pāta ar šuk, ar woś wan'-s-əm?*
 mi -ért sok szükség sok kín lát-Pst-1Sg
śit pāta ma wan'səm ar šuk, ar woś: ...
 az -ért 1Sg lát-Pst-1Sg sok szükség sok kín
 'Miért láttam sok szükséget, sok gyötrelmet? Emiatt láttam sok szükséget, sok gyötrelmet:...' (Steinitz 1989: 175)

5.5. Alany

A főbb mondatrészek közül az alanyra jellemző a legkevesbé, hogy ige mögötti pozícióban áll. Az 556 kitett alany közül a nem ige előtt előfordulók száma mindössze 5. Ezekben az alany közölhet új információt (15), illetve szó lehet prezentáló típusú (Nikolaeva 1999: 57–8) (16) mondatról. Egy pedig hozzátoldásban pontosítja a mondatnak az ige előtti helyzetben levő, azaz egyszer már kitett alanyát (17):

- (15) *ewə-tat pōχ-tat isat uš-s-ət, χis-ma-t χutəm pōχ.*
 lány-3Pl.Pl fiú-3Pl.Pl mind meghal-Pst-3Pl marad-PstPtc-3Sg három fiú
 'Fiai-lányai mind meghaltak, három fiú maradt meg.' (Steinitz 1989: 190)
- (16) *mōŋ pāntaŋ-ew mǎn-əs ij rūs ewə.*
 1Pl -vAl-1Pl megy-Pst.3Sg egy orosz lány
 'Utazott velünk egy orosz lány.' (Steinitz 1989: 146)
- (17) *würtə joχ jōχt-əm jűwpəna śelsowet ewət*
 vörös emberek jön-PstPtc után falutanács -tÓl
o'loška jōχt-əs, krasnyj partizan.
 Aljoska érkezik-Pst.3Sg vörös partizán
 'Miután megérkeztek a vörösök, jött Aljoska a falutanácsból, vörös partizán.' (Steinitz 1989: 137).

5.6. A passzív mondat ágense

Ágenst ige mögötti pozícióban tartalmazó mondatból is kevés, mindössze 5 akadt. Ezek általában új információt hordoznak (18):

mondatban egy másodlagos, szintén azonosítható referensű topik is, ebben az esetben a predikátumfókusz a két topik viszonyáról fogalmaz meg állítást. A topik(ok) a hantiban jellemzően a tagmondat elején áll(nak).

- (18) *ma pār'-s-aj-əm ime-n tu-ta sowetski laś-na.*
 én parancsol-Pst-Pass-1Sg feleség-2Sg elvisz-Inf szovjet hatalom-Loc'
 'A szovjethatalom parancsolta, hogy vigyem el a feleséged!'¹³ (Steinitz 1989: 170)

6. Ige mögötti mondatrészek a szurguti nyelvjárásban

A végső feldolgozásban benne maradó 847 tagmondat közül mindössze 78-ban szerepelt valamiféle ige mögötti összetevő, ez az összes adatnak 9,2%-a, vagyis az ige mögötti összetevőt tartalmazó mondatok aránya nagyjából megfeleltethető a serkáli nyelvjárás adatainak (melynek vizsgált szövegében 12,5% volt a nem igevégi mondatok aránya). Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy milyen mondatrésztípusok jelennek meg ige mögött, az eredmények már csak részben vannak átfedésben. Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy az összes ige mögötti mondatrészt tartalmazó tagmondatok halmaza milyen altípusokból tevődik össze.

3. táblázat:

Ige mögötti mondatrészek típusa és száma a szurguti nyelvjárásban

típus	Subj	Inf	Com	Lat	Obj	Temp	Cyb	Part
db	16	15	13	9	4	3	3	3
típus	Ag	Prs.Ptc	Mod	Pv	Abl	Loc	Qnt	
db	3	2	2	2	1	1	1	

Mint látható, leggyakrabban az alany, az infinitívuszos szerkezetek, a társhatározó és a latívuszi bővítmények csoportja fordul elő ige mögött. Az ige mögötti alanyok között csak olyanok szerepelnek, amelyek ismert információt kifejező, határozott értelmezésű elemek, ez egyben meg is különbözteti ezt a típust a Nikolaeva (1999) által megemlített második típustól, amikor – orosz hatásra – nem-topik alanyok kerülnek az ige mögé prezentáló szerkezetekben (l. 1.2, ill. (16)). Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy az itt felsorolt gyakoribb típusok összes előfordulásának mekkora hányada ige mögötti. Mint látható, egyik típusnál sincsenek többségben az ige mögötti előfordulások. Az alábbiakban a viszonylagosan gyakoribb típusok részletesebb bemutatása következik.

4. táblázat:

Az egyes mondatrészek ige mögötti előfordulásainak aránya az adott típus összes előfordulásához viszonyítva (százalékban)

típus	Com	Inf	Lat	S.Def
ige mögött	39,4%	32,6%	8,7%	4,7%

6.1. Társhatározó

Az ige utáni előfordulás gyakorisága alapján a részletes elemzés első szereplője a társhatározó, mely esetében az összes előfordulásnak közel 40%-a ige mögötti. A társhatározói megnevezés nem teljesen pontos, az elnevezés több szempontból is heterogén

¹³ Szövegelőzmény: 'Kitől parancsoltattál a feleségemet elvinni? ~ Mi vitt rá, hogy elvidd a feleségem?'

csoportot takar: vannak az előfordulások között *-nat* ragos (ez a társ- és eszközhatározó ragja), társhatározóként szereplő névszók, személyragos névutó, mely szintén társhatározó, de van szintén *-nat* ragos eszközhatározó is. Ezeknek egy része vonzat, más részük szabad határozó. A típusnak a viszonylagos gyakoriságát részben a mese mint műfaj magyarázza: itt ugyanaz a szerkezet ismétlődik többször, a feltehetően vonzat szerepű *-nat* ragos főnév:

- (19) *jəm uləm wār-sə-yən wəqy-nat*¹⁴
 jó álom csinál-Pst-3Du róka-Comit
 'Elbúcsúztak egymástól a rókával.' (PV: 24)

Más esetekben szabad határozó az ige mögötti társhatározó.

- (20) *păy atłnam qytəs imi-l-nat*
 fiú egyedül marad-Pst.3Sg feleség-3Sg-Comit
 'A fiú egyedül maradt a feleségével.' (PV: 30)

A sokféle tulajdonságú elemek közös vonását tehát nem könnyű meghatározni (kérdéses, hogy van-e ilyen egyáltalán). Feltételesen mégis az mondható, hogy ezek az elemek már mind vagy az adott formájukban, vagy asszociatívan, birtokosukon keresztül be voltak vezetve a szövegbe, de információszerkezeti szempontból se nem topikok (nem róluk van megfogalmazva az adott állítás), se nem tekinthetők információs fókusznak (hiszen nem tartalmaznak új információt), tehát leginkább háttérbe helyezett mondatrészeknek tekinthetők.

6.2. Infinitívuszos szerkezet (nem-finit célhatározói mellékmondat)

A második leggyakoribb típus a főnévi igeneves szerkezeteké. Ezeknek az esetében eleve ki volt zárva az elemzésből az, amikor az infinitívusza maga feltehetően segédige melletti főige, tehát a fenti aránypár tulajdonképpen a nem-véges célhatározói mellékmondatok ige előtti és ige utáni előfordulásait tükrözi; mint látható, az eseteknek közel harmadában ige mögöttiek ezek a szerkezetek. Az ige előtti és az ige mögötti előfordulások között nem látszik olyan szempontból strukturális különbség, hogy a bővítetebb, több bővítménnyel rendelkező infinitívuszok lennének inkább ige mögöttiek, és a kevesebb bővítményt tartalmazó, vagy éppen bővítmény nélküliek ige előttiek, ahogy ezt az alábbi példák is mutatják.

- (21) *păy mən-nəs wəjəq qul kənč-čəə*
 fiú megy-Pst.3Sg vad hal keres-Inf
 'A fiú vadászni-halászni ment.' (PV: 45-46.)

¹⁴ A Paasonen-gyűjtésből származó adatokat az egyszerűség kedvéért a Csepregi Márta által 2016-ban kidolgozott átírás szerint közöljük (l. Csepregi 2016).

- (22) *wǎjəq quł kənč-čaa mǎnn-əs iki*
vad hal keres-Inf megy-Pst.3Sg apó
'Vadászni-halászni ment az apó.' (PV: 54.)
- (23) *mǎnt-sə-yən čewi-taa*
megy-Pst-3Du temet-Inf
'Elementek eltemetni.' (PV: 46.)
- (24) *ruł-a qǎntəy-a quł mǎ-ttaa jǎŋqyl-əss-əm*
orosz-Lat hanti-Lat hal ad-Inf jár-Pst-1Sg
'Az oroszoknak-hantiknak halat-vadat adni jártam.' (PV: 28)

A nem-finit célhatározói mellékmondatok ige mögötti előfordulása tehát opcionálisnak tűnik. Magyaratzként arra, hogy ezek – szemben a többi nem-finit mellékmondatdal – követhetik is a finit igés főmondatot, talán az szolgálhat, hogy a célhatározói mellékmondatok jellemzően utóidejűek a főmondathoz képest. Mivel megfigyelhető tendencia, hogy az eseményeket leíró mondatok az események megtörténtének sorrendjében követik egymást (Langacker 2008: 79–80), talán ebben az esetben is ikonikus motivációja lehet ennek az elrendezésnek.

6.3. Latívuszi bővítmények

A latívuszi bővítmény ismét csak egy nem teljesen precíz megnevezés, azokra a bővítményekre vonatkozik, amelyek valamilyen latívuszi irányt fejeznek ki, ez morfológiailag latívuszraggal, transzlatívuszraggal és approximatívuszraggal egyaránt kifejeződhet. Van köztük mozgásigék célpontot kifejező vonzata, illetve ditranzitív szerkezetek recipiensi vonzata is.

- (25) *pǎy mǎnn-əs tǒwə-nam*
fiú megy-Pst.3Sg oda-Appr
'A fiú arrafelé ment.' (PV: 18)
- (26) *pǎči mǎ-s-i tǒras qu-ja*
füstölt hal ad-Pst-Pass.3Sg gazdag ember-Lat
'A füstölt halat a kereskedőnek adták.' (PV: 48)

A kevés, de sokféle adat funkciójáról nehéz bármiféle általános jellemzőt megállapítani. Mindenesetre azért is érdekes, hogy az infinitívuszi és a latívuszi bővítmények mindkét nyelvjárásban viszonylag gyakran jelennek meg az ige mögött, mert a két kategória nyelvtörténeti szempontból is érintkezik (Hajdú 1963), hiszen a főnévi igenevek egyik alapfunkciója az, hogy direkcionális (=latívuszi)-célhatározói vonzatként jelennek meg (Ylikoski 2003: 207).

Nem a gyakoriság, hanem a típus érdekessége indokolja egy minta kiemelését. Ezekben az esetekben az adott ige előtt egy (szintén latívuszragos határozószóra visszavezethető) igekötő áll, mögötte pedig egy latívuszragos névszó.

- (27) *tōwə jōwt-əs äweŋ qu-ja*
 oda jön-Pst.3Sg lányos férfi-Lat
 'Odaért a lányos férfihoz.' (PV: 48)
- (28) *t'u pǎy jǎqə mǎnn-əs jəyy-əl-a*
 Det fiú haza megy-Pst.3Sg father-3Sg-Lat
 'A fiú hazament az apjához.' (PV: 20)

Ilyen szempontból ezek akár tekinthetők lehetnének hozzáfűzésnek is, hiszen a latívuszragos névszó kiegészíti, pontosítja az igekötő jelentését. Paasonen azonban nem jelölt intonációs szünetet (azaz nem tett vesszőt) az ige és a latívuszi bővítmény közé, és mivel nagyon pontos lejegyző volt, feltehető, hogy ez nem a véletlen műve, hanem az igekötő, az ige, és az ige mögötti bővítmény egy egységbe tartozhatott. Talán tükrözheti ez a szerkezet az igekötők által bejárt grammatikalizációs ösvény egy lépését, azt, amelyben a reanalízis megtörténhet: a latívuszi eredetű igekötő behatárolja a mozgást, hiszen a térbeli végpont elérésével az esemény eléri a célját és lezárul, az pedig, hogy még egy – eredetileg hozzáfűzött – latívuszi bővítmény jelenik meg az ige mögött, elősegítheti az ige előtti elem funkcionális (azaz aspektuális) átértelmezést.

6.4. Alany, tárgy, lokatívuszragos ágens

Az utolsó csoport, amelyről részletesebben is szó esik, az alanyoké, de itt – érdekessége miatt – bekerül a tárgyalásba az ige mögötti tárgy, valamint az ágenst kifejező lokatívuszragos bővítmény, amely jellemzően passzív mondatokban jelenik meg, ezek mindegyikének vannak ugyanis ige mögötti előfordulásai is.

Az ige mögötti alanyok közös tulajdonsága, hogy ezek mind határozottak (bár a határozottságnak nincs specifikus morfológiai jelölője, határozottnak tekintettük a szövegben korábban már előforduló szereplők említéseit, a birtokos személyragot viselő elemeket, valamint a névmással kifejezett elemeket). A példák között vannak olyanok, amelyek a szövegben egyenes idézetként állnak, és a kontextus azt tükrözi, hogy a mondatok emfatikusak (29, 30). Az, hogy a mondat új információt hordozó része különösen hangsúlyos, olyan esetben is megfigyelhető, ahol nem egyértelmű, hogy az adott szövegrész idézet-e (31).

- (29) *qāt əntə uj-0-əm ma*
 ház nem tud-Pst0-1Sg én
 'Nem ismertem/láttam én a házat, [véletlenül jöttem ide]' (PV: 68.)¹⁵
- (30) *at'i imi βə-ss-əm ma*
 apa feleség vesz-Pst-1Sg én
 'Apa, megházasodtam!' (PV: 48)

¹⁵ Kontextus: – 'Mit keresni jöttél ide?' – 'Besötétedett.'

- (31) *t'i jəw-0, t'i jəw-0-0 mən̄k iki*
 ím jön-Pst0.3Sg¹⁶ ím jön-Pst0.3Sg mən̄k apó
 'Ím jött, ím jött a mən̄k-iki!' (PV: 94)

A többi esetben akár hozzáfűzésnek is lehetne tekinteni az ige mögötti határozott alanyt, azaz a tagmondatban magában feltételezhető lenne egy üres névmási alany, és ennek a tartalmát pontosítja a hozzáfűzött mondatrész, mint az alábbi esetben Nikolaeva példájában is (32).¹⁷

- (32) *pa su:sm-ə-s joxəs xo:t-ə-l u:l-ə-m taxa*
 ismét jár-EP-PAST.3SG vissza ház-EP-3SG van-EP-PP hely
pela itta maxim
 felé az Maxim
 'Megint ment vissza arra a helyre, ahol a háza volt, az a Maxim.' (Nikolaeva 1999: 57, az eredetiben a (153a) példa)

Elgondolkodtató azonban, hogy Paasonen itt sem jelölt intonációs szünetet az ige és az alany között, lehet tehát az ige mögötti előfordulás annak a jele, hogy az alany szintaktikailag része a tagmondatnak, csak nem kerül topikpozícióba, hanem a háttérbe helyeződik.

- (33) *os pōn mäv-taə mənt-l iki*
 ismét varsa merit-Inf megy-Prs.3Sg férfi
 'Ismét ment a férfi, hogy lemerítse a varsát.' (PV: 44)
- (34) *tōl mən̄n-əs wōqy*
 onnan megy-Pst.3Sg róka
 'A róka elment onnan.' (PV: 24)

A lokatívuszragos ágens hasonló arányokban kerül az ige mögé, mint az alany (5,2%), de a kevés számú előfordulás miatt itt a százalékok már nem sokat jelentenek. Azt azonban érdemes kiemelni, hogy milyen információszerkezeti státusszal jár ez együtt a kérdéses esetekben. Ha a szurguti nyelvjárásban is ugyanaz motiválná a passzív mondat szerkezet használatát, mint az északi nyelvjárásokban, azaz a passzív mondatban a lokatívuszraggal jelölt ágens a mondat fókusza lenne,¹⁸ akkor ezekben az esetekben ige utáni fókusszal kellene számolni. A szurgutiban azonban a passzív szerkezetek használatának csak az egyik lehetséges motivációja az, hogy a nem-topik szerepű ágens ne

¹⁶ Vértés Edit szerint ez valójában a felszólító módú (*jəwa*) ige lenne, csak itt rövidebb alakban jelenik meg. A kontextusba mindkét értelmezés beleillik; ha azonban valóban felszólító módú, akkor a vizsgálatból kihagyandó mondatok közé tartozna.

¹⁷ A példát az eredeti átírásban és az eredeti glosszázással közöljük.

¹⁸ Bár meg kell jegyezni, hogy a Serkáli osztják chrestomathiában Schmidt (2008: 67) kitér arra, hogy ebben a nyelvjárásban is megfigyelhető (sőt, ahogy írja, gyakori), hogy a passzív mondatban AG – S – V a szórend, és a lokatívuszragos ágens egyben a mondat topikja is.

alanyként jelenjen meg, ugyanis kifejezetten topik szerepű elemek is megjelenhetnek lokatíviszragos ágensként (vö. Kulonen 1989: 273–302). Ezt az ige előtti szórendi variációs lehetőségek is mutatják: amikor a passzív mondatban egyszerre van lokatíviszragos ágens és alany, akkor egyaránt lehetséges az AG – S – V és az S – AG – V szórend is, míg fókusz szinte csak közvetlenül ige előtti lehet. Az a kevés példa, amelyben ige mögötti lokatíviszragos ágens van, azt a típust képviseli, amikor ez nem tekinthető információs fókusznak, hanem ezek másodlagos topikok (az elsődleges topik a (36)-os mondatban – mivel ismert, nem kiemelt hangsúlyú elem – nem jelenik meg névmásként, az állítások az elsődleges és a másodlagos topikok viszonyáról szólnak):

- (35) *os pičinyəli nəq ʔi-s-i jəppəɣ-nə*
 is madárka fel eszik-Pst-Pass.3Sg bagoly-Loc
 'a kismadarat is megette a bagoly' (PV: 98)¹⁹

- (36) *pyri-ʔi imi-nə*
 kérdez-Prs-Pass.3Sg asszony-Loc
 'Kérdezi őt az asszony.' ['kérdetetik az asszony által'] (PV: 54)

Elképzeltető tehát, hogy az alany és a lokatíviszragos ágens ige mögé helyezéseinek motivációja a háttérbe helyezés, vagy a mondat új információt hordozó tartományához képest, vagy az elsődleges topikhoz képest.

A négy szöveg mindössze 3 SVO szórendű mondata három különböző típusú ige utáni tárgyat tartalmaz: az első példában másodlagos topik kerül ide (37), a másodikban ismét csak egyenes idézetről van szó, amelyben hangsúlyosabb az ige előtti szakasz (38), a harmadikban viszont fókusz van az ige mögött (39). Megemlítendő, hogy mindhárom előfordulás a második meséből származik, ez az egyik azok közül, amelynek nyelvéről Csepregi (2013) azt állapítja meg, hogy a szövegformálás kevésbé gondos. Lehetséges tehát az is, hogy az SVO szórend itt interferencia-jelenség.

- (37) *ənəmtə-ʔ-tən pəɣ-en*
 nevel-Prs-3Du.O fiú-3Du
 'Nevelték a fiukat.' (PV: 44)
- (38) *ma əntə ʔəj-ʔ-əm wəqqəɣ qo*
 én nem birtokol-Prs-1Sg erős ember
 'Nincs nekem erős emberem.' (PV: 55)²⁰
- (39) *əjəɣt-0-əm məta pulli*
 talál-Pst0-1Sg valami darabkát
 'Találtam valami darabkát.' (PV: 52)²¹

¹⁹ Kontextus: Azután a kismadarat is elkapta, a kismadarat is megette a bagoly.

²⁰ Kontextus: '– Mit csinálni jöttél ide? – Erős embert keresni jöttem. – Miféle erős embert keresni jöttél?'

²¹ Előzmény: Találtál aranyat?

7. Összegzés

Bár két igen közeli rokon SOV nyelvet vizsgáltunk, az eredmények különbsége – még a példák nem túl magas száma ellenére is – szembeötlő. Ez nem jelenti azt, hogy ne lennének érintkezési pontok: a nem-véges célhatározói mellékmondatok és a latívuszi bővítmények mindkét nyelvjárásban előfordulnak az ige mögött, itt esetleg azonos lehet a jelenség funkcionális motivációja is. Ezen túl azonban az északi nyelvjárást képviselő serkálira jól illik Nikolaeva leírása: az ige mögötti mondatrészek vagy hozzáfűzésnek tekinthetők, vagy új információt tartalmaznak. Ezzel szemben a szurguti hantiban az ige mögötti alanyok, lokatívszragos ágensek és társhatározók ismert információt fejeznek ki, de az kérdéses, hogy ezek a tagmondathoz kívülről, utólagosan csatolt elemek lennének. Az is elképzelhető, hogy ezek szintaktikailag az adott tagmondat részének tekinthetők, és ige mögé történő mozgatásukat a háttérbe helyezésük motiválja vagy az elsődleges topikhoz, vagy az igei tartományhoz viszonyítva.

A serkáli esetében az ige mögött megjelenő alany, tárgy vagy lokatívszragos ágens – új információt hordozó elemként – tükrözhet orosz hatást, hiszen a hantira – szemben az oroszsal – nem jellemző az ige mögötti fókusz. Ezzel szemben a szurgutiban a legtöbb ilyen mondatrész ismert információt fejez ki, ez kevésbé utal külső motivációra. A fő tanulság mindenesetre jól illeszkedik ahhoz, ami a korábban idézett összehasonlító jellegű tanulmányban olvasható volt: még nagyon közeli rokon nyelvekben is igényelhetnek más-más levezetést az ige mögötti összetevők.

Hivatkozások

- Asztalos Erika 2016: A fejevégű grammatikától a fejkezdetű felé: generációs különbségek a mai udmurt beszélőközösségben a szórendhasználat és -megítélés terén, in É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk.: *Nyelvelmélet és kontaktológia* 3, Budapest–Piliscsaba, Szent István Társulat, 124–54.
- Bereczki Gábor 1996: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas.
- Comrie, Bernard 1981: *The languages of the Soviet Union*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Csepregi Márta 2003: Szurguti osztják szövegek a múlt század elejéről, *Nyelvtudományi Közlemények* 100, 364–70.
- Csepregi Márta 2016: Infinitívus a szurguti hantiban, *Nyelvtudományi Közlemények* 112, 133–70.
- Dryer, Matthew S. 1992: The Greenbergian word order correlations, *Language* 68/1: 81–138.
- Dryer, Matthew S. 2007: Word order, in Timothy Shopen szerk.: *Language typology and syntactic description* I, Cambridge, Cambridge University Press, 61–131.
- Dryer, Matthew S. 2013: Order of Object and Verb, in Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin szerk.: *The World Atlas of Language Structures Online*, Leipzig, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <http://wals.info/chapter/83>
- Hajdú Péter 1963: Latív und Infinitiv im Samojedischen, in Ortutay Gyula szerk.: *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Budapest, Akadémiai. 269–71.
- Hajdú Péter 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó.

- Hopper, Paul J. – Traugott, Elisabeth Closs 2003: *Grammaticalisation*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Kulonen, Ulla-Maija 1989: *The passive in Ob-Ugrian = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 203, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Kuno, Susumo 1978: Japanese: a characteristic OV language, in W. Lehmann szerk.: *Syntactic Typology*, Austin, University of Texas Press, 57–138.
<http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/books/type02.html#txu-oclc-4204075-c-057>
- Lambrecht, Knud 1994: *Information structure and sentence form*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008: *Cognitive grammar: a basic introduction*, Oxford–New York, OUP.
- Nikolaeva, Irina 1999: *Ostyak = Languages of the World/Materials* 305, München, Lincom Europa.
- Öztürk, Balkız 2013: Postverbal constituents in SOV languages, in Biberauer, Theresa – Sheehan, Michelle szerk.: *Theoretical approaches to disharmonic word order*, Oxford, Oxford University Press, 270–305.
- Paasonen, Heikki – Vértés, Edith 2001: *H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 240. Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Schmidt Éva 2008: Északi osztják nyelvtani jegyzet (serkáli nyelvjárás), in Fejes László szerk.: *Serkáli osztják chrestomathia = Schmidt Éva Könyvtár* 3, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 13–75.
- Simpson, Andrew – Choudhury, Arunima 2015: The nonuniform syntax of postverbal elements in SOV languages: Hindi, Bangla, and the Rightward Scrambling debate, *Linguistic Inquiry* 46, 533–51.
- Steinitz, Wolfgang 1939: *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten I. Teil*, Tartu, ÕEST.
- Steinitz, Wolfgang 1939: *Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis*, Leipzig, Otto Harrasowitz.
- Steinitz, Wolfgang 1989: *Ostjakologische Arbeiten, Band 3: Texte aus dem Nachlass*, Herausgegeben von Gert Sauer, Budapest, Akadémiai.
- Thomason, Sarah Grey – Kaufman, Terrence 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, Berkeley–Los Angeles–Oxford, University of California Press.
- Ylikoski, Jussi 2003. Defining non-finites: action nominals, converbs and infinitives, *SKY Journal of Linguistics* 16, 185–237.

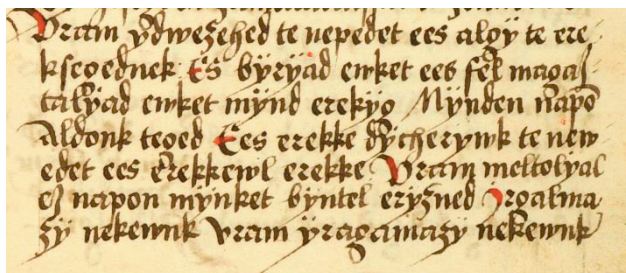
EGY NEUROLINGVISZTIKAI ESET A 16. SZÁZAD ELEJÉRŐL: AZ APOR- ÉS A LÁNYI-KÓDEX KÖZÖS KEZE

HAADER LEA
(MTA Nyelvtudományi Intézet)

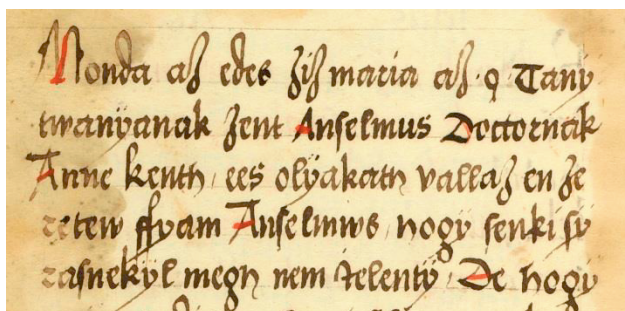
1. Előzmények

Az Apor-kódex 2014-ben megjelent kiadásához a kódexben dolgozó kezek számát okvetlenül tisztázni kellett, mert a kézirattal addig foglalkozó kutatók e kérdésben igen különböző véleményen voltak. A kódex átiratának filológiai ellenőrzése és az egyes kezek hibázásainak vizsgálata alapján a kéziratban végül négy scriptor működését lehetett biztonsággal elkülöníteni (Haader 2015). Közülük a 3. kéznek nevezett játszik szerepet a jelenlegi vizsgálatban is. Ezt a scriptort Szabó Dénes – az Apor-kódex egykori kiadója – paleográfiai szempontok alapján három különböző személynek tartotta (nála 3., 5. és 6. kéz). A következő megjegyzéseket fűzte ezekhez a kezekhez:

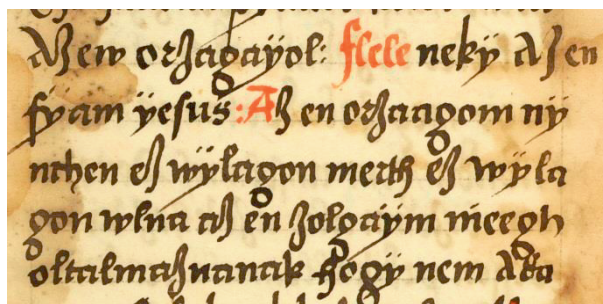
3. kéz: „Ennek írása rideg, kiforrott következetes; néha meg-megremegő vonásaiból idősebb kézre lehet következtetni.”

5. kéz: „Betűi formájukban hasonlítanak a harmadik kéz betűihez, de nehezebb megnyúlt alakjuk, bizonytalan rendjük és íráshibái gyakorlatlan íróra vallanak.”

6. kéz: „A betűk formájukban nagyon hasonlítanak az előző kéz betűihez. A széles, egyenetlen vonások, a betűk változó nagysága, kerekése, a sorokban fel- és lecsúszó bizonytalan rendje, valamint az az eltérés, melyet némelyik betű (*g*, *h*, *k*) írásában tapasztalunk, kétségtelenné teszik, hogy más kéz írásával van dolgunk.” (Szabó 1942: XV–XVI).

Az írások megítélésekor tehát a különbségek említése mellett a hasonlóság is hangsúlyozva van („formájukban hasonlítanak”, „formájukban nagyon hasonlítanak”). A paleográfiai bizonytalanságot egyértelműen tudta eloszlatni a hibatípusok vallomása, amely kétségtelenül egyiként azonosította a háromnak gondolt kezet.

Mivel a további azonosítás egyik pillére is éppen ez a scriptor, érdemes felidézni néhány jellegzetesebb hibatípusát, valamint a javításban követett technikáját (vö. Haader 2015: 71–76).

- A kifejejtés miatti betűbetoldások igen gyakran érintik az *e* és *r* betűket.
- A javított esetek száma általában nem túl magas, a javítatlan betűkihagyások azonban igen jellemzők.
- A sorvégek szerepet játszanak a tévesztésekben (betűkihagyás, szórészhagyás).
 - A sorrendi hibák nagy arányban vannak képviselve, uralkodó tévesztés az anticipáció. Anticipációkor jellemző az adott helyet követő betűk (1., 2. betű) előrehozása.
 - Feltűnően sok a feleslegesen betoldott betű: *ezetendemnek* (182/14); *enllen-segemtwl* (203/7), *zernynen* (216/7-8).
 - Hasonlóan gyakoriak a kimaradt betűk: *ff-ldnek* (187/5-6), *pter* (217/3), *wlna* (222/9), *nep-ldnek* (180/8-9). Jellemzőnek látszik a szó második betűjének kihagyása, ami a szótagszerkezet miatt rendszerint az első magánhangzó. (A | a sorvéget mutatja.)
 - Kiemelendők a rögzült tévesztések. Ugyanazt a hibát (bármely típusút) több ízben is elköveti a scriptor, így ugyanazon téves alakok ismétlődnek, pl.: *nen* (négy ízben) *that* (két ízben).
 - A javítások technikájában a másoló esztétikai szempontokra nincs tekintettel: ha nagyobb hibás területet kell eltüntetnie, halványítással (vízzel) törli, majd felülírja vagy rubrummal vagy a folyó írás tintájával (rendszerint a másik színnel, mint a környező írás).

2. A ráismerés

Az AporK. bevezető tanulmányának írásakor a kódex provenienciájának meghatározásához nemigen rendelkezünk használható fogódzóval. Tudható volt viszont, hogy kötése párhuzamos a Lányi-kódexével, és hogy a két kódexet ugyanabban a könyvkötő műhelyben, valószínűleg Budán kötötték be közel egy időben, 1520 körül (Rozsondai 2009: 179). Másrészt található a két kéziratban egy érintkező szövegegység is (az ún. „Három jeles szolgáltatás”), bár csak tartalmi érintkezésről van szó. E két összekötő szál miatt jutottam arra, hogy az AporK.-hez érdemes lenne megnézni esetleges támpontnak a Lányi-kódex eredetijét is, mivel ez utóbbi – egy premontrei szertartáskönyv – mindaddig csak a Volf György-féle nyomtatott átírásban, a Nyelvemléktárban áll rendelkezésre. Az eredeti kézirattal való találkozásra készülvén kezdtem el olvasni a Nyelvemléktár 7. kötetében a Volf által kiadott szöveget. Már az első lapok nyomtatott szövege alapján világossá vált, hogy aki ezt a szöveget írta, nem lehet más, mint az AporK. 3. kezének nevezett scriptor. A következő szavak jöttek szembe már a szöveg kezdetén: *Wyzkerzth, Nen, hanen, adwnth, Myklonak, wternen, thaat* stb., azaz ugyanazon hibatípusok, sőt egyazon hibás lexémák, amelyek az AporK. 3. kezétől már jó ismerősök voltak. A LányiK. eredetijének megtekintésekor aztán az íráskép is igazolta, hogy ugyanaz a fej/kéz hibázik azonos módon mindkét kéziratban. A bibliai mondat parafrázisa ez esetben is talált: *A te hibád elárul téged:* az AporK. 3. és a LányiK. 1. keze egyazon személy, jó okkal feltételezhetően egy premontrei szerzetes.¹ E felfedezés nagyban hozzájárult az AporK. provenienciájának tisztázásához.

3. Az elméleti probléma

Mint ismeretes, a Nyelvemléktár köteteiben filológiai jegyzetek nincsenek. Az említett kézazonosítás a nyomtatott szöveg alapján történt, tehát nem a korrekciók, hanem a javítatlan hibák adtak lehetőséget arra, hogy – a kézírás ismerete nélkül is – egynek tételezzük a két különböző kódexben dolgozó scriptort. Ugyanakkor a hibatipológia elméleti kérdéseit tárgyalva – részletes kifejtésben – következetesen emellett kardoskodtam, hogy a hiba definíciójába csak a javított (sőt a saját kezűleg javított) esetek férnek bele (Haader 2014: 90–2). Ezt a meglehetősen szigorú határt a kor sajátosságai, az ómagyar nyelvi állapot, valamint a szövegek másolat-mivolta jelölték ki. Ezúttal viszont a kézazonosság bizonyításakor a javítatlan hibákat vettük figyelembe, ami kétségtelenül ellentmondás. Feloldásához a jelen esetben az alábbi érvek hozhatók:

- A többi scriptor írásprodukción teljesítményéhez – mint „kontrollcsoport” – képest e kéz munkájában, hibázásaiban egy egészen szokatlan – mondhatni a korban egyedül álló – másolói habitus áll előttünk. Nem jogtalan tehát a helyzetnek megfelelően bizonyos engedményeket tenni.

- A kézirat javítatlan eseteit verifikálja, hogy ezek típusainak, de nagyobb részt ugyanazon lexémáinak is csaknem mindegyikére van a szövegben saját kezűleg javított

¹ Semmiképpen nem Kálmánchey László világi pap, ahogy Lázs Sándor írja rám hivatkozva több helyen is (Lázs 2016: 222, 242–3). Kálmánchey ugyan szintén scriptora a LányiK.-nek, de annak 3. keze, az egyetlen, aki meg is nevezi magát. Következésképpen az sem igaz, hogy világi papként az AporK. írásában részt vett volna (i. m. 223, 243, 449).

vagy hibátlan előfordulás. Ez azt mutatja, hogy *m e g v a n* a hibatudat: a javított szóalakok igazolják, hitelesítik a javítatlanokat.

▪ Nemcsak a scriptor különleges azonban, hanem – magyar vonatkozásban mindeképpen – egyedül álló a Lányi-kódex szövegtípusa is (Gábrriel 1934: 30). A kézirat egy, a premontrei apácák számára a latinból magyarra fordított ordinárium (azaz szertartáskönyv), amelyben szükségszerűen kerülnek elő újra és újra ugyanazok a szavak: az ünnepek, a hórák, a zsoltosmarészek megnevezései. Ez a szövegismétlődés teszi lehetővé, hogy a rendszerszerű vizsgálatban az elméleti szigorúság továbbra is érvényben maradjon, de a jelen helyzet megkövetelte életszerűség is érvényesülni tudjon.

Az anyag bemutatása a scriptor által korrigált helyek sorra vételével kezdődik.

4. A Lányi-kódex javított hibái

Előzetes megjegyzés: az íráskép, a javítás módja miatt több értékelhetetlen, értelmezhetetlen adat is van, amelyekben kivehetetlen, mit mire javított a scriptor, de a megítélhetők egy része is problémás. Jellemző a tintaszín váltogatása és a javítások igénytelen külalakja – akárcsak az Apor-kódexben.

4.1. Betűjavítás

Többször látszik, hogy a hely javított, de az előzmény kivehetetlen. Nem jelentős csoport. Típusnak egyedül a hangjelöléssel kapcsolatos *i*→*y* korrekciók látszanak: *wjgyłjjarol* (175/5). 4 ilyen adat van, esetleg szövegelőzményre utalhatnak.

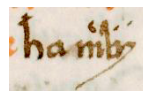
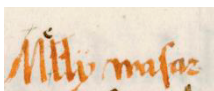
4.2. Betoldások

4.2.1. Betűbetoldás

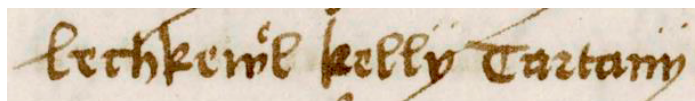
Ez az egyik legfontosabb kategória. Legjellemzőbb az *e* és *r* hiánya és pótlása (12, ill. 11 adat)

▪ *e* betoldás:

– a szó 2. betűjeként: *mely* (91/10 és 98/1), *sem*yt (175/13), *sextara* (107/13)

– a szótest egyéb helyére: *ewangeliūmokat* (174/4), *lechkwel* (179/11), *tewbjwel* (99/1 és 64/6). A *-val/-vel* ragból 4 esetben maradt ki az *e*.

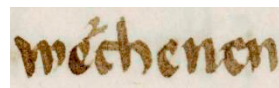
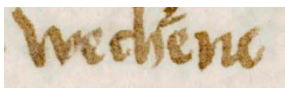

– szóvégre: *domine* (45/11)

▪ *r* betoldás:

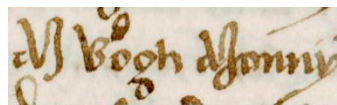
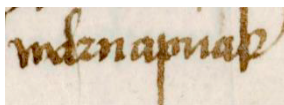
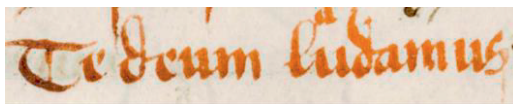
– szóvégen: *immar* (9/7)

- latin szóban: *sempiternae* (83/9), *Nocturnusra* (167/7), *crux* (165/9)
- magyar szavakban: *soltarba* (70/10). A *vecsernye* különféle szóalakjaiból 4 esetben maradt ki az *r* (17/1, 64/4–5, 69/13), pótlása – mint látható – többször is rossz helyre van betoldva: *werchenen* (12/9)

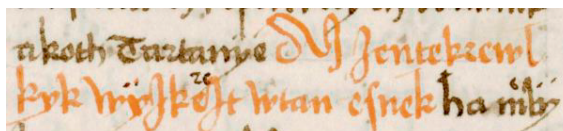
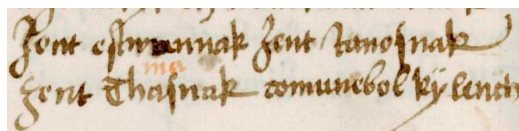
▪ egyéb betűk:

- a szó 2.betűjeként: *yanosnak* (50/5), *laudamus* (38/11), *uolth* (167/11)
- egyéb helyekre: *dominykaerth* (18/8), *zolosmajya* (162/3), *hagyotol* (108/5)
- a betoldás ellenére hibásan maradt szavak: *Bodgh* (60/9), *wasrnapnak* (55/13)
- nazális jel (rubrummal): *Mýndēkor* (98/5)

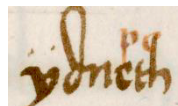
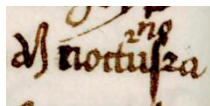

4.2.2. Szórészbetoldás

Leginkább interlineárisan történik, javításkor többnyire változik a tintaszín.
Thamasnak (50/13), *wyzkerezt* (91/10),

nocturnosra (152/6), az írásképből az vehető ki, hogy a javítás két fázisban történhetett: először az *r*-et toldotta be, majd a még hiányzó két betűt, *ȳdnepeth* (5/1),

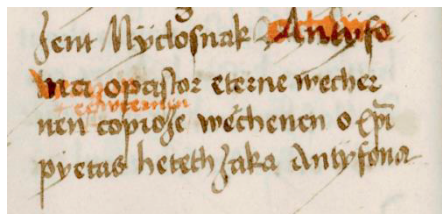
zolma (166/9), eredetileg szórészkifejejtés, amelyet betűjavítással próbál megoldani, de a végeredmény így is hibás: *zolsma*.

4.2.3. Szóbetoldás

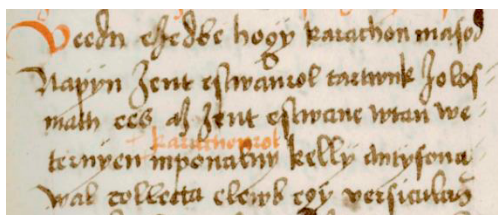
A hiányzó szó az előzőekhez hasonló technikával, azaz interlineárisan és rendszerint a környezetétől ellenkező tintaszínnel van pótolva, valamint minden esetben jellel pontosan a helyére utalva. Az így betoldott egységek megoszlanak a zsolozsmázáshoz kötődő tartalmas szavak: *veternyén*, *karácsonyról*, *alleluia*, *laudesre*, *antifona* és – a pszicholingvisztika szerint kevesebb fixálásban részesülő – „grammatikaibb” jellegű rövidebb szók között: *kell* (kétszer is), *az*, *mit*, *azután*, *azaz* és a (latin) *vide* között. Megjegyzendő, hogy szóbetoldás nem is egy esetben „zavarodott” részekben jelenik meg (pl. 12/8–9 és 156/8).

Néhány példa:

wechernen ees wternen copioze (12/8–9; – az egész szövegrészben zavar mutatkozik: a betoldás feletti két sorban három rétegű – barna-piros-barna – javítás, az utána következő: *werchenen* szóban az *r* rossz helyre került interlineáris betoldás),

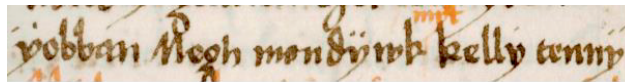

zent estwane wtan weternyén karachonrol inponalnȳ kellȳ (49/11),

antȳfona alleluia (162/12), *Antȳfona vide nemini* (84/1),

Megh mondjwk mjt kelly tenný (79/9)

4.3. Morfoszintaktikai jellegű megakadás

Ebből, a rendszerint szövegformálásra utaló javításból kevés van: *uasarnapō* → *uasarnaptol fogua* (184/13–185/1).

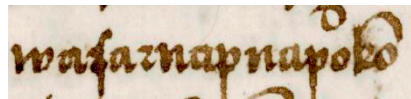
4.4. Sorrendiséggel kapcsolatos hibák

4.4.1. Anticipáció

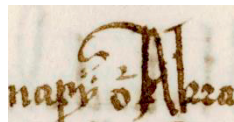
A legfontosabb hibázás és javítás. Leggyakrabban az adott hely utáni 1. és 2. betűt anticipálja:

weternjere (152/10 és 133/6 – *e*-ből),

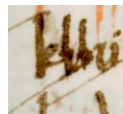
wasarnapnapokō (106/6 – *r*-ből),

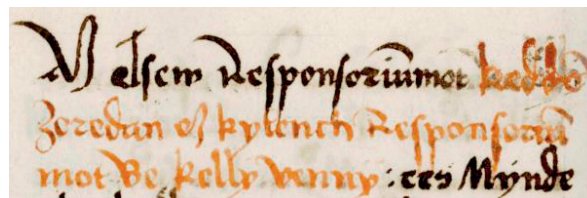
A javítás olykor bonyolultultra sikeredett, pl.: *orakra* (64/1). Itt az *o* után *k*-t kezdett a scriptor. Ezt nagy *A*-vá alakította (feltehetően a *k* hosszú felső szára miatt), a hiányzó *r*-et pedig az *o* fölé interlineárisan toldotta be.

3. betű előrehozása: *kllý* (63/8 – az *l* betűket az *y* két szárára írta rá a scriptor, de az *e* így is kimaradt).

Távolabbi helyek előrehozásában rendszerint szerepe van az azonos szekvenciának is:

Az *elsew Responsoriūmot keddē zeredan ez kylenech Responsoriūmot Be kelly venny* (168/1 – a *keddē* szó alatt a *Be kelly* törlése vehető ki. Elképzelhető, hogy a *kelly*-

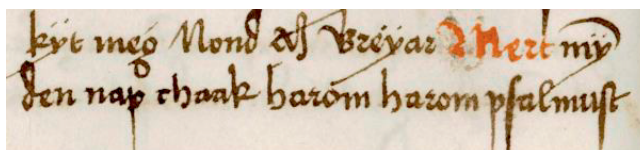
ből az *e* hiányzott.) Az előző lap végén a javításkor a scriptor tintaszínt váltott: rubrumból barnára. Ennél a javításnál a fordítottja történt: barna szövegből vált át a hibázás kapcsán a rubrumra.

4.4.2. Perszeveráció

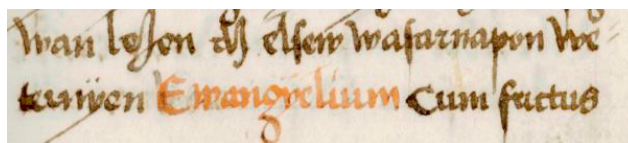
*zolosm***a**ra (28/5 – megkezdett *o*-ból javított betű)

Többször előforduló perszeverációs hiba, hogy a már éppen leírt szót kezdi újra. Ezt törléssel javítja, majd rubrummal felülírja:

*Mond az Brej̃ar M***e***rt...* (152/12 – a rubrummal írt *M* alatt kitörölt barna *az* nyomai látszanak).

Ilyen még a 79/13 is, ahol a rubrummal írt *Ewang̃elium* szó eleje alatt barna törölt írás látszik, mintha az előző szó (*weternj̃en*) kezdete lenne kivehető.

Néha úgy tűnik, az azonos szóbeli tévesztés a döntő, akár előbb, akár később következik az indukáló elem: *Az* → *Ātj̃fona*

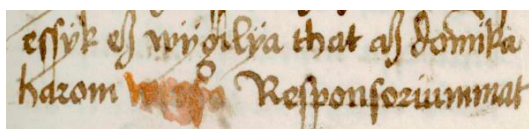
4.4.3. Metatézis

Percest → *Precest* (144/13). A helyes előfordulásra vö. pl. 23/4.

4.5. Egyéb

Köztük egy független (indukáló szöveggörnyezet nélküli) tartalmat érintő törlés található:

harom <*utoso*> *Responsoriummat* (39/11)

5. A javított esetek összefoglaló táblázata

kategória	adatszám	százalék	megjegyzés
betűjavítás	23	13,2	ebből 13 értékelhetetlen
betűbetoldás	41	23,6	
szórészbetoldás	10	5,7	
szóbetoldás	11	6,3	
morfoszintaktikai	4	2,3	
anticipáció	66	38	ebből 53 az első 2 betűt érinti
perszeveráció	10	5,7	
metatézis	1	0,6	
egyéb	4	2,3	
értékelhetetlen	4	2,3	
összesen	174	100	

6. A Lányi-kódex javítatlan hibái

Javítatlan helyből több van, mint javítottból, összesen 233 adat. Vizsgálatuk a korrigált adatok fényében történik – annak a fent említett elvnek megfelelően, hogy a javított esetek hitelesítik a javítatlanokat.

A számbavételkor az alábbi típusok rajzolódtak ki:

Betűkihagyás (magánhangzó, mássalhangzó) – megfelel a javítottakban a betűbetoldásnak. A hiányok és betoldások altípusai párhuzamban vannak, valamiféle rendszer látszik bennük.

A leggyakoribb kihagyott magánhangzó az *e* (40 adat), mint ahogy a leggyakoribb betoldott is az volt: *adwnth* (5), *concpcyo* (9), *klly* (49, 63, 120), *klle* (100), *Lechkewl* (51), *egyb* (52), *ynnp* (173), *Ewangylum* (84) stb.

Egyéb magánhangzó hiánya: *pst* (15), *ladamust* (7, 51), *ludes* (39), *ladesba* (53), *wlna* (64), *wlaminemew* (108), *thaat* (10; – összesen 21 esetben fordul elő), *libermur* (94), *ferjnak* (108), *feryban* (160), *de mga* (120, 152), *alth* (162), *Mondan kelly* (126), *suffrigiumat* (131), *zolsma* (166), *walmj* (172) stb.

A mássalhangzók közül: az *r* hiányzik legtöbbször (l. a javítottaknál is) *wesiculus* (13, 106, 154, 168), *wethenjere* (33); egyéb: *meg wala* (=válva, 52, 152, 154), *Brejyar* (152), *Myklonak* (12) stb.

Ide tartozik a nazálisjel hiánya is: *Adrasererth* (6), *Atyfonta* (10, 38, 50, 60, 125), *Resposorium* (16, 38, 131), *myden* (133, 140), *zeteknek* (58), *omipotens* (83), *sepiterne* (83) stb.

A **szórészhiány** megfelel a javított esetek szórészbetoldásának: *wasaarpon* (19), *warnap* (74), *wasarpoktol* (152), *ja deo patri* (47), *hethedcha* (3 ízben jól: 12, 33, 108: hetedszaka 'die Woche hindurch'), *wechnyen* (88), *Bodh azzony* (97, 98), *octayarol* (176, ugyanitt helyesen is).

Latin szavak esetében érintkezik a szórérszhiány és a latin rövidítés esetleges elmaradása (akár feljebb a nazálisjeleké): *Nunc dimisre* (48), *Circüderüt* (131, 132), *Responriünak* (129), *Resporium* (37), *Mento* (5), *pecta mea* (83, 85), *magnak* (147 – Magnificatnak). A kérdés biztonságos eldöntéshez jobban kellene ismerni a korabeli rövidítési gyakorlatot.

A **betűcserék** a betűjavításnak felelnek meg, de néha anticipációnak vagy perszeverációnak is: *Laudasat* (24), *megium* (56), *Triba*at (119), *Aua Maria* (136). A betűtévészteseknél a mássalhangzók és magánhangzók nem cserélődnek fel.

A betűformák hasonlóságából adódó („lábás”) hiba általában nincs javítva: *nen* és *hanen* sok előfordulással (de többször helyesen is), továbbá: *Responsoriummat* (24), *Responsoriumnýt* (109), *silienciumnawal* (56).

A betűcserék egy része **metatézist** eredményez. Ilyesmit csak egyetlen esetben javított a scriptor (vö. feljebb 4.3. alatt), javítatlanul viszont több is van: *wyz kerzet* (47), *omīpontes* (85), *gereglyrewl* (123), *octawagŷ* (132) stb.

Végül a **többletek**, a felesleges betűk megfelelnek a javítatlan anticipációknak és perszeverációknak. Az adott helytől számított második és első hely érintettsége feltűnő, akár a javított szavak esetében:

antŷofonat (28, 48), *pasalmusra* (32, 69), *yanosorol* (49), *zolosamaŷat* (123), *Mŷokor* (163), *Responsioriummat* (95); *meg tanŷnt* (16), *wechernynet* (97), *weternŷenen* (26), *veternenŷere* (84), *tahahat* (92), *zererynt* (95), *mondodotok* (48), *ezededbe* (29) stb.

Egészen, csaknem a felismerhetetlenségig zavaros szóalak a *tewtdnnye* (174 ‘tudni’ – vö. *twdnye* 161, 163, 173).

Már az eddigi, kényszerűen szűkre szabott példaanyagból is látszódnak, hogy ugyanazon szavak leírásával, javításával gyakran viaskodik a scriptor. Három szó esetében bemutatom az összes javítatlan hibás szóalakot:

vasárnap:

wasaarpon (19)
wasrnapnak (55)
wasrnapon (67)
warnap (74)
wasarnapnakon (106)
wasarnatol (106)
wasarpoktol (152)
vasrnapō (180)

vízkereszt:

Wyzkerzth (4)
wyzkereznapyk (35)
wyz kerzet (47)
Wŷkerezth (62)
wyz kerztnek (70)
wŷz kerzth (71)
wyzkerztyk (72)
wykerezth (74)
wyzkerzth (76)
wŷzkerzt (82)

vecsernye, veternye:

wechnyen (88)
wechernynet (97)
wchernŷen (131)
wternen (12)
weternŷenen (26)
wethenŷere (33)
veternenŷere (84)
wternŷere (115)
wternŷen (129)
wternŷen (172)

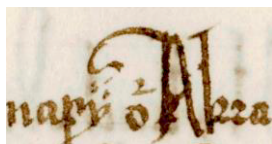
7. Következtetések

Milyen megállapításokra juthatunk ezekből a szimptómákból? Egy közkeletű metafora szerint a hibák ablakok, amelyeken át a kognitív folyamatokra lehet látni (Fromkin

1973: 44; Nottbusch 2008: 56). Kétségtelen, hogy jelen esetben ez az ablak egy a kódex-irodalomban kivételes fej működésébe enged betekinteni. 500 év távlatából is világos, hogy ennyi és ilyen javított és javítatlan tévesztés a nyelvi jelek feldolgozásának valamilyen sajátos zavarára mutat. A mai pszicho- és neurolingvisztika az effajta hibák és főleg gyakoriságuk alapján azt sugallja, hogy a diszgráfia vagy diszlexiával társult diszgráfia jelensége fél évezreddel ezelőtt sem volt ismeretlen, bár biztos nem nevezték így, ha egyáltalán tudtak róla. Megjegyzendő, hogy a megnevezések és a kategorizálás tekintetében ma sincs egyetértés: a diszgráfia, diszlexia fogalmakat a különféle diszciplínák kutatói különböző oldalakról közelítik meg, megítélésük, okaiknak feltérképezése nincs nyugvóponton (Gósy 2005: 387 kk.). Az ómagyar kor viszonyai között, amelyhez a fordító szerzetesek esetében hozzátartoz(hat)ott a magyar–latin kettősnyelvűség, és amelyben hiányzott az írott nyelvbeli normativitás, egy effajta fenomén nyilván rejtőzködő volt. Ma az említett tudományágak – a kategorizálás különbségei mellett is – jelentős ismeretekkel bírnak az ún. „diszek” természetéről. A károsodás helyét és típusát kísérletes körülmények között vizsgálják, a megállapítások ezen alapulnak. A 16. századra nézve ez a módszer természetesen irreális. Az egyetlen járható út a feltárt anyag elemzése, beleillesztése a ma ismert képbe – annak az elfogadott elvnek az alapján, hogy azok a (régi) folyamatok/állapotok, amelyeket nem ismerünk, mert nem ismerhetünk, feltehetően hasonlóan zajlottak azokhoz a maiakhoz, amelyekről rendelkezünk ismeretekkel (vö. uniformitási, azonossági elv). A jelen anyag idő- és modusbeli sajátossága, az, hogy a vizsgálat alapja 500 évvel ezelőtti írott szövegprodukción, néhány kérdés megbízható megválaszolását amúgy sem teszi lehetővé. Ilyen például a feldolgozási zavar eredete: hogy agyi károsodás következtében keletkezhetett-e (agráfia), esetleg vele született eredetű, vagy társulhatott-e hozzá diszlexia is; stb.

A scriptor zavarmintázatai a következők: betűkihagyás, szóréshagyás, szókihagyás, metatézis, újírás (l. perszeveráció javítottan), többletek (betűké és szóréseké egyaránt). Rögzültnek látszik az *e* és az *r* betűk kifejejtése. Az írás feltűnően változékony. (Nem volt véletlen, hogy Szabó Dénes az íráskép alapján három különböző kéz munkájának látta a scriptor írta szövegeket az AporK.-ben.) Az írás egyenetlensége a LányiK.-re is jellemző, ha az Aporénál kisebb mértékben is. A betűformák változékonyak, a nagy- és kisbetűk bizonyos mértékben egymásba játszanak – ami a betűhű kiadást készítőknek végig komoly nehézséget jelent(ett).

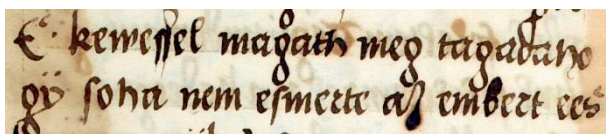
Ha a megfigyelt zavarokat az azonossági elvnek megfelelően megpróbáljuk beilleszteni a kísérletes neuropszichológiai vizsgálatok mintáiba (ismételten említve a kategorizálási eltéréseket), a perifériás diszgráfia megállapításai illenek rájuk: a betűk jólformáltságának képessége megőrződik (a formák változékonyasága mellett), megfigyelhető a szavakon belüli betűkihagyás (elízió), -helyettesítés (szubsztitúció), -hozzáadás (addíció), -áthelyezés (transzpozíció, metatézis) (vö. Ellis 2004: 93). A neurolingvisztikai kísérletes vizsgálatok alapján feltételezik az ilyen pácienseknél a grafémikus tár sérültségét, ami károsíthatja a grafémakiválasztás folyamatát. Innen eredhet, hogy egyazon szóban fordulnak elő nagy- és kisbetűk, ill. kurzív és nyomtatott betűk (Rodrigues et al. 2014: 237). Ilyet a mi scriptorunknál is látni, javított és javítatlan szóban egyaránt. (A képen látható javítás valószínűleg máshogyan is megoldható lehetett volna).

64/1 (=órákra)

26/2 (= karácsony; a szóeleji *K*-nak kihagyta a helyet, de a beírás elmaradt).

Szokás említeni az elválasztási zavarokat is (Csépe 2005: 238). Bár az ómagyar korban nem volt normatív elválasztási rendszer sem (kéthasábos kéziratok esetében a hasábtükör betartása is fontos szempont volt), a scriptorok szótagtudata elég világosan megmutatkozik. Vannak szinte a mai szabályok szerint elválasztó másolók, és vannak – mint jelenlegi scriptorunk – aki „[a]z elválasztás terén távol áll a szótagelv követésétől” (Haader–Korompay 2014: 73).

AporK. 147

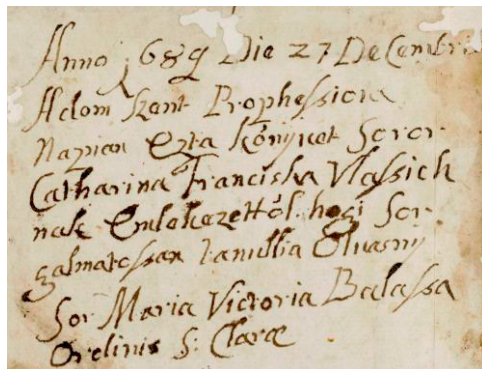
Ebben a két sorban három jelenség is megfigyelhető: az *s* betű helye üres, kimaradt (a szó *Eskewessel* lett volna) + az első sor végén nincs meg a szóhatár + az elválasztás: *tagadano|gy*

Több szerző is utal arra, hogy a diszgráfia (agráfia) típusai egymásba játszanak, keverednek. Nem lehet teljesen e premontrei scriptornál sem kizárni azt, hogy esetében fennállhatott egy centrális fonológiai diszgráfia is. Kisebb lexikális-szemantikai reprezentációjú szavakban feltűnően gyakran hibázik (*kell*, *nem*, *hanem*, *tahát*, *maga*, *demaga*), ilyeneket többször ki is hagy.

A fonológiai diszgráfia viszont – a szakirodalom szerint – sok esetben párban jár a diszlexiával, hiszen ugyanaz a fonológiai rendszer alakítja át a fonémát grafémává és fordítva (Ingles et al. 2014: 32). Ilyen tapasztalatokról számolnak be gyerekek esetében is: diszgráfia és diszlexia (vagy diszkalkulia is) összekapcsolódási aránya egy kísérletben 71% volt. (Garje, Mona P. et al. 2015: 492). Német anyanyelvű gyerekek esetében ugyanerről számolt be egy integrált iskolában tanító pedagógus. A mai német oktatásban a megnevezésben sem választják szét a két típusú zavart (LRS= Lese-Rechtschreib-Schwäche). A hibák, amelyeket a német gyerekek ma elkövetnek, szinte megegyeznek a

kódexben találhatók: magánhangzók kiesése, egyszerű szavak hibái, főleg pedig hibázás ugyanazon szóban, de különböző módokon és helyeken. A kéziratban a bemutatott *vasárnap*, *vízkereszt*, *vecsernye* szavakon kívül még sok ilyen van, a latin szavak között is (pl. *laudes*); stb.

A perifériás diszgráfiasok – mint a kísérletek alapján bizonyítható – többnyire jobbak a másolásban, mint az önálló szövegprodukción (Ingles et al. 2014: 33). Ez nyilván az ómagyarban sem lehetett másképp. Az összehasonlításra értelemszerűen nincs lehetőség, mert e kéztől csak másolt szöveg maradt fenn. (Általában is nehéz ebből a korból bizonyíthatóan diktált szöveget találni.) Nem tudjuk tehát, milyen minőségű nem másolt szöveg került volna ki a tolla alól, de a megállapítást igazolhatja, hogy ez a kézirat funkcionálisan használható volt, másolt szövegét a premontrei apácák liturgikus reformjukban hasznosítani tudták (Lázs 2016: 246–7). Sőt: a kiragasztott első előzéklap arról informál, hogy később, 1689-ben egy klarissza főnöknő ajándékba adta e könyvet egy ifjú apácának fogadalomtétele alkalmából, és pedig azzal, hogy: „Sorgalmatossan tanulja Oluasny”.

Összefoglalva: Ez a premontrei szerzetes – írásprodukcója alapján – a diszgráfia, illetve esetleg diszlexiával társult diszgráfia (feltehetően alexiával társult agráfia) különféle típusainak (perifériás, centrális fonológiai) tüneteit mutatja. Kizárólag ez lehetett az oka (és lehetősége) annak, hogy személye két kódexben anélkül összekapcsolható, azonosítható volt, hogy szükség lett volna a kézírás ismeretére. A 16. századi scriptor írott szövegprodukciónak megítéléséhez az azonossági elv alapján a jelenben folyó kísérleteken alapuló empirikus szimptómák jelentettek támpontot.

Az viszont, hogy 500 év távlatából egy ilyen jelenség megállapítható, igazolja, hogy „[a] helyesbítések és hibák a kutatás sokat ígérő terepének látszanak” (Crystal 1998: 267).

Hivatkozások

- Crystal, David 1998: *A nyelv enciklopédiája*, Budapest, Osiris.
- Csópe Valéria 2005: *Kognitív fejlődés-neuropszichológia*, Budapest, Akadémiai.
- Dr Garje, Mona P., Dr Vishnu Dhadwad, Rashmi Yeradkar, Dr Arpita Adhikari, Dr Maninder Setia 2015: Study of visual perceptual problems in children with learning disability, *Indian Journal of Basic and Applied Medical Research*, Vol. 4, 492–497.
- Ellis, Andrew W. 2004: *Olvasás, írás és diszlexia* [eredeti cím: Reading, Writing and Dyslexia, ford. Kas Bence], TAS-11 Kft.
- Fromkin, Victoria A. 1973: Introduction, in Fromkin, Victoria A. ed.: *Speech Errors as Linguistic Evidence*, The Hague–Paris, Mouton, 11–45.
- Gábel Asztrik 1934: *Breviárium típusú kódexek. Függelékül a Lányi-kódex latin szövege*, Budapest, Sárkány-nyomda Részvénytársaság.
- Gósy Mária 2005: *Pszicholingvisztika*, Budapest, Osiris.
- Haader Lea – Korompay Klára 2014: A kódex scriptorai és helyesírásuk, in Haader Lea, Kocsis Réka, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf szerk.: *Apor-kódex* (Régi Magyar Kódexek 33.), 61–80.
- Haader Lea 2014: A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához, in Laczkó Krisztina, Tátrai Szilárd szerk.: *Elmélet és módszer*, Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 87–103.
- Haader Lea 2015: Hibázások és hátterük: Apor-kódex, in Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 65–79.
- Ingles, Janet L., John D. Fisk, Ian Fleetwood, Steven Burrell, Sultan Darvesh 2014: Peripheral Dysgraphia: Dissociations of Lowercase from Uppercase Letters and of Print from Cursive Writing, *Cognitive and behavioral neurology: official journal of the Society for Behavioral and Cognitive Neurology*, March, 31–47.
- Lázs Sándor 2016: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján*, Budapest, Balassi.
- Nottbusch, Guido 2008: *Handschriftliche Sprachproduktion. Sprachstrukturelle und ontogenetische Aspekte*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Rodrigues, JC, Denise Ren da Fontoura, Jerusa Fumagalli de Salles 2014: Acquired dysgraphia in adults following right or left-hemisphere stroke, *Dementia e Neuropsychologia*, September, 236–42.
- Rozsondai Marianne 2009: Eredeti kötésben megőrzött nyelvelméleink, in Madas Edit szerk.: *„Látjátok feleim...”*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 173–98.
- Szabó Dénes 1942: *Apor-kódex* (Codices Hungarici II.), Kolozsvár, Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet.

INDOEURÓPAI JÖVEVÉNYSZAVAK ÉS A MÁSODIK SZÓTAGI LABIÁLIS MAGÁNHANGZÓK FEJLŐDÉSE AZ URÁLI NYELVEKBEN

HOLOPAINEN, SAMPSA – KUOKKALA, JUHA – JUNTILA, SANTERI
(Helsinki Egyetem)

1. Bevezetés¹

A finnugri és a számi nyelvek nem első szótagi labiális magánhangzóinak fejlődése régóta foglalkoztatja a finnugrisztika kutatóit. Manapság általánosan elfogadott elmélet, hogy a finnugri és számi **-u* és **-o* nem uráli alapnyelvi eredetűek, hanem későbbi fejlődés eredményei az adott nyelvekben (ld. pl. Sammallahti 1999; Salminen 2002), azaz korábbi **i-* és **a-*tövekből fejlődtek ki.² Az, hogy ezek a labiális magánhangzók közös számi és finnugri innovációk-e, egy másik probléma, amellyel legutóbb Kuokkala (2012, 2016b) foglalkozott részletesen. Egyéb uráli nyelvek (például a mordvin vagy szamojéd) labiális magánhangzói szintén későbbi, független fejlemények, habár a szamojéd, a finnugri és a számi labiális magánhangzók fejlődésében ugyanolyan képzők játszottak szerepet, pl. PU **kālī-w* > fi. *käly*, protoszamojéd **kālū* 'sógor'.

Nemrég Aikio (2015: 37–9) felvetette, hogy a második szótagi **-o* mégis visszavezethető az uráli alapnyelvre. Aikio ötlete egy viszonylag kis szócsoporthoz alapul, amelyben a finnugri és számi megfelelők **-o*-t tartalmaznak és a hanti és a manysi megfelelők **a-i* magánhangzó-kombinációra utalnak. Aikio nem foglalkozik részletesebben a témával, kijelenti, hogy a téma kifejtése egy esetleges jövőbeli kutatás problémája lesz majd.

Bár Aikio ötlete működőnek tűnik, meg kell jegyeznünk, hogy nagyon kis anyagon alapul, és az általa említett **-o*-szavak közül semelyiknek sincs megfelelője mindkét keleti „kulcsnyelvben”, azaz a hantiban és a manysiban. (Ezen kívül a **wajo-* 'süllyedni' alak manysi megfelelőjében szabálytalannak tűnő magánhangzó található, bár Aikio ezt igyekezik szabályosként magyarázni.)

¹ Köszönjük MA Niklas Metsärantának és doktor Petri Kalliönak hasznos hozzászólásait és megfigyeléseit, valamint Horváth Laurának a magyar nyelv ellenőrzését. Minden megmaradt hibáért a szerzők felelősek.

² Az uráli alapnyelvre általában két tőtipust, **e*-töveket és **A*-töveket rekonstruálnak. Az **e*-tő tudománytörténeti megnevezés, mert az utóbbi idők kutatási eredményei alapján inkább az **i*, vagy **i : *j* -oppozíció rekonstruálása indokolható (pl. Sammallahti 1988; Aikio 2015; Zhivlov 2014). Nemrég Kallio (2012a) rehabilitálta azt a korábbi (Lehtisalo 1936; Janhunen 1982) nézetet, amely szerint az **e*-tövek tőmagánhangzója valójában egy redukált magánhangzó. Ebből is jól látható, hogy az uráli nyelvek nem első szótagi magánhangzóival kapcsolatban még sok a megválaszolandó kérdés.

Jelen tanulmány célja az, hogy megvizsgáljuk a második szótagi labiális magánhangzók datálását különböző időszakbeli indoeurópai jövevényszavak bizonyítékainak tükrében: tisztázni akarjuk, hogy a legrégebbi proto-indoeurópai és protoárja és azokat követő balti és germán jövevényszavakban találhatók-e olyan számi vagy finnségi labiális magánhangzók, amelyeket nem lehet későbbi képzéssel magyarázni, hanem csak valódi hanghelyettesítéssel. Kutatási anyagunk 12 proto-indoeurópai, 9 árja, 48 balti és 95 germán jövevényszóból áll.

Kutatásunkból kimaradnak azok a javasolt indoeurópai etimológiák, amelyek labiális magánhangzója nyilvánvalóan kései fejleménynek mondható (vagyis a finnségi vagy számi szó magánhangzójának minőségének alakulásában egy transzparens képző játszott szerepet. Ezek a szavak a következők: *kouko* (nyelvjárási változatok: *kouki*, *koukoi*, *kouvo* ← PIE **kouko-* vagy PB **kauka-* [SSA s.v. *kouko*]), *orpo* (változatai: pl. *orpana*, karjalaiban és izsórban *orpoi*, ezen változatok korábbi képzőre utalnak; ←PII **arbha-* [SSA s.v. *orpo*I]), *repo* (karjalai *repoi*; ← ? előárja **reupōčo-* [SSA s.v. *repo*]), *suku* (számi megfelelőjében: [Ē] *sohka* illabiális a második szótagi magánhangzó; ← PIE **suH-* [SSA s.v. *suku*]). Az *istua* 'ül' igének is indoeurópai eredetet feltételezték (← PIE **ēs-*, vö. görög *ἵσται* 'ülni') de ahogy SSA (s.v. *istua*) is magyarázza, a finnségi *-tu-* inkább képzőnek tűnik, mert a mordvin megfelelőből (*ozams*) hiányzik. A *vanko* szónak mind árja (← PII **wanka-*), mind pedig germán (← PG **wanga*) etimológiát feltételezték (SSA s.v. *vanko*), viszont olyan változatokkal rendelkezik, mint például a *vanka* és a *vanki* (*vangen*), ezért az **-o* későbbi képző fejleményének bizonyul.

2. Proto-indoeurópai (PIE) jövevényszavak

Ebben a fejezetben azokkal a szavakkal foglalkozunk, amelyekben a számi vagy a finnségi nyelvek alapján rekonstruálható az **-o* vagy az **-u*, és amelyeknek indoeurópai etimológiát javasoltak. E szavak között olyan szavak is vannak, amelyek disztribúciója szűk, de amelyeknek forrása hangtanilag proto-indoeurópainak mondható: ezek a szavak talán inkább abba a jövevényszórétegbe sorolhatók, amelyet **észak-nyugati** vagy **észak-indoeurópai** jövevényszavaknak is neveznek (ld. pontosabban Koivulehto 2001b: 239–40 és Junttila 2015: 242–3).

Fi. *koljo*,³ észt (nyelvjárási) *koli*, *kolju*, *kollo* 'metal ring; something that is round and protruding', vót *koli* 'band or tie twisted from branches' ← PIE **kwolHes* 'wheel', gyök **kwel-* > szláv **kolo/*koles-* (Derksen 2008: 230: a szláv nyelvcsoporthoz összes ágában megtalálható), germán, pl. óészaki *hvel* 'kerék' (Kroonen 2013: 264–5: a germán nyelvcsoporthoz összes ágában megtalálható) (Lang 2016: 28–9).

Lang fent említett új etimológiája a *koljo* szónak szemantikailag meggyőző, de hangtani szempontból van benne bizonytalanság. A Lang által javasolt indoeurópai gyökből vagy az abból képzett szavakból ugyanis nem lehet magyarázni a finnségi *-lj-* kapcsolatot. Lang a szubsztitúciókat ennél pontosabban nem fejt ki, így tisztázatlan marad, hogy feltételezi-e, hogy a protofinnségi **-lj-* itt az indoeurópai **lH-* szekvenciát helyettesíti. Ilyen szubsztitúció nem tűnhet valószínűnek, mivel egyéb ehhez hasonló

³ Ez nem ugyanaz a szó, mint 'óriás' jelentésű homonimája, a *koljo*, melynek meggyőző germán etimológiája van.

példák nincsenek, a kevés, szintén **IH*-t tartalmazó etimológia inkább **lk*-ra utal általános szubsztitúcióként, pl. **kulki*- 'gehen' ← **kweIH*- 'sich regen, sich herumbewegen, wandern' és **kälkä*- 'müssen, sollen' ← **sklH*- 'schuldig sein' (Koivulehto 1991: 67–9, 69, 37. lábjegyzet).⁴

Ha az etimológiát elfogadjuk, a második szótagot nem lehet fonológiai helyettesítéssel magyarázni. Inkább kontamináció vagy szuffixumcsere lehetne az ok; és ebben az esetben a labiális magánhangzó igen kései is lehet.

Mivel a *j*-re semmiféle magyarázatot nem találunk se az indoeurópai, se a finnségi oldalon, az etimológiát bizonytalannak kell tartanunk. Bár a szemantikai fejlődés megmagyarázható, mégis annyira általános jelentésekről van szó, hogy az etimológia szemantikai szempontból se problémamentes.

Fi. *kutsua* (megfelelők minden finnségi nyelvben), számi **koććō* > É *gohččut* 'hívni' (D–T); hanti (keleti) *χus*- 'verlocken' (+ északi, déli) < ? **kućV*- ~ **kućV*- (SSA s.v. *kutsua*; UEW: 192: **kućV*-)

← PIE **gwoťy*- > örmény *kočem* 'rufe, nenne, lade ein', óészaki *kveđja* 'begrüßen, anreden, fodern, aufbieten' (Koivulehto 1985: 272–4)

A hanti szó nemigen tartozhat ide, mert gemináta affrikátát nem szokás rekonstruálni a protouráli alapnyelvbe, a finnségi és számi szóbelseji mássalhangzót viszont lehetetlen rövid affrikátából levezetni. Indoeurópai etimológia lehetségesnek tűnik, de a legrégebbi jövevényszavakban nem található példa **ty*-kapcsolat affrikátával való helyettesítésére, és Koivulehto balti etimológiát is javasolt a finnségi és számi szavaknak: PB **kwaitya*- > litván *kviēsti*, *kviečiū* 'hívni valahová'. Ez hangtanilag legalább annyira megfelelő, mint a proto-indoeurópai magyarázat. Az affrikátát talán jobban lehetne a balti szóból kiindulva megmagyarázni. Maga Koivulehto is jobbnak tartja a balti eredetet, úgy tűnik, hogy a proto-indoeurópai magyarázat inkább „pótetimológia” a szónak, ami még a hantiban is megvan, de ha a hanti szó nem tartozik ide, akkor a balti etimológia a valószínűbb. Az SSA mind a két lehetséges etimológiát említi.

A finnségi és számi nyelvek labiális magánhangzója réGINEK tűnik, de ahogy fönt írtuk, a proto-indoeurópai eredet nem valószínű.

Számi **puorkōs* > É *buorggos* 'tilos' (**puorkōjē*- 'tiltani' P–É) ← PIE **bhorguo-s* (gyök **bherH*- 'mit scharfem Werkzeug bearbeiten', LIV: 80) vagy ← PB *bargas* > lett *bārgs* 'szigorú' (Sammallahti 2001: 398)

Sammallahti (1998; 2001) a számi szónak mind proto-indoeurópai, mind balti etimológiát javasolt. Hangtanilag bármelyik elfogadható, bár a számi *-os* miatt a proto-indoeurópai eredet jobban valószínűsíthető. Szemantikai szempontból az etimológia nem problémamentes, ezért bizonytalannak tekinthető.

⁴ A finnségi *pelkä*- 'félni' tönek is feltett Koivulehto (1991, 2001b) indoeurópai eredetet a **felH*- szóból, de ez inkább *-kA*- képzővel alkotott szó az uráli **peli*- töből, vö. számi *ballat* 'uaz'.

Számi **kočōj* > (É) *gožu* 'hamu' ← PIE **h₁usyo-* > óészaki *ysja* 'fire' (Kroonen 2013: 11; Koivulehto 2001b: 244)

Ez az indoeurópai etimológia az egyik Koivulehto-féle laringális etimológia; ezekhez az etimológiákhoz mind az indoeuropaisták, mind az uralisták ellentmondásosan viszonyulnak (pl. Campbell–Garrett 1993). Bár a laringális helyettesítése **k*-val Koivulehto legkevésbé kritizált ötlete, ezt se fogadták szakmai körökben minden kétkedés nélkül. A számi *č* itt az indoeurópai, félmagánhangzó *y* előtti **s*-re vezethető vissza; ebből a szubsztitúcióból is kevés példa van.

Bár az indoeurópai etimológiát nem lehet egyértelműen elutasítani, a számi szónak szubsztrátumeredetet is lehetne feltenni. Aikio (2004) szerint a számi szavak nagy része ismeretlen szubsztrátumnyelvekből származik, és a 'hamu' hangtanilag és jelentése szempontjából is könnyen lehetne egy ilyen szó. Az etimológia bizonytalan marad.

Számi **kuoksōj* > É *guovssu* 'hajnal' (D–T) ← **h₂aws-ōs* > görög *ἠώς* 'dawn', szanszkrit *uṣāś* 'uaz' stb. (megfelelők sok indoeurópai nyelvben; EWAia I: 236) (Koivulehto 2001b: 245)

Ez az etimológia ugyanolyan laringális szubsztitúciót igényel, mint fentebb a **kočōj*, és bár elviekben helytálló hangtanilag, az, hogy a számi *ks* több magánhangzókapcsolatra is visszamehet, gyengíti a magyarázatot. Ezt a szót se lehet meggyőző bizonyítéknak tartani a labiális magánhangzó datálására vonatkozólag. Koivulehto szerint is a számi szó labiális magánhangzóját *-j* suffixum okozta.

Fi. *nitoa*, észt *nidu* 'heften, binden etc.'; számi **hēdē-* > É *njadđit* 'tack or lash on, tack or lash together, join together by tacking or sawing (skin straps etc.), fasten (scythe), on the handle' (P–T); erza *hēd'a*, *nād'a* stb., moksa *hēd'a*

< PU **niðV-* (UEW: 713, No 1442: FW **hīða-*, **hīðä-*, **hīðā-*, **hīðä-* 'befestigen, heften, binden')

← PIE **nedh-* 'to tie together' > szanszkrit *nāhyati* 'ties together' (EWAia II: 31–2: *nah-*; LIV: 227): germán, pl. ófelnémet *nestilōn* 'mit einer Kopfbinde versehen'; óír *nascim* 'binde, verpflichte' stb. (Joki 1973: 291; Koivulehto 1991: 49–50).

Bár az uráli és az indoeurópai szó jelentésanilag és hangtanilag is hasonlít, az etimológia mégse meggyőző, hiszen a szubsztitúciók nem szokásosak: indoeurópai **e* aligha válna uráli **i*-vé. Bár a proto-indoeurópaiban kevés magánhangzó volt, az **e* és az **i* nyilván külön fonémák voltak (az *i*-t néha a félmagánhangzó **j* vokális allofónjának tartják, de ennek itt kevés jelentősége van). A proto-indoeurópai aspirált **dh*-nak **ð*-vel való helyettesítésére nincs másik példa, bár hangtanilag ez elképzelhető lenne. Koivulehto (1991: 49), aki elfogadja ezt az etimológiát, úgy gondolja, hogy ez az egyetlen példa ilyen helyettesítésre, hiszen a **dh* a régi indoeurópai jövevényszavakban általában **t*-vel helyettesítődött, pl. PIE/Pre-II **medhu-* > **meti*. UEW-ben valamilyen okból kifolyólag hehezet nélküli rekonstrukció (**ned-*) található, de ez nyilván hibásan rekonstruált alak.

És ami a legfontosabb: ebben az etimológiában semmi sem utal arra, hogy az uráli **o* valamilyen indoeurópai labiális magánhangzót tükrözne, és így az etimológia semmilyen külső bizonyítékot nem ad az uráli **o* időbeli besorolására.

Fi. *salko* 'long pole or rod'; számi **čuolkō(j)/*čuolke* > É *čuolggu* 'rod for pushing nets under ice' (D–I), erza *šalgo* 'stick, thorn, stinger'; komi *šul*, udmurt *dēd'i-šul* 'sled runner'; hanti (keleti) *sayəa* (+ déli, északi); manysi (északi) *sāyla* 'slat' (+ nyugati, déli, keleti); magyar *szál-fa* < PU **šilka* (UEW: 460–1, No 929; Aikio 2015: 60)

← PIE **ǵhalgho-*, **ǵhalghā* > litván *žalgas*, *žalgà* 'long thin pole', PG *galga-n* > ófelnémet *galgo* 'pole of a draw-well; gallows' (Koivulehto 2001b: 238)

A *salko* szónak régebben árja eredetet is javasoltak (PII **čakala-* > szanszkrit *śakala-* 'a chip, fragment, splint, log, piece'; Korenchy 1972: 67; Rédei 1986), de a fent említett, Koivulehto-féle etimológia meggyőzőbb (nem igényel metatézist, és a jelentés fejlődése egyszerű). A finn és számi labiális magánhangzó itt valószínűleg inkább képzésből származik (az UEW is ezt javasolja). A számi **-ōj* és az obi-ugor megfelelők magánhangzói alapján (Zhivlov [2006: 151] szerint protomanysi **sȳlā*, protohanti **sāyəl*) az **o* hangot nem lehet visszavezetni az alapnyelvre; Aikio (2015) is **-w* képzővel rekonstruálja a szót.

Fi. *rehto* 'Umzäunung, Netzreihe', észt (nyelvjárási) *rõhut* 'horizontale Kettenreihen an dem Weibergürtel', 'rõhusein' Außenwand vor der Haustür an alten Bauernhäusern'

← PIE/előgermán **rh₁-to-* / **rh₁-tá-* (gyök **reh₁-* 'fügen, passen' > germ. *raða-* > norvég *rad* 'rannikon suuntainen pitkä selänne ('langstrakt jordryg langs kysten')' / **radō-* > ósvéd *radh* 'Reihe' stb. (Koivulehto 1999: 212–3)

Koivulehto problematikusnak tartja a szó régebbi germán etimológiáját (a középalnémet *wrechte* 'kerítés' szóval és a germán elődeivel való összekapcsolását), de a LÄGLOS (III: 142–3) elfogadja. Koivulehto szerint a középalnémet *wrechte* és svéd *vrätt* 'kis mező' nem tartoznak össze, de a LÄGLOS a szót a protogermánban **wrextiz* alakban rekonstruálja; a szónak még **wrextuz* alapnyelvi változata is létezett. Így biztosan ki lehet jelteni, hogy a szó nem proto-indoeurópai, hanem protogermán jövevényszó. Nem egyértelmű, hogy az *-o* itt a germán *-u*-t tükrözi-e, de protouráli **-o*-ról nem mond semmit az etimológia.

Fi. *rohto*, észt *roht* 'gyógynövény' ← **ghroh₁-to(n)* / **ghroh₁-tu* > svéd *grodd* 'germ', középfelnémet *gruot* 'green growth' stb. (Koivulehto 1999: 213, 2001b: 242–3)

Az SSA (s.v. *rohto*) szerint a *rohto* a *ruoho* szó képzett alakja, de nem érthető, hogy milyen képzési folyamat ment volna itt végbe – a magyarázat nem meggyőző. A Koivulehto-féle etimológiának is vannak azonban tisztázatlan pontjai, mert tartalmaz egy nehezen érthető szubsztitúciót: PIE **H* → uráli **š*. Mindazonáltal eddig ez a legelfogadhatóbb etimológiája a szónak, és jobb megoldás hiányában akár lehetségesnek is lehet tartani. A szó a finnségi nyelvekben eléggé kevésbé elterjedt, a karjalai *rohto* az SSA szerint finn jövevény. Az nem egyértelmű, hogy itt a finnségi *-o* tükrözheti-e az átadó nyelv labiális magánhangzóját. Kroonen (2013: 192) a germán alakokat visszavezeti az indoeurópai **ghroh₁-ti* és **ghroh₁-tu* alakokra.

Fi. *situa* 'kötni'; mordvin *sodoms*; ? mari (nyugati) *šəðəkš*, (keleti) *šüðəš* 'Faßreif, Kranz' (SSA s.v. *situa*)

← PIE **sh₂-ey-* 'fesseln, binden' > szanszkrit *śiyati* 'binden', *śita-* 'gebunden' (LIV: 544) (Koivulehto 1991: 51, 23. lábjegyzet)

Az uráli szó elvileg proto-indoeurópaiból vagy protoárjából való átvétel lehet. Nem tisztázott, hogy a *-tV-* az árja particípiumot tükrözi, vagy egy uráli képzőről van-e szó, ahogy az SSA véli. A finnségi nyelvekben az *-o-* egyébként primér ragnak tűnik, de Koivulehto szerint a szó lív megfelelője (*sidāb*) inkább eredeti *-a-*ra utal. Koivulehto a mordvin megfelelő kapcsán ugyanezt a megjegyzést teszi, bár a *sodo-*, *sodā-* nyilván nem az **i-a* tövek szabályos mordvin képviselője. Mivel nem tudjuk a lehetséges **i-o* szavak hangmegfeleléseit az egyes uráli nyelvekben, nehéz bírálni a finnségi és a mordvin szavak összetartozását ilyen szempontból, de a szabálytalannak tűnő mordvin tömagánhangzó esetleg utalhat arra, hogy nem uráli *sita-* alakra megy vissza a szó. Ugyanilyen mordvin fejlődés látható a *jožo* szónál (ld. alább). A mari szó valószínűleg nem tartozik ide, mert Aikio (2014: 154–7) magánhangzó-rekonstrukciója szerint ilyen keleti-nyugati mari megfelelés nem mehet vissza protouráli **i-re*.

Ha **-o-*t rekonstruálunk a szóban, az nem lehet itt indoeurópai hang helyettesítése, mert nincs *o*-végződésű indoeurópai alak. Lehet, hogy az uráli és az indoeurópai szó csak véletlenül hasonlóak.

Számi **teanō* > É *Deatnu* 'folyónév Észak-Fennoskandiában'

← PIE **dhenh₂-u-*, gyök **dhenh₂-* 'sich in Lauf setzen, sich davonmachen' > védikus szanszkrit *dhānvati* 'läuft, strömt' (megfelelők görögben, keltában és tokhárban) (LIV: 144–5) (Sammallahti 2001: 398)

Tenojoki, északi számiul *Deatnu*, a számi nyelvterület egyik legjelentősebb folyója, és ilyen régi vizek nevei általában régiek. Számi nyelvterületen amúgy is sok olyan földrajzi név van, amely etimológiailag bizonytalan, és valószínűleg a számi nyelvek terjedése előtti paleoeurópai nyelvekből származik. Emiatt furcsa lenne, ha éppen ennek a folyónak a neve egy régi indoeurópai jövevény lenne. Aikio (2012b: 88, 12. lábjegyzet) ki is jelenti, hogy az indoeurópai etimológia valószínűleg helytelen. A *Deatnu* szó köznévként is használható, de Aikio (2009: 282) szerint ez másodlagos és a helynévből ered.

Fi. *touko* 'vetés'; erza *tundo*, moksa *tunda* 'im Frühling; Frühling'; ? komi *tuvs*, udmurt *tuljs* 'Frühling'; manyisi (északi) *tūja* 'Frühling' (+ keleti, nyugati); hanti (keleti) *toy* 'uaz' (+ déli, északi); magyar *tavas* < ? PU **towkV* 'Frühling; ? fluten, steigen (vom Wasser)' (UEW: 532–3, No 1069)

← PIE **tewk-* ? /PII **tawka-* > szanszkrit *tóka-* 'Nachkommenschaft, Kinder' (EWAia I: 651, 670) (Koivulehto 1991: 11, 4. lábjegyzet)

Ennek a szónak árja eredetét is javasoltak. Az uráli szót a legfrissebb etimológiai irodalomban, mint pl. Aikio (2015) vagy Zhivlov (2014), nem lehet megtalálni, és bizonytalan, hogy egyáltalán összekapcsolódnak-e az ide sorolt uráli szavak, így ez az etimológia is bizonytalan. Aikio újabb kutatásai alapján (2012a: 243, 2013: 11; vö. Kallio 2017) úgy tűnik, hogy PU **ow* a közfinnben **uu*-vá válik (vö. **kowsi* > **kuusi*), így nehéz azt feltételezni, hogy itt a finnségi diftongus ugyanolyan uráli szekvenciát

tükrözne. A magyar szót talán a **towkV* alakra lehetne visszavezetni, de ugyanúgy a diftongus nélküli **tokV* vagy **takV* alakra is, mert a szóbelseji *v* sokszor intervokális **k*-ből származik. A magyar szó második szótagja tisztázatlan eredetű.

A szó indoeurópai eredete bizonytalan, mert az EWAia (651, 670) szerint az árja szónak nincsenek megfelelői máshol a nyelvcsaládban, ezért proto-indoeurópai jövevényről aligha lehet szó. Az árja szó talán lehetne a finnségi szó forrása akkor is, ha a szót uráli alapnyelvre nem vezetnénk vissza. A labiális magánhangzó korára vonatkozóan ez az etimológia nem szolgál semmiféle tanulsággal.

Fi. *tuhto* 'Ruderbank, Ducht' ?; ? svéd számi *totko* 'Spanten im Boot und Schiff'; mari *tâktâ* 'Spant, Rippe'; komi *tik* 'Querholz'; manysi **tâkt* (~ -ə) > északi *toχæt* 'Querholz des Kahnes' (+ keleti, déli), hanti **tuγæt* > keleti *tōγæt* 'dünnes Querholz, Leiste im Boot, die verhindert, daß das Boot zusammenfällt' (+ déli, északi, Zhivlov 2006: 121), magyar *tat* ?; protoszamójéd **tâktâ* > nyenyec *tade* 'Querholz im Kanu', szölkup *tātę* 'Bank im Boot' (UEW: 534; SSA s.v. *tuhto*) < PU **tuktV*

← PIE **tuk-to-* / **tuk-tah₂-* > lett nyelvj. *tukte, tukta, tukts* 'krumm gewachsenes Knieholz in inner des Bootes', gyök **teuk-* (Koivulehto 1990: 4–5)

A finnségi szó valószínűleg germán jövevényszó, és így nem lehet megfelelője a többi szónak (Aikio 2009: 25; LÄGLOS III: 308–9; Älgu s.v. *tuhto*). A számi szó csak a régi svéd számi irodalmi nyelvben található meg, és az alak metatézist is igényel, ezért nem biztos, hogy valóban ide tartozik. A protouráli szónak a hantiban és a manysiban is vannak megfelelői, amelyek alapján legalább a protouráli **a-o* szavakban lehet rekonstruálni a labiális magánhangzót, de az esetleges **u-o*-tövek fejlődéséről egyelőre semmit sem tudunk. Zhivlov (2006: 121) a proto-obi-ugor szót **toktj*-ként rekonstruálta, innen manysi **tâkt* (~ -ə) 'Querholz' és hanti **tuγæt* 'uaz'. A magánhangzó-megfelelések itt ugyanazok, mint pl. a következő uráli szavakban: **tulka* > obi-ugor **toyli* > manysi **tawəl* (~ -ə) 'Feder, Flügel', hanti **tuγəl* 'toll' (Zhivlov 2006: 121) vagy **suksi* 'síléc' > obi-ugor **θoyθi* > manysi **tawt* (~ -ə) 'uaz', hanti **auy* 'Schneeschuh' (Zhivlov 2006: 118). Elégge biztosnak tűnik, hogy első szótagi **u*-val rendelkező szavakban az obi-ugor megfelelők alapján nemigen lehet a második szótagi magánhangzó minőségét meghatározni.

A magyar szó *a* hangja kevésbé szokásos képviselője az uráli **u*-nak; a legjobb példák a finnségi *u* = magyar *a* hangviszonyról valószínűleg abból erednek, hogy ilyenkor a balti finn nem az eredeti magánhangzót tartotta meg, hanem az *u* valamilyen kontrakcióból született (pl. PU **pa/uwi* > fi. *puu*, magyar *fa*⁵). A szóval kapcsolatban megfogalmazható az is, hogy semmilyen bizonyítékot nem nyújt a protouráli labiális magánhangzók létezésére.

3. Árja jövevényszavak

A labiális magánhangzóval rendelkező árja jövevényszavakat ugyanolyan érvek alapján válogattuk ide, mint a proto-indoeurópai jövevényszavakat fentebb. Ahogy

⁵ Aikio (2015: 66) a *puu* szót így rekonstruálja, és nem határozza meg egyértelműen, melyik volt az első szótagi magánhangzó; szerintünk **a* rekonstruálása a magyar és a finn magánhangzót szabályosabban magyarázná.

közismert, az árja jövevényszavak több rétegre oszthatók (Koivulehto 1999, 2001b), ebben a fejezetben protoárja (= proto-indoiráni), protoiráni és valószínűleg protoiráninál későbbi iráni nyelvekből átkerült szavakat tárgyalunk.

Fi. *arvo* 'Wert, Preis', magyar *ár* < PU ? **arwo* ← PII **argha-* > óind *arghá-* 'Wert, Preis' (Munkácsi 1901: 136–7; SSA s.v. *arvo*; Joki 1973: 251–2; UEW: 16–7)

Ez egy régóta ismert és általánosan elfogadott etimológia. A szónak biztos megfelelői csak a balti finnben és a magyarban vannak, amely nehezíti a labiális magánhangzó korának tisztázását: az *-o* eredetinek tűnik, nem képzői eredetűnek, de nehéz pontosabban meghatározni a korát, mert a számi, mordvin és obi-ugor megfelelők hiányoznak; homályos, hogy a mordvin *ar't'sems*, M *ar'sams* 'gondol' ige idetartozik-e. Az **asora* szóval ellentétben (ld. lent) itt az *-o* nem tükrözheti az átdadó nyelv labiális magánhangzóját, mert az árjában ugyanott *-a* van. A finnségi *-v-* az *rg*-szekvencia *-rv-*ként való szubsztitúciójából fakad, nem pedig valamely átdadó nyelv labiális eleméből, amely egyszerre megmagyarázhatná a labiális magánhangzót is. Elviekben az **-o* tükrözhetné az **a-*t, amely **-o*-val lett volna helyettesítve, hiszen az első szótagi magánhangzóban is találhatók ugyanolyan példák, mint pl. PU **ora* < PII **āra-*.

Az etimológiát egy kicsit gyengíti, hogy indoiráni **rg*-nak inkább az **rk* lenne a várható uráli helyettesítője.⁶ Az UEW szerint a magyar *áru* és *árr-* alakok alapnyelvi **-rw-* vagy **-rɣ-* kapcsolatra utalnak; A. Molnár (2003) szerint ezek a mássalhangzókapcsolatok már az ómagyar kor kezdetéig *r* hanggá fejlődtek, és az *rr* típusú hosszú mássalhangzók másodlagosak – így a magyar *ár*, *áru*, *árr-* alakok alapján nem lehet semmi pontosat elmondani arról, hogy milyen mássalhangzókapcsolat volt a fent említett uráli szóban.

Moksa, erza *azor*, udmurt *uzir*, komi *ozir* 'gazdag', manysi (déli) *ātər* 'fejedelem' (+ nyugati, északi, keleti) < **asora* 'úr' (Aikio 2015: 37–8, 57; UEW: 18) ← PII **asura* > szanszkrit *asura-* 'göttlich, mächtig, Gott, Herr...', aveszta *ahura-* 'Gott, Herr, óperzsa *aura* (*mazda*) 'Name des höchsten Gottes' (EWAia I: 147–8)

Ez is egy régóta elfogadott etimológia, de a második szótagi magánhangzó rekonstruálása nehézségeket okozott a kutatóknak: Sammallahti **asira*, az UEW **asVra*-ként rekonstruálja (nem kommentálja, hogy milyen a második szótagi magánhangzó). A szó az Aikio által kidolgozott szabályokat követi, azaz a manysi magánhangzó-megfelelések és az árja eredeti alapján kell rekonstruálni az *-o-*t, bár a szó nincs meg a számban vagy a balti finnben, ahonnan egyértelműen látszana a régi labiális magánhangzó.

Ha Aikiónak igaza van, akkor ez a szó jó bizonyíték lehet arra vonatkozóan, hogy az *u*, amely a balti és germán jövevényszavakban és egy iráni átvételben (*paksu*) megjelenik, az uráli alapnyelvre még nem tételezhető fel, különben az **u* lenne a várt szubsztitúció. De mivel a protoárjában csak egyfajta labiális magánhangzó volt (*u*), lehet, hogy a kiejtése olyan széles spektrumú volt, hogy *o*-ként is helyettesíthették.

Aikio ismét felvetette a magyar *úr* szó idetartozását, amelyet már Móor (1965: 139–41) is javasolt. Holopainen (2016b) ugyanakkor új etimológiát tételez fel az *úr* szóra: ósmagyar **suri* vagy **sura* < protoárja **Hsu-Hri-* > szanszkrit *sūri-* 'Opferherr'

⁶ Köszönjük Petri Kalliónak ezt az észrevételt.

(ld. EWAia II: 741). Az Aikio által rehabilitált etimológia se lehetetlen, de nehezen igazolható. Az *-o* szempontjából tulajdonképpen nem bír jelentőséggel, hogy a magyar *úr* szó ide tartozik-e, mert a magyar szavakban nem maradt semmi nyoma az alapnyelvi **-o*-nak.

Számi **čearō* > É *čearru* 'hegytető' (L–T)

← PII **črHa-s* (> szanszkrit *śira-*, avesztá *sarah-* 'Kopf' EWAia II: 638–9) vagy PIE **k_{erh}₂-ew-* 'Kopf' (Sammallahti 2001: 402; l. még Holopainen 2017a)

Sammallahti etimológiája eléggé meggyőző. Szerinte a számi szó vagy proto-indoeurópai, vagy protoárja jövevényszó: mind PIE **k*, mind PII **č* lehet a számi (**č* >) *č* forrása. A második szótagot Sammallahti nem kommentálja, de a PIE **-ew*-szekvenciáról elvileg elképzelhető, hogy labiális magánhangzót adna a számiban, bár itt protoszámi **-ōj* is elképzelhető lenne. Szemantikailag az árja 'fej' jelentésű szavak megfelelőbbek lennének, az ugyanabból a gyökből képzett 'szarv' jelentésű szavak kevésbé (az uráli **šarwi*, ahogy közismert, az ugyanide kapcsolódó árja **črwa-* 'szarv' szó átvétele). Sammallahti nem vette figyelembe, hogy árja magánhangzók a gyök nullfokát és a laringális okozta kései vokalizációt tükrözik (**rH* > iráni *ar*, indoárja *ir*); a számi vokalizmus korábbi **e*-re utal, amely talán inkább a PIE **e* szubsztitúciójának képzelhető el, az árja szavak nem **e*-re mennek vissza.

Észt *isu* 'Lust, Begierde', izsór, finn *isota* 'begehren, nach etwas verlangen' < **iso* '(ét)vágy'

← iráni **isa-* 'suchen, begehren' (< PII **iśā-*), vö. avesztá *išamna-* 'für sich suchend', *isaite* 'erstrebt' (Cheung 2007: 158; LIV: 260) (Koivulehto 2001a: 359–62)

Koivulehto szerint a szónak egy protoiráninál későbbi iráni nyelvből való átvételnek kell lennie, mert az *s* ebben a szóban proto-indoiráni **śā*-t tükröz (az avesztában és a legtöbb iráni nyelvben ebből a szekvenciából *s* lett). A finnségi *iha* 'vágy' Koivulehto szerint egy régebbi iráni átvétel ugyanabból a szóból. Az etimológia mind hangtani, mind szemantikai szempontból erős, de az *-o* nem tükrözhet semmilyen labiális magánhangzót az átdadó nyelvben.

**(j)iša-* ~ ? **(j)išo-* 'bőr' > fi. *iho* 'uaz', számi **esē* > É *assi* 'Aasseite von Häuten' (D–T), mordvin *jož*, *jožo*, mari *jüž-wüt* 'Lymphé', komi *ež*

← PI **ica-* vagy későbbi, avesztá típusú **iza-*, vö. avesztá *izaēna-* 'aus Leder, ledern' (Koivulehto 2001a: 369–71)

Ehhez az etimológiához sok probléma kapcsolódik. A második szótagi *o*-ról ugyanazt lehet mondani, mint az *arvo* szó kapcsán fentebb: nem tükrözheti az árja *o*-t, de elvileg lehet egy **a* > **o* helyettesítés eredménye. De amikor a balti finntól keletre és északra beszélt nyelvek adataira nézünk, rögtön észrevehetjük, hogy a labiális magánhangzó nem lehet régi, mert a számi *assi* nyilván **iša* típusú rekonstrukcióra utal. A mordvin és a mari alakok még több problémát okoznak, mert azok egyértelműen *j*-kezdetű alakra utalnak, a számi pedig nyilván *j*-nélküli, a komi *ež* ugyanígy. Ugyanezt a szabálytalanságot Bereczki (2013) is észreveszi, és szintén elutasítja az uráli szavak összetartozását. A mari szó talán nem is kapcsolódik ide egyáltalán (Holopainen–Metsäranta 2016). Ezen kívül a mordvin tömagánhangzó is szabálytalan. Mivel nem ismerjük pontosan az **-o* szavak mordvin képviselőjét, lehetne a labiális magánhangzót

is gondolni a szabálytalanság okának, de mivel egyébként is annyira sok szabálytalanság kötődik a példákhoz, célravezetőbb, ha inkább elutasítjuk e szavak közös rekonstrukcióját.

A szavak elvileg lehetnének párhuzamos jövevények az iránból – de magához az iráni etimológiához is több probléma kapcsolódik: semmiképpen sem magyarázza meg a mordvin és a mari *j*-t, és a szóbelseji magánhangzó szubsztitúciója nem megalapozott, mert az iráni **c* helyettesítése szóbelseji helyzetben **č*, amely a balti finnben *t* hanggá, és nem *h*-vá változna (l. Aikio 2014). Koivulehto lehetségesnek tartja azt is, hogy itt a későbbi iráni *z* az uráli **š*-sel lett helyettesítve, de példák hiányában ezt valószínűtlennek tartjuk.

A fentebb említett érvek miatt jobb elhagyni mind a labiális magánhangzó rekonstrukcióját a protouráli alapnyelvre, mind az iráni etimológiát.

Számi **kuotō-* > É *guohtut* 'eat (at the pasture)' (D–I) ← PII **kHād-* > OI *khād-*, *khādati* 'kauen, zerbeißen, essen, fressen, verzehren', *khāditā-* 'gegessen' (Koivulehto 2007: 254; lásd még Holopainen 2017a)

Koivulehto etimológiája minden szempontból hihető. A második szótaggal ugyanaz a helyzet, mint pl. az *arvo* szónál (ld. előbb): az átadó nyelvben nem lehetett labiális magánhangzó, de a számiban a labiális magánhangzó elsődlegesnek tűnik.

Számi **poacōj* > É *boazu* 'rénszarvas' (D–T), mari (keleti) *püčē*, (nyugati) *pučē*, udmurt *puzej* 'uaz' < PU **počaw* 'rénszarvas (?)'

← PI **pacu-* > avesza *pasu-*, *fšu-* 'háziállat', vö. OI *paśu-*, latin *pecū*, *pecus* 'Vieh', gót *faihu* (+ óészaki, óangol, ófelnémet, óalnémet) (EWAia II: 108–9) (Koivulehto 2007)

Koivulehto (2007) protoiráni etimológiát javasol, és a szó hangtani szempontból tényleg megfelel az általa javasolt szubsztitúciósabályoknak: PI **c* > PU **č*, így egy másik jövevényrétegbe tartozik, mint a PU **asora*. Az obi-ugor nyelvekben is megtalálható egy ugyanolyan jelentésű és hasonló szó, amelyet Honti **pečəy* alakra és Zhivlov (2006) **päčəy* alakra rekonstruál: Koivulehto szerint ez párhuzamos átvétel ugyanabból az iráni forrásból (külön átvételnek kell lennie, mert a magánhangzó nem egyeztethető össze a nyugatibb nyelvek adataival).

Az azonban érdekes, hogy mind a nyugatibb, mind az obi-ugor szó alakja magánhangzós képzőt tartalmaz, amely talán tükrözi a második szótagi iráni magánhangzót (talán az obi-ugor képző itt **w*-re megy vissza, ld. Sammallahti 1988: 510–1). A nyugati nyelvek közül főleg a számi megfelelő utal képzőre, a mari és az udmurt alakokat majdnem lehetetlen ilyen szempontból elemezni. Ha a **w* tényleg tükrözi a protoiráni **u*-t, ez megint egy ellenpélda lehetne arra, hogy *u* lehetett volna az árja **u* szubsztitúciója. Érdekes ugyanakkor, hogy az iráni genitívusz alakokban teljes fokú **-au* volt (vö. óavesza gen.sg. *pašəuš* (de Vaan 2003: 416), és ez már igen nagy mértékben hasonlít az uráli nyelvek utolsó szótagjára: ugyanerre a dologra hívta fel figyelmünket Hans Henrich Hock is 2016 szeptemberében.

Fi. *verso*, észt *võrse* 'Trieb, Sproß, Schößling', ige *versoa*, észt *võrsuda* (SSA s.v. *verso*)

← PII **valća- ~ *varća-* (? Pre-II **verćo-*) > OI *válsá-* 'Schössling, Trieb, Zweig', avesztá *varəsa-* 'Haar, Kopfhaar'; vagy < **wřkća-* > OI *vrksá-* 'tree', *varəsa-* 'a plant' (EWAia II: 526–7) (Parpola 1999: 201; ld. Holopainen 2017b)

Parpola két lehetséges indoiráni forrást javasol a finnségi szónak. Ha ez a szó „preindoiráni” jövevény, a finnségi **-o* elvileg tükrözhetné az átadó nyelv **o*-ját (mind a *válsá-*, mind a *vrksá-* utolsó szótagi vokalizmusa a PIE **-o* alakra vezethető vissza). Az észt *-e* itt nem tükrözheti a közfinn **e* magánhangzót, hanem képzőből ered. A szóban lehet közfinn **-o*-t rekonstruálni, de kérdéses, hogy ez a szó valóban indoiráni jövevény-e. Előindoiráni **verćo-* alakba **l* > **r* változást feltételezni azért kérdéses, mert a szanszkrit szóban az **l* megmaradt, és a későbbi proto-indoiráni alak a vokalizmusa miatt nem lenne megfelelő eredete a *verso* szónak. A **wřkća-* szóval ilyen gond nincsen, mivel proto-indoiráni alak szillabikus **r*-jének az uráli **er* egy lehetséges helyettesítője; az **-rkć-* kapcsolat pedig valószínűleg egyszerűbbé vált volna, és a *verso* alak így magyarázható. De mivel az **e-o* magánhangzó-kombináció nem található semmilyen közfinnél régebbi szóban, kérdéses, hogy ez a szó valóban olyan régi lehet-e, hogy pre-indoiráni vagy proto-indoiráni jövevényszóról beszéljünk, mely minden kétséget kizáróan már a közfinnél régebbi kontaktus eredménye.

Fi. **paksu* 'vastag'

← PI **badzu-* 'vastag, nagy' > avesztá *bəzuuant-* '?? dicht', vö. szanszkrit *báhu-* 'viel, reichlig, häufig, dicht...', görög *παχός* 'dick, dicht, gedrungen', hettita *panku-* 'gesamt' < PIE **bhŋgh-ú-* (EWAia II: 220–1) (Koivulehto 2001b: 256; ld. még Holopainen 2017b)

Ez az egyetlen árja jövevény, amelyben az átadó nyelv **-u*-ját láthatólag uráli **u* tükrözi. Szemantikailag az etimológia nem is lehetne megfelelőbb, de hangtanilag a réginek tűnő *u* és protoiráni affrikáta **dz* helyettesítése *ks* szekvenciával kételkedésre ad okot. Erre a *ks*-szubsztitúcióra Koivulehtónak egyéb példái is vannak, de ezen etimológiák egy részét számításon kívül kell hagyni (ld. Holopainen 2016a). Az *u* korai korszakolása ennek az etimológiának az alapján igazolhatónak tűnik, de azért szükségesnek látszanak még további kutatások is. Finnségi hangtan szempontjából a szónak nem kellene nagyon réginek lennie, de a kapcsolatok az irániai és a finnségiek között földrajzi okokból már néhány ezer éve nem lehetségesek.

4. Germán jövevényszavak

A finnségi nyelvek igen széles réteg régi germán jövevényszóval rendelkeznek, amely kb. 500 biztosnak és további 500 viszonylag biztosnak tekinthető esetből áll (LÄGLOS; Kallio 2015). Régi germán jövevényszavaknak azokat a szavakat tekintjük, amelyeket előgermán, protogermán vagy északi germán (óészaki) nyelvből vettek át a közfinnbe. A finnségi és a számi nyelvek látszólag közös ősgermán jövevényszavainak többsége valószínűleg különálló ősgermán kontaktusoknak, illetve a jövevényszavak protofinn és protoszámi közötti diffúziónak az eredményei (Aikio 2012b: 73–4).

Mivel a protogermánban több gyakori szótípus volt, amelyben 2. szótagi **ō* előfordult, feltehetjük, hogy ezeket a közfinnbe *o*-tövekként vették át, amelyeknek a

nagy száma később a finnségi *o*-tövek általánosabbá válására is hatással volt. Ugyanezt feltehetjük a 2. szótagi **u* kapcsán is, bár ez nem volt olyan gyakori a protogermánban, mint az **ō*.

A germán jövevényszavak második szótagi magánhangzói megfeleléseinek Hofstra (1985) szerint egy igen általános tendenciája az, hogy PG **-ō-* és **-ōn-* névszónak legtöbbször finnségi *o*-tő felel meg (PG **χelpō* 'Hilfe' → fi. *helppo* 'műhelos, leicht'), és ehhez hasonlóan a PG **-ō/-ōj-*igék gyakran finnségi *o*-tövekként fordulnak elő (PG **warō(ja)n-* → fi. *varoa* 'sich vor etwas vorsehen; schützen'). Előfordul azonban számos kivétel is. A mind a finnségi, mind a germán szóbokrokban feltűnő különböző képzővariánsok, ill. a különböző lehetséges forrásszavak is megnehezítik a magánhangzó-megfelelések egyértelmű összehasonlítását. Mivel a PG **a*-töveknek is sok jövevényszóban finnségi *o* felel meg, azt tételezzük fel, hogy egy jelentős része a mai finnségi *o*-töveknek eredetileg *A*-tőként átvett szavak származéka vagy változata, és ugyanez történhetett a PG **ō*-tövekből átvett szavakkal is. Statisztikailag azonban a finnségi *o*-töveknek jelentősen több lehetséges PG **-ō/-ōn-*megfelelői vannak, mint a finnségi *A*-töveknek, és ezért a kölcsönzések egy része eredetileg is finnségi *o*-val helyettesített PG **ō*-re utal (Kuokkala 2016; Sundberg 2001; vö. Palviainen 2004).

Hogyan magyarázható akkor, hogy a jövevényszavak részben finnségi **o*-t, részben **A*-t mutatnak a protogermán második szótagi **ō* megfelelőjeként? Már Setälä (1906: 23, 25, 45) és Karsten (1915: 118–29) is azt tételezték fel, hogy a magánhangzó a kölcsönzés korát mutatja: a finnségi nyelvekben *A*-tővel megjelenő szavakat annyira korán vették volna át, hogy az előgermán **ā* akkor még nem változott volna protogermán **ō*-vá. Koivulehto (1981: 175) pedig megjegyezte, hogy az (elő)közfinn legkorábbi szakaszaiban *o*-tövű szavak még nem léteztek, legalábbis produktív szóképzéstípusként nem, ezért a protogermán **ō*-szavakat valamilyen más tőtípushoz kellett igazítani. Eddig igazából semelyik magyarázatot sem cáfolták vagy erősítették meg független érvekkel; a magyarázatok sokszor csak arra utaltak, hogy a másodlagos származékok annyira elhomályosították a képet, hogy az eredeti viszonyok felfedezésére már nincs lehetőség (pl. Collinder 1932: 64). A következőkben azonban megmutatjuk, hogy a germán jövevényszavakból legalább négy hangtani kritérium alapján meg lehet különböztetni egy régebbi és egy újabb csoportot, amelyekben a PG **ō* átvett megfelelői szisztematikus képet alkotnak.

Kutatási anyagunk a finnségi nyelvek régi germán jövevényszavainak szótára (LÄGLOS), amelynek lexikális anyagát egy számítógéppel kezelhető táblázatban dolgoztuk fel. Az anyagból minden olyan LÄGLOS szerint biztos vagy valószínű jövevényszót kigyűjtöttünk, amelyben előfordul valamelyik a következő, a két időbeli réteget kifejező hanghelyettesítésből, és amelynek legalább egy lehetséges germán forrásszava 2. szótagi **ō*-t tartalmaz:

PG **st-* → PF **s-* / **t-*

PG **-Tj-* → PF **-cc-* / **-Cj-*

PG **s* → PF **š (> h)* / **s*

PG **ē (> *ā)* → PF **ä* / **ee* / **a(a)*

A LÄGLOS-t követve az anyagot úgy mutatjuk be, hogy a finnégi szavakat a kései közfinn alakjukban mutatjuk be, a germán szavakat pedig a (korai) protogermán alakjukban. Egyes szavakat azonban ezeknél hangtörténetileg korábbi vagy későbbi szakaszokban vehettek át; ezt szükség szerint meg fogjuk jegyezni a magyarázatokban. Minden egyes szó(bokor)nak felsoroljuk a LÄGLOS szerint releváns, erre az alapnyelvre visszavezethető származékváltozatait és a különböző feltételezett forrásszavakat. A kérdőjel arra utal, hogy a LÄGLOS szerint a germán eredeten kívül más etimológia is lehetséges. G/Ú jellel azokat a szavakat láttuk el, amelyek újabb skandináv vagy alnémet átvételek is lehetnek.

1. * <i>st-</i> → * <i>s-</i>
<i>sanka</i> ?← <i>stangō</i>
<i>sara</i> ← <i>starrō</i>
<i>sija</i> ← <i>stija-/stijō/stijōn-</i>

<i>soota</i> ← <i>stōda-/stōdō</i> | 2. * <i>st-</i> → * <i>t-</i>
<i>teura</i> ← <i>steurō/-a/-ijō ...</i>
<i>tupa</i> ← <i>stubōn/stuban</i>
<i>turva</i> ← <i>strūwō/trūwan-</i>
<i>tulppa</i> ← <i>stulpan/-ijō</i> G/Ú
<i>tanko</i> ← <i>stangō</i> |
|---|---|

A PG szóeleji **st*-kapcsolatot a legrégebbi jövevényszavakban PF **s*-szel és az újabbakban **t*-vel helyettesítették (Koivulehto 1979: 289). Az *e* kritérium alapján meghatározott régebbi réteg szavaiban a PG második szótagi **ō*-nak mindig PF **a* felel meg (**sanka* 'Henkel, Bügel',⁷ **sara* 'Riedgras; Rohrgras'; esetleg **sija* 'Platz, Raum; Spur' és **soota* '(Pferde)Herde', amelyeket egy germán **a*-töből is átvehettek). Az újabb réteg szavai között csak egy vitathatlanul PG **ō*-töből átvett szó fordul elő (**tanko*), és abban a tömagánhangzó PF **o*. Ennek a rétegnek az összes többi szavában a finnégi tömagánhangzó **a*, amit vagy alternatív PG **a*-töből való átvételnek tekinthetünk, vagy mégis régebbi átvételekről van szó. Az **a*-töből való átvétel valószínűbbnek tűnik, amennyiben a finnégi *a/o*-tömagánhangzókat a korai protogermán **ā* ill. PG **ō* minőség tükrözőjének tartjuk (ld. lent), hiszen a régebbi rétegnek a **soota* szavában az első szótagi **oo* már PG **ō*-t tükröz (és így nyilvánvalóan ezt is **a*-töből [**stōda-*] vették át).

1. * <i>-Tj-</i> → * <i>-cc-</i>
<i>malcca</i> ← <i>malđjō(n)-</i>
<i>vicca</i> ← <i>wiđjō(n)-</i> | 2. * <i>-Cj-</i> → * <i>-Cj-</i>
<i>viija</i> ← <i>wiđjō(n)-</i>
<i>ohja(s)</i> < <i>ošja(s)</i> ?← <i>ansjō</i>
<i>ahjo</i> < <i>ašjo</i> ← <i>asjōn-</i> |
|---|--|

Mivel a korai közfinn dentális obstruens + /j/ hangkapcsolatokkal nem rendelkezett, az ilyen mássalhangzó-torlódásokat a jövevényszavakban **ćć* (> **cc*) kettős affrikátával helyettesítették. A palatalizált dentális mássalhangzók depalatalizálódását követően pedig a dentális obstruens + /j/ hangkapcsolatok is lehetségesek lettek (Kallio 2012b: 230–1). A régebbi csoportba tartozó szavak között (**malcca* 'Melde', **vicca* 'Rute') megint csak finnégi **a*-tövek találhatók, az újabb csoportban pedig a PG **ō*-nak vagy a finnégi **a* (**viija* 'Kette', **ohja(s)* 'Zügel'), vagy az **o* (**ahjo* 'Esse') felel meg.

⁷ A finnégi *sanka* szónak Koivulehto egy másik, ősideurópai **kanku-*, **kanko-* forrást is javasolt (Koivulehto 1983: 114).

1. $*s \rightarrow *š > h$ <i>hätü</i> ← <i>sētō</i>   <i>lauha</i>² ← <i>lauxa-z/lauxō</i>   <i>/laus</i>^(j)<i>ōn-</i>   <i>ohja</i>(s) ?← <i>ansjō</i>
<p><i>ahjo</i> ← <i>asjōn-</i></p> <p><i>vihko</i> ← <i>wiskō/wiska-z</i></p>
<i>ahku</i> ← <i>askōn-/azgōn-</i> <i>huilu</i> ?← <i>swiglōn-</i> <i>reehu-</i> ?← <i>rēsō(ja)n-</i>	2. $*s \rightarrow *s$ [<i>kaista</i> ← <i>gaistō(n-)</i>] [<i>nasta</i> ← <i>nast</i>^(j)<i>ō</i>] [<i>kasa</i> ← <i>kasō</i> G/Ű] [<i>saha</i> ← <i>sagō</i> G/Ű] [<i>sola</i> ← <i>swalan-/swalō</i> G/Ű] [<i>koisa/koiso</i> ← <i>kwaisōn-</i> G/Ű] <i>saatto</i> ← <i>sētōn-</i> <i>saiho</i>² ← <i>saigwōn-</i> <i>sakko</i> ← <i>sakō</i> <i>usko</i> ← <i>wunskō/wunsa-z</i> <i>surko/surku</i> ← <i>s(w)urgō</i> <i>sai(p)pu/o-</i> ← <i>saip</i>^(j)<i>ōn-</i> <i>pursu-</i> ← <i>frus</i>^(ō)<i>(ja)n-</i>

A protogermán $*s$ -t a korai közfinnbe átvett jövevényyszavakban a közfinn $*š$ -sel helyettesítették, később pedig – amikor ez a fonéma az $*š > *h$ hangváltozás miatt eltűnt – az egyetlen megmaradt szibilánssal, az $*s$ -sel (Koivulehto 1979: 277–8). Ezen hangtani kritérium alapján meghatározott nyelvi anyagnak a régebbi rétege váltakozást mutat a második szótagi magánhangzó tekintetében: három szónak finnségi *A*-töve van (**hätä* 'Not; Bedrängnis', **lauha* 'Schmiele; Rispengras', **ohja*(s) 'Zügel'), kettőnek *o*-töve (**ahjo* 'Esse', **vihko* 'Bündel; Heft; Schrubber') és háromnak *u*-töve (**ahku* 'Aschenhaufen', **huilu* 'Flöte', **reehu-* 'zanken, toben'). Az újabb réteg pedig nyilvánvalóan csak labiális magánhangzós *o-* (és részben *u-*) tövekkel rendelkezik (**saatto* 'Heuschober', **saiho* 'Wasserader', **sakko* 'Geldstrafe', **usko* 'Glaube'; **surko*/**surku* 'Kummer; Mitleid', **sai(p)pu*/**sai(p)po-* 'Seife', **pursu-* 'sickern; schnauben'). Felületesen szemlélve úgy tűnhetne, hogy az újabb $*s \rightarrow *s$ rétegbe tartozó öt szóban finnségi *a*-tő felelne meg a PG $*ō$ -nak, de tulajdonképpen valószínűleg semelyikük sem tartozik bele ebbe a csoportba. Elsőként: a *kaista* (← PG **gaistō(n-)*) 'schmaler Streifen' és *nasta* (← PG **nast*^(j)*ō*) 'Stift; Beschlag' szóban az /s/ egy /st/ mássalhangzó-kapcsolat része, amelyben a PG /s/-t nyilván már akkor egy PF /s/-szel helyettesítették, amikor a rövid /s/-t hátsóbb képzésű PF /š/-sel helyettesítették. Lehetséges, hogy a protogermán /s/ kiejtése a /t/ előtt dentálisabb volt, mint más környezetekben, amivel Koivulehto (1984: 196) a szóeleji PG /st/-nek az PF /s/-szel való szubsztituálását is indokolta. Másodszor a *kasa* 'Haufen', *saha* 'Säge' és *sola* 'Paß, Enge; Gasse' szavak a LÄGLOS szerint is valószínűleg nem protogermán, hanem újabb, ósvédből származó kölcsönzések. A *koisa/koiso* 'Geschwür, Karies; Bittersüß' szintén skandináv eredetű lehet, és az *a*-tővű változata mindenesetre másodlagos, finnségi fejlődésnek tűnik, mert az észti *koisa-vits* ~ *kuisa-vits* 'Bittersüß' csak az északkeleti nyelvjárásban fordul elő (VMS), és ezért valószínűleg a finn *koiso* szóból vették át.

1. $*\bar{e} \rightarrow *ä$
<i>hätü</i> ← <i>sētō</i>
<i>väkü</i> ← <i>wēgō</i>	3. $(*\bar{e}) > *ā \rightarrow *a(a)$
<i>laho</i> ← <i>lēgō(n-)</i>
<i>kaalo</i> ← <i>skēlō</i>
<i>naalo</i> ? ← <i>nēplō</i> G/Ü
<i>raato</i> ← <i>brēdō/brēdan-</i>
<i>saatto</i> ← <i>sētōn-</i>
2. $*\bar{e} \rightarrow *ee$
<i>leeka</i> ← <i>lēgō(n-)</i>
<i>keela/o</i> ? ← <i>skēlō</i>
<i>leeko</i> ← <i>lēgō</i>
<i>reehu-</i> ? ← <i>rēsō(ja)n-</i>	

Aszerint is korrétegekbe oszthatók a jövevényszavak, hogy mi a protogermán $*\bar{e}$ -nek (\bar{e}^1) a megfelelője a finnségi szóban. Legrégebbinek azokat a jövevényszavakat tekinthetjük, amelyekben az $*\bar{a}$ az a finnségi magánhangzó, amely Koivulehto (1976: 263–4) szerint tükrözi a PG $*\bar{e}$ nyitott $[\bar{æ}]$ -kiejtésmódját ($*hätü$ 'Not; Bedrängnis', $*väkä$ 'Widerhaken'). A magánhangzó rövidsége az átvételi idő korai voltából adódik, mivel a korai közfinnben még nem jelentek meg hosszú magánhangzók A -tövekben, ill. talán még egyáltalán nem fordultak elő hosszú magánhangzók (vö. Aikio 2012a). A tőmagánhangzó ezekben a jövevényszavakban az illabiális $*ä$. A következő rétegben a PG $*\bar{e}$ -t helyettesíti a finnségi hosszú $*ee$. Ezekben a szavakban a második szótagi magánhangzó $*a \sim *o \sim *u$ között váltakozik ($*leeka$ 'Pfahl und Strick zum Anbinden des Viehs', $*keela/keelo$ 'kleines hölzernes Getreidemaß', $*leeko$ 'Moorholz; Lycopodium', $*reehu-$ 'zanken, toben'). A legfiatalabb rétegben a közfinn első szótagi magánhangzó $*aa$ ($*a$) egy olyan északnyugati germán szintű forrást tükröz, amelyben már megtörtént az $*\bar{e} > *ā$ változás. Azokban a szavakban a PG második szótagi $*ō$ -nak mindig finnségi $*o$ felel meg.

A négy fent említett hangtani kritérium alapján korrétegekbe osztott anyag mindegyik esetben hasonló időbeli változást mutat a PG második szótagi $*ō$ kölcsönzésekben előforduló megfelelőiben: a legrégebbi jövevényszavakban a finnségi tőmagánhangzó $*A$, az újabbakban pedig $*o$ (vagy néha $*u$). Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a forrásnyelvben megtörtént $*ā > *ō$ hangváltozást tükrözi. Attól függően, hogy melyik rétegekben fordul elő finnségi tőmagánhangzó-váltakozás és melyik rétegekben nem, azt állapíthatjuk meg, hogy az említett protogermán hangváltozás időben későbbi jelenség volt, mint a PG $*\bar{e}$ -nek közfinn $*ä$ -vel szubsztituálása és a közfinn mássalhangzók depalatalizációja előtti szubsztituálásmodell: PG $*-Tj-$ → PF $*-ćć-$. Másrészt pedig korábban történt meg, mint a közfinn $*š > *h$ és a jövevényszavakban tükröződő PG $*\bar{e}$ ($> *ā$) $> *ā$ hangváltozás. A szóeleji $*st$ szubsztituálásmodelljének a változása (PF $*s-$ vs. $*t-$) is a germán $*ā > *ō$ változás után történt meg a $*soota$ szó alapján, ami összehangban van Koivulehtónak (1979: 289) azzal a felfogásával, hogy a változások a (szóeleji) két szubsztitúciómoddlnél – PG $*s \rightarrow PF *š$ vs. $*s$ és PG $*st \rightarrow PF *s$ vs. $*t$ – függenek egymástól.

Az itt megfogalmazott kronológia a közfinn nyelv tekintetében megegyezik Kallio (2007) kronológiájával (depalatalizáció korai, $*š > *h$ kései változás) és nem támogatja a Heikkilä (2014: 97–101) kronológiai táblázatában nagyon késeinek (22.-nek) datált finnségi depalatalizációt: ezek szerint korábban történt meg, mint a közfinn $*č > *t$ és $*ti > *ci$ változás (vö. Kallio), valamint az északny. germán $*ē > *ā$ (Heikkilänél 11).

Az, hogy értelmezésünk szerint a változás a magánhangzó-helyettesítéseknél éppen a forrás- és nem a célnyelvben megtörtént változást tükröz, abból adódik, hogy a finnségi *o*-tövek már korábbi, más indoeurópai nyelvekből átvett szavakban is előfordulnak, illetve ugyanígy a PG **a* (< előgerm. **o*) szavakból átvett esetekben is. A LÄGLOS szerint elfogadható etimológiák esetében a következőkben a második szótagi PG **a*-nak egyértelműen a PF **o* felel meg:

**-a- → *-o-*

joukko ?← **jauk(i)ja-z/jauk(i)ja-*

juusto ← **justa-z*

ker(p)po/ker(p)pu ← *kerba(n)-*

lako ← *laga-*

lanko ← *ga-langa-z/bi-langa-z*

lato- ← *xlapan-*

lepo ?← *slēpa-z/xlewa-*

levo ← *xlewa-*

*lukko*² ← *sluka-/luka-*

lusto ?← *lusta*

mako ← *magan-*

meelo- ?← *mēl(i)jan-*

mooto ← *mōta-*

noro ?← *nōra-*

rikko- ← *brekan-*

rooko ?← *brōka-/brōka-z*

*saiho*¹/*saiho* ?← *saixa-z*

vanno ← *wax(w)n(i)jan-*

verkko ← *werkan-/werka-*

viro ?← *wira-z*

Esetleg újabb kölcsönzések (G/Ü):

kollo ← *kulna-z*

malto ← *malta-z/smalta-*

masto ← *masta-z*

melto ← *meltan-/smeltan-*

pankko ← *bankan-/banki-z*

veko/veku ?← *wega-z*

Ráadásul a finnségi **pelto* 'Acker' (← PG **felpa-/felpaz/felpiz/felđa-z/felpu-z*) szóban a forrásnyelvi 2. szótagi magánhangzó az **a* helyett **u* is lehetett. – Az anyagból látható, hogy ez a magánhangzó-megfelelés mind a hangtanilag régebbi (rövid magánhangzó vagy zárhang: **noro* 'Talsenke; Rinnsal', ? **lepo* 'Ruhe, Rast', **mooto* 'Form; Gesicht'), mind az újabb (-VVCC-hangszerkezet: **joukko* 'Gruppe', **juusto* 'Käse', **pankko* 'Ofenbank') szórétégekben előfordul. Ennek következtében a közfinn *o*-tő megléte ezekben a szavakban nem tekinthető jelzésnek arra, hogy a kölcsönzés ideje megelőzi az előgermán **o* > **a* változást, hanem talán csak abból adódik, hogy a protogermán /a/ kiejtése a rövid /o/ fonéma hiányából következően valamennyire *o*-színű lehetett (vö. a hasonló eseteket a balti jövevényszavaknál, lent). Ezek szerint mindenestre elég korán is előfordulhatott a finnségi második szótagi **o* a jövevényszavakban.

Végül az *u*-töveket tárgyaljuk. A mellékelt táblázatban azokat a jövevényszavakat soroljuk fel, amelyek forrásának protogermán 2. szótagi **u*-t tartalmazó alakot kell tekinteni, vagy azért, mert az a germán rekonstrukció szerint az egyetlen lehetőség, vagy azért, mert a közfinn magánhangzó alapján az a legvalószínűbb rekonstrukció.

*-u- → *-u-

aalu- ← *anxlu-z* G/Ú
airu- ← *airu-z*
antura ← *andūra-z/andran-* G/Ú
autukas ← *audāga-z/auduga-z*
hakkula ← *xakula-z* G/Ú
hattu ← *xattu-z* G/Ú
hapukka(s) ← *xabuka-z*
kakkula ← *skakula-z* G/Ú
kinu ← *kenw-/kenu-/kennu-* G/Ú
metu ? ← *među-z*
olut ? ← *aluþ-*
paanu ← *spēnu-z* G/Ú
palkku(s) ← *balku-z*
rupuli ? ← *skrubula-*
satula ← *sađula-z*
soortu ? ← *swardu-z/swardō* G/Ú
tanhu- ← *tanxu-/tanxw(i)ja-/tanxwō*
vanttus ← *wantu-z*

*-u- → *-o-

keno ← *kenw-/kenu-/kennu-*
rehto ← *wrexti-z/wrextu-z*
uros ← *ūru-z/ūran-*

*-u- → *-a- ?

hartas ← *xarđu-z*
peena ← *spēnu-z*
pihatto ? ← *fexu*
viita ← *wiđu-z*

*-u- → *-es/*-eš/*-ek ?

keltes/keltek/kelteh ? ← *skeldu-z*

*-u- → *-i-

sapilas ← *stapula-z*

A PG **u* → PF **u* szubsztitúció messzemenően a leggyakoribb, és az első szótagi magánhangzó alapján már az esetleg előgermán eredetű *olut* 'Bier' szóban is előfordul, csakúgy, mint a hangtani viszonyok tekintetében újabb jövevényszavakban. Három szó a közfinn **o-t* tartalmazza (**keno* 'rückwärts geneigt', **rehto* 'Umzäunung, Netzreihe', **uros* 'männliches Tier; erwachsener Mann'); ezt elvileg egy régebbi szubsztitúció-modellnek lehetne értelmezni, habár feltehetjük azt a kérdést, milyen az *e-o* magánhangzó-kombinációnak a viszonya a magánhangzó-harmóniával. A négy szóban előforduló PG **u* ~ PF **a* magánhangzó-megfelelés nyilván egy átvételkori morfológiai szubsztitúciót vagy szuffixumváltást igényel (vagy esetleg egy eltűnt más tövű forrásalakot), mert a forrás- és célszavak végződésai nem egyeztethetők össze (**pihatto* 'Viehstall'), vagy a hangviszonyok nem engednek feltenni egy korai átvételt archaikus hangszubsztitúcióval (**hartas* 'eifrig; andächtig; streng; gefühlvoll', **peena* '(Quer)leiste', **viita* 'dichter, junger Wald'). Morfológiai szubsztitúció biztosan a **keltes/keltek/kelteh* 'Scheibe' szóban is történt, éppúgy, mint sok más közfinn **-es*, **-eš*, **-ek* vagy **-eta* végződést tartalmazó kölcsönzésben is.⁸ Végül a **sapilas* 'Stangenpaar; Gestell; Hebel' szó esetében a háromszótagú szóban a második szótagi **u-t* egy **i* illabiális magánhangzóval helyettesítették, ami a balti eredetű szavaknál egy általános modell, és arra utal, hogy ez azoknál a három szótagú szavaknál régebbi átvétel, amelyekben a PG **u-t* PF **u*-val helyettesítették.

⁸ A többi ilyen végződésű szó, amelynek a germán forrásalakja *-u*-tövé is lehetett: **vareh* 'Grabruine; Steinhafen' (← **waru-z/warō/warōn-*), **karketa/karkeh/karkek* 'grob, hart' (← **xar(u)ga-z/xargu-z*), **koleta* 'kühl; rauh' (← **kōlu-z/kōlīja-z*), **anketa/ankeh* 'traurig, bedrängt' (← **ang(w)u-z/ang(w)ja-z/angwa-z/angez/angaz/angra-z*), **naveta/navakka* 'fest, streng' (← **snawwīja-z/snawwa-z/snawwu-z*).

5. Balti jövevényszavak

A közfinn korból származó balti jövevényszavak száma a finnugri nyelvekben kb. 250–400 (vö. Junttila 2015: 254–5). E szavak kb. tizedének van megfelelője a számi nyelvekben, és a számiban még néhány, ugyanolyan korú réteghez tartozó jövevényszó található, amelynek nincs megfelelője a finnugri nyelvekben. Ugyanakkor azok is valószínűleg a finnugri alapsnyelven keresztül kerülhettek a számiba (Aikio 2006: 40 és 2012: 70–6; Kallio 2009: 34; Junttila 2015: 232–3). A mordvin nyelvek néhány tíz balti jövevényszavának többsége a mordvin saját, későbbi balti kapcsolataiból ered, és semelyik se vezethető vissza feltétlenül a finnugri, számi és mordvin nyelvek köztes alapsnyelvére (Grünthal 2012). Még keletebbre, a mariban és a permi nyelvekben található régi balti jövevényszavakat valószínűleg a közfinnen vagy a protomordvinon keresztül vették át (Saarikivi 2007: 327; Junttila 2015: 234–5).

A balti jövevényszavak ugyanabból a középső közfinn korból származnak, mint a protogermán jövevényszavak. Mind a két átdó nyelvben ugyanaz a nagy főnévkategória (deklináció) található, a proto-indoeurópai **-eh₂-nőneműek*, amelyeknek az utótagja a finnugri nyelvekbe került átvételekben vagy *A*-ként, vagy *o*-ként szerepel. A kései proto-indoeurópaiban az *eh₂*-végződés már *ā*-ként szerepelt, és mind a protogermánban, mind a balti jövevényszavak (legalábbis a legkésőbbi balti jövevényszavak) átdó nyelvében *ō*-vá vált. A protobaltiban ez a fonéma még *ā* volt. Az indoeurópai alapsnyelv mozgó hangsúlya a protogermánban első szótagira változott, a protobaltiban viszont mozgóként öröklődött. Az *ā*-feminíniumok egy részében a hangsúly az utótagon van, egy esetekben pedig a tövön. Ezért Nieminen (1934) azt gondolta, hogy a balti átdó nyelvben a hangsúlytalan **ō* (< PB **ā*) a szóvégi pozícióban **a*-vá rövidült volna, és a hangsúly már ezelőtt a hosszú ereszkedő (éles) utótagból a hosszú első szótagba mozdult (de a rövid első szótagba nem; a protobalti első szótag csak akkor lehet hosszú, ha hosszú magánhangzót, diftongust vagy kvázi-diftongust tartalmaz). Az átdó nyelvnek ezt a rövidült hangsúlytalan magánhangzóját a finnugri *A* tükrözi, a hosszú hangsúlyos magánhangzót pedig az *o*.

A lenti táblázatban Nieminen hipotézise szerinti átdó alakok alapján ábrázoljuk a kései közfinn alakjában valamennyi finnugri szót, amely a mai felfogás szerint balti *ā*-nőneműekből való átvétel.

1. rövid első szótagú utótaghangsúlyosak <i>kupo</i> ← <i>gubō</i> < <i>gubā</i> <i>rako</i> ← <i>spragō</i> < <i>spragā</i> [<i>salo</i> ← <i>salō</i> < <i>salā</i>] <i>vako</i> ← <i>vagō</i> < <i>vagā</i>	2. hosszú első szótagú utótaghangsúlyosak <i>ansa</i> ← <i>añsa</i> < <i>ansā</i> <i>halla</i> ← <i>šālña</i> < <i>šalnā</i> <i>heima</i> ← <i>šeīma</i> < <i>šeimā</i> <i>härmä</i> ← <i>šarña</i> < <i>šarmā</i> <i>karna</i> ← <i>karña</i> < <i>karnā</i> <i>kelta</i> ← <i>gelña</i> < <i>geltā</i>

loja ? ← PB *lajǎ*
tapa ? ← PB *dabǎ*

lasta ← *lǎpsta* < *lǎpstǎ*
mǎrkǎ ← *merǎka* < *merkǎ*
parta ? ← *barǎzda* < *barzdǎ*
pouta ← *spaũda* < *spaudǎ*
raika ← *reĩka* < *reikǎ*
reuna ← *breũna* < *breunǎ*
rǎntǎ ? ← *drēngta* < *drengtǎ*
sunta ← *suĩta* < *suntǎ*

3. rövid első szótagú tőhangsúlyosak
upa ? ← *pũpa* < *pũpǎ*

lojo ← PB *šlǎjǎ*
putro ← PB *pũtrǎ*

4. hosszú első szótagú tőhangsúlyosak
Koiva ← *Gǎuja* < *Gǎujǎ*
lava ← *lǎva* < *lǎvǎ*
leuka ← *kléuka* < *kléukǎ* t. *kleũkǎ*
looma ← *lǎma* < *lǎmǎ*
ranta ? ← *kranta* < *krántǎ* t. *kraĩtǎ*
routa ← *grǎuda* < *grǎudǎ* t. *graũdǎ*
talpa ← *dǎlba* < *dǎlbǎ*
tuura ← *dũra* < *dũrǎ*
villa ← *vĩlna* < *vĩlnǎ*
vinka ? ← *dvĩnga* < *dvĩngǎ*

vagy 1. vagy 3.

hako ← PB *žagǎ* v. *žǎgǎ*
kulo ? ← PB *kulǎ* v. *kũlǎ*
lahto ← PB *slastǎ* v. *slǎstǎ*
palo ← PB *balǎ* v. *bǎlǎ*

hehvo/a ← PB *ešvǎ* v. *èšvǎ*
malo/a ← PB *malǎ* v. *mǎlǎ*
vapso/a ← PB *vapsǎ* v. *vǎpsǎ*
hihna ← PB *šikšnǎ* v. *šikšnǎ*
kokta ? ← PB *kaktǎ* v. *kǎktǎ*
napa ? ← PB *nabǎ* v. *nǎbǎ*
takla ← PB *daglǎ* v. *dǎglǎ*

vagy 2. vagy 4.

luuta ← *šlǒta* < *šlǒtǎ* v. *šlǒtǎ*
malka ← *mǎlka* < *malkǎ* v. *mǎlkǎ*
näivǎ ← *neiva* < *neivǎ* v. *néivǎ*
ola ? ← *ōla* < *ōlǎ* v. *ōlǎ*
pauna ← *pǎuna* < *paunǎ* v. *paunǎ*
saina ← *séina* < *seinǎ* v. *séinǎ*
sooja ? ← *stǎja* < *stǎjǎ* v. *stǎjǎ*
terva ← *derva* < *dervǎ* v. *dervǎ*
Vakja ? ← *Vǎkja* < *Vǎkjǎ* v. *Vǎkjǎ*
voota ← *ǎda* < *ǎdǎ* v. *ǎdǎ*
hanko/a ← PB *šankǎ* v. *šankǎ*

vooro ? ← PB *vǎrǎ* v. *vǎrǎ*

A probléma a Nieminen-féle hipotézisben a biztos megfelelés hiánya a rövid első szótagú, tőhangsúlyos szavak csoportjában. Ezekben finnségi -A lenne várható, mert már a protobaltiban a hangsúlytalan végződés természetesen rövidült volna az átadó nyelvben, ha a protobalti korszak után hangsúlytalanává vált utótag is rövidült volna. A rövid első szótagú szavak protobalti hangsúlyviszonyai meghatározásához szükséges, hogy a szónak legyen megfelelője vagy a litvánban vagy a szláv nyelvekben. A finn *napa*

'Nabel' és *taula* 'Zunder' < PF **takla* szavak forrásának csak a lettben van megfelelője (*naba*, *dagla* 'uaz'). A *hihna* 'Riemen' és *kohta* 'Stelle' forrásainak (litván *šikšna* 'uaz', *kakta* 'Stirn') a litván nyelvjárásokban mind tö-, mind utótaghangsúlyos alakra utaló megfelelői vannak. Az észti *uba* 'Bohne' pedig a várt szókezdő magánhangzó miatt egy kicsit bizonytalan etimológia. A rövid első szótagú balti forrásalakokra visszavezethető szavak közül csak a finn *lojo* 'Reiseschlitten' és *puuro* 'Brei' < PF **putro* utalnak biztosan a protobalti töhangsúlyos alakokra. De Nieminen hipotéziséhez illő közfinn **putra-* alaknak nyoma sincs. Ezért a protobalti hangsúly és a jövevényszavak második szótagi vokalizmusa között nemigen található elegendő korreláció.

A protobalti hosszú szótag hatására a jövevényszavakban a második szótagban *A* indukálódott. Csak két kivétel van, a finn *hanko* 'Heugabel' és a *vuoro* 'Reihenfolge' (< PF **vooro*). Az elsővel ugyanakkor mégis derivációs kapcsolatban áll a finn *hanka* 'Hängehaken, Rudernagel', és Linde (1994) inkább csak a disztribúciós elvek miatt tartotta a *hanka* szót a *hanko*-ból való elvonásnak, amikor a szó balti eredetét felvetette. Ez valóban nem szükséges, mert a forrás litván megfelelője (*atšanka* 'Widerhaken') szemantikailag közel áll mind a két finn szóhoz. A *vuoro* szónak pedig skandináv etimológiát is javasoltak. Ha ezt elfogadjuk, a PB $\bar{a} \rightarrow$ PF $-A$ fejlődést lehetne a hosszú első szótag utáni pozícióban kivétel nélkülinek tartani. A magyarázatot valószínűleg a balti adatokban lehet megtalálni, ahogy Nieminen is gondolta, mert a finnnségi nyelvek germán jövevényszavai alapján a második szótagi $-o$ se rövid, se hosszú magánhangzó után nem lett gyakoribb. Amúgy nem a közfinn, hanem pont a balti szó első szótagi hosszúsága meghatározó: a **lava* 'Schwitzbank; Pritsche' és az **ola* 'Feuerstein' a -végződésüként, és legalábbis a **lahto* 'Vogelschlinge' és a **putro* 'Brei' o -végződésüként lett átvéve.

A rövid első szótagú \bar{a} -feminíniumokból átvett o -tövé szavak valószínűleg későbbiek, mint az A -tövék. Erre utal mind a végződés protobalti \bar{a} alakja, mind a fentebb a germán jövevényszavak kapcsán említett dolog, hogy o -tövek gyakoribbak lettek a későbbi jövevényszórétegekben. Éppen ez a rövid első szótag utáni balti \bar{a} elkezdett valamikor a protofinnek fülében o színezetűnek hangzani, aminek hátterében bizonyosan az átadó nyelv hangtani fejlődése van, de az o párhuzamos gyakorivá válása a germán jövevényszavakban arra is utal, hogy divatos végződésről volt szó, és szívesen használták a jövevényszavakban.

Egyes disztribúciós elvek alapján lehetséges az A - és o - megfelelések kronológiájából is következtetéseket levonni. Ez ugyanakkor nem érinti a finnnségi és számi nyelveknél keletibb uráli nyelvek balti eredetű szavait, hiszen Grünthal (2012: 310–1 és 318) szerint a mordvin megfelelői a **malo* ~ *mala* 'Rand; Ufer' (erza moksa **mala-* 'Nähe') és **hihna* (erza (*k*)šna, moksa šna 'Riemen') szavaknak külön átvételek a baltiból, és az utóbbi szó esetleges megfelelője a mariban (*šūštō*) lehet, hogy egyéb eredetű.

Létezik számi megfelelője mind a **takla* (északi számi *duovli*) szónak, mind a **malo* ~ *mala* (lulei számi *muolo-*) és **salo* (száÉ *suolu* 'Insel') szavaknak. De ez csak arra bizonyíték, hogy az A -megfelelés abból a korból származik, amikor a balti jövevényszavakat a középső közfinnen keresztül a földrajzilag közeli elő-protoszámi nyelvre szinte azonnal átvették. A **mala-* tö illabiális alakjai megmaradtak mind az észti, mind a teri számban, úgyhogy a labiális alakokat könnyen lehet az illabiális alakból képzett szavakként magyarázni (Kuokkala 2017). A **salo* szó másfajta magyarázatot igényel: úgy tűnik, hogy egyáltalán nem balti jövevényszó.

Az északi számi *suolu* 'Insel' szót a protoszámba **suolōj* alakban kell rekonstruálni (néhány egyéb számi nyelvben megmaradt a *-j*, vö. Korhonen 1981: 198). A protoszámi nominális *-ōj* végződés a feltételezett számi-finnségi alapnyelvi főnév utolsó magánhangzójából és az ahhoz kapcsolódó, a magánhangzót labializáló képzőből fejlődött, amelyet a számi-finnségi alapnyelvre általában *-w*-ként rekonstruálnak. Ugyanilyen képzővel képzett főnevek a finnben *o-*, *u-* és *y-* végződésűek (*-o* < *Aw*; *-u/-y* < *-ew*). Az elő-protoszámba, amely a közfinn balti jövevényszavaival, így a középső közfinn is egykorú, így vagy **saloj*, vagy az ezt megelőző **salVw* alakot kell rekonstruálni. De semelyik alak sem felel meg a **salo* (> fi. *salo* 'große Insel; ausgedehntes Waldgebiet') alaknak, ha a középső közfinnen keresztül átkerült balti jövevényszóról van szó. Az sem valószínű, hogy a számi szó ilyen jövevényszóból képzett lenne. Valószínűsíthető, hogy mind a finnségi, mind a számi szó (protoszámi-finnségi) **salaw* alakra vezethető vissza.

Ezek alapján a szó balti eredete nem hihető. Az interpretációnkat támogatja, hogy a litván (*sala*) és a lett (*sala*) szónak (< PB **salā*) nincsenek megfelelői az indoeurópai rokon nyelvekben. Saarikivi (2004: 204) már javasolta korábban, hogy a finn *salo*, száÉ *suolu* és a litván, lett *sala* mind lehet külön-külön szubsztrátumi átvétel egy régebben Észak-Európában beszélt, de már eltűnt ősi nyelvből. A számi alakok rekonstrukciója megerősíti Saarikivi hipotézisét. Ha a keleti balti, finnségi és számi nyelvek szavai közül mindegyik ugyanabból a forrásból származik, az átvételt a leghihetőbb a korai protofinn időszakra datálni. Ebben az esetben a szó a korai protofinnbe **salaw*, az elő-baltiba **salā* alakban került át. Ha a korai közfinnre labiális magánhangzót tartalmazó **salow* alakot rekonstruálnánk, meg kellene magyaráznunk, hogy a baltiban miért nincs meg a megfelelő alak (előbalti ***salo*- > litván ***salas*, lett ***sals*).

A protobalti *ā*-nőneműekből négy három szótagú szó is át lett véve. Mindegyik *o*-végződésű a finnben: *angervo* 'Spierstrauch' ← B **angervā*, *ativo* 'Familienfeier; Verwandte' ← PB **ateivā*, *lapio* 'Spaten' ← PB *lāpetā*, *nukero* 'Steißbein' ← PB *nugarā*. Ugyanakkor mindegyikben ugyanaz a kései képző található, és az egyéb finnségi nyelvek alapján ezekbe a szavakba nem kell közfinn *o*-tövet rekonstruálni.

Egyes *o*-végződésű finnségi szavakat balti *a*- hímnevű vagy semleges nevű főnevekkel is összekapcsoltak, amelyek indoeurópai tematikus *o*-tövekből fejlődtek. Ezek a finn *kouko* 'Gespenst; Raubtier; Laus', *lahto* 'Vogelschlinge', *laito* 'flach, seicht (Wasser)', *ruoko* 'Halm; Schilf', *saparo* '(kurzer) Schwanz', *tarmo* 'Tatkraft', *vaivero* 'einer Zwergstrauch', *Viro* '(Nordost-)Estland' és észti *põrm* (: *-u*) 'Staub' szavak; ezeken kívül a balti *ja*-tövekhez kapcsolták a finn *lielo* 'Bekassine', észti *kail* (: *-u*) 'Porst' és délszti *kõno* 'Kletterstrick des Waldimkers' szavakat. Elvileg e szavak *o*-ja a protobalti *a*-t képviselheti ugyanúgy, ahogy az első szótagi *o* néhány balti jövevényszóban az *a*-t képviseli, pl. finn *lohi*, száÉ *luossa* 'Lachs' ← PB **laši*. A legtöbb szóban a protobalti *a* *a*-ként tükröződik a finnségi nyelvekben mind az első, mind a nem első szótagban is. A megfelelés kettőségének az oka a rövid *a* és *o* fonematikus oppozíciójának hiánya a protobalti nyelvben (vö. Kallio 2008: 270).

A legtöbb *o*-végződésű szóról be lehet bizonyítani, hogy azok eredetileg képzések (**-a-j* > **-oj* > *-o*). Csak a *lahto*, a *ruoko* és a délszti *kõno* szó esetében nincs bizonyíték korábbi képző meglétére, de ennek ellenére ezeket se lehet feltétlenül a balti *a*-tövek tükrözőinek tartani. A *lahto* már a feljebb lévő táblázatban is meg van említve, hiszen Nieminen (1934: 27–9) a szót a balti *ā*-töből vezeti le. A *ruoko* szó lehetséges forrásának

egyetlen megfelelője az óporosz *drogis*, amely *-is* végződésének eredete a protobalti *-as*, *-jas* v. *-is* lehet. A *kōno* pedig egy hapax legomenon, amelynek bizonyító erejét nem szabad túlértékelni. A protobalti *a*-tövek bizonyított *o*-végződésű szubsztitúcióinak hiánya mégse elegendő érv a közfinn *-o* ellen, mert annak megfelelő szubsztitúciót ugyanolyan korú germán jövevényrétegben (**noro*, **lepo*, **mooto*) is fellelhetünk, sőt, a régebbi árja jövevényekben is (**arvo*, **verso*).

A protobalti *u*-tűvő főnevekből való átvételek a finn *panu* 'Feuer', *pelu* 'Spreu' és talán *metu* 'Honigseim', eredetileg mindegyik semlegesnemű. A megfelelés egysége az azt mutatja, hogy a közfinn második szótagi *u* legalább a balti átvételek korában már létezett. A szóbelseji helyzetben az *u* ugyanakkor fiatalabbnak tűnik: a balti második szótagi *u*-t illabiális magánhangzóval helyettesítették a három szótagú jövevénytiszavakban: fi. *ankerias* 'Aal' (vö. litván *ungurys*), *kypärä* 'Helm' (vö. litván *kepurė*) és *perkele* 'Teufel' (vö. litván *perkūnas*).

Az *olut* 'Bier' szót ma inkább germán, mint balti eredetűnek szokás tartani, mert az eredeti, egyes ragozási esetekben használt tőhöz tartozó *t*-toldalék az óangol megfelelőben (*e*)*alu*, sg. gen. (*e*)*aloð* < PIE **olu-t* még látható, de a baltoszláv nyelvekben eltűnt. A szó az első szótagi *o* miatt előgermán átvételnek tűnik (vö. Bjorvand–Lindeman 2007: 1360). Bár a protogermán *a* és *o* fonemikus oppozíciója hiányában a PG *a* az első szótagban is néha PF *o*-ként tükröződik, ez a szubsztitúció nyilván csak egy labiális más-salhangzó melletti vagy *n* előtti *a* esetén történhetett meg (pl. **soini* 'Waffenträger' ← **swaina-z*, **joukko* 'Gruppe' ? ← **jauk̑ja-*, **o(n)cca* 'Stirn; Ende' ? ← **an̑ja-*). Elméletileg a PG **alup* szóban az első szótagi *a*-t a második szótagi *u* is labializálhatta, de párhuzamos eset ilyen fejlődésről nincs, az átvételekben a PG **u* előtti **a*-t mindig PF *a*-val helyettesítették.

6. Végkövetkeztetések

Aikio (2015: 37–9) feltette, hogy a nem első szótagi **o* már a protouráliiban létezett, és Kuokkala (2017) legalább proto-finno-számi vagy nyugat-uráli (proto-finno-számi-mordvin) korúnak tartja. Mind a két kutató ötletét az *o* korai datálásáról a nyelvcsaládon belüli hangmegfelelésekre alapozza. Jelen kutatásunk eredményei nem cáfolják a második szótagi *o* létezését az uráli alapnyelvben. A jövevénytiszavak vokalizmusa azonban egyedül nem elegendő bizonyíték az *o* korai datálására.

A legrégebbi lehetséges *o*-szavak az árja eredetű **asora* (erza *azor*; udmurt *uzir*, komi *ozir*, manyisi *ātər*), *arvo*, **iso-* (fi. *isota*) és esetleg *verso*, amelyek közül csak az először említett szóban vezethető vissza az *o* egy átdadó nyelv labiális magánhangzójára; a többi példában az *o* az árja *a*-t tükrözi, amelyet *o*-hoz hasonlóan ejthettek. A közfinn nyelv germán és balti jövevénytiszavaiban pedig sok biztos példa van az utolsó szótag *o*-jára. Ezeknek egy részében az *o* szintén az átdadó nyelv *a* hangját helyettesíti, mert a rövid *a* és *o* közötti oppozíció hiányzott mind a protoárjából, mind pedig a protogermánból és a protobaltiból.

Mégis vannak olyan esetek is, ahol a proto-indoeurópai vagy előárja **-o*-t illabiális uráli magánhangzóval helyettesítették. Ilyenek legalább a következő régi indoeurópai jövevénytiszavak: előárja **kekro-* 'kerék' → PU **kekrä* > száÉ *geavri* és PIE **mbhro-* 'eső' → PU **üprä* ~ **iprä* > száÉ *arvi* 'uaz' (Koivulehto 2001b: 246, 249). Hangtani okok miatt az átdadó alakok nem lehettek a későbbi protoárja *a*-s alakok (**čakra-* és

**abhra-*). Mivel e szavak csak a számiban találhatók, kérdéses, hogy ezek alapján mennyire biztos következtéseket lehet levonni. Kevésbé biztos megfelelés a PIE **ǵhalgho-* → PU **šjilka(w)*, mert az átdó szó lehetett a (-*eh*² >) *ā*-femininum **ǵhalghā* is. A PIE **londho-* → PU **lamti/lanti* > fi. *lansi* 'alföld', komi, udmurt *lud* 'mező' (Koivulehto 2001b: 241) pedig valószínűleg nem helyes etimológia, mert Aikio (2015) újabb magánhangzó-elmélete alapján rekonstruált uráli alaknak az indoeurópai **londho-* aligha lehet az eredetije.

Aikio és Kuokkala hipotézisének elfogadása annak feltevésére kényszerít, hogy a finnégi nyelvek germán jövevényszavainak nagy részét azelőtt vették át, mielőtt a pregermán *ā* a protogermán *ō*-vá változott volna. Ezekben a jövevényszavakban ezt a magánhangzót a finnégi második szótagi *A* képviseli, az általunk ennél későbbinek bizonyított protogermán jövevényszavakban pedig ennek közfinn második szótagi *o* felel meg. Eddig általában elfogadott volt Kallio (2015: 29) óvatosabb interpretációja, amely szerint *A*-végződésű átvételeket nem lehet teljes biztonsággal előgermánoknak tartani. De ez az interpretáció egyértelműen függ a közfinn második szótagi *o* datálásától.

A közfinn balti jövevényszavainak egy részét is az átdó nyelvben történt hasonló magánhangzó-változás után vették át, de ez a nyelvi állapot a protobaltinál későbbi, és a jövevényszavakat leszámítva nyom nélkül eltűnt (Kallio 2008). Ennek a nyelvnek az *ā* > *ō* hangváltozását csak szóvégi pozícióban, rövid első szótag utáni második szótagban lehet észrevenni, mert a változás előtt átvett szavakban ebben a pozícióban a protofinn *A* található, a változás utáni szavakban viszont *o*. Kutatásunk elutasítja a fi. *salu* ~ száÉ *suolu* szó balti eredetét teljesen függetlenül a második szótagi *o* korától: ez valószínűleg átvétel egy kihalt ősi nyelvből.

A második szótagi *u*-t a régi jövevényszavak alapján pontosabban lehet datálni. A legrégebbi *u*-jövevényszavak az árja (iráni) eredetű fi. *paksu* és (elő)germán *olut*. Csak kicsit későbbi *u*-s szavak a balti eredetű fi. *panu* és *pelu*, valamint a germán eredetű fi. *airut* és vagy balti vagy germán eredetű fi. *metu*, bár az utóbbi két szónak a korát nehezebb datálni (későbbi germán átvételek is lehetnek). A közfinn balti jövevényszavaiban az átdó nyelv szóvégi *u*-jának mindig a finnégi *u* felel meg. Az iráni **počaw* szóban a szóvégi *-*aw* valószínűleg nem a nominatív **pacu* *u*-ját képviseli, hanem az *-*aw*-ablautfokot.

Szóbelseji helyzetben az *u* ugyanakkor fiatalabb. A fi. *ankerias*, *kypärä* és *perkele* balti jövevényszavakban és a fi. *aika* (< középső közfinn **ajeka*) és *sapilas* germán jövevényszavakban az átdó nyelv *u*-ját az átvéto nyelv illabiális palatális magánhangzója helyettesíti. Az *u* se vezethető vissza a protouráli legrégebbi szakaszára, mert a proto-indoeurópai és előárja jövevényszavakban az átdó alak *u*-jának sokszor *i* felel meg: pl. PIE **sHinu* → PU **šini* (Koivulehto (1999: 210), előárja **medhu* → PU **meti*.

Rövidítések

B	balti
fi.	finn
G/Ú	vagy protogermán vagy újabb skandináv/német jövevényszó
OI	óind (szanszkrit)

PB	protobalti
PF	közfinn
PG	protogermán
PI	protoiráni
PIE	proto-indoeurópai
PII	proto-indoiráni
PU	protouráli
(szá)É	északi számi
(szá)D	dél számi
(szá)I	inari számi
(szá)L	lulei számi
(szá)P	pitei számi
(szá)T	teri számi

Hivatkozások

- Aikio, Ante 2004: An essay on substrate studies and the origin of Saami, in Irma Hyvärinen – Petri Kallio – Jarmo Korhonen szerk.: *Etymologie, Entlehnungen und Entwicklungen: Festschrift für Jorma Koivulehto zum 70. Geburtstag* (Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki 63.), Helsinki, 5–34.
- Aikio, Ante 2006: On Germanic-Saami contacts and Saami prehistory, *SUSA* 91, 9–55.
- Aikio, Ante 2009: *Saami loanwords in Finnish and Karelian*, Doctoral dissertation, Oulu.
- Aikio 2012a = Luobbal Sámmol Sámmol Ánte (Ante Aikio): On Finnic long vowels, Samoyed vowel sequences, and Proto-Uralic *x, in Tiina Hyytiäinen et al. szerk.: *Per Urales ad Orientem: Iter polyphonicum multilinguae. Festschrift tillägnad Juha Janhunen på hans sextioårsdag den 12 februari 2012* (SUST 264.), Helsinki, 227–50.
- Aikio 2012b = Luobbal Sámmol Sámmol Ánte (Ante Aikio): An Essay in Saami ethnolinguistic prehistory, in Riho Grünthal – Petri Kallio szerk.: *A linguistic map of prehistoric Northern Europe* (SUST 266.), Helsinki, 63–117.
- Aikio 2013 = Luobbal Sámmol Sámmol Ánte (Ante Aikio): Uralilaisen kantakielen vokaalistosta, esitelmä Aulis J. Joen ja Erkki Itkosen juhlaseminaarissa 19.4.2013, Handout
- Aikio 2014 = Luobbal Sámmol Sámmol Ánte (Ante Aikio): On the reconstruction of Proto-Mari vocalism, *Journal of Language Relationship* 11, 125–57.
- Aikio, Ante 2015: The Finnic ‘secondary *e*-stems’ and Proto-Uralic vocalism, *SUSA* 95, 26–66.
- Álgu = Álgu – sámegielaideid etymologalaš diehtovuodđu. Saamelaiskielten etymologinen tietokanta. (a számi nyelvek etimológiai adatbázisa), Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, aineistopalvelu Kaino <http://kaino.kotus.fi/algu>
- Bereczki, Gábor et al. 2013: *Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari)* (Veröffentlichungen des Societas Uralo-Altaica 86.), Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

- Bjorvand, Harald – Lindeman, Fredrik Otto 2007: *Våre arveord. Etymologisk ordbok*, Revidert og utvidet utgave, Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo, Novus forlag.
- Campbell, Lyle – Andrew Garrett 1993: Review, Jorma Koivulehto, Uralische Evidenz für die Laryngalthetheorie (1991), *Language* 69/4, 832–6.
- Cheung, Johnny 2007: *Etymological dictionary of the Iranian verb* (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series Vol 2), Brill, Leiden – Boston.
- Collinder, Björn 1932: *Die urgermanischen Lehnwörter im Finnischen* (Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala, 28:1), Uppsala – Leipzig.
- Derksen, Rick 2008: *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon* (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series Vol 4), Brill, Leiden – Boston.
- EWAia = Mayrhofer, Manfred 1986–2001: *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*, Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter.
- FUF = Finnisch-Ugrische Forschungen
- Grünthal, Riho 2012: Baltic loanwords in Mordvin, in Riho Grünthal – Petri Kallio szerk.: *A linguistic map of prehistoric Northern Europe* (SUST 266.), Helsinki, 297–343.
- Heikkilä, Mikko K. 2014: *Bidrag till Fennoskandiens språkliga förhistoria i tid och rum*, Helsinki, Helsingfors universitet. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-0066-5>
- Holopainen, Sampsa 2016a: Substitution of Proto-Indo-Iranian and Proto-Iranian affricates and sibilants in Uralic, Poszter előadás, The Annual meeting of SLE, 2016, Nápoly. http://sle2016.eu/downloads/documents/SLE2016_Holopainen.pdf
- Holopainen, Sampsa 2016b: On the etymology of Hungarian *úr* 'lord, gentleman' and its possible cognates, *Folia Uralica Debreceniensia* 23, 57–68.
- Holopainen, Sampsa – Niklas Metsäranta 2016: Indo-European loanwords in Mari. Előadás, *Kielitieteen päivät*, Oulu, 26.5.2016 <http://finnugor.arts.unideb.hu/fud/fud23/fud23.pdf>
- Holopainen, Sampsa 2017a (megjelenés alatt): Indo-Iranian loanwords confined to Saami, in Sampsa Holopainen – Janne Saarikivi szerk.: *Περὶ ὀρθότητος ἐτύμων. Uusiutuva uralilainen etymologia*, Uralica Helsingiensia, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Holopainen, Sampsa 2017b (leadva 2016 októberében): Indo-Iranian loans in Finnic – a critical overview.
- Häkkinen, Jaakko 2009: Kantauralin ajoitus ja paikannus: perustelut puntarissa, *SUSA* 92, 9–56. <http://www.sgr.fi/susa/92/hakkinen.pdf>
- Janhunen, Juha 1982: On the structure of Proto-Uralic, *FUF* 44, 23–42.
- Junttila, Santeri 2015: *Tiedon kumuloituminen ja trendit lainasanatutkimuksessa. Kantasuomen balttilaislainojen tutkimushistoria*. Doktori disszertáció, Helsinki. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-1842-4>
- Kallio, Petri 2008: On the “Early Baltic” loanwords in Common Finnic, in Alexander Lubotsky – Jos Schaecken – Jeroen Wiedenhof szerk.: *Evidence and counter-evidence: Essays in honour of Frederik Kortlandt 1* (Balto-Slavic and Indo-European linguistics, Studies in Slavic and General Linguistics 32.), Amsterdam – New York, 265–77.

- Kallio, Petri 2009: Stratigraphy of Indo-European loanwords in Saami, in Tiina Äikäs szerk.: *Mattut – maddagat: the roots of Saami ethnicities, societies and spaces*. (Publications of the Giellagas Institute 12.), Oulu, Oulun yliopisto, 30–45.
- Kallio, Petri 2012a: The non-initial-syllable vowel reductions from Proto-Uralic to Proto-Finnic, in Tiina Hyytiäinen – Lotta Jalava – Janne Saarikivi – Erika Sandman szerk.: *Per Urales ad Orientem* (SUST 264.), Helsinki, 163–75.
- Kallio, Petri 2012b: The prehistoric Germanic loanword strata in Finnic, in Riho Grünthal – Petri Kallio szerk.: *A linguistic map of prehistoric Northern Europe*, (SUST 266.), Helsinki, 225–38.
- Kallio, Petri 2015: Stratigraphy of Germanic loanwords in Finnic, in John Ole Askedal – Hans Frede Nielsen szerk.: *Early Germanic languages in contact* (North-Western European Language Evolution Supplement Series 27.), Amsterdam – Philadelphia, PA, 23–38.
- Kallio, Petri 2017 (megjelenés alatt): Ensi tavun diftongit kantasuomessa, in Sampsa Holopainen – Janne Saarikivi szerk.: *Περὶ ὀρθότητος ἐτύμων. Uusiutuva uralilainen etymologia*, Uralica Helsingiensia, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Karsten, T. E. 1915: *Germanisch-finnische Lehnwortstudien. Ein Beitrag zu den ältesten Sprach- und Kulturgeschichte der Germanen* (Acta Societatis Scientiarum Fennicae, Tomus XLV, No 2), Helsinki.
- Koivulehto, Jorma 1976: Vanhimmista germaanisista lainakosketuksista ja niiden ikäämisestä I–II, *Virittäjä* 80, 33–47, 247–90.
- Koivulehto, Jorma 1979: Lainoja ja lainakerrostumia, *Virittäjä* 83, 267–96.
- Koivulehto, Jorma 1981: Reflexe des germ. /ē¹/ im Finnischen und die Datierung der germanisch-finnischen Lehnbeziehungen, in *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (Tübingen)* 103, 16–203, 333–76. [újráközölve: SUST 237.]
- Koivulehto, Jorma 1983: Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa, *SUSA* 78, 107–32.
- Koivulehto, Jorma 1984: Itämerensuomalais-germaaniset kosketukset, in Jarl Gallen et al. szerk.: *Suomen väestön esihistorialliset juuret* (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 131), Helsinki, Societas Scientiarum Fennica, 191–206.
- Koivulehto, Jorma 1986: Die Sieverssche Regel im Lichte der germanisch-finnischen Lehnbeziehungen, in Béla Brogyani – Thomas Krömmelbein szerk.: *Germanic dialects: Linguistic and Philological Investigations* (Current Issues in Linguistics Theory 38.), Amsterdam, 249–94.
- Koivulehto, Jorma 1990: Frühe indogermanisch-uralische Sprachkontakte, in Vyach. Vs. Ivanov – T.M. Sudnik – E.A. Khelimskiy szerk.: *Uralo-indogermanica II*, Moskva, Institut slavyanovedeniya I balkanistiki AN SSSR, 3–9.
- Koivulehto, Jorma 1991: *Uralische Evidenz für die Laryngalthorie* (Veröffentlichungen der Kommission für Linguistik und Kommunikationsforschung, Heft 24), Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Koivulehto, Jorma 1999: Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit: aika ja paikka lainasanojen valossa, in Paul Fogelberg szerk.: *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan* (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153), Helsinki, Suomen Tiedeseura, 207–36.

- Koivulehto, Jorma 2001a: Zum frühen iranischen und indoiranischen lexikalischen Einfluss auf das Finnisch-Ugrische, in Klaus Karttunen – Petteri Koskikallio szerk.: *Vidyārnavaṇḍanam: essays in honour of Asko Parpola* (Studia Orientalia 94.), Helsinki, Finnish Oriental Society, 359–78.
- Koivulehto, Jorma 2001b: The earliest contacts between Indo-European and Uralic speakers in the light of lexical loans, in Christian Carpelan – Asko Parpola – Petteri Koskikallio szerk.: *Early Contacts between Uralic and Indo-European: linguistic and archaeological considerations* (SUST 242.), Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 235–64.
- Koivulehto, Jorma 2007: Saamen ja suomen ’poro’, in Jussi Ylikoski – Ante Aikio szerk.: *Samit, sanit, satnehamit* (SUST 253.), Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 251–58.
- Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kroonen, Guus 2013: *An etymological dictionary of Germanic inherited lexicon* (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series Vol 11), Brill, Leiden – Boston.
- Kuokkala, Juha 2012: *Jälkitavujen labiaalivokaalit saamessa ja itämerensuomessa*, Pro gradu -tutkielma (MA szakdolgozat), Helsinki. <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe201206085938>
- Kuokkala, Juha 2016: Vartalovokaalien substituutioista itämerensuomen germaanisissa lainasanoissa. Előadás, Kielitieteen päivät, Oulu 26.5.2016.
- Kuokkala, Juha 2017 (megjelenés alatt): Finnic-Saamic labial vowels of non-initial syllables: An etymological evaluation, in Sampsa Holopainen – Janne Saarikivi szerk.: *Περὶ ὀρθότητος ἐτύμων. Uusiutuva uralilainen etymologia*, Uralica Helsingiensia, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Lang, Valter 2016: Early Baltic-Finnic contacts as evidenced by archaeological and linguistic data, *ESUKA – JEFUL* 2016, 7–1, 11–38.
- Lehtisalo, Toivo 1936: *Über die primären uralischen Ableitungssuffixe* (SUST 72.), Helsinki.
- LÄGLOS = Kylstra, A. D. et al. 1991–2012: *Lexikon der älteren Germanischen Lehnwörter der ostseefinnischen Sprachen I–III*, Amsterdam–New York/Atlanta, GA, Rodopi.
- LIV = Helmut Rix et al. szerk.: *Lexikon der indogermanischen Verben*, Wiesbaden, Reichelt.
- Moór, Elemér 1965: Úr és ország, *Nyelvtudományi Közlemények* 67, 139–42.
- A. Molnár Ferenc 2003: A magyar hosszúmássalhangzó-rendszer kialakulásáról és néhány finnugor eredetű szavunk hangtani fejlődéséről, *Nyelvtudományi Közlemények* 100, 198–211.
- Munkácsi, Bernát 1901: *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Nieminen, Eino 1934: Der stammauslaut der ins urfinnische entlehnten baltischen ā-feminina und die Herkunftsfrage, *FUF* 22, 5–66.
- Parpola, Asko 1999: Varhaisten indoeurooppalaiskontaktien ajoitus ja paikannus kielitieteellisen ja arkeologisen aineiston perusteella, in Paul Fogelberg szerk.: *Pohjan pohuilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan* (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153.), Helsinki, Suomen Tiedeseura, 180–206.

- Rédei, Károly 1986: *Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten* (Veröffentlichungen der Kommission für Linguistik und Kommunikationsforschung, Heft 16), Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Saarikivi, Janne 2004: Is there Palaeo-European substratum interference in western branches of Uralic? *SUSA* 90, 187–214.
- Saarikivi, Janne 2007: Uusia vanhoja sanoja, in Jussi Ylikoski – Ante Aikio szerk.: *Sámit, sánit, sátnehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007.* (SUST 253.), Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 325–47.
- Salminen, Tapani 2002: Problems in the taxonomy of the Uralic languages in the light of modern comparative studies, in *Лингвистический беспредел: сборник статей к 70-летию А. И. Кузнецовой*, Москва, Издательство Московского университета, 44–55. <http://www.helsinki.fi/~tasalmin/kuzn.html>
- Sammallahti, Pekka 1988: Historical phonology of the Uralic languages, in Denis Sinor szerk.: *The Uralic languages: description, history and foreign influences* (Handbuch der Orientalistik 8: Handbook of Uralic studies 1), Leiden, E. J. Brill, 478–554.
- Sammallahti, Pekka 1998: *The Saami Languages. An introduction*, Karašjohka, Davvi Girji.
- Sammallahti, Pekka 1999: Saamen kielen ja saamelaisten alkuperästä, in Paul Fogelberg szerk.: *Pohjan poluilla. Suomalaisen juuret nykytutkimuksen mukaan* (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153), Helsinki, Suomen Tiedeseura, 70–90.
- Sammallahti, Pekka 2001: The Indo-European loanwords in Saami, in Christian Carpelan – Asko Parpola – Petteri Koskikallio szerk.: *Early Contacts between Uralic and Indo-European: linguistic and archaeological considerations* (SUST 242.), 397–416.
- Setälä, E. N. 1906: Zur Herkunft und chronologie der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen, *SUSA* 23, 1–50.
- SSA = Erkki Itkonen – Ulla-Maija Kulonen szerk.: 1992–2000, *Suomen sanojen alkuperä* 1–3, Etymologinen sanakirja, Helsinki.
- SUSA = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja
- SUST = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia
- UEW = Rédei, Károly et. al. 1986–1988: *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, Wiesbaden, Harrassowitz. Internetes változat (Uralonet): uralonet.nytud.hu
- de Vaan, Michiel 20013: *The Avestan vowels* (Leiden Studies in Indo-European 12.), Amsterdam–New York, Rodopi.
- VMS = Valdek Pall szerk.: *Väike murdesõnastik* I–II, Valgus, Tallinn, 1982–1989. Internetes változat: <http://www.eki.ee/dict/vms/>
- Zhivlov 2006 = Живлов, Михайл 2006: *Реконструкция праобско-угорского вокализма*, Диссертация, Москва.
- Zhivlov, Mikhail 2014: Studies in Uralic vocalism III. *Journal of Language Relationship* 12, 113–48.

„A FÖLD PEDIG KIETLEN ÉS PUSZTA VALA...”

MÉG EGYSZER *KIES* ÉS *KIETLEN* MELLÉKNEVEINK

ETIMOLÓGIÁJÁRÓL

HORVÁTH KATALIN

(Eötvös Loránd Tudományegyetem)

1. A dolgozat tárgya és célkitűzése

1.1. A két melléknévről

A használatból mára lassan visszaszoruló, választékosnak tekintett, korábban is inkább az irodalmi nyelvben előforduló, 'kellemes látványt nyújtó, szép, vonzó, derűs, üde, barátságos <táj, vidék, hely>' jelentésű *kies* és negatív párja, a 'puszta, sivár, elhagyatott, terméketlen, mostoha éghajlatú, kellemetlen, csúnya <táj, vidék, hely>' jelentésű *kietlen* melléktörzseinknek (l. ÉrtSz., ÉKsz., RégSz.) nincs érvényes etimológiája. Legutóbbi etimológiai szótáraink – az EWUng. (Lieferung 3: 749–50), valamint az EtSzt. (407) – szerint a két melléknév ismeretlen eredetű: igei vagy névszói fiktív töből az -s, illetve a -tlan ~ -tlen melléknévképzőkkel jött létre.

A két szó nyelvünk régi elemei közé tartozik: nyelvtörténeti és etimológiai szótáraink szerint írott anyagban először a *kietlen* jelent meg: 1259-től (*kyethlenazow* hn.: Gl., TESz., EWUng.) adatolható *kyethlen*, *kyetlen*, *kjēten*, *keieten*, *kuēten*, *kejetlen*, *kijetlen* alak- és írásváltozatokban. A *kies* – *kues*, *kees*, *kyes*, *kjes*, *kijes* variánsokban – látszólag – jóval később, csak a 15. század közepén tűnt fel. A vonatkozó szakirodalomban ezért is merülhetett fel annak a gondolata, hogy a *kies* másodlagosan, csupán a hasonló, ellentett jelentésű melléknévpárok (l. a *boldog* ↔ *boldogtalan*, *bűnös* ↔ *bűntelen*, *fás* ↔ *fátlan*, *kegyes* ↔ *kegyetlen*, *szerencsés* ↔ *szerencsétlen* stb. kettősöket) analógiájára jött volna létre. Megerősítheti ezt az elképzelést az a tény is, hogy az ismeretlen tő csak akkor lehet igei természetű, ha belőle csupán a *kietlen* keletkezett. Igei szótöből ugyanis -s képzős melléknév nem származhat: verbális tő esetén a fosztóképzős melléktörzsek pozitív párja az ige befejezett melléknévi igenévi alakja: l. az *írott* ↔ *íratlan*, *járt* ↔ *járatlan*, *kért* ↔ *kéretlen*, *mosott* ↔ *mosatlan*, *sült* ↔ *sületlen*, *várt* ↔ *váratlan* stb. párokat.

Régi nyelvünkben mindkét szó többjelentésű, ismert, általános használatú volt, és származékaik is éltek. A korai adatolású *kietlen* igen gyakori volt főnévi 'puszta, sivatag, elhagyatott hely' jelentésben, élt a *kietlenség* 'pusztaság' főnév és a *kietleni* 'pusztai' melléknév is. A szónak továbbá volt, s a népnyelvben ma is van – az *irtózat*os, *iszonyú*, *rettenetes*, *szörnyű* stb. negatív jelentésű melléktörzseinkhez hasonlóan – fokozó, nyomatékosító, túlzó jelentése is: *kietlen nagy*, *kietlen mélység*, *kietlen rút* stb.

A *kies*-ből pedig létrejött a 'kellemesség, szépség, üdeség' jelentésű *kiesség*, a 'kellemesség, üdévé, frissé tesz' jelentésű (*meg*)*kiesít* ige, valamint a nyelvújítás korában a *kiesde* főnév 'kies hely, oázis' jelentésben. (Vö. NySz., CzF., Ball.)

Újabban terjedőben van a *kies*-nek egy kései, a 18. században felbukkanó, eredeti jelentésétől messze szakadt jelentése is. A szónak ez az újabb 'külső, távoli, félreeső,

kieső' jelentése¹ közel került a *kietlen* jelentéséhez, s főként a népnyelvben élt és él: „...íjjen *kies hejen* szükség van a kutyára” (MTsz.); „*Kies helën* van a pincém, de azí níha benízhetne ké” (ÚMTsz.). Ez a jelentés minden bizonnyal népetimológia eredményeképpen – a *kies* és a *kieső* alaki hasonlósága alapján – jött létre, azaz a *kiesik* igét értették bele a *kies* hangalakjába.²

A 16–19. századokban a két melléknév a szépirodalom nyelvében gyakorta előfordult. Hadd hozzak csupán ízelítőül néhány versrészletet! A *kies* szerepel zsoltárfordításban: „Az Úr énnekem őriző pásztorom, / Azért semmiben meg nem fogyatkozom, / Gyönyörű szép mezőn engemet éltet, / És szép *kies folyóvízre* legeltet” (MA. 23. zsoltár; l. Alexa 1994: 169).³ Mikes Kelemen gyakran használja a Törökországi levelekben, általában szintén a *szép* melléknévvel együtt: pl. „A tengerparton lévő *igen szép, kies helyt* vagyunk” (55. levél). De megtaláljuk Csokonainak pl. A tihanyi ekhóhoz c. versében („Míg azok, kik bút, bajt nem szenvednek / A bódogság karjain, / Vigadoznak a *kies Fürednek* / Kútfejn és partjain,”), és idézhetünk költői példát Petőfitől is: „Az én szerelmem nem *kies liget*, / Hol csendes tóban hattyúk ringanak,” (Az én szerelmem).

A *kietlen* költői példái közül kihagyhatatlan Csokonai Reményhez c. jól ismert verse. Az utolsó versszak következő sorai: „Nékem már a rét hímetlen, / A mező kisült, / A zengő liget *kietlen*, / A nap éjre dült. –”. A *kietlen* a költői nyelvben is – akárcsak a kódexekben és a Károlyi-bibliában – gyakran szerepel együtt a *pusztá* melléknévvel. Ezt példázza a következő idézet Vörösmarty Csongor és Tündéjéből: „*Pusztá légy s kietlen*, ég, / Légy vadonná, föld;”. A szerkezetet megtaláljuk Petőfinél is: „*Kietlen, pusztá* mind a négy fal,” (Az apostol). A következő Kosztolányi-idézet azért érdekes, mert az egymás

¹ Régi értelmező szótáraink (CzF. [1865], Ballagi [1873], Balassa [1940]) még nem ismerik a *kies*-nek ezt a deformált jelentését. De nincs nyoma az Erdélyi magyar szótörténeti tárban sem. Az újabb értelmező szótárak viszont (ÉrtSz., ÉKsz., ÉKsz.², ÉrtSz.+) a szó második jelentéseként, <ritka> minősítéssel jegyzik. Az ÉrtSz. e jelentés példájaként Mikesnek ezt a jelentést képviselő egyetlen adatát közli: „Gondolom, hogy holnap idehagyjuk ezt a *pusztá, kies, szomorú lakóhelyt*” (60. levél). Ennek a jelentésnek valószínűleg ez az első írott nyelvi (irodalmi) adata.

² Lőrincze Lajos a *kies* újabb jelentésének kialakulását a következőképpen magyarázza: „Minthogy (a *kies*-t) ritkán használjuk, könnyen megtörténik, hogy a bizonytalan nyelvérvék egy ismertebb, gyakran használt és hasonló hangalakú szóhoz kapcsolja, annak a jelentését viszi át rá. [...] A mi esetünkben – úgy látszik, – a *kiesik* ige érvényesült, vagy pedig a *kies* szót valamilyen képpen a *ki* igekötő s képzős származékának érezte a nyelvérvék” (Lőrincze 1971: 96). A hangalaki hasonlóság nyomán bekövetkező jelentésváltozásra több ismert példát hozhatunk: l. pl. az *ildomos* vagy az *iromba* jelentésváltozását (TESz., EWUng.).

³ A Károlyi-biblia 20. századi kiadásában hiába keressük a *szép kies folyóvízre* szintagmát. „Itt a *kies*-t az 1908-as Károlyi-revizió cserélte ki *csendes*-re, melyet az új, illetve a javított és a revideált új fordítás szintén használ” – írja A. Molnár Ferenc a 23. zsoltár nyelvi és művelődéstörténeti elemzését nyújtó dolgozatában (A. Molnár 2014: 226). Az 1979-es új fordítású, magyarázatokkal ellátott katolikus Bibliában az „És *szép kies folyóvízre* legeltet” sor helyett „A nyugalom vizéhez terel és felüdíti lelkemet” sor áll.

mellé kerülő *kietlen puszta* jelzős szerkezetben a *puszta* főnévként szerepel: „Előtte a *kietlen puszta* hallgat, / az éj ijedve, sírva felriad,” (A holtak vonatja).

Végül hadd idézzem – szintén a Csongor és Tündéből – az Éj monológjának következő részletét: „Fáradtan ösvényikből a napok / Egymásba hullva, összeomlanak; / A Mind enyész, és végső romjain / A szép világ borongva hamvad el; / És ahol kezdve volt, ott vége lesz: / Sötét és semmi lesznek: én leszek, / *Kietlen*, csendes, *lény nem lakta* Éj.”

Ezek a verssorok együttesen a *kietlen* jelentésének minden lényeges – a szó eredetének a megfejtéséhez is nélkülözhetetlen – mozzanatát tartalmazzák.

1.2. A 19. századi etimológia és változatai

A vonatkozó szakirodalom (l. Balassa 1894: 390; Simonyi TMNy. 99, 142; SzófSz. 164; MSzFE. 2: 346; TESz. 2: 484–5; Lőrincze 1971: 97) több mint egy évszázadig – jobb híján – azt az etimológiát fogadta el valószínűnek, melynek első két verzióját a Czuczor–Fogarasi-szótárban (CzF. 3: 717–8), illetve Budenz József Magyar–ugor szótárában (MUSz. 10–3) találjuk. Mindkét szótár szerint a *kies*, *kietlen* a *kěj*, *kény* főneveink szócsaládjába tartozhat, s a ’hajlandóság, gyönyör, <érzéki> élvezet, kedv, tettség’ jelentésű *kěj* szavunkból jött volna létre. A két szótár elgondolása azonban erősen eltér egymástól. Czuczorék a *kedély*, *kedv* szavaink *ke* gyökéből próbálták levezetni a *kěj* főnevet és a *kies*, *kietlen* melléneveket. Ezzel szemben Budenz a *kěj* szót finnugor eredetűnek tartotta, és egy ’út, mód eljárás’, illetve ’nyom, nyomon jár’ jelentésű finnugor szócsaláddal próbálta rokonítani. A későbbi kutatás nem találta meggyőzőnek és elvetette ezt a finnugor egyeztetést,⁴ majd Erdélyi István röviden felvázolt új ötletét (1970: 151–2) elfogadva, más finnugor felmenőkkel hozta etimológiai kapcsolatba a magyar szócsaládot. Ám az alapgondolat, a *kěj*-ből való eredeztetés, változatlanul megmaradt. A *kěj*-nek az újabb finnugor megfelelőkre építő etimológiája azonban egyáltalán nem meggyőzőbb, mint a korábbiak. Sőt, erős kételyeket ébreszt, mivel – ahogyan a TESz. is megállapítja – „a két szónak (*kies*, *kietlen*) a régi nyelvben leggyakrabban adatolható jelentése és használati köre [...] eléggé távol esik a feltett alapszó tulajdonképpeni jelentésétől és alkalmazási területétől”. A finnugor eredetűnek vélt – nomenverbumnak gondolt – alapszó (l. vog. Szo. *káj* és társai; a finnugor alapalak **keje* lehetett) tulajdonképpeni jelentése ugyanis Erdélyi s nyomában etimológiai szótáraink szerint <nyírfajdkakas, sikekfajd> dörög, élvez → varázsló énekel’, illetve ’dörgés → varázsdob, bájoló, varázsló dal’ lehetett⁵ (vö. Erdélyi 1970: 151–2; MSzFE. 2: 346; TESz. 2: 426). Az obi-ugor nyelvekben és a zürjénben a ’nyírfajdkakas dörög’ → ’varázsol’ jelentésváltozást azzal magyarázták, hogy „a dörgő madár és a varázsló sámán önkívületi állapotban, révületében egyaránt hangot ad, énekel”. Érthetetlen, hogy a szakma miért tartott ki e mellett az etimológia mellett, hiszen ezekből a jelentésekből bajosan lehet eljutni a magyar *kěj*-hez is, s lehetetlen összeegyeztetni őket a *kies* és *kietlen* eredeti jelentésével, használati körével.

⁴ Bárczi Géza a Szófejtő szótárban (1941) a *kěj* szócsaládját ismeretlen eredetűnek, ám a *kies*, *kietlen*-nek a *kěj*-ből való eredetét valószínűnek tartja.

⁵ A feltett finnugor megfelelők német nyelvű, pontos magyarázatai: ’Balz’, ’Balzplatz’, illetve ’balzen’ → „Lied”, das der Zauberer beim Wahrsagen singt”, illetve „singen” (vom Zauberer), während er wahrsagt, oder eine Sache mit der Axt erforscht” (Erdélyi 1971: 151–2; MSzFE. 2: 346–7; TESz. 2: 426).

Az időrendi különbség is az etimológia ellen szól: a *kéj* később, csak 1372 után bukkan fel az írott forrásokban (első ismert adata a Jókai-kódexből való), mint a belőle levezethetőnek gondolt, 1295 óta adatolható *kietlen*. Nem beszélve arról, hogy sem a *kéj*, sem a *kies*, *kietlen* jelentésében nyoma sincs hangadásnak, hangutánzásnak.

Később szavainkról három új etimológiai kísérlet született (Juhász Jenő [1947]; Balázs János [1976] és Kiss Lajos [1978]), ám az EWUng. (Lieferung 3: 749–50) elvetve – jogosan – a *kéj*-ből való eredeztetést, ezeket sem fogadja el, s a két melléknevet ismeretlen eredetű töből vezeti le.

Munkám során gondosan mérlegeltem az EWUng. által elutasított újabb szófejtési kísérleteket, arra figyelve, hogy van-e bennük továbbgondolandó, továbbkutatható ötlet, gondolat, mely összeillik az általam gyűjtött – kontextusaiban vizsgált – számos adattal. Míg az eddigi kutatás általában a később megjelenő, pozitív jelentésű *kies* melléknév kutatására koncentrált, s kevesebb figyelmet fordított negatív párjára, a *kietlen*-re, magam fordítva járok el. Ennek oka az, hogy régi bibliafordításainkban, a kódexek vallási, egyházi szövegeiben – a bibliai történetek helyszíneiből következően – a *kietlen* sokkal többször fordul elő, mint a *kies*. Ám nem kevésbé fontos az is, hogy a *kietlen* nemcsak gyakoribb, hanem tipikusan rokon értelmű – egymás jelentését megvilágító, magyarázó – szó vagy szavak társaságában, azaz **tautologikus szerkezetekben** fordul elő.⁶ Dolgozatom címadó idézete is – „A föld pedig *kietlen és pusztá* vala...” (1Móz 1, 2) – az ilyen szintagmákat példázza.

Úgy véltem, hogy a szövegkörnyezetekkel együtt vizsgált nagyszámú régi adat, köztük a sok tautologikus szószerkezet segítséget nyújthat a két melléknév valódi eredetének a felderítéséhez. A továbbiakban – mielőtt rátérnék az újabb etimológiák bemutatására és értékelésére, majd a magam álláspontjának kifejtésére – nézzünk tehát a *kies*, *kietlen* régi, gazdag adataiból egy-egy mutatványt! Az adatokat a Károlyi-biblia 1984-es kiadásából, a nyelvtörténeti szótárakból és régi értelmező és többnyelvű szótárainkból gyűjtöttem.

2. A *kies* és *kietlen* régi nyelvi adatai

2.1. A *kies* adatai

„S látja, hogy jó a nyugalom és hogy *a föld mily kies*” (1Móz 49, 15); „Az én részem *kies helyre* esett, nyilván *szép örökség* jutott nékem.” (Zsolt 16, 6); „És *szép kies folyóvízre* legeltet” (MA. 23. zsoltár); „...qui fuit dulcis et amoenus *kjēs*...” (SermDom. 2: 492); has fanak *kyessyge* ala (SzalkGl. 215); „*kies helyen* lakni”; „*kies mező*” (PP);

⁶ A *kietlen* (és) *pusztá* azon tautologikus mellérendelő szószerkezeteink közé tartozik, melyekben a két tag többnyire kötőszóval, főként és-sel (l. pl. azokat a ma is élő frazémákat, amelyek nem váltak összetétellé [csont és bőr; ég és föld, ördög és pokol, szégyen és gyalázat, tény és való stb.]), ritkábban ([a]vagy-gyal (pl. R. *frater avagj barát, keresztre vagi zenwedefre*) kapcsolódik össze. A nyelvtörténeti adatok többsége azt mutatja, hogy a később összetétellé váló elemek legtöbbször halmozottan – jelöletlenül, kapcsolóelem nélkül – álltak egymás mellett (l. pl. *kw zycla, yar kel, dus gazdag, perek patvarok, zoot bezedet, zent kenyanak zent halalanak, zelet vezet* stb. [vö. NySz., TESz., EWUng.]). A Biblia nyelvére meghatározóan jellemzőek a tautologikus szerkezetek. A Genézis második sora – „A föld pedig *kietlen és pusztá* vala...” (1Móz 1, 2) – a Vulgátában: „terra autem erat *inanis et vacua*...” Azaz: *inānis* ’üres, pusztá’ + *vacuus* ’üres, elhagyott’.

„friss itt lenni, *kies hely* ez...”; „...*kies feredőben* feredyk vála”; „Ez vyteezők zallottak vála meg *eeg zeep kies mezon*” (ÉrdyK.); „Sem wala ewnekyk ytalok ... melyek *lelkezh megh kiesytnek*” (ÉrsK.); „Chynaltata *egy igen zeep kies hazat*” (Pesti); „Nem mindenkor laktunc itt, hanem *igen ió, szép zsiros és kies földén*...” (Heltai); „Venus es Jupiter *kies tizta csendes hiuesseget* tartnac”; „Az ő *földe kijes*: terra ejus est optima” (MA.); „*Kies váras*”; „*Kies legettető hely*”; „Az *hely gyönyörűséges, kies*: locus amoenus”; „*Kies avagy élet hozó* nap nyugoti szél” (Comenius); „A *kies berkek*”; „Vétke le mosasara talál *kies kutat*”; „*Kies mulató hely*”; 1662: „...ugyan észak felé *szép* prospectusú, *nézelésű kies és jó egű házak* volnának”; 1677: „...az szép leveles zöld fák alatt bizony *igen kies*, mulatságos ebéde lön az királybírónak” (SzT. 6); „Hannibal Campanianak melege és Baja nevű *lágý meleg források kiessége* által meggyőztetett”; „...a *napnak és földnek* ott valo *kiessége* miatt” (Mikes); „*árnyékos helyek kiessége*” (Orczy); „Hol *kiessen* folydogált úr Jézus beszéde...” (Thaly); „...a te *kies* mulató *lugasid*”; „A *kies szellőcskék* gyengén lengedöznek” (Faludi); „*Kies szép mezei lakok*”; „*Kies fürdőhelyek*” (CzF.) stb. (Vö. Károlyi-biblia, Gl., PP., CzF. 3: 717–8, NySz. 2: 302–3, SzT. 6, TESz. 2: 484).

Ezek az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a régiségben a *kies*-nek kizárólag ’kellemes, barátságos, üde, friss, viruló, szemet-lelket gyönyörködtető’ jelentése volt. Ezt a jelentést erősítik a kontextusokban megjelenő pozitív jelentésű melléknévek (*szép, jó, gyönyörűséges, lágý, tizta, csendes* stb.).

2.2. A kietlen adatai

1295: *kyethlenazow* hn.; „Ivöltőnek szava *kietlenben*” (MünchK.); „...a *puzta kietlennèc* földében” (BécsiK.); „...mikor volna *Idomeanok kyetleneben*” (AporK.); „*Kyaltonak zawa kyetlemb*” (Pesti: ÚjTest.); „Neminemw idwn megien vála az *kietlen puztaba*” (VirgK.); „El futha az *keietlenbe pwtaba*” (PeerK.); „A föld pedig *kietlen és pusztá* vála...” (1Móz 1, 2); „Ninivét *pusztasággá teszi, kietlenné*, mint egy *sivatag*” (Sof 2, 13); „...aki vezérelt minket a *pusztában, a kietlen és járatlan földön*” (Jer 2, 6); „Nézek a földre, de imé *kietlen és pusztá*” (Jer 4, 23); „...Sion *pusztává* lön, Jeruzsálem *kietlenné*” (És 51, 3); „Hányszor keserítették őt a *pusztában*, hányszor illeték fájdalommal a *kietlenben*?” (Zsolt 78, 40); „...és teszem a *földet kietlen pusztasággá*...” (Ez 6, 14); „...előtte a föld olyan, mint az Éden kertje, utána pedig *kietlen pusztaság*” (Jóel 2, 3); „Örvend a *pusztá és a kietlen hely*...” (És 35, 1); „...ujjong a néma nyelve, mert a *pusztában víz fakad és patakok a kietlenben*” (És 35, 6); „...hogy *vízet* szereztem a *pusztában, a kietlenben folyóvizeket*...” (És 43, 20); „Mert megvigasztalja az Úr Siont, ... és *pusztáját* olyanná teszi, mint az Éden, és *kietlenjét* olyanná, mint az Úrnak kertje” (És 51, 3); „...fegyver előtt *kietlemb* mentjük fejünket” (RMK. 6: 83); „A remetéc a *kietleneket avagy pusztákat* lakjác” (Comenius); „Kik az ... *kietlenekben* lakoznac vála”; „Az bagoly az *kietlenben* huhol” (MA.); „Egy *kietlenben* hatszáz magával / Dávid így könyörge...” (MA. 141. zs.); 1704: „...s jutánk soha meg nem lábalható *kietlen pusztaságra*” (SzT. 6); „Halgassátok Szigetnek megszállását, / Török miatt *kietlen megromlását*...” (RMK: 6: 131); „egy ighen *nagy kietlen hal* szaiat föl táta...” (Lépes); „Ott kellett a *nagy kietlen hidegben* mindenütt járnunk” (Cserei); „*kietlen rút*” (MA.); „*kietlen*, paraszt: barbaricus” (PP); „*kietlen* gyönyörűségtelen” (PPB); „*Órdógnak* előtte valo forrása és *kietlen látása*” (Kulcsár); „*kietlen ligetek*” (Faludi); „*Kietlen homokos sivatag*”;

„*kietleni* ’pusztai’ **barlangok**” (MA.); stb. (Vö. Károlyi-biblia, PP., PPB., CzF., NySz. 2: 303, SzT. 6; TESz. 2: 484–5, 3: 1343).

Ezek a régi adatok azt mutatják, hogy a kódexek bibliai, vallási szövegeiben és a Károlyi-bibliában a *kietlen* és a *puszta* különböző szintaktikai formákban (jelzős szintagmákban, mellérendelő szerkezetekben, rokon értelmű elemek halmozásaként) kapcsolódik össze, a *kietlen* melléknévi és főnévi használataiban egyaránt.⁷ Együttesüknek ezekben a szövegekben – minden bizonnyal – stilisztikai szerepük is volt. A tautologikus szerkezetekben a két szó egymás jelentését világítja meg: a *puszta* megerősíti a *kietlen* ’kopár, sivár, sivatagos, vízben szegény, víztelen <hely, sík vidék>’ alapjelentését, majd az ebből – **metonimikus jelentésváltozással** – létrejövő ’terméketlen, kellemetlen, zord, elhagyatott, csúnya, szomorú’ további jelentéseit.

Hogy a *kietlen* valóban a ’száraz, sivatagos, sivár’, azaz a ’vízben szegény, víztelen’ jelentést képviseli, bizonyítják ezeknek a kontextusoknak azon parafrázisai, melyekben az egyik szó – általában a *kietlen* – helyett a *víztelen*, valamelyik variánsa vagy rokon értelmű szava jelenik meg. Például: „...**víztelen puszta** mezőkon jártanak...”; „...és **szomjúságnak nagy és rettenetes pusztáján**, a melyben **víz nem vala**...” (5Móz 8, 15); „Meg haragottak őtet a **kietlenben**, haragra rezzettettek őtet a **uíztelenben**” (AporK.); „Megfosztottak a földi vigasztalásoktól, laknak **puszta és víztelen földön**” (Illyés: Préd.); „Én ismertelek téged a **pusztában, az elükkadt földön**” (Hós 13, 5); „...az Úr szele támad fel a **pusztából; kiszárad kútfeje, elapad forrása**” (Hós 13, 15); stb.

De megjelenhet a *kietlen* helyett a *sivatag* is: „Hogy megittasson **pusztát, sivatagot**...” (Jób 38, 27); „Bujdostak a **pusztában, a sivatagban**; lakó-város felé utat nem találtak vala” (Zsolt. 107, 4); „az én drága örökségemet **sivatag pusztává** tették!” (Jer 12, 10); „Imé, a nemzetek seprejévé, **pusztává, száraz földdé, sivataggá** lesz” (Jer 50, 12); „Városai **pusztává, sivataggá és kopár földdé** lesznek...” (Jer 51, 43); „és **puszta és sivatag vidékre** vetem azt” (Jöel 2, 20); (l. Károlyi-biblia, NySz. 3: 1225, 1230–1). A példák magukért beszélnek!

Most azonban kis időre hagyjuk el a régi adatokat, s nézzük meg röviden az EWUng. és az EtSzt. által elutasított újabb etimológiai kísérleteket!

3. A 20. századi szófejtő kísérletek

3.1. Juhász Jenő etimológiája (1947)

Juhász a *kies* jelentéséből és használati köréből indul ki: a *kies* jelzős szerkezetei (l. a *kies hely, táj, vidék, liget, kert, berek, mező, legeltető hely, kút, völgy, halmok, folyó, fürdő, szellő* stb. használatokat) szerint egyértelműen azt mutatják, hogy e szintagmák denotátumai mind „kint, a szabadban, a természeti szép környezetben” fordulnak elő.

⁷ Az 1979-es katolikus Biblia a Károlyi-biblia *kietlen* adatainak egy részét más szóra cserélte. Például:

„A föld pedig **kietlen és puszta** vala” → „A föld **puszta volt és üres**” (1Móz 1, 2)
 „Örvend a **puszta és a kietlen hely**...” → „Örüljön a **puszta és a kiaszott vidék**” (És 35, 1)
 „...hogy **vízet** szereztem a **pusztában**, → „...mert **vízet** fakasztok a **pusztában**; és a **kietlenben** **folyóvizeket**... folyókat a **sivatag földön**...” (És 43, 20)

Mivel azonban a kicserélt szavak is a *kietlen*, illetve a *puszta* szinonimái, ezek a kontextusok is a *kietlen* tulajdonképpeni jelentését világítják meg.

Ebből a tényből, valamint abból, hogy a *kies*-nek van ’kinti, kívül fekvő, kieső <hely>’ jelentése is, arra a következtetésre jut, hogy a *kies* a *ki*, *kint* ~ *kinn* ~ *künn* határozószókból jöhetett létre. Hogy a *kies* ellentett párja, a *kietlen* nem ’bent lévő, benti’ jelentésű, ahogyan elvárnánk, a következőkkel magyarázza. Egyfelől azzal, hogy a fosztóképzőnek több nyelvben van nagyító, túlzó jelentése is (pl. a magyarban az ’egyedüli, páratlan’ jelentésű *egyetlen* melléknév esetében, a németben az *Untier* ’szörnyeteg’, *Unwetter* ’nagyon rossz idő’ stb.-képzésű szavakban, az oroszban hasonlóképpen: a *безвремя* ’ítéletidő’ stb. esetében). Másfelől pedig azzal, hogy a *kietlen*-nek volt fokozó, nyomatékosító, túlzó jelentése is (*kietlen nagy*, *kietlen rút*). Gondolatmenetének konklúziója: a *kietlen* „nagyon messze, kint lévő, vigasztalanul magányos” helyek jelzője (Juhász 1947: 295–7).

Juhász azzal a kérdéssel, hogy vajon hogyan jöhetett létre a *ki*, *kinn* ~ *künn* határozószóból a ’valamivel ellátottságot’ kifejező -s melléknévképzővel a *kies* melléknév, nem foglalkozik, a kérdést fel sem veti. Hasonlóképpen nem zavarja az sem, hogy a régiségben nyoma sincs a *kies* ’kinti, kívül fekvő, kieső’ jelentésének. Az etimológia több sebből vérzik, a kutatás a továbbiakban nem is vette számításba.

3.2. Kiss Lajos etimológiája (1978)

Kiss Lajos a két melléknév alapszavát a *käy* ~ *kij* ~ *kī* változatokban élő, több török nyelv nyelvjárásaiból kimutatható, ’ruhát felölt, felruház’ jelentésű ótörök igei töben véli megtalálni. A szavak jelentésfejlődését a *mez(es)* ↔ *mezítelen*, *meztelen* melléknévpár analógiájára a *kies* ’növényzettel felruházott’ → ’kellemes, barátságos, szép, derűs’ ↔ *kietlen* ’ruhátlan, növényzettől megfosztott’ → ’kopár, kopasz, pusztá’ jelentésváltozásban látja. Megjegyzi, hogy ezeknek az ótörök igei töveknek a *kād* ~ *ked* változata a török *kedmān* ’ruha’ → magyar *ködmön* alapszava. Miután igei töből indul ki, s ebből a *kies* levezethetetlen, kénytelen másképpen eljutni a *kies*-hez: megállapítja, hogy a kései adatolású *kies* „analógiás úton, rendszerkényszer szorítására jött létre” (Kiss 1978: 470–2).

3.2.1. K. Palló Margit hozzászólása (1979)

A turkológus K. Palló Margit elfogadja ugyan Kiss Lajos etimológiáját, ám a török tövek megjelenésének Kiss által bemutatott időrendjét pontosítja, s ezzel lényegesen megváltoztatja. Megállapítja, hogy a ’ruhát felölt, felruház’ jelentésű török igei tö *d*-s változata, a *kād* ~ *ked* nem a *käy* ~ *kij* ~ *kī* tövek további variánsa, hanem a kiinduló ótörök alapalak. A *käy* ~ *kij* ~ *kī* tövváltozatok csak a 13. századtól jelennek meg. A *ködmön* és a *kies*, *kietlen* török alapszavainak az átvétele között tetemes időbeli különbség van: a *ködmön* felmenője szerint még az uráli őshazában kerülhetett az uráli alanyelvbe, a *kies* és *kietlen* török megfelelője pedig közvetlenül a honfoglalás előtt a magyarba (K. Palló 1979: 472–3).

Ám az etimológiával így is komoly gondok vannak: az átvett alak csak a *d*-s tö lehetett, miután a *j*-s alakok sokkal későbbiek. A két szó számos régi adata között azonban sehol nincs nyoma *d*-s tőnek, és leghalványabb jele sincs a *kies* valamikori ’ruhát öltött, felruházott’ jelentésének.

Az EWUng., s nyomában az EtSzt. elveti Kiss Lajos etimológiáját, de átveszi azt a gondolatát, hogy a *kies* csak a *kietlen* pozitív párjaként később, másodlagosan, az ismert ellentett jelentésű melléknévpárok analógiájára jöhetett létre.

3.3. Balázs János etimológiája (1976)

Bár Balázs János etimológiája két évvel korábban jelent meg, mint Kiss Lajosé, ismertetését utoljára hagytam. Ennek oka az, hogy a három szófejtő kísérlet közül egyedül Balázs gondolatmenetét tudtam nemcsak elfogadni, hanem sikerült megerősítenem is: az adatok vizsgálatából levont következtetéseim elgondolása mellett szólnak. A nagyszámú, következetesen kontextusban vizsgált adat értelmezéséből arra jutottam, hogy Balázs János megfejtési kísérlete a helyes.

Balázs János rövid, részleteiben kissé kidolgozatlan cikkében abból indult ki, hogy a *kies* (*kyes* ~ *kjes*) régi adatai között a *kyes kuth* szintagmát is megtaláljuk. Ugyanez a jelzős szerkezet a *kő* főnévből képzett *köves* melléknévünk régi adatai között nagy számban fordul elő. A *kietlen vízhiányos helyek* (pusztaság, sivatag, kopár, sivár, pusztá föld) jelzője. Az életadó iható víz a régiek életében is nélkülözhetetlen volt, megszerzése, biztosítása a legnagyobb feladatot jelentette. Az embereknek kerülniük kellett a vízben szegény helyeket, ahol nem voltak folyók, kutak, források. A tiszta ivóvíz pedig sziklás, köves, kavicsos talajból fakad. „A köves kutak környéke valóságos oázis volt” – írja.

Mindebből az következik, hogy szerinte a *kies* a *kő* szócsaládjába tartozhat, a *köves* melléknév régi, -v nélküli változataiból (*kves* ~ *kues* ~ *cues* ~ *kyes* ~ *kjes*, *küjes*) jöhetett létre, annak **szóhasadással elkülönült** párja lehet. Megerősítheti mindezt, hogy vannak olyan egészen korai adataink (l. a Tihanyi alapítólevél *zilu kut* és *kues kut* adatait 1055-ből, valamint az Oklevélszótár további korai adatait: 1193-ből a kétszer előforduló *quiescut* (hovatarozásában a szótár is bizonytalan: l. az adat utáni megjegyzést: „a. m. köves?”) és a *quiestou*, a *kues eleu*, 1234-ből a *Cues berc*, 1252-ből a *kues potok*, 1291-ből a *kuues heer* stb. adatokban szereplő *kies* ~ *kües* nemcsak a *köves*, hanem a *kies* adataihoz is tartozhat. Vagy ha a kettő eredetében ugyanaz: mindkettőhöz (Balázs 1976: 478–9).

4. A *köves* → *kies* eredetbeli összefüggését igazoló újabb érvek

Az EWUng. minden további vizsgálat nélkül, azaz a felvetett gondolat megcáfolását mellőzve, utasítja el ezt a megoldási kísérletet is. A magam vizsgálódásai viszont megerősítik, igazolják Balázs János etimológiáját. A *kies* eddig hiányzó, ismeretlen régi adatait bizonyára a *köves* – *kyes*, *kues*, *kües*, *küjes*, *küves*, *küjjes*, *kijes*, *kiues*, *keüves*, *kőues*, *kőwes* alak- és írásváltozatokban megjelenő – korai adatai között kereshetjük. A régi nyelvben kezdetben valószínűleg nem is lehetett különbséget tenni közöttük, mivel a *köves* kút, ér, patak, folyó, fürdő környéke egyúttal *kies*, azaz szép, kellemes, barátságos, üde, friss, termékeny hely is volt. A **szóhasadás** folyamata fokozatosan mehetett végbe.

Kő és folyóvíz kapcsolatára hadd idézzem a régi közmondást Faluditól: „A vízbe ne lépj, míg *kővét* nem látod” (NySz. 2: 385).

A bemutatott régi nyelvi anyagban számos tautologikus kontextus igazolja, hogy a *kietlen* vízben szegény, víz nélküli, sivatagos helyek jelzője vagy – főnévi használatban

– megnevezése. De ne feledjük, hogy a *kietlen* első ismert adata, az 1295-ös *kyethlen-azow* helynév is tautologikus szóösszetétel, hiszen az *aszó* ’kiszáradt folyómeder’ tartozik az *aszik*, *aszal*, *aszály*, *aszott*, *aszú* szócsaládjába, melynek meghatározó, az elemeket összekapcsoló jelentésmozzanata a ’szárazság’.

Van azonban nyelvi bizonyítékunk arra nézve is, hogy a *kies* – ezzel szemben – eredendően vízben gazdag, termékeny helyekre vonatkozhatott.⁸ Szinonimái között ott találjuk az *üde*, *friss* jelzőket, régi származéka, a *megkiesít* ige ’felfrissít, felüdít’ jelentésű (l. a fentebb idézett példát az Érsekújvári-kódexből: „Sem wala ewnekyk *ytałok* ... melyek *lelketh megh kyesytnek*”). A nyelvújítás korában született *kiesde* főnév pedig, melyet két szótárunk is felvett anyagába (CzF., Ballagi), szintén erről tanúskodik. A CzF.-szótár (3: 718) ezt írja e származékról: „Kies hely. Különösen használják némelyek az idegen *oase* (görögül: *oasis*, kopt nyelven: *ouahe*, *ouahsoi*) magyarítására, mely Áfrikának homoksivatagjai közt itt-ott felmerülő termékeny tájéket jelent”. Ballagi Teljes szótárában pedig a szó a következő magyarázatot kapja: „Homoksivatagban helyelközzel feltűnő, füves, pálmalombos hely, oáz” (Ball. 2: 51). Márpedig oázis csak ott lehet, ahol víz van.

A Bibliában Isten a víz megvonásával, a kies helyek kietlenné tételével büntet: „És teszem a földet *pusztasággá*, mivelhogy elpártoltak tőlem, ezt mondja az Úr Isten” (Ez 15, 8). Ha pedig népét megjutalmazza, a sziklából vizet fakaszt a pusztában: „Az wdewbe adatek nekyk *az wyz az kew zyklabol*” (ÉrsK.); „Fordita az *kűszálat vízeknec tauúra* es az *kouat vízeknec kútfeiere*” (Szék: Zsolt. 119); „...ujjong a néma nyelve, mert a *pusztában víz fakad és patakok a kietlenben*” (És 35, 6); „Az pusztán *az kűsziklát meghasíta*, / És az *vízzel*, az mely abból kifolya, / Népét *megitátá*, és azon helybe / Az *kűsziklából kútfejet ereszte*, / Kiből oly bővséges víz buzdóla, / Mely mint az patak sebesen folya” (MA. 78. zsoltár); „Mert én dicsőségére ez helynek / Támasztok *nagy, szép, élő kútfejeket*” (87. zsoltár); stb. (vö. Károlyi-biblia, Alexa 1994, NySz. 2: 381, 3: 241).

Végül hadd hivatkozzam Lőrincze Lajosra, aki 1971-ben a Milyen hely a kies hely? c. cikkében érdekes adalékkal járul hozzá a *köves*, *kavicsos* → *vizes*, *vízben gazdag* → *kies* összefüggéséhez. Lőrincze elfogadja a *kies*-nek a *kěj* főnévből való származtatását, ezért szinte röstelkedve írja, hogy nyelvérzéke félrevezette: „Én vagy 48 évvel ez előtt találkoztam először a *kies* szóval, a 23. zsoltárban, annak Szenczi Molnár Albert által fordított szövegében: «Gyönyörű szép mezőn engemet éltet, és *szép kies folyóvízre* legeltet.» Megvallom, lelki szemeim előtt egy szép zöld rét jelent meg, rajta csörgedező tiszta vizű patak, s a gyöngyöző víz alján a napfényben csillogó színes, sárga, szürke, fehér, zöld kavicsok, a mi akkori nyelvünkön göbécsék. Ez volt nekem a *kies* folyóvíz: *köves*, tájnyelvünkön *kűjes*. [...] Egyszóval mind a tárgyi, mind a nyelvi oka megvolt

⁸ Ez a látens összefüggés néha a *kies* ritka mai használataiban is megmutatkozik, felszínre kerül. Pl. az alábbi újságszövegben: „Huszonkét javasolt helyszín megtekintése után Budapest városának – mivel *kies*, jól megközelíthető és *vízzel is megfelelően ellátott területen volt* – a lipótmezei telekre esett a választása.” (Lázár Fruzsina, Magyar Nemzet Magazin 2016. május 7. 27. l.)

annak, hogy én is félreértettem egy kissé a *kies* folyóvizet” (Lőrincze 1971: 96). Lám, a természetes nyelvérzék néha pontosabb, mint a tudós, de tévesnek bizonyuló etimológia.

5. Összefoglalás

Munkám végére érve megkísérlem számba venni, hogy vizsgálódásaim hova vezettek. Úgy vélem, sikerült megerősítenem, további nyelvi adatokkal és újabb érvekkel igazolnom Balázs János 1976-os elutasított etimológiáját. Ez a szófejtés – ha valóban helytálló – a *kies*, *kietlen* melléknevekre vonatkozó eddigi kutatások számos megállapításának a módosítását vonja maga után. Ezek a következők:

- a) A *kies*, *kietlen* nem igei és nem fiktív töből jött létre.
- b) A *kies* nem rendszerkényszerből, a *kietlen* pozitív párjaként, azaz nem másodlagosan keletkezett.
- c) A *kies* föltehetően sokkal korábbi adatokkal rendelkezik, mint ahogyan az eddigi kutatás gondolta.
- d) Eddig hiányzó, régi adatai minden bizonnyal a *köves* régi, *v-* nélküli *kies* ~ *kües* adatai között keresendők.
- e) Ebből következően a *kő* finnugor eredetű nagy szócsaládja újabb két elemmel bővül.
- f) Mindkét melléknév újabb jelentései **metonimikus jelentésváltozások** eredményeképpen jöttek létre.
- g) A *kies* jelentésfejlődése: ’köves’ → ’vízben gazdag’ → ’viruló, üde, friss’ → ’barátos, kellemes, szép, vonzó, elbájoló’ → ’termékeny < hely, vidék >’.
- h) A *kietlen* jelentésfejlődése: ’víz nélküli, vízben szegény’ → ’száraz, kopár, sivár’ → ’puszta, sivatag’ → ’terméketlen, elhagyatott < hely, vidék >’.

Hivatkozások

- Alexa Károly szerk. 1994: *Magyar Zsoltár*, Budapest, Kortárs.
- Ball. = Ballagi Mór 1873: *A magyar nyelv teljes szótára* 2, Pest, Heckenast Gusztáv kiadása.
- Balassa = Balassa József 1940: *A magyar nyelv szótára* 1, Budapest, Grill Károly Kiadó-vállalata.
- Balassa József 1894: A magyar magánhangzók története, *Nyelvtudományi Közlemények* 24, 369–404.
- Balázs János 1976: *Kies és kietlen*, *Magyar Nyelv* 72, 478–9.
- Baranyai József 1995: *Konkordancia a Károli bibliához*, Budapest, Veritas.
- Biblia 1979: *Ószövetségi és újszövetségi szentírás*, ford. Gál Ferenc et al., Budapest, Szent István Társulat.
- Biblia Sacra Vulgata, Genesis 1: <http://biblehub.com/vul/genesis/1.htm>, letöltve 2017. február 4-én.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1870: *A magyar nyelv szótára* 3, Pest, Emich Gusztáv kiadása.
- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1992: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.

- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai.
- Erdélyi István 1970: Magyar kéj 'Wonne', *Nyelvtudományi Közlemények* 72, 150–1.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára* 4, Budapest, Akadémiai.
- ÉrtSz+ = Eöry Vilma szerk. 2007: *Értelmező szótár*⁺ 1, Budapest, Tinta.
- EtSzt. = Zaicz Gábor szerk. 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest, Tinta.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Lieferung 3, Budapest, Akadémiai.
- Gl. = Berrár Jolán – Károly Sándor szerk. 1984: *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Juhász Jenő 1947: *Kies, kietlen*, *Magyar Nyelv* 43, 295–97.
- Kiss Lajos 1978: *Kies, kietlen*, *Magyar Nyelvőr* 102, 470–72.
- Lázár Fruzsina 2016: Lángelmék és művészeltek a hazai sárgaházakban, újságcikk, *Magyar Nemzet Magazin*, május 7, 27.
- Lőrincze Lajos 1971: Milyen hely a *kies* hely? in Ferenczi Géza szerk.: *Anyanyelvi örjárat*, Budapest, Gondolat, 95–7.
- A. Molnár Ferenc 2014: A Szenci Molnár Albert fordította 23. zsoltár nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata, in Dobi Edit et al. szerk.: *Stílusról, nyelvről sokszínűen. Szikszainé Nagy Irma 70. születésnapjára* (Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 91.), Debrecen, 226–28.
- MSz. = Kiss Margit szerk. *Mikes-szótár*; <http://mikesszotar.iti.mta.hu>, letöltve: 2017. április 25-én.
- MSzFE. = Lakó György szerk. 1971: *A magyar szókészlet finnugor elemei* 2, Budapest, Akadémiai.
- MTsz. = Szinnyi József 1893: *Magyar tájszótár* 1, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- MUSz. = Budenz József 1873–1881: *Magyar–ugor összehasonlító szótár*, Budapest, MTA Könyvkiadó Hivatala.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár* 2, 3, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- OkISz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Nyelvtörténeti Szótárhoz*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- K. Palló Margit 1979: A *kies, kietlen* etimológiájához, *Magyar Nyelvőr* 103, 472–3.
- PP. = Pápai Páriz Ferenc 1708: *Dictionarium manuale Latino-Ungaricum et Ungarico Latinum*, Lőcse.
- PPB. = Pápai Páriz Ferenc [1767] 1995: *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum*, Bod Péter által bővítve, Reprint, [Nagyszeben], Budapest, Universitas.
- RégSz. = Kiss Gábor főszerk. 2012: *Régi szavak szótára*, Budapest, Tinta.
- Szent Biblia* 1984: Ford. Károli Gáspár, Budapest, Magyar Biblia-tanács.
- SzófSz. = Bárczi Géza szerk. [1941] 1991: *Magyar szófejtő szótár*, Budapest, Trezor.

-
- SzT. = Szabó T. Attila főszerk. 1993: *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 6, Budapest, Akadémiai–Bukarest, Kriterion.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 2–3, Budapest, Akadémiai.
- TMNy. = Simonyi Zsigmond 1895: *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*, Balassa József közreműködésével, Budapest, MTA.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1988: *Új magyar tájszótár* 3, Budapest, Akadémiai.

VÁLTOZÓ VONZATOK – DE MIÓTA?

HORVÁTH LÁSZLÓ
(MTA Nyelvtudományi Intézet)

1. Témaválasztás

A közelmúlt és napjaink nyelvi változásainak bemutatásakor, elemzésekor elég ritkán esik szó a vonzatokról. Említésre méltó kivétel például Zimányi Árpádnak az a cikke, amely Változó vonzatok címmel tíz évvel ezelőtt jelent meg az Édes Anyanyelvünkben (2006). Mostani előadásom ehhez az íráshoz kapcsolódik.

A Zimányi-cikk egyfelől összefoglaló jellegű szemle az érdeklődő nagyközönség számára, hiszen olyan eseteket is bemutat, amelyekkel a legfontosabb nyelvművelő szintézisek, a Nyelvművelő kézikönyv (1980–1985) és a Nyelvművelő kézisztár (1996, ill. 2005) már szintén foglalkoztak. Másfelől olyan változásokra is felhívja a figyelmet, amelyek a szakirodalomban korábban vagy nem, vagy csupán érintőlegesen kerültek szóba. Az áttekintésből néhány általános változási tendencia is kirajzolódik.

Kétségtelen erényei mellett azonban az írásnak olyan vonásai is vannak, amelyek hiányérzetet kelthetnek, illetve ellentmondásra készíthetik az olvasót. Tagadhatatlan, hogy ezeknek egy része a cikk korlátozott terjedelméből és ismeretterjesztő műfajából következik. Más részük abból adódik, hogy a nyelvművelő irodalom a változások idejének feltárásában és azonosításában gyakran hajlamos a nagyvonalúságra, az „újabbban” kezdetű megállapításokra a pontosabb kormeghatározás helyett. Az természetesen igaz, hogy az egyes jelenségek felbukkanásának ideje, a változások kora nem mindig állapítható meg, de véleményem szerint a nyelvművelő írások szerzői az alaposabb kronológiai búvárkodás helyett az indokolhatónál többször érik be elnagyolt kijelentésekkel. A történeti vizsgálat mellőzése persze tévedésekhez, a hasonló vagy annak látszó esetek finomabb különbségeinek elfedéséhez vezethet. Sajnos Zimányi Árpádnak a különben érdekes és értékes szemléje sem mentes az effajta hibáktól.

A Zimányi-cikk arra készítetett, hogy kissé közelebből és részletesebben is megvizsgáljam a benne tárgyalt eseteket, majd a változások idejére vonatkozó és más megjegyzéseket fűzzek hozzájuk. A kutatáshoz A magyar nyelv nagyszótárának forrásai közül segítségül hívtam a Magyar történeti szövegtárat (= MTSz.) és a szótár készítéséhez felhasználható CD-ket (a példákhoz tartozó pontosabb bibliográfiai adatokat l. a Nszt. eddig kiadott kötetekben), továbbá a legfontosabb értelmező szótárakat (ÉrtSz., ÉKsz., ÉKsz.², Nszt.), történeti szótárakat (NySz., SzT.) és nyelvművelő kiadványokat (NymKk., NymKsz., NymKsz.²).

2. Megjegyzések a Zimányi tárgyalt szerkezetekről

Zimányi Árpád szemléje olyan esetekkel indul, amelyekben az eredetileg tárgyatlan, határozói vonzatú igének tárgyas szerkezete is létrejött: *előfizet vmire – előfizet vmit, felügyel vmire – felügyel vmit, lekésik vmiről – lekésik vmit*. A cikkben ezt olvashatjuk róluk: „Nyelvművelésünk korábban sokszor jelezte, hogy bizonyos igék határozóragos vonzatát kezdi felváltani a tárgy ragja [...]. A Magyar értelmező kézisztár több mint

három évtizeddel ezelőtti első kiadása még csak a határozóragos formákat tartotta elfogadhatónak, a közelmúltban megjelent új kiadásban viszont már módosult a megítélés. A tárgyragos változat manapság már egyre megszokottabb, s a Nyelvművelő kézikönyvtár szerint sem hibáztatható” (Zimányi 2006). – Hozzáteszem ehhez, hogy az ÉrtSz. az *előfizet*-et és a *felügyel*-t még csakis tárgyatlan igeiként tüntette fel, sőt a *felügyel* esetében ez még az ÉKsz. 1. kiadására is érvényes. Abban a kiadásban az *előfizet*-nek és a *lekésik*-nek a tárgyragos vonzata már megjelent, de a helytelenítés csillagával, illetve vulgárisnak minősítve.

Mit mondhatunk a nagyszótári források alapján a három ige vonzatának a történetéről?

A diakrón változás legjobban a *lekésik*-kel kapcsolatban figyelhető meg. A MTSz. alapján összeállított kis statisztika az adatok csekély száma miatt reprezentatívnak nem mondható, mégis érzékelteti a módosulási tendenciát: a 20. század második felétől már a tárgyas szerkesztés van többségben.

lekésik

Évszázad/ századnegyed	<i>vmiről</i>	<i>vmít</i>
XIX/4.	8	–
XX/1.	5	3
XX/2.	8	1
XX/3.	5	8
XX/4.	2	9
XXI/1.	1	11

Példaként egyet idézek a 19. századi határozós adatokból: „A reggeli *vonatról* már *lekéstél*, de a gyorsvonattal még indulhatsz” (1884: Reviczky Gyula: Apai örökség: MTSz.). A 20. század elejéről már a tárgyi vonzat is adatolható: „Király Ernő [...] a tótokskák hazájából nem tudott a menetrend szerint Pestre érkezni, hanem [...] négy órai késéssel. Így *lekéste* a kolozsvári *gyorsat* is” (1911: Újság [Kolozsvár]: MTSz.).

Nem véletlen, hogy a *lekésik* tárgyas szerkesztésmódját már az ÉrtSz. is említi, igaz, a helytelenítés csillagával. A NymKsz. (1996) pedig már úgy beszél a *lekési a vonatot* – *lekésik a vonatról* kettősségről, mint „Más-más szemléletet tükröző, egyaránt helyes, azonos értelmű kifejezések”-ről.

Az *előfizet* esetében hosszú ideig kizárólagos a *vmire* vonzat: „A Pesti Divatlap és Nemzetőr jövő 1849-iki első félévi *folymára előfizetni* lehet helyben 5, postán 6 p. ftal” (1849: Pesti Hírlap: MTSz.). A tárgyas szerkesztésmódra az első adatot csak a 20. század közepéről találtam, a Soproni Szemle CD-jén: „csak azt tekintik szervezett munkásnak, aki a szakma *újságját* (die Fachzeitung) *előfizeti*” (Soproni Szemle 1959/1.). – Tanulmányom egyik lektorának minden bizonnyal igaza van abban, hogy a tárgyas szerkesztés a *megrendeli* vagy *járatja az újságot* hatására jöhetett létre.

A MTSz.-ban nem találtam példát az ige tárgyas használatára. Az ÉKsz. megújított kiadása (2003) bizalmasnak minősíti a tárgyi vonzatot, és a NymKsz. is lényegében ezt állítja róla.

A *lekésik* és az *előfizet* esetében szemléleti, grammatikai különbség van a kétféle szerkesztésmód között, jelentésbeli nincsen. Zimányi cikke alapján azt hihetnénk, hogy a *felügyel* is ilyen. Ezzel szemben érdemes idézni a NymKsz. szócikkét: „A *felügyel* igének korábban csak határozói vonzata volt: *felügyel a munkára, a tanulókra* stb. Az újabb hivatali és sajtónyelvben tárggyal is bővítik: *felügyeli a munkát, az alárendelt szervek tevékenységét; a MÁV-ot a közlekedési tárca felügyeli*. Ha ez utóbbi használathoz jelentés-, illetve funkciókülönbség társul (pl. oly módon, hogy a *felügyel* *vmi*t szerkezet nem konkrét felügyeletet, ellenőrzést jelent, hanem csupán azt jelzi, kire, mely szervre tartozik a felügyelet), nincs okunk hibáztatni. Egyébként azonban ragaszkodjunk a hagyományos vonzathoz: *felügyel vmire*.” – Az itt említett, legalább részleges jelentéshasadást az ÉKsz.² szócikke is érzékelteti. Abban viszont téved a NymKsz., hogy az igének „korábban” csak határozói vonzata volt. Az igaz, hogy a *-ra/-re* ragos vonzat a régebbi: „a’ leánynevelő intézet *leánykaira* a’ külön nevelőné *ügyelne fel*” (1846: Életképek [hetilap]: MTSz.). A tárgyi vonzat azonban már 1870 tájától jelentkezik, mégpedig nagyjából abban az árnyalatban, amelyben a használatát a NymKsz. sem kifogásolja: „az élő testben van egy sajátyszerű valami, melyet elneveztek életerőnek; ez *ügyeli fel* az élet *jelenségeit*” (1870: Mentovich Ferenc: Az új világnézet: MTSz.); „Brassó tanácsa mint e faluk közigazgatási tisztsége, csak közrendészetileg folyt be az erdők kezelésébe, s mint községi *vagyont ügyelte fel*” (1873: Orbán Balázs: A Székelyföld leírása).

A tárgyasság kialakulásának példái után Zimányi a *megállapodik* és *megegyezik* igék melletti vonzathasználattal, pontosabban a megállapodás témájának, eredményének a kifejezőmódjával foglalkozik. Úgy látja, hogy (sajtónyelvi jelenségként) a hagyományos *-ban/-ben* ragos határozót „újabban” fel-felváltja a *-ról/-ről* ragos forma. Megfigyelése és az újdonság feltételezése összhangban van azzal, hogy az értelmező szótárak (ÉrtSz., ÉKsz., ÉKsz.²) *-ról/-ről* ragos vonzatot nem emlitenek.

Ha a *megállapodik* adatait a MTSz.-ban vizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy egészen az ezredfordulóig nincs *-ról/-ről* ragos forma. Egy-egy *-ban/-ben* ragos példát idézek a 19. és a 20. századból: „Felszólalt a kilencedik: »meglássa ketek, titok van a dologban!« És *ebben* mindnyájan *megállapodtak*” (1836: Kölcsy Ferenc: A vadászlak: MTSz.); „És a *nagytakarításban* is *megállapodnak* [Róza és Csereiné], a jövő hét végén lesz, pénteki napon...” (1947: Nagy Lajos: Öreg cseléd: MTSz.). A szövegtárban *-ról* ragos formát csak a 21. századból találtam: „[Bárándy Péter] kész távozni a kormányból, ha nem tud *megállapodni* Medgyessy Péterrel az igazságügyi program *folytatásáról*” (2004: Népszabadság: MTSz.). – Beható vizsgálatot érdemelne az a kérdés, hogy a *megállapodik -ban/-ben* és *-ról/-ről* ragos vonzatai milyen mértékben tekinthetők egymás megfelelőinek, nincs-e közöttük kisebb-nagyobb funkciómegoszlás. Ez a kérdés már gyűjtőmunkám közben felvetődött bennem, és előadásomhoz hozzászólva M. Korchmáros Valéria is figyelmeztetett a dolog (majdani) tisztázásának fontosságára. (Köszönet érte.) Hasonló probléma egyébként a *megegyezik* ügyében is adódhat.

Azt hihetnénk, hogy a ’megállapodik vmiben’ jelentésű *megegyezik* melletti vonzathasználat a *megállapodik*-éhoz igazodik; láthatólag Zimányi is ezt gondolja. Az értelmező szótárak (ÉrtSz., ÉKsz., ÉKsz.²) szintén ezt sugallják. A Nyugat CD-je azonban meglepetéssel szolgál. Azt igazolja, hogy a *vmiről, vkiről* vonzatnak már a 20. század első harmadából is vannak adatai: „Ez a rettentő marakodás a bíróság színe előtt megy végbe egy válni készülő házaspár között, akik előzetesen *megegyeznek mindenről* a

gyermek kedvéért” (Nyugat 1916/2.); „*Horvát Henrikről* persze nem tudunk *meg-egyezni*” (Nyugat 1922/5.).

A nyelvtörténeti szótárakban való vizsgálódás fokozza a meglepetésünket. Kiderül ugyanis, hogy a *megegyezik* ’megállapodik’ *vmiről* szerkezet már a 16. századból is adatolható: „immar egy falka ydeoteól fogwa az Schola gondwiseleo Tanito Mester nelkewl vacalt, *kireol* ew kegek *megh eggyeztek*” (1596: SzT.).

„Ezek a kettősségek a XX. században hosszabb idő alatt alakultak ki, további példánk viszont az utóbbi egy-két évtized nyelvhasználatának módosulását tanúsítják” – írja Zimányi (2006). Láthattuk, hogy ennek az átvezető mondatnak az első felével baj van, hiszen a tárgyalt kettősségek egyáltalán nem mindig a 20. század szülöttei. Nézzük, vajon a következő esetekre érvényes-e az átvezetés második fele!

„Szemünk előtt zajlott le a *kommunikál* ige jelentésének és vonzatszerkezetének átalakulása. Naponta tapasztalhatjuk, hogy a korábbi szaknyelvi kifejezés egyszerű köznyelvi szavakat helyettesít: *mond, kijelent, kifejez, jelez, nyilatkozik*.” A szerkezeti változást az ige tárgyassá válása jelenti. Ennek okát Zimányi részint a felsorolt szavak hatásában, részint az angol *communicate* befolyásában látja. – Az ÉrtSz.-nak és az ÉKsz. régebbi kiadásának (1972) nincs is *kommunikál* címszava. Az ÉKsz. újabb kiadásában (2003) pedig csak tárgyatlanként találjuk meg az igét, ebben a jelentésben: ’<kapcsolatot keresve, teremtve, ill. működtetve> információt közöl, cserél’. – A tárgyas *kommunikál* újdonság voltára mutat az is, hogy a NymKk. (1980) nem foglalkozik vele, sőt még a NymKsz. 1. kiadásában (1996) sincs benne. A 2005-ös kiadásban viszont már szerepel. A szótár szerint „többnyire jól helyettesíthető magyar megfelelőjével, a *közöl* igével”.

A MTSz.-ban a *kommunikál* tárgyas használatára az első példát az 1980-as évek végéről találtam: „Azok a programok, amelyek elvárják, hogy a gyerek intézeti felvételével egyidejűleg a szülő járjon pszichoterápiába, *azt kommunikálják* a szülőknek, hogy ők kifogásolható magatartásúak, zavartak, elmebetegek és nyilvánvalóan ők hibáztathatók a gyerek problémáiért” (1989: Szitó Imre: Magyar Pszichológiai Szemle: MTSz.). Az ige tárgyasként kezeléséről azonban már egy valamivel korábbi, *-ható* képzős származék is tanúskodik: „Az ismeret további jellemzője, hogy publikus, hogy *kommunikálható*, hogy szinkrón és diakrón szinten korlátlanul átadható, hogy tényállásokat tükröz vissza” (1982: Kelemen János: Magyar Filozófiai Szemle: MTSz.).

Mindez nem mond ellent Zimányi Árpád megfigyelésének. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy a tárgyas *kommunikál* az utóbbi évtizedek abszolút újdonsága a magyar nyelv történetében. A SzT.-ből már 16. századi adatot is idézhetünk a ’közöl’-féle jelentésű tárgyas igrére: „A my a’ plebanos kewansagat nezy, Az chywr es mayor epytesse felól ... keryk Byro vramat, hogy ... *Communicallya* az Gyalay Tiztartowal az *epytessel*” (1582: SzT.).

Ez a tény azonban nem jelenti azt, hogy a tárgyas *kommunikál* folyamatosan jelen volt a magyar nyelv életében. Nyilvánvaló, hogy a régi, latin jövevény valamikor kiszorult a nyelvhasználatból, és az ige tárgyassága minden bizonnyal csupán a 20. század utolsó negyedében kelt új életre, részben angol hatásra. – Magam egyébként úgy tapasztalom, hogy az újabb *kommunikál* *vmi*t sokszor nem helyettesíthető az egyszerű *közöl*-lel, gyakran a manipulatív közlés jegyét érzem benne, ’hangoztatja, hirdeti’ árnyalattal. – Ami pedig a tárgyatlan *kommunikál* igét illeti, az (az áldozással kapcsolatos jelentés-

ben) a NySz. tanúsága szerint már kódexekből is kimutatható; a mostani szegedi konferencián is szóba került ilyen adat a Margit-legendából M. Nagy Ilona és Bényei Ágnes előadásában.

Joggal feltételez angol befolyást Zimányi (2006) a *túlél* ige vonzatvesztésével kapcsolatban is (l. angol *survive*) az ilyenféle mondatokban: „A 26 hetes koraszülött általában *túlél*”, „Ez az endemikus faj a mostoha körülmények között is évezredek óta *túlél*.” Az értelmező szótárak (ÉrtSz., ÉKsz., ÉKsz.²) a *túlél*-t csakis tárgyas igeiként szerepeltetik, a NymKk. és a NymKsz. pedig nem szól róla.

Mindezt látva meglepő, hogy a tárgy nélküli *túlél* a MTSz. tanúsága szerint már a múlt század első felében is felbukkant: „Nem hódítani akartak [a magas fenyőfák], hanem megmaradni. Nem bizonyítani, hanem *túlélni*. Nem szerezni, hanem teljesnek lenni és megőrizni azt a teljességet” (1941: Márai Sándor: Kassai őrjárat: MTSz.). Lehet azonban, hogy ez még csupán sajátos szépirói lelemény a következő, néhány évtizeddel későbbi társával együtt: „[István:] Én tudom, hogy velem kezdődik minden, ameddig az az ország él, megmarad és *túlél*” (1974: Boldizsár Miklós: Ezredforduló: MTSz.). A 20. század első feléből egyébként a tárgy helyén nemcsak vonzathány, hanem határozói vonzat is adatható: „Még az unokáink *életén is túlélnék* a házaink falai” (1935: Sellyei József: Elfogyott a föld alóla: MTSz.).

Ami a *túlél* vonzatvesztését illeti, tanulmányom egyik lektora szerint az angol *survive* mellett a német *überleben* hatásával is számolhatunk. Valóban nem zárhatjuk ki ezt a lehetőséget sem, de tekintettel arra, hogy a tárgyatlan *túlél* leginkább biológiai és orvosi tárgyú szövegekben fordul elő, Zimányival együtt magam is elsősorban angol mintára gondolok.

Olyan vonzatváltozási eseteket is említ Zimányi, amelyekben az eredetileg határozói bővítményű igét a *le* igeikötő csatlakozása teszi tárgyassá: ***elnököl az ülésen* : *leelnökli az ülést*; *reagál vmire* : *lereagál vmit*.**

Forrásaimban a *leelnököl* igét nem találom; nyilván Zimányi saját gyűjtéséből való. Az *elnököl* adatai ettől függetlenül arra mutatnak, hogy a tárgyassá váláshoz nem volt szükség az igeikötőre.

Nehéz volna megmondani, mikor alakulhatott ki az *elnököl* tárgyas szerkesztésmódja. Az 1990-es évekből igenévi formákban mutatható ki: „[Balsai István mondja:] Különböző nyilatkozataiban [ti. Horn Gyula] perek megindítását fontolgatja – ilyen is elhangzott –, majd *az általa elnökkölt párt*nak a szóvivője minősíthetetlen kijelentéseket tett az én el nem hangzott kijelentésemet illetően a mentelmi jogával, az ügyészi munkába való beavatkozással kapcsolatban” (1992: Országgyűlési Napló); „Ezt a francia miniszter támogatja, de a britek és az EU mezőgazdasági *tanácsát* jelenleg *elnökkölő németek* vélhetően ellenezni fogják” (1994: Magyar Hírlap). A ragos igealak tárggyal valamivel később tűnik fel: „januárban az ENSZ Biztonsági Tanácsa, *amelyet* jelenleg Amerika *elnököl*, »Afrika-hónapot« tart” (2000: Magyar Hírlap); „Gore-ék csatlakoztak hozzánk a Fehér Házban, s velük jött Alma és Ron Brown, a DNC elnöke, aki hamarosan letette az esküt mint kereskedelmi miniszter, valamint Harry Thomason, a feleségével, Lindával – egyébként ők *elnökkölték a ceremóniát*” (2003: Hillary Rodham Clintontól, Kiss Marianne fordításában: Élő történelem: MTSz.). – Már a 20. század közepéről is van egyébként olyan szerkezet, amely közvetve az *elnökli az ülést* tárgyas szintagma irányába mutat: „Az ülés megnyitása alkalmából Antonescu Ion tábornagy-államvezető hitvese a

patronázsszervezet nevében örömét nyilvánította Ófelsége Elena anyakirálynő jelenléte felett és felkérte az *ülés elnöklésére*” (1942: Déli Hírlap: MTSz.).

A *reagál vmire ~ lereagál vmit* váltakozást viszont csakugyan az igekötő csatlakozása tette lehetővé. Csakhogy ez a csatlakozás nem mostanában történt. Névszói származékban és szenvedő alakban már a 20. század első negyedéből adatható: „*Lereagálás[.]* orvosi műkifejezés, jelenti valamely élmény által kiváltott indulatnak külső megnyilvánulások segítségével való levezetését” (1915: Révai-lexikon); „A terápia feladatát most is másképp kellett fogalmazni, célja többé nem az, hogy a hamis útra kertült indulat »*lereagáltassék*»” (Nyugat 1925/14-15.). Nem sokkal később pedig magának a tárgyas szerkezetnek az adatai is feltűnnek: „Elődöm, Jób, még barbár volt. Ő még primitív, ősi *viszketegségét* egy darab cseréppel *lereagálta*” (Nyugat 1931/9.); „Ezt a lelke mélyéből feltörő *vallomást* Bánk rögtön *lereagálja*: erélyesen lép fel Petur ellen” (Nyugat 1940/8.). – Köszönöm azt a lektori megjegyzést, amely szerint a *lereagál* megjelenése a német *abreagieren* hatásával is magyarázható. Mind a magyar ige felbukknásának ideje, mind pedig a pszichológiai szókinszbe tartozása igencsak támogatja ezt a feltevést.

„Érdekes módon az igekötő elhagyásával is módosulhat a nyelvtani szerkezet” – írja Zimányi (2006). Erre példaként egy sajtónyelvi címet hoz: „A minisztérium nem *szivárogtat*”, mármint: *nem szivárogtatja ki a híreket*. – Ilyen vonzatvesztéses példák a Nszt. készítéséhez felhasználható CD-ken is találhatók: „Aztán előzetes kampány indult; a termelőkre hivatkoznak, hogy mennyire várták ezt a külföldi befektetőt. Azt ugyan nem tudom, honnan tudták, hogy külföldi befektető van, tudniillik a Dohány Terméktanács sincs benne a szakmai tanácsban, tehát nem tudom, ki *szivárogtatott*” (1993: Országgyűlési Napló); „Talán ezt a szófogadatlan Kunczét lenne jó megzabolázni valami erélyes államtitkárral. Mert Kuncze felesel, sőt még »*szivárogtat*« is. Annak a sajtónak, amelyik Gálék szerint amúgy is túlzottan az SZDSZ-t támogatja” (1994: Magyar Hírlap). Az igekötő hiánya egyébként itt nem mindig jár együtt a tárgy elvesztésével: „Az emberek egyre inkább úgy érzik – legalábbis az SZDSZ ezt szeretné –, mintha *dokumentumokat* is *szivárogtatna* ma már a jobboldali sajtónak – mármint a nemzetbiztonsági szolgálat –; a gátlástalanság határokat nem ismer” (1999: Országgyűlési Napló).

Szintén az igekötőhiány eseteként hozza szóba Zimányi a *közelítjük a problémát*-féle szerkezetet. Így ír róla: „A manapság előforduló *közelít valamit* szerkezetvegyülés eredménye: *megközelít valamit*, illetőleg *közelít valamihez*, tehát itt is a tárgy váltakozik a határozóval.”

Ez a kontaminációs magyarázat meggyőzőnek látszik, az újnak tűnő szerkezet pedig az adatok szerint főleg az országgyűlési nyelvhasználatban lett divatos: „a részletes vita is tulajdonképpen kereteiben *közelítette* ezt az egész *problémát*” (1995: Országgyűlési Napló); „Az előttünk lévő tervezet egyetlen szempontból – és ezt valamelyik képviselőtársam már említette –, vállalati szempontból *közelíti a kérdést*” (2005: Országgyűlési Napló). – Némi nyelvtörténeti vizsgálódás azonban ráébreszti az embert arra, hogy a *közelít* tárgyi vonzata nem a 20. század végének újdonsága. Bizonyosság erre az ÉrtSz., amelynek a szócikkében kiemelkedő 19. századi költőktől találunk ilyen példákat: „És füves Alpárnak haddal *közelíti határát*” (Vörösmarty Mihály); „Ott van a sas, fenn-röptében *Közelíti a napot*” (Petőfi Sándor). És azt sem mondhatjuk, hogy ezek pusztán a költői szabadságnak vagy a reformkori divatnak a szülöttei, hiszen van náluk jóval

régebbi adat is másfajta műfajból: „ha az kereszténység közt uniót csinálhat az francia, az mint hogy igen *kezelíti* is azon *dolgot*, minden bizonnyal universale bellum leszen az török ellen” (1668: SzT.). – A *közelít vmit* ’megközelít vmit’ szerkezet tehát nem abszolút újdonság. Az ÉrtSz. „régies, irodalmi” minősítése azonban részben mégis támogatja Zimányi véleményét. A jelek arra mutatnak, hogy ez a tárgyas szerkesztésmód a reformkor után háttérbe szorult, és valóban a 20. század végén kelt új életre.

Az *aláír* ige a Zimányi-cikkben egyrészt a tárgyi vonzat (jelentéstapadással lehetővé váló) elhagyásának a példajaként szerepel: „A köztársasági elnök *aláírt*”, azaz ’aláírta a törvényt’; másrészt a szerző azt a tárgyatlan, részeshatározós szerkesztésmódot mutatja be, amely a sporttudósításokra jellemző ’vmelyik egyesülethez szerződik’ jelentésben: „Sarkadi *aláírt* a *Fehérvárnak*”. Mindkét szerkezetnek van régebbi megfelelője; igaz, nem teljes egyezéssel.

Már az ÉrtSz. közölte ezt a jelentésárnyalatot, kiemelve tárgy nélküli voltát: ’azzal van elfoglalva, hogy hivatalos iratokat, ill. indexeket nevével hitelesít’. Ilyen szabad (azaz szótárírói) példákkal szemléltette: „Egész nap csak *aláír*”, „A dékán ma nem *ír alá*”. A Nszt. pedig ezt a jelentésárnyalatot korábbi adattal, „valódi” idézettel mutatta be: „feltette a szemüvegét s mialatt *aláírt*, kedélyesen azt mondta: – Nagyon jól van, gyerek, nagyon jól van. Meg vannak elégedve veled a főnökeid” (1932: Móricz Zsigmond: Rokonok). (Hozzáteszem, hogy a nagyszótári adatot a cikke megírásakor Zimányi nem feltétlenül ismerhette.) – Zimányi Árpád adata annyiban tér el a most idézett társaitól, hogy konkrétan a *törvényt* tárgy elhagyásához köthető. Az előzményként említett esetekben a tárgytapadás ennél általánosabb jellegű.

Az *aláír vkinek* szerkezetnek szintén van sokkal régebbi adata, bár nem sportolói szerződéssel, hanem kérvénnyel, aláírásgyűjtő ívvel kapcsolatban: „Ha elnézem ezt a sok derék ábrázatot, ahogy a moziba mennek vagy lakodalomba vagy temetésre, igazán nem tudom, hol keressem a százhuszat, aki *kendnek aláír*” (1945: Háy Gyula: Tiszazug: MTSz.).

Mivel Zimányi Árpád cikkében és értékelésében többször is szóba került a vonzatvesztés, kiegészítésül szeretnék utalni Büky László tanulmányára (2007–2008), amely a jelenség más eseteivel foglalkozik. Elsősorban *-ít* képzős igékkel találkozhatunk benne: *alakít, bizonyít, domborít, hárít, teljesít*, de megjelenik az *összezár* tárgyatlan szerkesztésmódja is.

Zimányi a mindennapok nyelvhasználatának esetei után szól még a szépirodalomban megjelenő tudatos szabálytalanságról, szokatlan vonzathasználatról is. Idézi például József Attila Köntösök című versét, amelyben szerinte „az ígéhez kapcsolódó tárgy jelenti az újítást”: „*Remegni* kell a vérsötét, / gyökérző Bánat *köntösét*”. – Azt már én teszem hozzá, hogy ez a vonzat a régi latinos-bibliai *fél vkit* szerkezetet juttatja eszünkbe. Nem tudhatom, hogy József Attila valóban neologizmust kívánt-e alkotni, vagy inkább az archaizálást tartotta megfelelő eszköznek mondandója megformálásához. Azt viszont tudom, hogy grammatikai megoldása nem egyedi, így nem is igazi újdonság. A *remeg* tárgyas szerkezetére már 19. századi alkotóktól is vannak példák: „Mikor *remegte* a *halált* Marót bán?” (1838: Vörösmarty Mihály: Marót bán: MTSz.); „nem *remegte* a *nagyok haragját*” (1864: Madách Imre: A Kolozsiak: ÉrtSz.).

3. Összegzés tanulságokkal

Helyes és hasznos, hogy Zimányi Árpád felhívja a figyelmet bizonyos általános vonzatváltozási tendenciákra, például a tárgyassá válásra és a vonzatvesztésre. Nem szabad azonban megelégedezni arról, hogy az igevonzatok történetének egyedi, többé-kevésbé hasonló társaikétól különböző elemei is vannak.

Ha a nyelvművelés nyelvi változásokat emleget, akkor érdemes az állításait nyelvtörténeti vizsgálódással ellenőriznie.

Ennek bizonyos értelemben a megfordítása is igaz: a nyelvtörténésznek hasznos lehet a nyelvművelő íráskor tanulmányozása, hiszen találó meglátásai és tévedéseik egyaránt gondolatébresztő hatásúak.

Zimányi Árpád cikke erőnyeivel és hibáival is kitűnő bizonyossága annak, hogy a magyar nyelv történetében jóval az ómagyar kor után is kereshetünk és találhatunk a nyelvi rendszert is érintő, igazi grammatikai változásokat.

Hivatkozások

- Büky László 2007–2008: Veszendő vonzatok, *Nyelvtudomány* III–IV, 15–25.
- ÉKsz. = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár; Második, átdolgozott kiadás*, [Budapest,] Akadémiai.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII, Budapest, Akadémiai.
- MTSz. = Magyar történeti szövegtár, <http://www.nytud.hu/hhc>
- Nszt. = Ittész Nóra főszerk. 2006–2013: *A magyar nyelv nagyszótára* I–V, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- NymKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós főszerk. 1980–1985: *Nyelvművelő kézikönyv* I–II, Budapest, Akadémiai.
- NymKsz. = Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 1996: *Nyelvművelő kéziszótár*, Budapest, Auktor.
- NymKsz.² = Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 2005: *Nyelvművelő kéziszótár; Második, javított és bővített kiadás*, Budapest, Tinta.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár* I–III, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- SzT. = Szabó T. Attila – Vámszer Márta – Kósa Ferenc – Fazakas Emese főszerk. 1975–2014: *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I–XIV, Bukarest–Budapest–Kolozsvár, Kriterion–Akadémiai–Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Zimányi Árpád 2006: Változó vonzatok, *Édes Anyanyelvünk* 28/3, 6.

A SZÓTAGSZERKEZETET ÉRINTŐ HANGVÁLTOZÁSI FOLYAMATOK MOZGATÓRUGÓI*

KATONA CSILLA

(Debreceni Egyetem, MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport)

1. A lexikális elemek (a köznevek és a tulajdonnevek) fonotaktikai szerkezetét érintő változási folyamatok – amelyek közé a hagyományosan kétnyíltszótagos tendenciának nevezett változási folyamat, az inetimologikus magán- és mássalhangzók problematikája, a hangátvetés, valamint a tövégi magánhangzók eltűnésének folyamata tartozik bele – minél megnyugtatóbb tisztázása érdekében a hangtörténeti vizsgálatoknak nagyban támaszkodniuk kell a fonológiai és fonetikai kutatások eredményeire is. Úgy látom ugyanis, hogy a hangváltozások mozgatórugóit, lefolyásuk természetét úgy deríthetjük fel pontosabban, ha ennek során a szavakat, neveket alkotó hangok fonetikai és fonológiai tulajdonságaira is tekintettel vagyunk.

Tanulmányom egyik kiinduló alapfeltevése ezzel összefüggésben tehát az, hogy a fonotaktikai mintázatok és a magyar nyelvre jellemző fonotaktikai struktúra egyrészt alapvető befolyásoló szerepet játszhat a hangszerkezetet érintő hangtörténeti változások működésében, lefolyásában, produktívitasában; másrészt pedig bizonyos esetekben korlátozhatja is azok realizálódását.

A nyelvek különböző tiltásokat tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy milyen hangalakúak lehetnek az adott nyelv szavai, az egyes fonémák milyen sorrendben, milyen elrendezési sémák szerint alkothatják a szavak hangtestét. A szavakat, szótagokat felépítő hangok ugyanis nem következhetnek egymás után teljesen szabadon: bizonyos hangkapcsolatok engedélyezettek, mások nem engedélyezettek az adott nyelvben (Kálmán–Trón 2007: 97). Fonotaktikai mintázatokon azokat az elveket kell tehát értenünk, amelyek a hangsoron belül az elemek elrendeződését a kezdő és végpont között meghatározzák (Kassai 1998: 136).

A fonotaktikai felépítést meghatározó tiltások az egyes nyelvekben, de egyazon nyelven belül is különböző erősségűek lehetnek. Igen gyakori jelenség például az, hogy a nyelvek nem engednek meg tetszőleges típusú és számú mássalhangzót egymás mellett. Ezzel van összefüggésben az, hogy a magyarban szó elején a mássalhangzó-torlódás csak igen speciális elrendezésekben fordulhat elő. Szavaink kezdődhetnek ugyan több mássalhangzóval, esetenként hárommal is, de három mássalhangzóból az első mindig *s* vagy *sz* kell, hogy legyen, a második *p*, *t* vagy *k*, a harmadik pedig csak az *r* lehet (Kálmán–Trón 2007: 97). A két mássalhangzóval kezdődő mintázatokra már jóval több korlát ér-

* A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

vényes. A helynevekre jellemző szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok kapcsolódási mintázataira vonatkozóan Kenyhercz Róbert mutatott be hasonló hangsorépítkezési jellegzetességeket (2013: 185–90).

A fonotaktikai szerkezet lehet okozója, befolyásolója a hangtörténeti változásoknak, illetőleg gátolhatja is azok lefolyását abban az esetben, ha a változás által újonnan létrejövő szavak hangszerkezete kevésbé lenne jólformált, mint a kiinduló alaké. A kétnyíltszótagos tendencia bemutatásakor Horger Antal fontosnak tartotta megjegyezni azt, hogy vannak bizonyos esetek, amelyek valamilyen oknál fogva nem kerültek a tendencia hatósugarába, pedig a szótagszerkezetük ezt megengedte volna: pl. *katona*, *hahota*, *kaloda*, *szapora*, *papiros*, *korona*, *háború*, *homorú*, *nyoszolya* (1942: 337). Az eredeti szótagszerkezetek megőrződése mögött részben föltehetően fonotaktikai tényezők húzódnak meg. A fonotaktikai mintázatok ugyanis a lexémák hangszerkezetét olyan módon is meghatározzák, hogy mely mássalhangzók és mely magánhangzók követhetik egymást az adott szóalakban, eleget téve ezzel a jólformáltsági kritériumoknak. Ha ugyanis a magánhangzó kiesése olyan mássalhangzó-kapcsolatot teremtené, amely a magyar nyelvben egyébként hiányzik, vagy egyáltalán nem is lehetséges, akkor ez a körülmény a változást megakadályozza. A magyarban egy morféman belül szó belsejében például a *cs+r* szekvencia nem fordulhat elő (Rebrus–Trón 2002: 52): talán ezzel lehet összefüggésben az, hogy az olyan szavakból, mint *acsari*, *acsarog*, *acsurál* szintén nem esett ki a második nyílt szótag magánhangzója. (Meg kell azonban jegyezni, hogy morfémahatáron persze akadnak ilyen alakok, pl. *Pécsre*, *ácsról* stb.) A Horger által idézett példák némelyike ugyanakkor nem feltétlenül ilyen jólformáltsági kritériumok miatt állt ellen a változásoknak, hiszen például a *homorú* > **homrú* módosulást ez nyilvánvalóan nem gátolhatta, minthogy vannak a szó belsejében *mr* hangkapcsolatot tartalmazó szavaink (pl. *kamra*, *Imre*, *Gyömrő*), és a régi helynévanyagban ott is találjuk a forrásainkban a *homorú*-ból alakult *Homrog* ~ *Homród* típusú névformákat; vö. pl. 1214/550: *Humuroc* > 1322: *Humruk* (KMHsz. 1: 132), 1407: *Homrod* (Cs. 5: 96). Minthogy továbbá a *pr* mássalhangzó-kapcsolatra is találunk mai példákat (pl. *paprika*, *szoprán* stb.), a *szapora*, *papiros* típusú szavakban sem fonológiai tiltások miatt nem esett ki a második nyílt szótag magánhangzója.

Összességében viszont feltétlenül egyetérthetünk Kiss Jenővel abban, hogy a „nyelvi változás módját közvetlenül a rendszertani adottságok határozzák meg” (2011: 16), s a szavak, nevek hangsorépítő korlátai is nyilvánvalóan ezek közé tartoznak.

Efféle, a fentiekben a magyar nyelv vonatkozásában szemléltetett tiltások valójában minden nyelvben megfigyelhetők, de az egyes nyelvekben természetesen más-más szabályok lehetnek korlátozó szerepűek. A hawaii nyelv szavai például csak nyílt szótagokból állhatnak (Kálmán–Trón 2007: 97).

A nyelvek ilyen módon tehát rendelkeznek lehetséges és engedélyezett, illetőleg nem lehetséges s emiatt nem engedélyezett fonémakapcsolatokkal. A latin nyelvben például a szótagvégi obstruensek gyakoriak voltak, de a korai kasztíliaiban a szótagvégi mássalhangzók (kivéve a nazálisokat, a likvidákat és az *s*-t) megszűntek a különböző változások során. A mai spanyol nyelv meglehetősen sok latin gyökerű lexémát tartalmaz. A latin *lacte* 'tej' például a spanyolban szabályos hangváltozásokon keresztül *leche*-re módosult. Ez a módosulás fonetikailag motivált hangváltozásként realizálódott, ugyanis a spanyolban egyetlen *kt* mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó alak sem maradt

fenn, az említett hangtörténeti változás – a spanyol nyelv szótagszerkezetében bekövetkező változásoktól befolyásolva – kivétel nélkül minden ilyen elemet érintett (Hooper 1976/1993: 46).

A fonotaktikai szerkezetről mint a hangtörténeti változások fő mozgatórugójáról tanulmányom további részében csupán a magyar nyelv vonatkozásában szölok.

2. A nyelvi változások – bár eltérő intenzitással, de – rendszerint a nyelv minden szintjét érintik, ezért a nyelvek történetében időben előrehaladva a fonotaktikai mintázatok is változhatnak (Gerstner 2013: 20). A magyar nyelv szótagépitkezési mintázataiban is megfigyelhetünk elmozdulásokat az egyes nyelvtörténeti korszakokban, amelyek pedig a hangtörténeti változások típusaiban, illetve azok gyakoriságában ugyancsak módosulásokat okozhatnak.

A finnugrisztika az alapnyelvre az alábbi szótagszerkezeteket tartja elképzelhetőnek (a felsorolásban a feltehetően gyakoribbaktól haladok a ritkábbak felé): CVCV (fgr. **kota* > m. *ház*, ugr. **sar3* > m. *ár*; fgr. **päl3* > m. *bél*, ur. **per3* > m. *bőr*; fgr. **säne* > m. *ég* fn., fgr. **piŋe* > m. *fog* fn.), CVCCV (fgr. **jork3* > m. *jár*; fgr. **čenks* > m. *csegely*, fgr. **čzlks* > m. *csillog*, fgr. **tunke* > m. *dug*), VCV (ur. **elä* > m. *él*, ur. **aŋa* > m. *ajtó*, fgr. **al3* > m. *áld*), VCCV (ugr. **ämp3* > m. *eb*, ugr. **ańč3* > m. *ágyék*, CV (ur. **ki* > m. *ki?*, ur. **m3* > m. *mi?*), CVCCCV (fgr. **perkk3* > m. *féreg*, fgr. **jowkk3* > m. *gyakori*, fgr. **końčks* > m. *hárs*), CVCVCV (ugr. **sarańa* > m. *arany*, fgr. **tar3-k3* > m. *daru*, fgr. **šine-re* > m. *egér*), V (ur. **o ~ *u* > m. *a(z)*, ur. **i* > m. *e(z)*) (E. Abaffy 2005: 115; Bakró-Nagy 1998: 235–6, 1999: 19–21; Bereczki 1996: 40; Kassai 1999: 113; MSzFgrE.). Az uráli és finnugor alapnyelv leggyakoribb fonémaszerkezete minden valószínűség szerint tehát a CVCV és a CVCCV struktúra lehetett (Bakró-Nagy 1992: 36). Jellemző volt továbbá az is, hogy az alapnyelvi szavak magánhangzóra végződtek – a szótagzárlat tehát kitöltetlen volt –, illetve a szó elején csupán egy mássalhangzó állhatott tekintve, hogy az uráli (finnugor) alapnyelv – az első szótagi hangsúllyal szoros összefüggésben – nem kedvelte a szó eleji mássalhangzó-torlódást (Nyírkos 1993: 29; Kassai 1999: 113).

Mássalhangzó-kapcsolatokat a szavak elején csakis hangutánzó szavakban találunk. A magyar hangtörténetírásban általánosan elterjedt vélekedés az, hogy a magyar nyelv, illetőleg a finnugor nyelvek nem nagyon túrik el a szó eleji mássalhangzó-torlódást, s azt különféle módon igyekeznek elkerülni, ha ilyen struktúrájú szavak átvételére kerül sor: előtét- vagy bontóhang beiktatásával, a torlódó mássalhangzók egyikének kivetésével, vagy a *β* esetében annak vokalizálódásával (Keszler 1969; Bodnár 1991: 47; Nyírkos 1993: 93; Kenyhercz 2013).

A finnugrisztika eredményeire és a fentiekre támaszkodva az alapnyelvi tömorfémákat zömmel két nagy csoportra oszthatjuk a szótagszerkezeti mintázatuk alapján: a két szótagosokra és az egy szótagosokra. A finnugor alapnyelvre kikövetkeztetett szavaknak közel a fele az első csoportba tartozik. A fogalomszavak csoportjában ritkán CVCVCV (vagy más három szótagú) típusra visszavezethető szavakat is találunk. A három szótagú szavak csoportjába mintegy 40 szó tartozik. Az alapnyelv emellett kedvelte a nyíltszótagúságot is, amit a CVCV, CV, CVCVCV, VCV struktúrák mutatnak (Bereczki 1996: 40–1). Az egy szótagú tömorfémák mind nyíltszótagúak voltak, CVC struktúra tehát az alapnyelvben nem képzelhető el. A két szótagú bázismorfémák első szótagja az

esetek túlnyomó, majdnem háromnegyed részében szintén nyílt, zárt pedig csupán egy-negyed része lehetett. A két szótagú tőszavak második szótagja szintén nyílt volt (Balázs 1967: 9). Számos jel arra mutat, hogy az első szótagbeli nyíltság túlsúlya, mely a zártság ellenében mintegy 3:1 lehetett az alapnyelvben, az ősmagyar korban nem csökkent, sőt valószínűleg még tovább növekedett (Balázs 1967: 11).

Zárt első szótagot a CVCCV, VCCV és CVCCCV szerkezetű alapnyelvi tömorfémák szótagra bontása eredményez, így a feltehető alapnyelvi szótagtípusok a következők lehettek: V, CV, VC-, CVC-, CVCC- (Kassai 1999: 115).

Az alapnyelvre kikövetkeztetett szótagszerkezeti típusok a következő nyelvtörténeti korszakokban aztán különböző változásokon mentek keresztül.

Az ősmagyar korban még nem észlelhetünk számottevő módosulást a szavak fonotaktikai szerkezetében, az akkor tájt nyelvünkbe beáramló jövevényszók ugyanis alapvetően nem módosították azokat (E. Abaffy 2005: 127). Az alapnyelvre rekonstruált fonotaktikai struktúrákat találjuk meg ezért jórészt az ősmagyar kor elején is: a szavak kezdetén nem állhatott mássalhangzó-torlódás, a szó belsejében azonban gyakoriak lehettek a mássalhangzó-kapcsolatok, mégpedig olyanok, amelyek első elemeként likvidát (*hölgy, nyelv, felhő, árva, hervad*), nazálist (*hangya, kengyel, langyos*) vagy szibillánst (*ostor*) regisztrálhatunk. Az ilyen típusú mássalhangzók számos nyelvben – mivel képzésük közben a levegő áramlása, bár akadályozva van, mégis folyamatos – szótagalkotók is lehetnek (Balázs 1967: 13; Bereczki 1996: 35).

A tőszavakban hiátus nem fordult elő, s valamennyi szó magánhangzóra végződött. A szó- és képzővégi vokállissal együtt három, sőt ragozott formában több szótagúak is lehettek a szavak már az ősmagyar korban is: fgr. **repä-čz* > ősm. **roβoszu* (mai *ra-vasz* 'róka'); ugr. **ala-ma* > ősm. **alumu* (mai *alom*) (E. Abaffy 2005: 115). A vándorlások korában a magyarral kapcsolatba kerülő zömében törökségi nyelvekben sem volt példa szókezdő mássalhangzó-torlódásokra, ahogyan ez a huzamos nyelvi kontaktus a magánhangzók tekintetében sem állította olyan probléma elé a magyar nyelvközösséget, hogy a török jövevényszavakban számára ismeretlen hangokat kelljen visszaadnia. A török jövevényszavak szóvégi alsó nyelvallású rövid magánhangzóit – minthogy azok az ősmagyar kor első felében zártabbá váltak, így szóvégi *ä, e* a magyarban akkoriban nem volt – hosszú magánhangzós szóvéggel helyettesítették a magyar beszélők (*almá, kecské*), a mássalhangzóra végződő török szavak végére pedig legtöbbször analogikus tövégi vokális került (E. Abaffy 2005: 126).

Az a körülmény ugyanakkor, hogy bizonyos török jövevényszavak szóvégi *-q, -k*-ja és *-g*-je eltérően fejlődött a magyarban (pl. tör. **inäk* > m. *iney* > *ünő*, de tör. **ariq* > m. **áruku* > *árok*), arra mutat, hogy az analogikus tövéghangzó beillesztése nem volt kivétel nélküli adaptációs jelenség. Ebben pedig akár egyfajta idegen hangsormintához való idomulás első jelét is felfedezhetjük. Talán nem független a jelenség attól, hogy a tövégi vokális ekkorra már veszített a fonetikai intenzitásából (felső nyelvallásúvá vált), noha eltűnése majd csak jóval később, az ómagyar korban következett be (Kassai 1999: 56–7).

A honfoglalás után, az ómagyar korban a korábbi, a szótagszerkezeti minták megváltozásával összefüggő folyamatok felerősödtek, és újak is megkezdődtek. Ebben a korszakban olyan nyelvekkel (szláv, német, latin stb.) került érintkezésbe a magyar nyelv-

közösség, melyekben nemcsak számára idegen fonémákkal (*c*, *v*, *zs* stb.) találkozott, hanem a fonémák hangsorba szerveződése is elűthetett a magyarban megszokott szerkezetektől. Az ekkor átvett idegen szavak hangalaki felépítése ezért nemritkán olyan feladat elé állította a beszélőket, amelyet sokáig – az ómagyar kor első századaiban – csak megfelelő átalakításokkal, a magyar fonotaktikai mintázatokhoz való igazítással tudtak megoldani. Az ősmagyarból örökölt fonotaktikai építkezés ugyanis – mint láttuk – a hangutánzó szavakon kívül nem ismerte a mássalhangzó-kapcsolattal induló szókezdeteket. Az ómagyar kor végére viszont – a nagy számú jövevényt szó hangszerkezeti mintája miatt – a *drága*, *grádics*, *flaska* típusú, mássalhangzó-torlódással kezdődő szavak elfogadottá váltak (E. Abaffy 2005: 348). Kenyhercz Róbert azt is kiemeli azonban, hogy a torlódást tartalmazó formák lényegében mind a mai napig kevésbé magyarosak a magánhangzóval kezdődő szavakhoz képest, mivel meglátása szerint „az, hogy valami lehetségessé válik a nyelvben, még nem jelenti azt, hogy rögtön át is alakítja annak egész karakterét” (Kenyhercz 2013: 203). A mássalhangzó-torlódásos szótagmintákat idővel tehát a magyar nyelv valamelyest befogadta, ezek a struktúrák a 16. századra fonotaktikailag produktívvá is váltak, amiről olyan belső keletkezésű hangutánzó szavaink tanúskodnak, mint például 1517: *prwchek* (EWUng. *prücsök*), 1527: *Ptrewffzkeleonek* (EWUng. *prüszköl*) (Kenyhercz 2013: 203).

A korai ómagyar korban jelentkező erős szláv nyelvi hatás eredményeként egy olyan szabályversengésről lehetett szó, amely során az egyik, finnugor gyökerekre visszamenő korigén tiltotta, ezáltal rosszulformáltnak tekintette, s így nagy valószínűséggel kitette a feloldási tendencia hatásának a torlódásos szókezdeteket; a másik, főként szláv hatásra a fonotaxisunkhoz újonnan hozzáadódott mintázat viszont engedte, ezáltal jólformáltnak minősítette azokat (Kenyhercz 2007: 93–4). A feltehetően elég erős magyar–szláv együttélési viszony járult hozzá ahhoz, hogy a jövevényt szavakon és a jövevényneveken egy új fonológiai minta is meghonosodjon, és az átvételek révén megjelent egy addig ismeretlen, elágazó szótagkezdeteket – azaz szó elején mássalhangzó-torlódást – megengedő minta (i. h.). Ezt az olyan nevek illusztrálhatják, amelyekben egyáltalán nem adatolható a szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldására irányuló tendencia, mint például a Bars megyei *Dragunya* pataknevben, amely egy 1228-as oklevélben is már *Draguna* formában szerepel (Gy. 1: 469), akárcsak a Baranya megyei *Breznica*, amely szintén egy +1228/1423-as oklevél tanulsága alapján a régiségben is *Breznicha*, azaz torlódásos alakban fordult elő (Gy. 1: 274). Akad olyan név is, mint az erdélyi Fehér megyei *Krakkó*, amely alakulásában ugyan már kimutatható némi ingadozás, de benne a változás során a torlódásos forma kerekedett felül. Ez a név ugyanis egy 1225/1296–1301-ből való oklevélben *Karako*, de egy 1291-es datálásúban a mai torlódásos formát tükröző *Crakow* alakban található meg (Gy. 2: 169–70) (vö. ehhez még Kenyhercz 2007: 90).

Az új fonotaktikai mintázat meghonosodásának eredményeként egyes szakemberek szerint napjainkban már csak nyelvjárások szintjén lelhető fel nyomokban a torlódások megszüntetésére irányuló törekvés. „Egyfajta »nyelvi akklimatizálódásnak« is tekinthető a mássalhangzó-torlódások tudomásul vétele, azaz hogy kiejtésük már nem okoz gondot a magyar nyelvű felnőtt beszélők döntő többségének” (Bodnár 1991: 47). Kenyhercz Róbert is hasonló, nyelvtörténetileg megalapozott megfigyelést tesz, de né-

mileg árnyaltabban fogalmaz e jelenség kapcsán: időben előrehaladva kétségkívül fokozatosan gyengült az a tendencia, ami a jövevényszavak útján a magyarba kerülő szó eleji mássalhangzó-kapcsolatokat megszüntette. Egyes nyelvjárásokban azonban – emeli ki ő is – még újabb jövevényszavak esetében is megfigyelhető a köznyelvitől eltérő formát eredményező feloldásra való törekvés, vö. például *drót ~ döröt, dirót; krumpli ~ kolompri, kurompi; krajcár ~ karicár; traktor ~ táráktor* (2013: 203).

Vennemann elmélete alapján elsősorban azok a szerkezetek vannak kitéve a változásnak, amelyek valamilyen szempontból rosszulformáltak (1988: 2). A szótagszerkezetek módosulásaira, átrendeződésére vonatkoztatva ez úgy fogalmazható meg, hogy azok a szótagszerkezetek változékonnyabbak, amelyek kevésbé felelnek meg a jólformált-sági kritériumoknak, mintázatoknak. Jólformáltak pedig azt a szótagszerkezetet nevezzük, amely fonémák fonológiai megengedhető kapcsolódásaiból építkezik. Azt, hogy egy-egy nyelvben az elemeknek milyen kombinációi engedhetők meg és melyek nem, a fonotaktikai mintázatok írják elő (Bakró-Nagy 1992: 35). Az alapnyelvből örökölt és az ősmagyar korban e téren nemigen változott szótagszerkezeti mintázatok értelmében ezért érthető, hogy a torlódást tartalmazó lexémák az első időkben egy erőteljes jólformált-ságra törekvő tendenciának, a szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldására irányuló különböző korlátok működésének voltak kitéve (Kenyhercz 2007: 90). Általánosítva ez azt jelenti, hogy a beszélők igyekeznek a fonémák hangsorba szerveződésének megszo-kott, jól ismert mintázatait megtartani, s az ennek ellentmondó hangkapcsolatokat a szokásossá alakítani (E. Abaffy 2005: 111). Az új szótagszerkezeti minták begyakorlottsága, gyakorisága azonban ezen a téren elmozdulásokat idézhet elő.

A szókezdő mássalhangzó-torlódás mellett az ómagyar korban új fonotaktikai helyzetként tűnt fel továbbá a mássalhangzós szóvég, amely a szóvégi vokálisok eltűnésének következtében jött létre. Az alapnyelvi szótagtípusok már említett sorrendje a véghangzók eltűnéséig fennállhatott, amikor azonban a csonkatövek használata elterjedt, a két első helyet a CVC (*hal, szem*), valamint a VC (*ad, ér*) típus foglalta el, mivel az elsődleges CVCV és VCV típusú tömorfémák véghangzója eltűnt. Így az alaptípusok végeredményben megmaradtak, de melléjük újak is keletkeztek, s az újonnan keletkezett típusok közül a korábbi időszak legáltalánosabb CVCV struktúrája helyett nyilván a belőle lett CVC (*hal, szem, tol, var*) típus lépett elő az első helyre (Balázs 1967: 33).

Egy hangváltozási folyamat eredményezett új szerkezetet továbbá a magánhangzók előfordulásában is. Az alapnyelvi fonotaktikai rendszer nem ismerte a szó belseji VV kapcsolatot, s e téren – ismereteink szerint – az ősmagyar kor sem hozott változást. Az ómagyar kor folyamán azonban a β és γ intervokalikus helyzetben való kiesésének következtében jöhetett létre a magyar nyelvben, vagy kerülhetett át ide jövevényszavakkal szó belseji hiátus. A nyelvhasználat ugyanakkor ezt is igyekezett – minthogy nem illeszkedett a magyar nyelv hangsor-építkezési mintái közé – különböző módokon megszüntetni (E. Abaffy 2005: 333, 348).

Az ómagyar kor végére kialakult szótagépítkezési mintázatok jórészt ma is érvényesek, bennük nagyobb fokú átalakulásokat nem igazán vagy csak nagyon kis mértékben tapasztalhatunk. Az a körülmény, amely szerint néhány száz éve az újabb jövevényszavakba már nem toldódik be inetimologikus magánhangzó, valamint nem esik ki mássalhangzó a mássalhangzó-torlódással kezdődő szavakból, mutatja, hogy a magyar nyelv

rendszerében immár semmi nincs, ami tiltaná a szókezdő mássalhangzó-csoportokat (Siptár 1998: 360–1; vö. Papp 1966: 150).

3. A fentiek összegzéséként azt kell hangsúlyoznunk, hogy a szavak fonotaktikai felépítése az ómagyar kor végére igen nagy változásokon ment át: idegen nyelvi hatásra megjelent, majd meghonosodott a szókezdő mássalhangzó-kapcsolat, belső fejlődés eredményeként pedig megjelentek a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok. Részben a magyar nyelvben bekövetkező hangváltozások, részben pedig jövevényszavak által a szóbelseji hiátusos helyzet, azaz a magánhangzók érintkezése is része lett a szótagszerkezeti mintáknak (E. Abaffy 2005: 349).

A lényegében a 16. század közepére kialakult mintázatok az elkövetkező időszakban aztán egyre inkább megszilárdultak, begyakorlottá váltak. A mai magyar nyelvben jórészt az ómagyar kor végére kialakult szótag-építkezési mintázatokat tekinthetjük érvényesnek.

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 2005: Hangtörténet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 106–28, 301–51, 596–609.
- Bakró-Nagy Marianne 1992: Alapnyelvi szótagszerkezetek, in Bakró-Nagy Marianne – Hajdú Péter szerk.: *Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára*, Wien–Budapest, 35–41.
- Bakró-Nagy Marianne 1998: Hangváltozás – artikuláció – percepció, in Gósy Mária szerk.: *Beszédkutatás '97. Szófonetikai vizsgálatok*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 231–40.
- Bakró-Nagy Marianne 1999: Protoszótag. A finnugor alapnyelv szótagtípusai, in Kassai Ilona szerk.: *Szótagfogalom – szótagrealizációk*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 11–51.
- Balázs János 1967: A gazdaságosság a szótagképződésben, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 7–39.
- Bereczki Gábor 1996: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas.
- Bodnár Ildikó 1991: Fonotaktikai megfigyelések, *Magyar Fonetikai Füzetek* 23, 47–51.
- Cs. = Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, 1890–1913.
- Gertsner Károly 2013: Hangtörténet, in É. Kiss Katalin – Gertsner Károly – Hegedüs Attila szerk.: *Kis magyar nyelvtörténet*, Piliscsaba, 18–45.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk.: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai, 1993–1995.
- Gy. = Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*, Budapest, Akadémiai, 1963–1998.
- Horger Antal 1942: Katona, *Magyar Nyelv* 38, 334–7.
- Hooper, Joan B. 1976/1993: Természetes generatív fonológia, in Siptár Péter szerk.: *Modern fonológiai szöveggyűjtemény II*, Szeged, JATEPress, 42–56.
- Kálmán László – Trón Viktor 2007: *Bevezetés a nyelvtudományba*, Budapest, Tinta.
- Kassai Ilona 1998: *Fonetika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Kassai Ilona 1999: Nyelvek és kultúrák érintkezésének tükröződése a magyar szótag szerkezetében, in Kassai Ilona szerk.: *Szótagfogalom – szótagrealizációk*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 113–9.
- Kenyhercz Róbert 2007: Az etnika viszonyok tükröződése a szókezdő mássalhangzó-torlódások körüli nyelvi változásban, in Hoffmann István – Juhász Dezső szerk.: *Nyelv, nemzet, identitás III. – A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*, Debrecen – Budapest, 89–96.
- Kenyhercz Róbert 2013: *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke* (A Magyar Névtudományi Kiadványai 28.), Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Keszler Borbála 1969: *A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban* = *Nyelvtudományi Értekezések* 63, Budapest, Akadémiai.
- Kiss Jenő 2011: A nyelvi változás elméletének néhány kérdéséhez, in É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila szerk.: *Nyelvelmélet és diakronia*, Budapest–Piliscsaba, 11–8.
- KMHsz. = Hoffmann István szerk.: *Korai magyar helynévszótár I. Abaúj–Csongrád vármegye* (A Magyar Névtudományi Kiadványai 10.), Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005.
- MSzFgrE. = Lakó András főszerk.: *A magyar szókészlet finnugor elemei I–IV*, Budapest, Akadémiai, 1967–1981.
- Nyirkos István 1993: *Az inetimológikus magánhangzók a magyarban*, Debrecen.
- Papp István 1966: *Leíró magyar hangtan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Rebrus Péter – Trón Viktor 2001: A fonotaktikai általánosításokról, in Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 17–63.
- Siptár Péter 1998: Hangtan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter szerk.: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 293–390.
- Vennemann, Theo 1988: *Preference Laws for Syllable Structure and the Explanation of Sound Change*, Berlin–New York–Amsterdam, Mouton/De Gruyter.

A MORDVIN BIRTOKOS SZEMÉLYRAGOZÁS ANOMÁLIÁI (NYELVTÖRTÉNETI ELEMZÉS)

KERESZTES LÁSZLÓ

(Debreceni Egyetem)

0. A mordvin névszóragozás igen sokrétű. Az alapragozás egyes számában mindkét nyelvjáráscsoportban esetragos paradigma használatos, a többes szám viszont hiányos: csak az ősi *-t* jeles nominativus-accusativus van meg. Az egyes számú határozóragos alakoknak így többes jelentése is van. A határozatlan, alapragozás mellett létezik határozott ragozás is, amelynek paradigmája egyes és többes számban teljesebb. Ezeket a formákat mutató névmási determinátorokkal (végartikulusokkal) képezik, mint például a balkáni és a skandináv nyelvekben. A határozott ragozás ősmordvin fejlemény. A harmadik ragozási forma az ősi eredetű birtokos személyragozás.

Az *erza*- és *moksa*-mordvin morfológia legellentmondásosabb vonása a **birtokos személyragozás grammatikai esetei** (nominativus, genitivus-accusativus és dativus) tekintetében mutatkozik. Az eltérés abban áll, hogy a moksában az ősi eredetű birtokos személyragok helyett látszólag teljesen más, új toldalékok használatosak:

	erza	moksa	erza	moksa
Nom	egy birtok	egy birtok	több birtok	több birtok
Px1Sg	<i>-m</i>	<i>-žə</i>	<i>-n/-ń</i>	<i>-ńə</i>
Px2Sg	<i>-t/-t'</i>	<i>-ćə</i>	<i>= (-nt)</i>	<i>-t'ńə</i>
Px3Sg	<i>-zo/-ze</i>	<i>-c</i>	<i>-nzo/-nze</i>	<i>-nzə</i>
Px1Pl	<i>-nok/-ńek (-mok/-mek)</i>	<i>-ńkə</i>	<i>=</i>	<i>=</i>
Px2Pl	<i>-nk</i>	<i>-ńtə</i>	<i>=</i>	<i>=</i>
Px3Pl	<i>-st (-sk)</i>	<i>-snə/-cnə</i>	<i>=</i>	<i>=</i>

(Az = jel arra utal, hogy a több birtokra utaló toldalékok azonosak az egy birtokra utalókkal. A zárójeles formák csak nyelvjárásokban vannak/voltak meg.)

Az **erza** rendszer – ahogy a finnben is – keveredés útján állt elő. Világos nyomai vannak a személyes névmási eredetűeknek (egyes paradigma és a többes 3. személy). Néhány személyben fellelhető a több birtokra utaló *n* elem is. Ezeknek az adatoknak az alapján a következő rendszer tehető föl:

- a) **-m*, **-t*, **-sV*, **-mV/k*, **-tV/k*, **-sV/k* (egy birtok),
- b) **-n-m*, **-n-t*, **-n-sA*, **-n-mV/k*, **-n-tV/k*, **-n-sV/k* (több birtok).

A **moksa** rendszerben az alapeseteket (nominativus, genitivus-accusativus) tekintve alig ismerhetők föl az ősi elemek: ilyen a több birtokra utaló egyes 3. személy (*-nzə* < **-nsV*), s nem zárható ki a többes 1. és 2. személy ősi eredete sem (*-ńkə* < **-n-mV/k*, *-ńtə* < **-n-tV/k*). Hangtanilag a 3. személyű toldalékokban lehet még „némi

jóindulattal” felismerni személyes névmásokat (*-c*, *-snə/-cnə* < **-s-*). A többi rag viszont minden bizonnyal innováció eredménye.

Az **egy birtokra** utaló elemek:

Sg1 *-žə* ’enyém’ < **-m + šä* (Px1Sg + DetPron) Paasonennél (1903) nyelvjárási-
lag van *-ňžä* alak is. | Sg2 *-čə* ’tied’ < **t + šä* (Px2Sg + DetPron). | Sg3 *-c* ’övé’ véleményem szerint a < *-c* < *-s*, tehát **-n + s* (Gen + Px3Sg), amely eredetileg genitivus-accusativusként funkcionált. Ez az (*-n-c*) forma eredetileg tehát genitivus lehetett, amely a mai napig meg is maradt ebben a funkcióban. Erre utal többek között az a tény is, hogy a moksában ez az egyes 3. személyű alak az egyetlen, amelyben az esetrag nem a birtokos személyragok után áll, hanem a személyrag előtt!

Pl1 *-ňkə* ’mienk; mieink’ < **-mVk ~ *-n-mVk* > *-ňkə*. A több birtokra utaló *n*-es alak általánosult, és mind a mai napig utal egyes és többes birtokra. | Pl2 *-ňtə* ’tietek; tieitek’ < **-n-tVk* > *-ňtə* (itt a ragvégi *k* elem tűnt el). A többes ragok utalhatnak egyes és többes birtokra. | Pl3 *-snə/-cnə* ’övék; övéik’. Az előtag minden bizonnyal a 3. személyű névmásra megy vissza. Nehezen magyarázható viszont a *-na* elem (Szerebrennyikov 1967: 57). Véleményem szerint metatézisről van szó, így nem választható el az egyes 3. személyű birtokos személyragtól (? < **-n-sVk*).

A **több birtokra** utaló paradigma hiányos:

Sg1 *-ňə* ’enyémek’ < **-n + ŋä* (Px1Sg + DetPron). Rövidülés történt. | Sg2 *-t’ňə* ’tied’ < **-t + ŋä* (Px2Pl + DetPron). Nem valószínű, hogy a *t* mutató névmási eredetű lenne. Ez a rag teljesen azonos a determinatív főnévragozás többes nominativusával, hiszen a tőalternáció is ugyanúgy működik: *jalga-t’ňä* ’a barátok, barátaid’ – *or-t’ňä* [or-ňä] ’a ruhák, ruháid’, az irodalmi helyesírás szerint: *ялгатне – орхне*. | Sg3 *-nzə* ’övéik’ < **-n + sV* (Pl + Px3Sg).

A Pl1, 2, 3 alakok azonosak az egy birtokra utalókkal, amelyeknek tehát többes jelentése is van. Az eredeti birtoktöbbsesítő, *n*-t tartalmazó formák így elterjedtek mindkét jelentésben: *jalga-ňkə* ’barátunk; barátaink’, *jalga-ňtə* ’barátotok; barátaítok’, *jalga-snə* ’barátjuk; barátaik’ stb.

1. Eltérések a grammatikai esetekben

Mint fentebb láttuk, az erza és moksa nominativusi alakok lényegesen különböznek egymástól. Lássuk a genitivus-accusativusi és dativus-allativusi formákat is!

Casus	E <i>val’ma</i>	M <i>val’mä</i> ’ablak’
	egy / több birtok	egy / több birtok

Px1Sg	Nom	<i>val’ma-m / val’ma-n</i>	<i>val’mä-žə / val’mä-ňə</i>
	Gen-Acc	<i>val’ma-n / =</i>	<i>val’mä-žə-ň / val’mä-ňə-ň</i>
	Dat-All	—	<i>val’mä-žə-ň-d’i / val’mä-ňə-ň-d’i</i>

Px2Sg	Nom	<i>val’ma-t / =</i>	<i>val’mä-čə / val’mä-t’ňə</i>
	Gen-Acc	<i>val’ma-t / =</i>	<i>val’mä-čə-ň / val’mä-t’ňə-ň</i>
	Dat-All	—	<i>val’mä-čə-ň-d’i / val’mä-t’ňə-ň-d’i</i>

Px3Sg	Nom	<i>val'ma-zo / val'ma-nzo</i>	<i>val'ma-c / val'ma-nzə</i>
	Gen-Acc	<i>val'ma-nzo / =</i>	<i>val'ma-nc (!) / val'ma-nzə-ń</i>
	Dat-All	—	<i>val'ma-nc-ti (!) / val'ma-nzə-ń-di</i>

Px1Pl	Nom	<i>val'ma-nok / =</i>	<i>val'mä-ńkə / =</i>
	Gen-Acc	<i>val'ma-nok</i>	<i>val'mä-ńkə-ń</i>
	Dat-All	—	<i>val'mä-ńkə-ń-d'i</i>

Px2Pl	Nom	<i>val'ma-nk / =</i>	<i>val'mä-ńtə / =</i>
	Gen-Acc	<i>val'ma-nk</i>	<i>val'mä-ńtə-ń</i>
	Dat-All	—	<i>val'mä-ńtə-ń-d'i</i>

Px3Pl	Nom	<i>val'ma-st / =</i>	<i>val'ma-snə / =</i>
	Gen-Acc	<i>val'ma-st</i>	<i>val'ma-snə-n</i>
	Dat-All	—	<i>val'ma-snə-n-di</i>

Legnehezebben magyarázható az egyes 1. személyű *-žə* rag, bár – mint fentebb láttuk – itt is felmerül annak a lehetősége, hogy ennek a toldaléknak az előzménye **-n-šä* lehetett. Az egyes 2. személyben is ugyanilyen toldalékhalmazozás történt: *-čə < *-t-šä*. Az a kérdés, miért kellett determinánssal megtoldani az ősi ragokat. Véleményem szerint a változás okait a rendszerben, a homonímia elkerülésére való törekvésben kell keresni. A moksában **ava-n* 'nőm ~ nő vagyok', **ava-t* 'nőd ~ nő vagy', **al'a-n* 'férfim ~ férfi vagyok', **al'a-t* 'férfid ~ férfi vagy'. Ennek a kettősségnek a kiküszöbölésére két lehetőség kínálkozott:

a) A moksában a birtokos személyraghoz hozzátoldották a determináns: **ava-n-šä > ava-ń-žə > ava-žə* 'nőm', **ava-t-šä > ava-čə* 'nőd' – *ava-n* 'nő vagyok', *ava-t* 'nő vagy'. – Miután a határozott névragozásban kialakultak a végartikulusok (*jalga-š* 'barát + az = a barát'; *jalga-t-ńə*, 'barátok + azok = a barátok', ugyanígy hozzátoldották a determinánsokat egyes birtokos személyragokhoz is (**jalga-n + šä >> jalga-žə* 'barátom + az = a barátom', *jalgat + šä > jalga-čə* 'barátod + az = a barátod' stb.). Amennyiben az egyes szám 1. személyre felteszünk egy személynévmási kezdetű toldalékot (**-m-šä > -ń-žə*, ill. **-n-ńä > -ń-ńə > -ńə*), meg kell magyaráznunk e toldalékok egyszerűsödésének okait. Véleményem szerint mindkét esetben a 2. személlyel való összevetés adhat magyarázatot, hiszen a 2. személyű alakokban felismerhető az összetett személyrag első helyén egy 2. személyre utaló névmási eredetű elem (**-t-šä > -čə*, ill. **-t-ńä > -t-ńə*), így feleslegessé vált utalni az egyes 1. személyre, s ez az elem kiesett, ill. rövidüléssel állt elő az új toldalék. – A 3. személyű birtokos személyragokban fellelhetők a névmási előzmények: (Px3Sg) *-c*, (Px3Sg több birtok) *-nzə*, (Px3Pl) *-snə < *-sV*.

b) Az erzában a névszók predikatív formáit úgy különböztetik meg, hogy hiátus-töltő *j-t* használnak: *ava-n* 'nőm', *ava-t* 'nőd' – *ava-jan* 'nő vagyok', *ava-jat* 'nő vagy'. Véleményem szerint talán ezzel magyarázhatók az ősi birtokos személyragok hosszabb

formái a moksában. A 3. személyben jobban megőrződhetett az eredeti rag, mert nem esett egybe a predikatív formával: *son ava* 'ő nő' – *ava-c* 'nője'.

A több birtokra utaló személyragok mindegyikében megtalálható az ősi *-n* birtok-többséítő jel. Ez előfordul a többes 1. és 2. személyű birtokosra utaló toldalékokban. Ezért nem alakultak ki külön alakok a moksában az egy és több birtok különbségének kifejezésére, tehát *val'mäñkə* 'ablakunk; ablakaink', *val'mäñtə* 'ablakotok; ablakaitok' stb. Ugyanez tapasztalható az erzában is: *val'manok*, *val'mant*.

A moksában elég furcsa pár található a 3. személyben: *val'manzə* 'ablakai' – *val'masnə* 'ablakuk; ablakaik'. A *val'manzə* forma teljesen szabályos (< **-nsV*), míg a másikban minden bizonnyal metatézis történt **-nsV* > *-snə*. Nem tartom valószínűnek, hogy ez a toldalék is a mutató névmás hozzátoldásával keletkezett volna: *-s-nə* (Px3Sg + DetPron). Ez felépítését tekintve teljesen különbözne a többi konstrukciótól. Ez a mássalhangzó-kapcsolat mindenképpen újabb, hiszen az inessivus ragban található **-snA* kapcsolat sokkal korábban asszimilálódott, majd egyszerűsödött: **-ss-* > *-s-* lett (vö. pl. Keresztes 1987: 99, 101; R. Bartens 1999: 104).

Mínthogy mind a determinatív toldalékok, mind pedig a birtokos személyragok a névszó határozott voltát jelzik, természetesnek tűnik, hogy a mordvin ezeket keveri. Több esetben egybeesnek vagy hasonlítanak a két ragozás toldalékai. Ilyen például a több birtokra utaló egyes 2. személyű rag. Ennek moksa alternánsai teljesen azonosak a többes determinatív ragozás nominativusával. A mássalhangzós tövekben is ugyanazok a változások következnek be, mint a determinatív többes alakban! (Vö. Keresztes 2013: 131–3.) Gyakorlatilag tehát ez a birtokos személyragos forma azonos a determinatív többes nominativusszal. Összevetve a hasonló jellegű toldalékcsoportokat, a következő képet kapjuk:

NomPl (határo- zott)	<i>jalga-t'ñə</i> 'a barátok' <i>ялгатне</i>		<i>kal-t'ñə</i> 'a halak' <i>калхне</i>		<i>meš-t'ñə</i> 'a méhek' <i>мешне</i>
Px2Sg (több bir- tok)	<i>jalga-t'ñə</i> 'barátaid' <i>ялгатне</i>		<i>kal-t'ñə</i> 'halaid' <i>калхне</i>		<i>meš-t'ñə</i> 'méhei' <i>мешне</i>
Px1Sg (több bir- tok)		<i>jalga-ñə</i> 'barátaim' <i>ялгане</i>		<i>kal-əñə</i> 'halaim' <i>калоне</i>	<i>meš-ə-ñə</i> 'méheim' <i>мешене</i>

Látható, hogy a mássalhangzós tövekben a több birtokra utaló többes szám 1. személyű alak mindössze egy redukált hangtöbbslettel rendelkezik! Ehhez hozzávehetjük még a kicsinyítő képzős alakokat is, amelyek tovább növelik a homonimiát: *jalga-ñä* 'kis barát', *kal-ñä* 'halacska', *meš-ñä* 'méhecske' | (moksa irodalmi átírásban) *ялга-ня*, *кал-ня*, *меш-ня*.

A Px2Sg több birtokra utaló ragját – mint fentebb láttuk – természetesen úgy is lehet analizálni, hogy a *-t* utal a birtokos 2. személyére, a birtok többes számára pedig a többes mutató névmás, tehát Px2Sg + DetPron. A moksa beszélők minden bizonnyal így

is gondolják. Ilyen előzmények azonban nem valószínűsítik az egyes mássalhangzós tövekben jelentkező zöngétlenedést. Az egyes 2. személyben ugyanis ilyen nem tapasztalható: *kal-čə* 'halad', de *kaltńə* [kałńə], ir. *калне* 'halaid'.

2. A genitívusi és datívusi formák

A moksa birtokos személyragozás **genitívusi** formái az alapalakokra épülnek, úgy hogy a birtokos személyragokhoz hozzátoldják az *-ń* ragot: *jalga* 'barát' – *jalga-žəń*, *-čəń*, *-nc!*, *-ńkəń*, *-ńtəń*, *-snən* (egy birtok: 'barátomnak, barátodnak, barátjának a ...'); *jalga-ńəń*, *-tńəń*, *-nzən* (több birtok: 'barátaimnak, barátaidnak, barátainak a ...'). Egyetlen kivétel az egyes 3. személy, amelyben a genitívus ragja – látszólag – megelőzi a személyragot (*-n-c!*). Az összes többi teljesen új forma, így ennek alapján véleményem szerint a mordvin részlegesen sem sorolható a Px+Cx típusú nyelvek közé. Ez átértékelődés eredménye! – Az erzában a genitívus-accusativus általában megegyezik a nominativusszal. Kivétel az egyes 3. személy, amelynek a ragja *-nzo/-nze*.

A **datívus** ragja eredetileg névutó volt (*-d'i*, *-t'i*, *-di*, *-ti* 'hoz, -nek'), ahol a névutó – a határozott ragozáshoz hasonlóan – általában a genitívusra épül: *jalga* 'barát' – *jalga-žəń-d'i*, *-čəń-d'i*, *-nc-ti*, *-ńkəń-d'i*, *-ńtəń-d'i*, *-snən-di* (egy birtok: 'barátomnak, barátodnak, barátjának' stb.); *jalga-ńəń-d'i*, *-tńəń-d'i*, *-nzən-di* (több birtok: 'barátaimnak, barátaidnak, barátainak'). – Az egyes 1. és 2. személyben járulhat a rag (*-t'i*) a nominativushoz is: *jalgaž-t'i*, *jalgač-t'i* 'barátomnak, barátodnak'! Az erzában ezeknek nincsenek megfelelőik.

3. A függő (határozó ragos) esetek szerkezeti azonosságai

Nézzük végül a mordvin nyelvjáráscsoportok közös vonásait is A helyhatározói, függő esetek azonos módon alakulnak: Cx + Px, pl. (Iness) *val'ma-sə-n*, *-t*, *-nzə*, *-nok* (M *-nk*), *-nk* (M *-nt*), *-st* 'ablakomban, ablakaimban; ablakodban, ablakaidban' stb. Ezekből a formákból az anyanyelvi beszélők számára nyilvánvaló, hogy mely elemek utalnak a birtokos személyére. A Pl1 és Pl2 különbségei hangtanilag könnyen magyarázhatók: **-n-mV/k* > E *-nok*, M *-nk*, ill. **-n-tV/k* > **-ntk* > E *-nk*, M *-nt*. (Mint fentebb láttuk, az erzában ez a rendszer a nominativusban is megmaradt.)

	Casus	E <i>val'ma</i>	M <i>val'mä</i> 'ablak'
Px1Sg	Iness	<i>val'ma-so-n</i>	<i>val'ma-sə-n</i>
	Elat	<i>val'ma-sto-n</i>	<i>val'ma-stə-n</i>
	Ill	<i>val'ma-zo-n</i>	<i>val'ma-zə-n</i>
Px2Sg	Iness	<i>val'ma-so-t</i>	<i>val'ma-sə-t</i>
	Elat	<i>val'ma-sto-t</i>	<i>val'ma-stə-t</i>
	Ill	<i>val'ma-zo-t</i>	<i>val'ma-zə-t</i>
Px3Sg	Iness	<i>val'ma-so-nzo</i>	<i>val'ma-sə-nzə</i>
	Elat	<i>val'ma-sto-nzo</i>	<i>val'ma-stə-nzə</i>
	Ill	<i>val'ma-zo-nzo</i>	<i>val'ma-zə-nzə</i>

Px1Pl	Iness	<i>val'ma-so-nok</i>	<i>val'ma-sə-nk</i>
	Elat	<i>val'ma-sto-nok</i>	<i>val'ma-stə-nk</i>
	Ill	<i>val'ma-zo-nok</i>	<i>val'ma-zə-nk</i>

Px2Pl	Iness	<i>val'ma-so-nk</i>	<i>val'ma-sə-nt</i>
	Elat	<i>val'ma-sto-nk</i>	<i>val'ma-stə-nt</i>
	Ill	<i>val'ma-zo-nk</i>	<i>val'ma-zə-nt</i>

Px3Pl	Iness	<i>val'ma-so-st</i>	<i>val'ma-sə-st</i>
	Elat	<i>val'ma-sto-st</i>	<i>val'ma-stə-st</i>
	Ill	<i>val'ma-zo-st</i>	<i>val'ma-zə-st</i>

A függő esetek nem használatosak többes számban, így a fenti birtokos személyragos alakok már nem fejezhetik ki az egy és több birtok közti különbséget. Míg a nominativusban különbség van a *ćora* 'fiam' – *ćoran* 'fiaim' és a *ćorazo* 'fia' – *ćoranzo* 'fiai' alakok között, addig a *ćora-so-n* 'fiamban', *ćora-so-nzo* 'fiában'. (Nincs tehát az erzában **ćora-so-m* és **ćora-so-zo* pár) Így az *n* elem nem fejezi ki a birtok többségét.

4. További analitikus alakok

A moksa nyelvjárásokban vannak párhuzamosan analitikus alakok is, amelyek a dativushoz hasonlóan a genitivusra épülnek. Ezeket a több birtok kifejezésére használják: *ćora-sə-n* 'fiamban; fiaidban' – (nyj.) *ćorañəñ esə* 'fiaimban', *ćorasə-t* 'fiadban; fiaidban' – (nyj.) *ćorañəñ esə* 'fiadban' (Bartens 1999: 105). Ezek a nyelvjárási formák így nagyon hasonlítanak a határozott ragozás helyhatározói paradigmáihoz. Ez is bizonyítja a birtokos és a determinatív névragozás összefüggéseit! Minthogy mind a determinatív toldalékok, mind pedig a birtokos személyragok a névszó határozott voltát jelzik, természetesnek tűnik, hogy a nyelv ezeket keveri, így több esetben egybeesnek vagy hasonlítanak a két ragozás toldalékai.

5. Összefoglalás

A birtokos személyragozás kiindulópontja mindkét mordvin nyelvjárás csoportban ősi eredetű. Ezt bizonyítja az erza és a moksa függő esetekben használatos paradigma. A legmarkánsabb különbség a moksa paradigma nominativusában és genitivusában mutatkozik. Ez az eltérés kétségtől moksa innováció eredménye, amelynek alapján a moksa részlegesen sem sorolható a Px+Cx típusú nyelvek közé. Véleményem szerint a változás okait a rendszerben, a homonímia elkerülésére való törekvésben kell keresni. A birtokos személyragozás átalakulását funkcionálisan, az egyéb névszói paradigmákhoz való viszonyában közelítettem meg, és megvizsgáltam, melyek azok az alakok, amelyek homonímiája miatt kerülhetett sor a rendszer megváltozására. A változás egyik oka az volt, hogy a birtokos személyragozás és a névszók predikatív ragozásának homonímiáját ezáltal küszöbölhették ki. A másik ok pedig az, hogy a birtokos és a determinatív paradigma kialakulása interferenciát okozott. A hasonló elvek alapján történt továbbragozás új alakokat hozott létre. Ennek pedig természetes kiindulópontja volt, hogy mindkét ragozás a

névszó határozottságának kifejezésére szolgált és szolgál. Az ómordvin határozott paradigma kialakulásakor a mutató névmások agglutinációjával végartikulusok képződtek: **moda-sä* 'föld az' > E/M *moda-s* 'a föld'; **moda-t-nä* 'földek azok' > E *moda-t'-ne*, M *moda-t'-nä* 'a földek'. Ez mindkét nyelvjáráscsoportban mind a mai napig megőrződött. A moksában a birtokos paradigma is ennek mintájára alakult tovább; az egyes 1. és 2. személyben a birtokos személyek határozott voltát redundánsan tovább erősítették a mutató névmások hozzátoldásával: **jalga-m-sä* 'barátom az' >> *jalga-žə* 'a barátom'; **jalga-n-nä* 'barátaim azok' >> *jalga-nə* 'a barátaim'; **jalga-t-sä* 'barátod az' >> *jalga-čə* 'a barátod' stb. A jelenlegi birtokos paradigma egyes és többes 3. személyei további rendhagyó fejlődési folyamatok útján jöttek létre, a többes szám alapeseteiben pedig keveredés és kiegyenlítődés történt, amelynek révén az ősi paradigma elemei ma már alig ismerhetők föl.

Hivatkozások

- Bartens, Raija 1999: *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 232.), Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Bubrih = Бубрих, Д. В 1953: *Историческая грамматика эрзянского языка*, Саранск, Мордовское Книжное Издательство.
- EK 2000 = Цыганкин, Д. В. red. 2000: *Эрзянь кель. Морфемика, валонь теевема ды морфология*, Саранск, Красный Октябрь.
- Feoktistov, Aleksandr & Sirkka Saarinen 2005: *Mokšamordvan murteet* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 249.), Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Grammatika 1962 = Коляденков, М. Н. ed.: *Грамматика мордовских языков. Часть I. Фонетика и морфология*, Саранск, Мордовское Книжное Издательство.
- Grammatika 1980 = Цыганкин, Д. В. red. 1980: *Грамматика мордовских языков*, Саранск, Мордовский Государственный Университет.
- Jevszevjev = Евсеев, М. Е. 1934/1963: *Основы мордовской грамматики*, Избранные труды. Том третий. Саранск, Мордовское Книжное Издательство.
- Keresztes László 1987: *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus I* (Studia uraloaltaica 27.), Szeged, Universitas Szegediensis de Attila József nominata.
- 1990: *Chrestomathia Morduinica*, Budapest, Tankönyvkiadó. = MdChr
- 1999: *Development of Mordvin Definite Conjugation* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 233.), Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- 2011: *Bevezetés a mordvin nyelvészetbe*, Debrecen, Debrecen University Press.
- 2013: Morféma-alternációk a moksa-mordvin határozott és birtokos személyragozásban, *Folia Uralica Debreceniensia* 20, 109–52.
- 2014: A moksa-mordvin birtokos személyragozás átalakulása (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 270.), Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 141–9.
- 2015: Смешение структур в личных окончаниях притяжательного склонения мокша-мордовских диалектов, *Folia Uralica Debreceniensia* 22, 111–22.
- Maticsák Sándor 2003: Névszói morféma-alternációk az erza-mordvinban, *Folia Uralica Debreceniensia* 10, 143–64.

- MdChr 1990 = Keresztes László 1990: *Chrestomathia Morduinica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- МК 2000 = Алянкин, Н. С. ред. 2000: *Мокиень кяль. Морфология*, Саранск, Красный Октябрь.
- Paasonen, Heikki 1903: *Mordvinische lautlehre* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 22.), Helsingfors, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- 1909: *Mordwinische chrestomathie mit glossar und grammatikalischem abriß*, Helsingfors, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Szerebrennyikov = Серебренников, Б. А. 1967: *Историческая морфология мордовских языков*, Москва, Наука.

A NÉVELŐK ALAKI KÉRDÉSEI AZ ÚN. HUSZITA BIBLIA KÓDEXEIBEN

P. KOCSIS RÉKA

(Eötvös Loránd Tudományegyetem)

1. Bevezetés

Az ún. Huszita biblia¹ néven emlegetett nyelvemlékcsoport – a Bécsi és Münchener kódex, valamint az Apocryphus kódex zsoltárainak a 2. kéz által másolt része – nyelvével kapcsolatban más és más szempontú vizsgálatok eredményeképpen a szakirodalomban időről időre felmerült, hogy a kódexek fordítói nagyfokú nyelvi tudatossággal rendelkeztek. Rendre bebizonyosodott, hogy – Berrár Jolán szavait idézve – „a Huszita Biblia nyelve nem egyszerűen egy nyelvjárás – vagy egy ember – természetes szóhasználatát tükrözi, hanem tudatos, mesterséges alakítás eredménye” (Berrár 1957: 403). Jelen írás ebbe a mikroelemzésekkel dolgozó hagyományba illeszkedik: a három kódex vonatkozó részeinek névelőit vizsgálja elsősorban alaki szempontból, és ehhez kapcsolódva a névelőkkel megegyező formájú, forrásukként szolgáló *a*, *az*, továbbá az *e*, *ez* mutató névmásokat. A névelőkkel kapcsolatban óvatos kijelentések fogalmazódtak meg arra vonatkozóan, hogy a korabeli és későbbi kódexekhez viszonyítva ezek a kódexek arányaiban sokkal többször alkalmazzák a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt az *a* formát (l. pl. Imre 1953: 349; I. Gallasy 1992: 720), de részletes vizsgálat eddig nem történt. Az elvégzett vizsgálat tanulságait foglalja össze a tanulmány.

2. Az ún. Huszita biblia kódexekre vonatkozó kutatások tekintettel a tudosság szempontjára

A szövegegyüttes összetartozásának alapja – és névadója – a mellékjeles helyesírás, ez a merőben újat hozó hangjelölési rendszer, amely e három kódexben jelenik meg először és legkövetkezetesebben. Kniezsa István e kódexek helyesírását egységesnek és minden keveréktől mentesnek jellemezte (Kniezsa 1952: 182), és hangot adott azon véleményének, hogy „bár bibliafordítónk a helyesírási elveit sehol nem fejtette ki elméletileg, a ránk maradt szövegek világosan mutatják, hogy ezek Husz elveivel a legtekintélyesebben megegyeznek” (i. m. 147). Érdekes szem előtt tartani ugyanakkor, hogy a kódexek másolat mivoltából következően vannak köztük eltérések. (1989-ben Szabó Flóris egy vitaindítónak szánt cikkében Husz hatását megkérdőjelezte, és a cseh, valamint a magyar mellékjeles helyesírást egy közös töről eredőnek gondolta [Szabó 1989:

¹ Az „ún.” elemet Korompay Klára nyomán alkalmazom, aki évek óta következetesen használja és javasolja a használatát, mert ahogy írja, „noha személy szerint úgy gondolom, sok érv szól a huszita eredet mellett, mindaddig, amíg ennek alapos megvitatása e téren nagyobb bizonyosságot nem hoz, azt tartom helyesnek, ha az elnevezés nem sugall határozott állásfoglalást, hanem érzékelteti a helyzet nyitottságát” (Korompay megj. e.).

120–3]. A kérdés vizsgálatát és Szabó érveinek a helyesírás-történet felőli cáfolatát lásd Korompay 2015.)

A három kódex fordítási módszereivel és forrásaival Hadrovics László (1994) foglalkozott, aki azon helyek és szavak eredetének járt utána, amelyek a latin szöveg alapján nem voltak levezethetők. Feltételezte, hogy ilyen esetekben más nyelv értelmezése hathatott mint segédforrás, így jutott el egykorú cseh és német fordításokig, amelyek – vagy a közös latin eredetik – a kérdéses szavak forrásául szolgálhattak. A MünchK.-szel leginkább rokonságot mutató, Csehországban készült és használt Viler-féle Újszövetség a többi korabeli német fordítással ellentétben például a *pharisaei*-re a *die Abgeschiedenen*-t használja, melynek magyar tükörfordítása a *leváltak* (i. m. 27). A fordítás kényszerű különbséget tesz az *anima* és a *spiritus* fordításában is, előbbi a *lélek*-kel, utóbbit a *szellem*-tel adja vissza. Egy hiteles bibliafordításban ennek a különbségtételnek nagy fontossága lehetett: a német *Seele* és *Geist*, valamint a cseh *duše* és *duch* egyaránt képes volt érzékeltetni a különbséget, a magyarban viszont valamelyikre megfelelőt kellett alkotni (i. m. 101–3). Mindezek és a további példák nyilvánvalóan mutatják a tudatos következetességet, amely azonban nem eshetett egybe a természetesen használt kifejezésekkel. Hadrovics kiemeli, hogy a fordításnak érdeme a „pontosságra való törekvés és a feszes filológiai fegyelem” (i. m. 52).

Ennek a fegyelemnek szép példája a hasonlító kötőszók szisztematikus és következetes használata, amelyre Berrár Jolán (1957) mutatott rá. A fordító „igyekszik tudatosan rendet teremteni a hasonlító kötőszók sokféleségében, és a különben azonos használatú (szinonim) magyar kötőszók egyikét egyik, másikat másik – szintén egymás közt felváltva használható – latin kötőszó megfelelőjévé teszi meg. Ilyen törekvést más, a Huszita Bibliától független kódexekben nem figyelhetünk meg” (i. m. 397). Ezek a „nyilván önkényesen megállapított megfelelések” egyfajta „középkori értelemben vett megfontoltság”-ot tükröznek (uo.). Külön tanulságos a *quasi* és a *tamquam* esetében használt *monnal*, amely valószínűleg a fordítók alkotása, mert más kódexekben nem található rá példa (i. m. 397–8).

Rácz Endre (1963) egy hosszabb tanulmány részeként az *itaque* latin következtető kötőszó Huszita biblia-beli fordításával foglalkozott, mivel a fordító(k) módszere eltérést mutat a kor általános gyakorlatától. A többi 15–16. századi kódextól eltérően, ahol a következtető mondatok általános kötőszava az *azért*, a Huszita biblia kódexeiben az *és úgy*, *és így* felel meg az *itaque*-nek. Ez a szókapcsolat „természetes belső nyelvfejlődés eredményeképpen is létrejöhetett (főleg az utóbbi), a Huszita Biblia azonban az *itaque*-nak vele való fordításában olyan következetességet és sajátosságot mutat, amelyeknek alapján ezt az alakulatot itt az *itaque* mesterséges tükrözésének tekinthetjük” (i. m. 26). Ebben a tekintetben a BécsiK. a következetesebb: egyszer sem szerepel benne más az *itaque* megfelelőjeként; a MünchK.-ben kétszer *azért*, egyszer pedig *és* áll, melyek „minden bizonnyal valamelyik másoló változtatásai” (uo.).

A BécsiK. és a MünchK. különféle módon ékezett *e* betűi és a velük jelölt hangértékek legrészletesebb vizsgálatát Imre Samu (1960a, 1960b, 1964) végezte el. Imre a feldolgozás eredményeként arra jutott, hogy „a huszita biblia helyesírásának megalkotói – bizonyos paleográfiai, helyesírási jellegű kötöttségek mellett – az *e* jellel az *ě*, *é* fonémának azokat az adatait kívánták jelölni, amelyeknek a maguk korában nem volt *ő*-zű, illetőleg *í*-zű változata. Az *é* jellel pedig azokat, amelyeknek élt ilyen változatuk. Ez a

jelölési szándék a huszita biblia öt keze közül leginkább a BécsiK. 1. kezétől ránk maradt másolatban tükröződik, de természetesen itt is csak bizonyos következtetéssel valósult meg. Egy ilyen jellegű törekvés körvonalai azonban egyes gazdagon adatolt morfé-mákban – elsősorban a szótövekben – eléggé határozottan kirajzolódnak” (Imre 1964: 61).

A BécsiK. névszóragozásával kapcsolatban Korompay Klára említi, hogy míg emlékeink többségét nagyfokú tarkaság jellemzi, addig a kódex ilyen szempontból „saját kora nyelvi átlagát messze meghaladó rendszer” (Korompay 1988: 608). A 25 tagú névszóragozási rendszer mindössze négy ponton tér el a mai köznyelvi normától. Korompay is felhívja a figyelmet arra, hogy ez „magas szintű nyelvi tudatosságra vall”, és kizártnak tekinti, hogy a rendszer a fordító nyelvjárását tükrözné, inkább korai „normatív törekvés”-ként értékeli a jelenséget (i. m. 609).

Gugán Katalin a tagadó mondatokban az igekötők és a névszói-igei állítmány névszói részének viselkedését vizsgálva megállapította, hogy az igekötők esetében két fő minta élt egymás mellett az ó- és középmagyar korban: az innovatív, feltehetően igemozgatással előálló tagadószó-ige-igekötő és a konzervatív igekötő-tagadószó-ige szórend. Az előbbi sokáig marginális maradt az utóbbival szemben, és a változatok versengésére, valamint az innovatív minta térhódítására feltehetően az újmagyar korban került sor (Gugán 2015: 153). Feltűnő azonban, hogy a Huszita biblia szöveg hagyományához tartozó kódexek esetében a fordított szórend aránya kiemelkedően magas a többi kódex döntő többségével megszakított szórendű adataihoz képest (i. m. 158–9). A szerző szerint a jelenség minőségében is különbözik az eddig megfigyelt, tudatos fordítói megfontolást tükröző egyezésektől, mert jelen esetben „a latin közvetlen vagy közvetett hatása nagy valószínűséggel kizárható” (i. m. 159). A lokalizálható adatok viszonylag csekély száma miatt azonban egyelőre nem tudunk olyan nyelvjárásról, amely a kérdéses szósortrendet részesítette volna előnyben (i. m. 168).

A szakirodalomban időről időre felbukkan egy másik kérdéskör, amely a vizsgált témához érintőlegesen kapcsolódik, így itt most csak utalok rá. A kérdések a következők: a jelenségek közül mi származik a fordító(k)tól, és mi a másolóktól, mi jellemzi a kezeket, és kik lehetnek azok. Ha ezekre valamelyes biztonsággal választ tudnánk adni, akkor elvileg a nyelvtani jelenségek alapján a szöveg egyes részeit fordítókhoz lehetne kötni. A kérdéskör – sok spekulációt is tartalmazó – szakirodalmából Imre Samu megállapításait idézem, melyek a témához legszorosabban kapcsolódnak. Imre az *e* hangok vizsgálata kapcsán megállapítja, hogy a BécsiK. kézváltásaival összevetve a kép a másolók gyakorlatát tükrözi. A két kéz ötször váltja egymást, és mindig megfigyelhetők az egyéni sajátosságok. A MünchK. esetében a válasz nem ilyen egyértelmű, de mivel teljesen eltér a BécsiK. mindkét vizsgált kezétől, Imre a jelhasználat mögött ebben az esetben is a másolót feltételezi (1960a: 164). Egy másik tanulmányában meg is jegyzi Németi Györgyről, hogy „... – talán német anyanyelvű volta miatt – nem érzékelte elég világosan az *e* : *ē* közötti különbséget, s így az eredeti kéziratban ebből a szempontból ő valószínűleg csak torzított” (1960b: 447, 1. lábjegyzet).

3. Megjegyzések a kódexek határozott névelőiről

A BécsiK.-ről átfogó nyelvtani munka jelent meg Károly Sándor (1965) tollából, a névelők vizsgálata azonban a tervezett, de el nem készült szintaktikai kötetben kapott volna helyet. Elvégezte viszont a kódex névelőinek vizsgálatát Imre Samu, aki a kérdést

funkcionális szempontból közelítette meg, és megállapította, hogy a kódexnek „igen gazdagon kifejezett névelő-rendszere van. Ha a névelő mai használatát teljes terjedelmében, a maga szabályszerűségeivel nem találjuk is meg, a mai használat alapját feltétlenül felismerhetjük, s azt mondhatjuk: a kódexben a határozott névelő mai használatának szinte minden esetére találhatunk már példát” (Imre 1953: 351).² A tanulmány sorra veszi a megfigyelhető tendenciákat és szabályszerűségeket. A jelöléssel, fonetikai helyzethez való igazodással részletesen nem foglalkozik, csak megjegyzi, hogy a Huszita biblia kódexeiben ritkán található *az* mássalhangzóval kezdődő szavak előtt, általában *a* vagy *a* áll előttük (i. m. 1953: 349).³

A három kódex mondattanát a 20. század elején doktori értekezésben feldolgozó Bogner Mihály néhány oldalon keresztül a névelőkkel is foglalkozik: saját korának nyelvallapotával veti össze a kódexek egyes helyeit. Kiemeli, hogy a három kódex feltűnő kivételt képez a rövid és hosszú forma következetes használatában, és ír a hiányjel szerepéről is (Bogner 1912: 63–6).

A TNyt. megfelelő fejezetében többször előfordul a három kódex. A szerző a fonetikai helyzethez való igazodással kapcsolatban „viszonylag következetes”-ként jellemzi őket (I. Gallasy 1992: 720), az *a*-formával foglalkozva pedig kiemeli, hogy használatában a MünchK. viszonylagosan egységes képet mutat (i. m. 718).

4. A határozott névelő kialakulása és alaki jellemzői

A határozott névelő belső magyar fejlődés eredménye, az ómagyar korban keletkezett más nyelvek hatásától függetlenül. A szófaj a főnévi mutató névmásból vált ki. A névmás névelővé módosulása szintagmatikus helyzethez, a névelői helyzethez kötött: csak főnév, illetve főnévi szerkezet előtt áll, szerepében kijelölő jelzői, formájában toldalék nélküli *a(z)* válhat névelővé. Mivel a névelő és az előzményszófaj sok esetben hasonló funkciókat lát el, és alakjuk általában egyezik, ezért mind a szinkroniában, mind a diakroniában számtalan az összefonódó eset. Nem feltétlen csak utólag nem tudjuk megállapítani, hogy a két szófaj közül melyikkel van dolgunk, hanem már a korai ómagyar korban is a rendszer részét képezte egy átmeneti jellegű nyelvi eszköz, a „névmás-névelő”. Ez egyrészt névelőelőzmény, másrészt később is megmaradt mint önálló szófaj (I. Gallasy 1991: 461). Egedi Barbara (2014: 96–100) vitatja a névelő-előzmény bevezetésének szükségességét, és amellet érvel, hogy pusztán formai alapon a két szófaj ugyan nem különíthető el, de szemantikai alapon már a legkorábbi összefüggő szövegemlékektől kezdve igen, és „grammatikai értelemben véve egy teljes mértékben kialakult névelőről és névelős szerkezetről beszélhetünk, amelynek előfordulása szabályokkal következetesen leírható, és csupán sokkal szűkebb használati köre különbözteti meg mai utódjától és a mai magyarra jellemző »túldetermináló« szerkezetektől” (i. m. 98).

A névelő grammatikalizációjának, szófaji elkülönülésének, megerősödésének és terjedésének ideje a kései ómagyar kor. A névelővé válás az *a* forma megszaporodásával jár együtt, „a kétalakú névelő, az *a* és *az* formák fonetikai helyzettől függő váltakozása

² Kiemelés az eredetiben.

³ Imre a megfelelő bekezdésben – nyilvánvalóan tévedésből – következetesen felcseréli a *magánhangzó* és *mássalhangzó* szavakat (vö. Imre 1953: 349).

is a kései ómagyar korban terjed el; a mássalhangzóval kezdődő szó előtti *a* forma terjedése ugyanarra a korszakra esik, amelyre magának a névelőnek a kialakulása. A folyamat elhúzódó, későn általánosul, és korszakunk [ti. a kései ómagyar kor – PKR.] utánra is messze átnyúlik. Lassú, nehezen egységesülő változásról van szó” (I. Gallasy 1992: 717). Hosszú ideig az *az* mássalhangzó előtti helyzetben uralkodó formának látszik névelőként is, nemcsak névmásként és névmás-névelőként (uo.). Tehát mivel mind a grammatikai, mind az alaki szétválás kezdetben csak részleges és viszonylagos volt, sok a nem egyértelműen elemezhető eset (i. m. 716–7).

A ma is használatos *a* és *az* formán kívül átmeneti esetek is léteztek: a hosszú mássalhangzót tartalmazó változat pl. *akkirály*, *annép*. E formák kialakulására két magyarázat született: vagy az *az* *z*-je hasonult a rákövetkező szó első mássalhangzójához, vagy az *a* és a rákövetkező szó második hangja, vagyis első magánhangzója közötti helyzetben a szókezdő mássalhangzó geminálódott. Az élőbeszédben ez a jelenség gyakoribb lehetett, mint a fennmaradt írásos emlékekben, ezért is kerülhetett bele ennyi a kódexek szövegébe. „A módosult formákkal viszonylag kisebb számban találkozunk, s az ilyen adatok megjelenése nem is elszigetelt, többnyire együtt szerepelnek a magát még sokáig fenntartó (mássalhangzó előtti) *az*-os alakokkal, illetve az *a*-val is” (I. Gallasy 1992: i. m. 718–9). Szintén átmeneti eset az a jelenség is, ha hiányjelzéssel (*a*’, *a*’) utalnak az egykori *z*-re, illetve amikor a névelőt a rákövetkező szóval egybeírják (uo.).

A formai ingadozások valószínűleg több okra is visszavezethetők, mint például a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat közötti, továbbá nyelvföldrajzi és műfaji, stílusbeli különbségekre. Azonban gyakran egy nyelvemlék, sőt akár ugyanaz a mondat is tartalmazhat akár ugyanaz előtt a szó előtt *a*-t és *az*-t is, de „sem szófaji, sem jelentéstani, sem hangtani kötöttségek nem látszanak szerepet játszani egy-egy névelői alak kiválasztásában” (i. m. 720).

A veláris alak mellett szót kell ejteni a palatális mutató névmásról is, amely – a TNyt. megfelelő fejezeteinek tanúsága szerint – az ómagyar korban szintén elindult a névelővé válás útján. A palatális mutató névmásnak is van pusztá vokálisból álló formája, amely napjainkban is használatos, pl. *e ház*. A kései ómagyar korban ez az alak ritka volt, de a korszak egészéből vannak rá adatok. A névmás alakja idővel alkalmazkodni kezdett a fonetikai helyzethez. Ez a folyamat is a kései ómagyar korban kezdődött, de az alaki elkülönülés sokáig elhúzódott (G. Varga 1992: 502). Mivel a palatális főnévi mutató névmás is funkcionált kijelölő jelzőként, ezért állhatott névelői helyzetben is. Ez a névelői helyzet és a tipikus névmási, közelre mutató funkció lehetőséget adott a névelőzés felé mutató névmáshasználatra, amely azonban megrekedt egy speciális szinten, és az alkalmazás szabályai mentén elkülönült névelővé váló veláris párjától (I. Gallasy 1992: 741).

A pusztán vokálisból álló *e* formák több irányból is létrejöhetnek: továbbélése lehet az ugyanilyen alakú névmásnak, és idővel az *ez* is rövidülhetett. Az *e* alak alkalmazása ugyanakkor ritka, sokkal ritkább az *ez*-nél, és ugyanez mondható el az *a* : *az* arányához viszonyítva is, az *a*-éhoz mérten az *e* használata szinte kivételszerű. Ezt a ritkaságot az magyarázza, hogy mivel az *a* forma lekötődött a névelő alakjául, alkalmazása sűrűbb lett, gyakoribb az eredeti névmási használatnál, viszont az *e*, *ez* nem járta meg a névelővé válás útját, így az alaki szétválásra nem volt szükség. Született olyan vélemény is, hogy hangrendi illeszkedés van a névmás-névelő és a névszó között, ezt azonban Gallasy vizsgálatai nem támasztották alá (I. Gallasy 1992: 742–3). Az *e*, *ez* alak

közelre mutató funkciója miatt le is kötődött bizonyos szavak mellett. Ilyen pl. az *e(z)* világ szókapcsolat, melynél a 'mi földi világunk' : 'túlvilág' szembenállás motiválja a közelre mutató formát. Ugyanez figyelhető meg az időbeli meghatározásban a közelinek a kifejezésére pl. *e(z) napon* (I. Gallasy 1992: 744).

A korszakra tehát jellemző volt a palatális főnévi mutató névmás jelzői, így névelői helyzetű alkalmazása is, viszonylag gyakrabban, mint a későbbi korszakokban. Nem látott el azonban minden névelői funkciót, pl. a névelőre legjellemzőbbet, a prezentálást sem (I. Gallasy 1992: 745).

Haader Lea az *e-* előtagú vonatkozó névmások kódexelőfordulásai alapján bizonyos területi kötöttséget feltételez, mely szerint mintha a palatális alakok a talán dunántúli kódexekben fordulnának elő gyakrabban (Haader 1993: 136–7). Ugyanez esetleg érintheti a palatális mutató névmás használatát, előfordulásait is, a kérdés azonban a kódexeknél biztosabban lokalizálható nyelvmemlékek vallatása nélkül nem dönthető el.

5. A kódexek névelőinek alaki szempontú vizsgálata

5.1. A vizsgált anyag és egyes módszertani problémák

A múlt év óta már mindhárom kódexnek a kritikai kiadása hozzáférhető, így azonos szempontok szerint végezhető a vizsgálat; tehát az Apor-kódex esetében sem az eredeti kéziratból kell dolgozni, így nem a kutatóra, hanem a közreadókra hárult mindhárom esetben az egybeírás–különírás sok esetben valójában eldönthetetlen megkülönböztetése. A Bécsi és Münchener kódex esetében a kiadásokban a szöveg latin változata is szerepel, az Apor-kódex zsoltárainak szövege mellé pedig a kiadás nyomán a Psalterium Gallicanumot, a később a Vulgata részévé tett zsoltárfordítás-változatot tehetjük (Szentgyörgyi 2014: 37–9). Az Apor-kódex esetében hangsúlyozni kell, hogy sokszor az egyszerűség kedvéért a kódex egészére a huszita mellékjeles helyesírási és fordítási hagyományba illeszkedőként utalunk. Valójában azonban mind helyesírási, írásképi, jelentéstani és fordítási szempontok alapján csak a kódex második keze által másolt 139 lapnyi szakasz tartozik ide, amely az 50–150. zsoltárokat tartalmazza (hiányokkal) és a zsolozsmához tartozó szövegek első sorozatát (Haader–Kocsis 2014: 25–7). Annak ellenére, hogy ezek a himnuszok feltehetően köthetők a Huszita biblia képviselte szöveggyomárhoz (Szentgyörgyi 2014: 47–8, 52), mégis valamennyire külön kezelem őket, mert a másik két kódextől eltérően, közülük csak néhány bibliai szöveg.

A három kódex vonatkozó anyagán összesen hét kéz dolgozott, ezek közül azonban három csak nagyon keveset másolt (BécsiK. 3.: 4 lap, MünchK. 2.: 4 sor, MünchK. 3.: 4 hasáb), így anyaguk főleg csak összehasonlításra használható. Mivel a BécsiK. első keze 107 lapot másolt, az ennél többet másoló kezek esetében (BécsiK. 2.: 213 lap, MünchK. 1.: 201 lap, AporK. 2.: 139 lap) is a 100 körüli lapszám vizsgálatát tűztem ki célul.⁴ Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy ez szövegmenyiség tekintetében nem lehet teljesen azonos, mert a Bécsi és az Apor-kódex egy-, a Münchener pedig kéthasábos

⁴ A vizsgált szakaszok kezekre bontva, a megfelelő tartalmi részekkel a következőképpen alakulnak. BécsiK. 1.: 1–101, 104, 285–289, 303–305, 315 = 107 lap, történeti könyvek és kispróféták; BécsiK. 2.: 102–103, 105–147, 247–284, 290–302, 306–314, 315–320 = 109 lap, kispróféták; MünchK. 1.: 8ra–25vb, 50ra–66rb, 67va–68vb, 90ra–107vb = 108 lap, evangéliumok; AporK.

kódex, és a sorok száma is eltér, mégis a lapokat mint egységeket tartottam a legmegbízhatóbb igazodási pontnak. Ahol lehetett, a mintákat igyekeztem a kódex különböző részeiből venni, hogy a másolási folyamat esetleges változásait is tükrözzék.

Már a névelők kialakulásáról írottaknál szó esett arról, és Imre Samu (1953: 349–51) is hosszasan foglalkozott vele a névelőkről szóló tanulmányban, hogy nagyon nehéz ebben a korban elválasztani a határozott névelőket az előzményszófajtól, sok esetben pedig nem is lehet, sőt nem is kell. Az átláthatóság miatt azonban kénytelen voltam minden adatot kategóriákba sorolni. Mutató névmásnak csak azokat az adatokat tekintettem, ahol a párhuzamos latin szövegben szerepel valamilyen névmás (az *illa*, *ipse*, *hic*, *iste*, *is*, *ea*, *id* alakjai), továbbá ahol a szerkezetet (szintaktikai vagy egyéb okból) egyértelműen csak mutató névmással lehet magyarra fordítani, pl. „et qui non colligit mecum, dispergit” : „&⁵ ki nem goit ènuèlem a· himt” (MünchK. 68vb), „*hic est* qui verbum audit” : „Ez az ki hal’la az ígèt”(MünchK. 19vb), „*Quis erit ex vobis homo...*” : „Ki az èmbez tü kőzzöllètec” (MünchK. 18ra).

A többi adatot, ahol nincs latin megfelelő – egy később tárgyalandó speciális csoport kivételével –, névelőnek tekintettem. Ez lényegében megegyezik Imre Samu módszerével, amelyet Gallasy egyik állítása is megerősít: „amennyiben a szövegbeli *a*, *az*-ok között több prezentatív funkciójú is van, még bizonyosabb az adott szövegben a névelői szófaj jelenléte” (I. Gallasy 1992: 738–9).

A teljes igazság kedvéért azonban meg kellett különböztetni még egy kategóriát, ezek a „határesetek”. Ezeknél a szerkezeteknél nem lehet eldönteni, hogy az *a/az* névelőként vagy névmásként, utalószói szerepben van-e jelen a mondatban, és a latin sem tájékoztató jellegű. Pl. „*az akazto faza kit* kézeitè vala Ma2doheufnac” (BécsiK. 64) esetében, ahol a latin megfelelő „*in patibulo, quod* paraverat Mardochæo”, a szövegrész jelenthetné azt is, hogy ’arra az akasztófára’, és azt is, hogy ’az akasztófára’. Tulajdonképpen inkább lehetnének névelők, mint névmások, mert találunk arra is példát, hogy ugyanebben a szerkezetben a latinban névmás is van, de ezeknek a magyar fordítása szerkezetileg nem különbözik a latinban névelő nélkül álló változatokétól: „*Ibi fuerunt gigantes nominati illi, qui...*” : „Hol voltanac a *nèuèzètès oziafok kic...*” (BécsiK. 104). Ugyanakkor az előbbi példa miatt ezeket a latin megfelelő nélküli adatokat nem lehet egyértelműen a névelő kategóriába sorolni. Hasonlóképpen eldönthetetlenek a *hic est* szerkezetes mondatok magyar megoldásai abban az esetben, ha nem vonatkozó mellékmondat követi őket. Pl. „*Hæc est* amphora egrediens” : „Ez a· kimenő korfo” (BécsiK. 300). A választást az is nehezítené, hogy a kijelölő jelző – az *e* mai használatához hasonlóan – a ragos névszók előtt is ragtalan alakban szerepel. Ezeket tehát szintén a határesetek közé soroltam.

2.: 37–176 = 139 lap, zsoltárok és himnuszok. A BécsiK. 93–96. lapjai az eredetiben üresek, a 137–138. lapokhoz tartozó levél pedig ki van szakítva. Ezeket a hiányokat természetesen figyelembe vettem a lapok kiválasztásakor, de a felsorolásban nem jelzem külön – ebből adódik a lapok sorszáma alapján várt, és a valóságos adat közti eltérés. Az Apoc-kódex esetében a hiányzó lapok nem viselnek önálló sorszámot.

⁵ Technikai okokból a Huszita bibliában az *és* jelölésére használt, fejjel lefelé fordított 2-esre emlékeztető jelet a & jellel vagyok kénytelen helyettesíteni.

5.2. A kezek névelőjelölése

Ahogy a 2. táblázat számszerűsített adataiból világosan kitűnik, a kódex valamennyi keze a fonetikai környezethez igazítja a határozott névelőket, jelölés tekintetében azonban nincs két egyformán dolgozó másoló. Az összesen hét kéz közül a négy többet író esetében lehet biztosabban megfogalmazni a tendenciákat, a kisebb kezek inkább csak kiegészítésként szolgálhatnak.

A Bécsi és a Münchener kódex esetében van egy-egy hiányjelező, egy-egy hiányjelet nem használó és egy-egy túl keveset író kéz. A pusztán *a* formát használja jellemzően a BécsiK. 1., a MünchK. 3. és az Apor-kódex 2. keze; a hiányjelezett *a·* alakot pedig a BécsiK. 2. és a MünchK. 1. keze. Az Apor-kódexbeli kéz anyagában a hiányjelezés egyáltalán nem jelenik meg. A BécsiK. 2. keze a rövid palatálisokat is középső helyzetű ponttal látja el, ez más kézre nem jellemző (vö. 1. táblázat).

1. táblázat:

Az egyes kezek által jellemzően használt veláris és palatális formák

BécsiK. 1.	<i>a</i>	<i>è</i>
BécsiK. 2.	<i>a·</i>	<i>è·</i>
MünchK. 1.	<i>a·</i>	<i>è</i>
MünchK. 3.	<i>a</i>	<i>è/e</i>
AporK. 2.	<i>a</i>	<i>e</i>

Valahányszor váltják egymást a kezek, azonnal mindegyik a saját szabályrendszerét követi, nem figyelhető meg az átlagosnál nagyobb bizonytalanság a váltásoknál, akárcsak az Imre Samu által vizsgált *e* hangok esetében. A névelők jelölési módja tehát a másolókat jellemzi, és a fordítók, az eredeti kézirat gyakorlatáról nem nyújt egyértelmű felvilágosítást.

A kezek névelőhasználatát számszerűsítve a 2. táblázat mutatja be.

2. táblázat:

Az egyes kezek névelőinek száma és formája

	<i>a</i> + msh	<i>a</i> +egybeírva	<i>a·</i> + msh	<i>an...</i>	<i>az</i> + mgh	<i>az</i> + msh
BécsiK. 1.	221	108	61	36	113	8
BécsiK. 2.	-	-	485	3	151	8
BécsiK. 3.	2+1	-	3	-	1	-
MünchK. 1.	49	-	927	-	240	3
MünchK. 2.	1	-	2	-	-	-
MünchK. 3.	4	-	-	-	5	1
AporK. 2./1	157	14	-	-	37	3+3
AporK. 2./2	39	-	-	-	12	-

A saját rendszerükhöz (hiányjelezés szempontjából) következetesen igazodó kezek a BécsiK. 2. és az AporK. 2. keze. A **BécsiK. 2. keze** a hiányjeles *a*-kat használja (485 eset), és egyszer sem hagyja le a pontot a több mint száz lapon. A nép szó előtt háromszor szerepel a hasonulások alak: *annep* (293) és *annepèt* (318, kétszer).

Az **AporK. 2. keze** a hiányjel nélküli pusztá *a* változatot alkalmazza következetesen (196 eset), és további 14 alkalommal a névelőt egybe is írja a névszóval, amelyek mind a zsoltárok szövegében, nem a himnuszoknál találhatók. Geminált alakok nem jellemzik a kezét.⁶

A **MünchK. 1. keze**, a magát a kolofonban meg is nevező Németi György is hiányjellel látja el a névelő rövid, *z* nélküli változatát. Az anyag 927 ilyen hiányjeles *a*-formája mellett található még (mindössze) 49 *a* is. A pont hiánya nem függ a következő betűtől, és akár egy mondaton belül is állhat ugyanaz előtt a szó előtt a hiányjeles és a hiányjel nélküli alak, pl. „Ne találal *a· konkol'* ki zèduètèc ki izlatoc vèlec ozuo *a buzat* es” l. még: 14ra, 19 vb, 67vb, 90va stb. A pont megléte vagy hiánya valószínűleg a figyelem lankadásával van összefüggésben, mert Németi György hibázásai is elég elszórtak, bár stabilan jelen vannak az egész kódexben, és megfigyelhetők kisebb-nagyobb gócok is: 19vb–20rb és 104rb–104va (8 és 6 hiányjelezetlen alakkal).

A legszínesebb nagy kéz a **BécsiK. 1. keze**, amely az összes jelölést alkalmazza, nem is kis számban. Alapváltozata egyértelműen a hiányjel nélküli *a* (329), amelyet az esetek közel egyharmadában (108) egybe is ír a névszóval, pl. *ahègècbè* (20), *ahèlbol*, *aciliciumot* (31), *aiohokat* (35). A másolóra az egybeírás egyébként is jellemző, más rövidebb szavakat, pl. személyes névmást, igekötőt, tagadószt is gyakran ránt hozzá a névszóhoz: *phatalmafok*, *halzmeg* (20), *múatáincal*, *némögac* (25). További 61 névelő esetében a scriptor hiányjelezett *a*-t ír. Az adatok rendszerint többedmagukkal, de elszórtan állnak, és olykor egy-egy góc is kialakul. Pl. a 8–10. lapokon 6, a 65–67. lapokon pedig 5 *a*-található. A legfeltűnőbb a 97. lap, amelyen önmagában 7 *a*-szerepel, majd a 99–101. lapokon ismét 5. Lehet, hogy nincs összefüggés, de a 93–96. lapok az eredetiben üresek (l. Mészöly 1916: 73). A geminálódott vagy hasonulósos forma (36 adat), kizárólag a *nagy* és a *nép* szavak esetében jelentkezik, de nem minden előforduláskor. Pl. *annag*, *ānèpnè* (25), további példák: *annèp*: 9, 16, 22, 287, *annag*: 25, 80, 288. Ezeket általában (24 alkalommal) rövidíti is a másoló, pl. *ānag papnac* (287).

A **BécsiK. 3. keze** fejezte be a kódex másolását, és ugyan összesen 4 lapot írt, foglalkozhatott a kódex más részeivel is, mert a 91. lapon az első kéz által írt *adilofèges èlètèt* szerkezetből a jelzöt áthúzta, és kijavította a *feztezetes*-re (Mészöly 1916: 72, 1. lábjegyzet). A fonetikai igazítás erre a kézre is jellemző, de nem tudni, hogy a névelő melyik rövidebb alakját használta volna, ha sokat ír, mert 3 esetben hiányjeles: *a· ragadozatocbol* (322), *a· magóc* (323), *a· kegetlèneket* (324); kétszer pedig hiányjel nélküli az *a*: *a ipu nap* (323), *a lōdabol* (324); és a már említett javításkor sem írt hiányjelet. Igaz, hogy ebben szerepe lehetett annak is, hogy az átvitelt 1. kéz sem használta.

A **MünchK. 3. keze** a kódex négy hasábját másolta. A rövid anyagból is kitetszik, hogy nem azt a rövidített alakot használja, amelyiket az első kéz, hanem csak *a*-t ír, az „eltűnt” *z*-t nem jelöli.

⁶ Az Apor-kódex első kezének munkájából, amely az első 36 oldalt írta, csupán töredékek maradtak fenn. H. Bottyánfy Éva kutatásai és a szöveg helyesírása alapján valószínűsíthető, hogy a kéz nem a huszita hagyományhoz kapcsolódó szöveget másolt (Szentgyörgyi 2014: 42), emiatt izgalmas kérdés lenne, hogy vajon a névelőzésére mi jellemző: sajnos azonban a töredékes lapokon egyetlen névelő sem található, így a válasz is a rongálódás áldozatául esett.

Végül a **MünchK. 2. keze** egyetlen verset másolt, összesen 4 sort. Ez a 21vb lapon a Mt 15,14 verse, amely „a második kéz írása, kivéve a törlés fölé írt *mōnaic* szót, mely szintén Némethi György kézírása” (Nyíri 1971:136, 2. lábjegyzet). A vers második felében van három névelő: „Ha ke· a· vac a vakot vèzètèndi / mōnaic a· vèzembè èfic” (21vb). Mindegyik névelő *v* előtti helyzetben áll, kettő ponttal, egy pont nélkül.

A kezek összesen 26 esetben nem igazodnak a saját rendszerükhöz, és írnak *az*-t mássalhangzóval kezdődő szó előtt. Ez a vizsgált anyagban található 2108 egyébként igazodó alakhoz képest az esetek mindössze 1,23%-a. Egyértelműen több ez tehát, mint általánosság vagy viszonylagos következetesség – előre elhatározott, tudatos magatartásról beszélhetünk. Ez a gyakorlat, a névelők következetes fonetikai igazítása még évszázadokig nem jellemző, tehát ez a vonás is gyarapítja a már tárgyalt tudatos és sokszor meglepően előre mutató nyelvhasználati jegyeket (vö. 2. fejezet).

A nem igazodó esetek közül ráadásul tíz a *héber* szó előtt áll (BécsiK. 1.: *az hebèr kəpəbèn* (72), *az hebèzeknèl* (76), *az hebèzèc kəuèbèn* (82); BécsiK. 2.: 128, 133, 257, 258 kétszer, 267, 275). A népnév írásmódja a BécsiK. első kezének esetében eltérő: az említetteken kívül öt alkalommal fordul még elő a szövegben, mindannyiszor a szókezdő *h* nélkül, *èbèzèc* alakban (32, 36, 43, 47, 89 – az *e* betűk ékezésében eltérések vannak), és ilyenkor ennek megfelelően *az* áll előtte. Talán ennek a hatása, hogy a *h*-val kezdődő előfordulások előtt is a mássalhangzós végű névelő szerepel, de a korban egyébként is gyakori volt a *h* hangérték nélküli használata. A BécsiK. második keze esetében mindig *h*-s kezdettel szerepel a szó, és mindig *az* előzi meg. Az első kéz további öt nem igazított névelőjének esetében a szókezdő hang kétszer ismét *h*: *az halmoknac qəuènin* (43), *az hamiffaknac diəfègèt* (79), újabb két esetben *z* (13, 88), egyszer pedig *t* (285). A BécsiK. második keze a már említetteken kívül egyszer használ *az*-t mássalhangzó előtt: „*az babilloniaba vitètet fogloknac*” (109). A MünchK. 1. keze a vizsgált 108 lapon mindössze háromszor nem igazít: *Az žantat ke·* (20ra), *tazlad az pazālatocat* (25rb), *Az nag ynnèpnc* (92vb). A kódex 3. kezének anyagában egy adatot találhatunk: „& *az mas mōda*” (66vb).

Az Apor-kódex 2. kezének hat nem igazodó alakja a forráshasználat felől nézve is beszédes. Ezek közül három a zsoltárszövegekben szerepel: *az mehtəl* (44), *es az hazugsagrol* (46), *az nappal* (66). A másik három viszont nem zsoltárszövegben, hanem a zsoltároskönyv liturgikus használatára utaló megjegyzésekben fordul elő, itt tehát vagy saját kiegészítést, vagy esetleg eltérő forrást lehet feltételezni: „Ez *az nolczad eyi vigazat*” (125), „He ez auag *az psalmus*” (130), „Ez *az heted ey vigazat*” (100). Hasonló gyanú egy helyesírási jelenség kapcsán is felmerül, ahol egy rövid, valószínűleg önállóan bejegyzett fohászon („Azzonjonk Maria ymagy býnessekerth” AporK. 59/25) mintha áttetszene a kéz saját, betűkapcsolatos helyesírási gyakorlata. Ebben az egy esetben jelöli ugyanis az *ny* és a *gy* hangokat a mellékjelek helyett betűkapcsolattal, és szerepel egy *th* is (Haader–Korompay 2014: 67). Szintén eltérő forrásszöveg használatára utal a *kedeg* kétféle megjelenése a zsoltárszövegekben (*ke·*) és az egyéb zsolozsmaszövegekben (*kedeg* – vö. i. m. 68).

5.3. A veláris mutató névmások

A kódexek anyagában megjelenik a mutató névmásnak egy pusztá vokálisból álló *a*, *e* formája. A kései ómagyar korban ez más szövegek alapján is létezett, de az *az*, *ez*

alakok „összehasonlíthatatlanul gyakoribbak” voltak (G. Varga 1992: 502). Az *e*, *a* variáns feltehetően ősi örökségként maradt fenn (i. m. 488). A kódexekben mind kijelölő jelzőként, mind predikatív szerkezetekben megjelennek. A névmások rövidítésére Bogner is felfigyelt, de ő abból az irányból közelített, hogy ezekben az esetekben a névmást a névelő helyettesíti (Bogner 1912: 65–6). Valószínűbb azonban, hogy ugyanannak az elvnek az alkalmazásáról lehet szó mindkét esetben.

A névelői szerephez nagyon hasonló, előzményként is szolgáló kijelölő jelzői funkcióban álló veláris névmások körébe olyan adatok kerültek, amelyek esetében a latinban is szerepel mutató névmás. A kezek ennek használatában viszonylagos egységeséget mutatnak: minden kéz megtartja a saját (hiányjeles vagy hiányjel nélküli) formájának a használatát, és akárcsak a névelőket, ezeket a névmásokat (nagyon csekély számú kivétellel) is igazítják a fonetikai helyzethez. Elképzelhető, hogy ezekre a Huszita biblia kódexeiben szereplő, igazodó veláris alakokra a konzekvens névelőzés hatott, a későbbi alakulás során pedig éppen a névelővel való alaki egybeesés miatt szorult vissza ez a megoldás. Az *az napon*, *a napon*, *annapon* szerkezet kapcsán gemináció, illetve a BécsiK. második keze esetében nem illeszkedő *az napon* alakok is megjelennek. Fontos kiemelni, hogy az Apork. zsoltáraiban összesen három veláris mutató névmást találtam, ez a három igazodik, illetve a zsolozsmarészben még található két kijelölő jelzős, fonetikai környezettől függetlenül „Ez az”-nak fordított *hic est*-es szerkezet (Apork. 165, 166).

Az alanyi szerepben álló mutató névmások a BécsiK. 1. és 2. kezénél, valamint a MünchK. 3. kezénél nem rövidülnek, *az* alakban állnak, bármilyen hang követi is őket. Nem ilyen egyértelmű azonban, hogy mi a szándéka Németi Györgynek, a MünchK. 1. kezének. 20 esetben *a*- (és egy újabb alkalommal *a*) előzi meg a mássalhangzóval kezdődő szavakat, viszont 10 alkalommal a névmás *z*-s formáját használta. Pl. „& micor *a ipuènd*” (102va), „...ki aťatol *žazmazic a tanofagot val* en rollam” (102rb) vö. még: 54vb, 68va, 68vb, 97va, 97vb, stb.; ezzel szemben: „Es *az ipuø & imada øtèt*” (22ra), „...*az taneit tütøkèt mēdenecrē*” (101va), 68ra, 91ra, 107ra stb. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy az alany szerepében álló mutató névmások rövidítése elég erős tendencia, de közel sem valósul meg olyan pontosan, mint a névelők rövidítése. Ez esetben a „hiba-százalék” több mint 30, mégis a kéz a velárisokat olyan nagy számban igazítja, hogy az nem lehet véletlen. Több okot is feltételezhetünk: esetleg figyelmetlenségből, mechanikusan az *az*-okat rövidítette, bár ez nem valószínű, ha azt feltételezzük, hogy már az eredetiben is *a/a*-k álltak a megfelelő helyeken, mert akkor az átalakításra a névelőknél sem kellett már figyelnie. Továbbá a rámutatás ezekben a szavakban túl erős ahhoz, hogy a másoló – még ha csak második nyelve is a magyar – névelőnek érzékelje őket. Elképzelhető az is, hogy a beszélt nyelvi változat hatott rá, és visszavitte a kódex sajátosságai közé azt, amit a fordítók eredetileg egységesítettek. A jelenség hátterében a „konzekvens névelőzés”, az igazítás analógiás hatása valószínűleg jelentős.

5.4. A palatális alakok

A palatális forma alkalmazása következtelenebbnek tűnik, mint a velárisé. A kezek ugyanolyan módon rövidítik őket (jelezve vagy nem jelezve az elhagyott *z*-t), mint a velárisokat, kivéve a MünchK. 1. kezét, aki ezúttal nem használ hiányjelet (vö. 1. táblázat). Amíg a velárisok kijelölő jelzői szerepben alapvetően igen, alanyi szerepben pedig alapvetően nem igazodtak a fonetikai környezethez, addig a palatálisok esetében mindkét

pozícióban ingadozást tapasztalhatunk (3. táblázat), és a velárisokkal szemben az alanyi helyzetben álló adatoknál talán a rövidülés felé mutató tendencia rajzolódik ki. Feltűnő, hogy a zsoldárszövegekben a mutató névmás alig jellemző.

3. táblázat:

A mássalhangzó előtti *e*, *ez* névmások száma és formája kezenként

	kijelölő jelző			alany	
	<i>e</i> +msh	<i>ez</i> +msh	<i>en</i> ...	<i>e</i> +msh	<i>ez</i> +msh
BécsiK. 1.	26	18	8	5	11
BécsiK. 2.	20	3	-	1	7
MünchK. 1.	67	6	-	12	33
MünchK. 3.	3	-	-	-	-
AporK. 2./1.	1	-	-	-	-

A mai nyelvi állapotból kiindulva azt várnánk, hogy kijelölői helyzetben a palatálisok fognak tökéletesen igazodni, mégis a velárisok rövidülnek gyakorlatilag teljesen következetesen.

A latin megfelelő nélkül betoldott palatális alakok – valamennyi kéznél – kijelölő jelzői szerepű, anaforikus vagy kataforikus névmások, olykor pedig mintha a névelőzés felé mutatna a használatuk. Ezzel kapcsolatban funkcionális szempontok bevonása nélkül többet nem lehet megállapítani, és számolni kell azzal is, hogy az általam használt latin változat nyilvánvalóan nem egyezik meg a fordítók által használttal. Ezek fényében a továbbiakban a latin megfelelő nélküli palatális formáknak csupán az alaki kérdéseit elemzem.

Ezek az alakok is igazodnak a fonetikai helyzethez, még kisebb arányban találunk mássalhangzó előtt z-s alakokat, mint a (veláris) névelők esetében. Például: „Hol vagon azért nekȳnc aȳne kenèzȳnc *è kietlenbèn*” – „Unde ergo nobis in deserto pane tantos” (MünchK. 22rb); „Mikor ke· a· hȳs hallotta uolna *è bèžedekèr*” – „Cum audisset autem adulescens verbum” (MünchK. 25rb). Egyedül a *világ* szó mellett gyakori a hosszabb *ez* használata, ami mögött az állhat, hogy az *ez/e világ* szókapcsolat lefoglaldott a ’mi földi világunk’ jelentésre szemben a halál utáni léttel, a túlvilággal (vö. I. Gallasy 1992: 744), így feltehetően a régebbi, lexikalizaldott alak verseng az újabb ejtés- és írásmóddal. A fonetikai helyzethez nem igazodó alakok száma minden kéz esetében egy-kettő (kivéve Németi Györgynél, aki ebben az esetben nem „hibázik”), viszont az *ez világ* nagyon gyakori (ehhez lásd a 4. táblázatot). Az általa másolt részekben szerepel egyébként a legtöbb *e világ* a János evangéliumában, melynek egyik hangsúlyos témája a nem Istenhez tartozók, a „világ” és az Isten és a hozzá tartozók gondolkodásbeli különbsége.

4. táblázat:

A világ szó előtt előforduló palatális névmások száma

	<i>e világ</i>	<i>ez világ</i>
BécsiK. 1.	-	4
BécsiK. 2.	6	2
MünchK. 1.	62	3
AporK. 2.	-	5

A külön adatszoportként kezelt, inkább a névelőzés felé hajló, de akár névmásként utalószoí szerepet betöltő adatok pl. „...*terram, in qua...*” : „*a földet kibèn zülèttèl*” (BécsiK. 4) esetében sem a velárisok, sem a palatálisok kapcsán nem volt az elővigyázatosságra szükség: ugyanazok a tendenciák érvényesülnek esetükben, mint a névelők-nél, a hibázások kezenként nagyon kicsi százalékát teszik ki az anyagnak. Ezeket nem közlöm számszerűsítve.

6. Tanulságok és következtetések

A részletes vizsgálat bebizonyította, hogy igaz a szakirodalom expliciten ki nem mondott állítása, miszerint az ún. Huszita biblia fordítói a határozott névelőket tudatosan és következetesen igazították a fonetikai környezethez. Azonos formájuk és szófaji előzmény voltuk miatt a kérdéshez szorosan kapcsolódó *a*, *az*, *e*, *ez* mutató névmások esetében a kép sokkal színesebb, mint a névelőkében, és nem is jelenthető ki semmi ilyen határozottan. Világossá vált, hogy az elv a fordítóké, és a másolók ezt az elvet általában nagy következetességgel, de különféle módokon valószínűsítették meg, így a formák őket jellemzik, és a fordítókhoz ezen a vonalon nem lehet közelebb jutni.

Abban szinte biztosak lehetünk, hogy már az eredeti kézirat – amelynek a három kódex a másolata –, a szókezdő hangokhoz igazította a névelőket. Ez egyrészt megfelel annak a mozaikokból összeálló képnek, amely a fordítók tudatosságáról és pontosságáról más szempontok alapján írtakból rajzolódik ki. Másrészt valószínűbb az, hogy egy (vagy több), amúgy is nagy nyelvi tudatossággal rendelkező személy gyakorlatát kövesse később – több-kevesebb hűséggel – hét másik, mint hogy hét későbbi scriptor részben térben és időben egymástól függetlenül találjon ki azonos elvű, de részleteiben eltérő, kora írásos szövegalkotási szokásait századokkal megelőző rendszert.

Azzal kapcsolatban, hogy a kódexek forrásául szolgáló kézirat az *a* vagy *a·* formát használta-e a névelő rövid alakjának jelölésére, sem nyelvi, sem statisztikai szempontok alapján nem állíthatunk biztosat, és logikai úton is mindkét változat védhető.

A hiányjelezett *a·* forma használatát támogatja az a tény, hogy míg a korban a puszta *a* használata a fennmaradt emlékek alapján gyakoribb volt a hiányjelezett változatnál (I. Gallasy 1992: 720), a BécsiK. 1. keze – mint hibái mutatják – figyelme lankadásakor mégsem elhagy, ami jellemzőbb ilyen mentális állapotban, hanem hozzátesz valamit a szöveghez. Ez egyrészt akkor fordulhatott elő, ha az előtte fekvő eredetiben is ezt a hosszabb formát látta, és nem figyelt arra, hogy – igazodva saját megoldásához – ne tegye ki az egyébként látott pontot. Ezt támogatná még az a tény is, hogy mindkét kódex használja az *a·* alakot, annak ellenére, hogy az a korban ritkább volt.

Ugyanakkor közelíthetünk abból az irányból is, hogy a BécsiK. 1. kezének az egyéni gyakorlata az *a·* volt, és ezt cserélte fel az eredetiben látott *a*-ra, amelytől viszont

eltért akkor, amikor nem figyelt, és automatikusan kitette a pontot. Ezt az álláspontot gyengíti, hogy gyakran írja egybe a névelőt a szóval, ami viszont a pont miatt nem lehetett volna feltételezett egyéni gyakorlatának a része.

A legerőteljesebb jelenség a BécsiK. 2. kezének hiányjelezett *è*-formája, amelyet csak egyetlen scriptor használ. Ha része volt az eredetinek, a többi (illetve a másik hiányjelező) kéz miért nem teszi ki? Ha viszont nem volt része, akkor a másik kéz, aki ugyanezt az elvet követi a velárisok esetében, a palatálisoknál miért nem?

Az eltérő lapbeosztás és sorszámozás miatt a szövegek hosszúságát nehéz összevetni, mégis feltűnő, hogy az AporK. részletében sokkal kevesebb a névelő és a névmás is, mint a másik két kódexben. Még nagyobb a különbség, ha a zsoltárokat és a zsolozsma szövegeit külön vesszük: a zsoltárok 127 lapján 214, a zsolozsma-alkatrészek 12 lapján pedig 51 névelő fordul elő. Előbbiek esetében átlagosan laponként kettőnél kevesebb (ugyanakkor inkább az jellemző, hogy lapokon át egy sem, majd egy-egy lapon csoportosan több), utóbbiaknál pedig laponként átlagosan négy-öt. Feltűnő viszont ezek esetében is, hogy a bibliai eredetű szövegek – Magnificat, Nunc dimittis, Benedictus – összesen egyetlen egy határesetű névelőt (AporK. 169) tartalmaznak. Lehetséges okként felmerülhet a szövegek eltérő műfaja, másrészt gyanakodhatunk fordítókra, akik (megengedve, hogy a két fordítónál többen dolgoztak a szövegen) a zsoltárok esetében talán nem ugyanazok voltak, mint a másik két kódexben megőrződött részeké. Bár az AporK. a másolási hibái alapján feltehetően többszöri és a másik kettőnél későbbi másolat, nem valószínű, hogy a névelők a másolók kezén veszttek volna el a szövegből. Rögzíthet viszont a szöveg egy korábbi, kevesebb névelőt használó nyelvállapotot, melyet támogat az a tény, hogy más szempontok alapján is felmerült már, hogy a zsoltároskönyv lett volna a „huszita korpusz” elsőként lefordított egysége (vö. Szentgyörgyi 2014: 43). A névelők funkcionális vizsgálata, amelyet Imre Samu (1953) a BécsiK. esetében végzett, talán közelebb vinne egyes kérdések megválaszolásához.

A vizsgálat mellett, hogy egy újabb, a fordítók tudatosságával összefüggő jelenségre hívja fel a figyelmet, arra is rámutat, hogy e mögött a látszólag egységes nyelvhasználati jegy mögött is vannak fel nem tárt részkérdések, különbségek.

Hivatkozások

- Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1, Budapest, Akadémiai.
- Berrár Jolán 1957: Hasonlító kötőszók a Huszita Bibliában, *Magyar Nyelv* 53, 396–403.
- Bogner Mihály 1912: *A Bécsi, Müncheni- és Apor-kódex mondattana*, Zombolya, Perlstein-féle könyvnyomda.
- Egedi Barbara 2014: Főnévi kifejezések: határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek, in É. Kiss Katalin szerk.: *Magyar generatív történeti mondattan*, Budapest, Akadémiai 95–126.
- I. Gallasy Magdolna 1991: A névelő és névelő-előzmény, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I, Budapest, Akadémiai, 461–75.
- I. Gallasy Magdolna 1992: A névelők, in Benkő Loránd főszerk. 1992: 716–71.

- Gugán Katalin 2015: És mégis: mozog? Tagadás és igemódosítók az ómagyarban és a középmagyarban, in Kenesei István – É. Kiss Katalin szerk.: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 27, Budapest, Akadémiai, 153–78.
- Haader Lea 1993: „eez myt mondaaz myes twgyok” *Névtani Értesítő* 15, 134–7.
- Haader Lea – Kocsis Réka 2014: A kódex története, in Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi szerk. 2014: 25–31.
- Haader Lea – Korompay Klára 2014: A kódex scriptorai és helyesírásuk, in Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi szerk. 2014: 61–80.
- Haader Lea – Kocsis Réka – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf szerk. 2014: *Az Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Budapest–Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- Hadrovics László 1994: *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága = Nyelvtudományi Értekezések* 138, Budapest, Akadémiai.
- Imre Samu 1953: A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben, *Magyar Nyelv* 49, 348–59.
- Imre Samu 1960a: A szóvégi *ë* > *e* nyíltabbá válása a Bécsi és a Müncheni Kódexben, *Magyar Nyelv* 56, 156–66.
- Imre Samu 1960b: Az *ige* : *igét* és a *kecske* : *kecskét* típusú névszótövek a Bécsi és a Müncheni Kódexben, *Magyar Nyelv* 56, 445–50.
- Imre Samu 1964: *A magyar huszita helyesírás néhány kérdése = Nyelvtudományi Értekezések* 43, Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1965: *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész*, Budapest, Akadémiai.
- Kniezsa István 1952: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Budapest, Akadémiai, 144–86.
- Korompay Klára 1988: Nyelvjárási megoszlás és normatív törekvések a kései ómagyar kor névszórágazásában, in Kiss Jenő – Szűts László szerk.: *A magyar nyelv rétegződése*, Budapest, Akadémiai, 605–10.
- Korompay Klára 2015: Gondolatok egy régi-új vitához: az ún. Huszita biblia eredetének kérdésköre, in Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*, Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológia Tanszék, 79–88.
- Korompay Klára megj. e.: *Egy nyitott kérdés, több tudományterület metszéspontjában: az ún. Huszita biblia*. Konferencia-előadásként elhangzott: Husz János és a huszitizmus hatása a magyarországi művelődésben. ELTE BTK, Budapest, 2015. november 9.
- Mészöly Gedeon 1916: *Bécsi Codex. Betűhű átírat és latin megfelelő*, Budapest.
- Nyíri Antal szerk. 1971: *A Müncheni Kódex 1466-ból*, Budapest, Akadémiai.
- Rácz Endre 1963: A magyar nyelv következtető mondatainak története a XVI. század elejéig, *Néprajz és Nyelvtudomány* 7, 19–29.
- Szabó Flóris 1989: Huszita-e a Huszita Biblia? Bíráló és útkeresés, *Irodalomtudományi Közlemények* 93, 118–26.

-
- Szentgyörgyi Rudolf 2014: Az Apor-kódex zsoltároskönyve és liturgikus szövegei, in Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi szerk. 2014: 31–57.
- G. Varga Györgyi 1992: Mutató névmások, in Benkő főszerk. 1992: 488–515.

FENYEGETŐZŐ NEMESÉK

KOCSIS ZSUZSANNA

(Eötvös Loránd Tudományegyetem)

1. Történeti szociopragmatika és fenyegetés-kutatás

Jelen tanulmányban a fenyegetés jelenségét vizsgálom középmagyar kori magánlevelezésekben történeti szociopragmatikai keretben. A vizsgálatom célja, hogy bemutassa a fenyegető szándék lehetséges megvalósulási formáit a 16–17. századi magánlevelekben. Kutatásomban a történeti szociopragmatika megközelítései közül a funkciótól a formáig (Sárosi 2003: 443) irányzatot követem, vagyis azt vizsgálom, hogy adott beszélői szándék milyen nyelvi formák segítségével valósul meg. A fenyegetések elemzéséhez a CCSARP vizsgálat szempontjait használom (Blum-Kulka–Olshtain 1984), illetőleg Searle beszédaktus-elméletét (Searle 1976).

Napjainkban a diakrón nyelvészetben szemléletmódváltásnak, vagy ahogyan Sárosi Zsófia fogalmazta meg, hangsúlyeltolódásnak lehetünk tanúi, ugyanis a nyelvi rendszer leírására törekedő kutatások mellett mind nagyobb teret nyernek azok, amelyek vizsgálatuk középpontjába a nyelvhasználatot helyezik (Sárosi 2015: 29). A történeti szociopragmatika a nyelvhasználati formák mögött azok okait s a társadalmi kontextussal való összefüggésüket tárja fel (Culpeper 2010: 76). A kutatók figyelme ezért egyre inkább azon nyelvmlékek felé irányult, amelyek lehetővé teszik az ilyen jellegű vizsgálatokat, azaz – egy nyelvmlék lehetőségeihez mérten – közel állnak a valamikori beszélt nyelvhez.

Az illokúciós aktusok kutatása egyre nagyobb teret nyer a hazai történeti nyelvészetben, s egyre több olyan kutatás indul, amely a nyelvmlékekben kívánja valamely beszédaktus működését megvizsgálni (Kuna 2011; Bácsi 2015; Mohay 2015). Ennek ellenére a fenyegetések jelenségével mind szinkrón, mind diakrón szempontból viszonylag keveset foglalkoztak. Történeti anyagon való vizsgálata hazánkban eddig Ilyefalvi Emese és Varga Mónika nevéhez fűződik, akik némiképp eltérő szempontból, de főként boszorkányperekben előforduló fenyegetéseket elemeztek (Ilyefalvi 2010; Varga 2015). Vizsgálatom célja, hogy egy újabb nyelvmléktípus elemzésével gazdagítsam a fenyegetés-kutatást, s egyúttal tovább árnyaljam a középmagyar kor nyelvhasználatáról alkotott képünket.

2. A fenyegetés beszédaktusa

A fenyegetés beszédaktusát a beszélői szándék alapján (szinkrón megközelítésben) a searle-i modell az **expresszívumok** vagy **kifejezők csoportjába** sorolja (Searle 1979: 15; Szili 2004; Ilyefalvi 2010: 83). Ilyefalvi szerint a diakrón szövegben adatolt boszorkányfenyegetések ezzel szemben – a boszorkányság korabeli szociokulturális felfogásából adódóan – a **deklaratívumok kategóriájába** tartoznak, mivel a közösség tagjai úgy vélték (hittek abban), hogy a boszorkány megnyilatkozása valósággá válik (Ilyefalvi 2010).

A fenyegetések megvalósulása a searle-i meghatározás alapján lehet **közvetlen** vagy **közvetett**. Az előbbi esetben a beszélő mondata szó szerint azt jelenti, amit mond

(pl. *Holnap megverlek!*). Ebben az esetben a beszélő az illokúciós hatást úgy váltja ki a hallgatóból, hogy felismerteti e hatás kiváltásának szándékát (Searle 1997). Ugyanakkor, ahogy Searle is megjegyzi, a jelentés felismerése (avagy kifejezése) nem minden esetben értelmezhető egyszerűen. Egyes esetekben a beszélő által kimondott mondat elsődleges jelentésén kívül rendelkezik egy másodlagossal, melyet a hallgató (szociokulturális) háttértudása segítségével ért meg. A beszédaktusok e csoportját a közvetett beszédaktusok közé soroljuk. A szidalomhoz, feddéshez és kéréshez hasonlóan a fenyegetés is megjelenhet a hétköznapi kommunikációban közvetett módon (pl. *Ezzel a viselkedéssel csúnyán megütheted a bokád.*). A közvetett fenyegetések megjelenése egyfelől a nyelvi udvariasság és udvariatlanság kérdéskörével függ össze (bővebben ld. Kádár–Haugh 2013), és a beszédaktusok közül a durva udvariatlanságok közé számítanak, melyek igen erős homlokzatfenyegető erővel rendelkeznek (vö. Ilyefalvi 2010: 83). A fenyegetések közvetett kifejezésének másik oka a társadalmi kontextus, mivel maga a beszédaktus megvalósulása társadalmilag ugyan kanonizált, tehát a beszélők a történeteknek meghatározott sorozatát látván, azt fenyegetésnek értelmezik, viszont morálisan nem elfogadott, sőt, a társadalom szempontjából elítélendő, büntetendő cselekedet napjainkban és többnyire a múltban is az volt (vö. Varga 2015: 148–52).

3. A kutatás forrásai, kérdések

Kutatásom során hét forráskiadás betűhű és normalizált átiratban jelentet le-
vélközlését használtam fel. A kiadványok anyagából összesen 600, 16–17. században keletkezett magánlevélben kerestem a fenyegetés jelenségét. Forrásként a következő szövegkiadások szolgáltak: a Telegdy (Eckhardt 1944)¹ és a Máriássy család (Darvas 2006)² leveleiből összeállított gyűjtemények, Nádasdy Tamás házastársi és családi levelezéséből készült válogatás (Vida 1988)³, Pálffy Katalin (Ötvös 1991)⁴ és Lobkowitz Poppel Éva levelezései (Kincses 1993)⁵, Svetkovics Katalin levelei (RML 3., kiadja Terbe 2010)⁶, valamint a Középkori leveleink 1541-ig című gyűjtemény (Hegedüs–Papp 1991)⁷.

A leveleket író személyek egy társadalmi osztályhoz, a nemességhez tartoznak. Jelen kutatásban nem vizsgáltam más társadalmi csoportok, például a katonák, jobbágyok, polgárság stb. leveleit, mivel a missziliseken korábban végzett beszédaktus-kutatások azt mutatták, hogy a szociokulturális háttér nagymértékben kihat arra, hogy mely beszédaktusok jelennek meg a szövegben (vö. Krepsz 2015: 164). Ebből kifolyólag, valamint az általam vizsgált beszédaktusok száma és a vizsgált misszilisek mennyisége alapján (hiszen 600 levél elenyészőnek mondható a többeszes nagyságrendben ránk marad misszilis-mennyiséghez képest) nem áll módomban, sem pedig szándékomban minden misszilisre vonatkozó általános megállapításokat tenni. A fenyegetéssel kapcsolatos

¹ Továbbiakban Eck.

² Továbbiakban RML 2.

³ Továbbiakban ML.

⁴ Továbbiakban PKL.

⁵ Továbbiakban RMTF.

⁶ Továbbiakban RML 3.

⁷ Továbbiakban RML 1.

következtetéseim a nemesi levelekre, ezen belül a vizsgált korpuszra vonatkoznak, s kiindulópontjául szolgálhatnak további kutatásoknak.

A vizsgált anyaggal kapcsolatban a következő kérdéseket tettem fel:

- i) Hogyan jelenik meg a fenyegetés jelensége a misszilisekben?
 - a) A fenyegetés mint beszédaktus megjelenik-e a középmagyar kori levelezésekben?
 - b) Ha igen, hogyan valósul meg?
- ii) Amennyiben fenyegetés történik, ki fenyeget kit?
 - a) Mutakozik-e különbség a fenyegetésekben a társadalmi nemek, szerepek, a hierarchiában elfoglalt helyek között?
 - b) Ha igen, ki fenyeget, vagy ki fenyeget gyakrabban?
- iii) A levelekben adathozható fenyegetések a searle-i taxonómia alapján a beszédaktusok mely típusába sorolhatók?
 - a) Bármely típus köthető-e nemhez vagy társadalmi szerephez, társadalmi pozícióhoz?

4. Fenyegetések a magánlevelekben

4.1. A beszédaktus azonosításának lehetőségei

Az általam vizsgált levelekben 31 alkalommal, vagyis a korpusz 5,5%-ában sikerült a fenyegetés beszédaktusát adathoznom. Ez az érték a boszorkányperek viszonylag gazdag fenyegetés-anyagához viszonyítva kevésnek tűnhet. Véleményem szerint két oka van az arányok eltérésének. Egyfelől a szövegtípus, illetve a szöveg keletkezésének körülményei. A perekben ugyanis a boszorkányságot bizonyító érvek között lehetett a vádlott („beteljesülő”) fenyegetőzése (vö. Ilyefalvi 2010, Varga 2015). Egy levélben ez a funkció azonban elmarad.

Másfelől elképzelhetőnek tartom, hogy a levelekben ezeken felül vannak még fenyegetések, melyeket nem sikerült azonosítanom a történeti pótkompetencia ellenére sem, mivel egy olyan történeti háttértudásra épülnek, amely a szinkrón beszélők számára elérhetetlen.⁸ A közvetett fenyegetés esetében kulcsfontosságú a közös tudás, mivel a másodlagos illokúciós hatás csupán ennek ismeretében érhető el. A misszilisekben lehetnek olyan fenyegető beszédaktusok, amelyeket a szinkroniában a **burkolt fenyegetés** kategóriájába sorolnánk. Megértésükhöz a szociokulturális tudás mellett szubjektív (közös) háttértudás szükséges, amely háttértudással sokszor csak maguk a levelezőpartnerek rendelkeznek.

4.2. A fenyegetés nyelvi megvalósulása

A vizsgált misszilisekben a fenyegetés ténye számos különböző módon jelenik meg. Előfordulásait egymástól jól elkülöníthető csoportokba rendezhetjük az alapján,

⁸ Bár ismeretünk viszonylag gazdagnak mondhatók a 16–17. század társadalmáról, valószínűleg vannak olyan vonásai, amelyeket mindeztáig nem tártunk föl és ismertünk meg. Véleményem szerint ezek között lehetnek olyan társadalmi szabályok, amelyeknek szerepük van a fenyegetés értelmezésében.

hogy megvalósulásában hogyan vesz részt a levélíró és a címzett. Szerepük a semlegestől a közvetítőtől át a fenyegetettig és fenyegetőig terjedhet. A fenyegetés szövegbéli megjelenése a következő módokon történhet:

a) a levélíró⁹ beszámol egy fenyegetésről;

Illésházi István ír Pálffy Katalinnak arról, hogy Szuhai bírakat fenyeget: *Szuhai ereosen ugrálík, fenegeti, iesztgeti az birakot, nemeteket hoz reajok, fedik velek, de heában mert az úr Isten lancra vetette es nem banthat meg.* (PKL. 3.)

b) a levélíró beszámol egy őt ért fenyegetésről;

Thardassy István Bakics Pálhoz: *Ismég avval kérkezik volt, hogy egy nyaláb szalmával rejám gyűjtja az várat. Bizonyyal üzen te kegyelmed, hogy nyassBan ffythezik (nyársban fizet?) érte.* (RML 1. 87.)

c) a levélíró említi a címzett/címzettek egy harmadik fél ellen irányuló fenyegetését;

Elena priorissza Bocskay Istvánnak: *írja te kegyelmed azt nem győzte várni, hanem rejá írtál az mi jobbágyunkra nagy fenyegetésekkel. Fenyegetted törvénnel és fenyegetted botoddal is.* (RML 1. 62.)

d) a levélíró reagál a címzett fenyegetésére;

Sulyok István Melith Istvánnak: *Aztes az veßeòth penig Az kÿvel meg akarz vernj engem, Mjnenenkor nalad hordoß hogÿ ha Meg akarß vernj legien legien Mjuel,* (Eck. 110.)

e) a levélíró megfenyegeti a címzettet;

Telegdy Pál feleségének, Várday Katának: *Azirt ha ennekem arra ualaßt nem tißeß meg lad hogÿ oljkor nem telliesitem enis be kirisedet, oljkor yutatom eßbedben, hogÿ ingien sem hinnid akor meg mondom oszton hogÿ ezirt legien az* (Eck. 2.)

f) a levélíró továbbítja egy harmadik fél címzett ellen irányuló fenyegetését;

Tárczay Borbála levele anyjához, özv. Tárczay Jánosné Dóczy Sárához: *Azt is monda, hogy jól tudja ő ki dolga ez, hogy kegyelmed oda nem akar menni. De Isten, Szent Mihály őtet úgy segítse, hogy ha el nem még még két esztendeig is az pénzt olvasák, kit ő ad. De, ha el még az szerzet napnak előtte teljességgel meg adja mind az ötezer forintot.* (RML 1. 27.)

g) a levélíró egy harmadik felet fenyeget meg a címzetten keresztül;

Batthyány Ferenc levele Batthyány Kristófnak: *Azért írd meg a Wojkovicsnak, hogy kész legyen, mert ha nem leszén, bizony megdúlatom az én jobbágyaim káráért.* (RML 1. 182.)

⁹ Jelen kutatásban levélíró alatt nem a szöveget fizikálisan létrehozó személyt (kezet), hanem annak a mindenkori megfogalmazóját (fejet) értem.

Az e) és g) kategóriák esetében a fenyegetés mint beszédaktus, míg az a), b), c), d), f) típus pedig a narráció részeként szerepel a szövegben. Leggyakrabban a címzett levélíró általi fenyegetése (e) volt adatolható a vizsgált misszilisekben (31 fenyegetésből 17).

A vizsgált korpuszban egyaránt találunk közvetlen fenyegetéseket (pl. Sibirk Osvát levele Nádasdy Tamáshoz: *Kérlek az Istenért, hogy kegyelmed tegyen eleget fogadásodnak, mert tudott az én erkölcsömet, hogy ha megbúsulok vagy téged, vagy atyádat meg kell nyomorítanák.* [RML 1. 105.]) és közvetetteket is (Svetkovics Katalin Batthyány Boldizsárnak: *ha pedig kívül bántásom leszen, oly oltalmazót keresek, ki megoltalmaz* [RML 3. 49.]). A közvetett fenyegetések megértésében, mint azt korábban említettem, általában a szociokulturális ismereteink segítenek. Egyes esetekben azonban a válaszlevelek (ha fennmaradtak/ismertek) vagy a történelmi események (amennyiben rögzítette valaki a felek cselekedeteit) is segíthetnek az értelmezésben. Sulyok István a következőket írja Melith Istvánnak: *az mjnth kd Iria hogj Ruth dolog es haßontalan egj mas keößeöth Az feniegetes Mjuelhogj egikeönk sem fel masikunktul* (Eck. 109.). Első olvasatra (s a levél teljes szövegében) az idézett rész tűnhet úgy, mint a fenyegetés megemlítése – a felek a fenyegetésről beszélgetnek a levelekben. A történelmi háttér (a felek perlekedésének kezdete), valamint a kommunikációs kontextus alapján (a rákövetkező levélben már a küldő közvetlenül megfenyegeti a címzettet) nem zárhatjuk ki, hogy a fenyegetésnek már ez a megemlítése is tulajdonképpen maga a beszédaktus, de még közvetett formában.

A fenyegetés e két típusa között az előfordulások mértékében is eltérést tapasztalhatunk. Gyakoriságukat tekintve a közvetlen fenyegetések előfordulása nagyobb arányú a korpuszban, mint a közvetetteké. 21 esetben közvetlen, 10 esetben közvetett formájában valósul meg a beszédaktus a misszilisekben.

Az általam vizsgált misszilisek többségében a fenyegetések nem önmagukban, hanem egy másik beszédaktussal, leginkább kéréssel (például Nádasdy Márton Batthyány Ferenchez: *De kérek szerelmes uram, hogy add meg, mert ha meg nem adod, nincs mit tennem, hanem törvénnyel kell keresnem kegyelmedet érte.* [RML 1. 125.]), vagy utasítással (például Telegdy Várdaynak: *De maßer ßebet irj nam [egj] ugjan holdal uagion Dejak inas Várdaban. Mert enis ollian ualaßt teßek, ha ugj irß ezutannis.* [Eck. 16.]) együtt jelennek meg. Szerepük ilyenkor az, hogy segítsék a másik beszédaktusban megjelenő szándék elérését saját illokúciós hatásuk (ijesztés, megfélemlítés) kiváltásával.

A fenyegetések nyelvi realizációja nagyban függ közvetlen vagy közvetett jellegüktől. A közvetlen fenyegetések szerkezete a CCSARP vizsgálat (Blum-Kulka–Olshtain 1984) szempontrendszer alapján két egységre bontható. Az első szakasz az előfeltétel, amellyel a fenyegetett kiváltotta a fenyegetési szándékot (*De, ha másszer ünnön kezével nem ír, avagy ha keze írását nem veti a levélre*, Nádasdy Tamás fiának Kanizsai Orsolyán keresztül [ML. 193.]). Ezt követi a következmény, amit viselkedésével a fenyegetett kiváltott, s amiből kára származik. Direkt fenyegetés esetében ezt a fenyegető hajtja végre, a szövegben jelen vagy jövő idejű ige, leggyakrabban kijelentő módban egyes szám első személyben jelenik meg (*semmit sem küldök, sem vüszök neki.* [ML. 193.]). Közvetett fenyegetések esetében szintén jelen vagy múlt idejű ígét használ a fenyegető, de tárgya nem a fenyegetett (*ha pedig kívül bántásom leszen, oly oltalmazót*

keresek, ki megoltalmaz [RML 3. 74.]). Amennyiben nem a levélírója a fenyegető, csupán közvetíti a fenyegetést, a beszédaktus megvalósulhat úgy, hogy az előzmény szakasz az előzőkhöz hasonlóan megjelenik, de el is maradhat. A következményt kifejező szakasz egy, a kommunikáció hangzó vagy írott formáját kifejező igével kezdődik (*megmondjad neki, írd meg*), de nem fejezi ki expliciten az illokúciót (tehát nem a *fenyeget* igét használja a levélíró).

Ha a misszilisben a levélíró beszámol egy öt vagy mást ért fenyegetésről, a nyelvi megformálás szerkezete némileg módosul. A fenyegetést kiváltó ok nem szerepel a szövegben, helyette a legtöbb esetben az illokúciót megjelenítő (*fenyegette, fenyegetsz*) vagy valamely a beszédre mint cselekvésre utaló ige áll (*hozzáfűzi, mondta, kérkezik*) a történet narrációjának megfelelő időben, számban és személyben. Ezt követi a fenyegetés tartalma, vagyis hogy a fenyegető mit tervez tenni közvetett fenyegetés esetén, hogy minek a bekövetkeztét kívánja.

4.3. Nemesi fenyegetések a searle-i modell szempontjából

Kutatásom során arra a kérdésre is megpróbáltam választ kapni, hogy a misszilikben megjelenő fenyegetések a beszédaktusok rendszerében hová helyezhetők el. Napjainkban több beszédaktus-elmélet létezik, amelyek különböző lehetőségeket kínálnak az általam is vizsgált jelenségek besorolására. Mivel jelen vizsgálattal a korábbi magyar fenyegetés-kutatásokhoz kívántam kapcsolódni, ezért tanulmányomban a fenyegetéseket a searle-i taxonómia alapján osztályozom.

A fenyegetésekkel is foglalkozó beszédaktus-kutatások (Szili 2004; Ilyefalvi 2010) megállapításai arra engedtek következtetni, hogy a misszilikben, az élőbeszédhez hasonlóan, az expresszívum típusú fenyegetések jelennek meg. A boszorkányperek elemzésének eredményei alapján pedig annak a lehetősége sem volt kizárható, hogy néhány esetben deklaratívumok is előfordulnak a vizsgált szövegekben. A két kategória adathozható is volt a levelekben, a következőkben erre hozok példákat.

Expresszívumnak minősíthető Batthyány Ferenc Batthyány Kristófhoz írt levelének részlete: *csodálatos dolog én nálam az, hogy te azt fenyegetsz, ki nem fél tőled* (RML 1. 186.) Batthyány Ferenc itt egyfelől reagál unokaöccsének korábbi fenyegetésére, másfelől kifejezi saját véleményét a helyzetről és megítélését Batthyány Kristóf viselkedéséről (*csodálatos dolog én nálam*). A bán reakciója alapján feltételezhetjük, hogy valószínűleg maga is közvetett fenyegetésként értelmezte Kristóf levelét.

Deklaratívum a levelekben Batthyány Kristóf Batthyány Boldizsár felé közvetített üzenete, amiről Svetkovics Katalin számol be: *k. azt mondotta volna, hogy k. az másik fiát megátkozta és megholt, ezt is meg átkozja k., hogy ez is meghaljon* (RML 3. 33). Batthyány Kristóf itt azzal fenyegeti fiát, hogy ha halálos átkot mond fejére, az beteljesedik, mint másik gyermeke esetében is történt.¹⁰

Az expresszívumok és deklaratívumok tehát jelen vannak a korpuszban, de kis számban (7 esetben adatolt). A levelek többségében ugyanis (24 misszilis) nem a főnti

¹⁰ Batthyány Kristóf Gáspár nevű fia valóban fiatalon hunyt el. A sokakkal veszekedő apa, aki feltehetően fiával is viszályban volt, kijelentése alapján meg is átkozhatta. Nem kizárt, hogy Batthyány Gáspár 1560-as években bekövetkezett halála egy ilyen veszekedés idején történt, ami alapján Batthyány Kristóf hihette az átok beteljesülését.

két csoportra jellemző viselkedés valósult meg, hanem egy harmadik. A misszilisek jelentős részében a fenyegetők kötelezték magukat a kimondott (leírt) dolgok megtételére, így az általuk megvalósított beszédaktus a komisszívumok csoportjába sorolandó.

Telegdy Pál Várdy Katának írt fenyegetése jól szemlélteti a komisszívum típus megvalósulásának módját: *De maßer ßebet irj nam [egj] ugjan holdal uagion Dejak inas Vardaban. Mert enis ollian ualaßt teßek, ha ugj irß ezutannis.* (7.) A fenti fenyegetés a következő módon elemezhető: a megnyilatkozás propozíciós tartalma a hallgatóval kapcsolatos olyan esemény, mely nem áll annak érdekében. Telegdy levelében érthetjük ez alatt azt, hogy a férj sértő, durva vagy a kor elvárásainak nem megfelelő levelet ír a feleségnek, esetleg nem ír meg fontos információkat, híreket stb.¹¹ A beszédaktus előkészületi feltétele, hogy a benne foglalt állítás a levél írójától függ. Ez egyértelműnek mondható, hiszen Telegdy döntése, hogy ír-e a feleségének. Az állítás irányultsága ebben az esetben „világ a szóhoz”. A férj azt állítja, nem fog írni Várdának, s ezt meg is cselekszi. A beszédaktus ösztinteségi feltételében pedig kötelezi magát a beszélő valami megtételére, jelen esetben arra, hogy nem ír leveleket.

4.4. Öszinte és álfenyegetések

Searle rendszerezésében az ösztinteségi feltétel fontos szerepet játszik, vagyis annak a megítélése, hogy a beszélő hogyan viszonyul az általa tett beszédaktushoz. Searle szempontja alapján az expresszívumban az ösztinteség feltétele dominánsan van jelen, de a deklarációban (a világ megváltoztatása) és a komisszívumokban (valaminek a megtételére való elkötelezés) is szerepet kap (vö. Szili 2004, Searle 2009, Ilyefalvi 2010). Azonban a feltétel vizsgálatánál fontosnak tartom megkülönböztetni a textuális, illetőleg a szituációs kontextust. Véleményem szerint ugyanis a fenyegetések egy csoportjánál a feltétel csak a szövegen belül érvényesül, kilépve abból, illetve tágabb kontextusban szemlélve már nem.¹²

A kontextusok közti különbség szem előtt tartása azért fontos, mivel az olyan társadalmilag elítélt beszédaktusok esetében, mint a fenyegetés, segítheti annak a szövegben való megjelenését. Hiszen abban az esetben, ha a szituáció egyértelművé teszi, hogy a beszédaktus mögött nincs valós szándék, a beszélőnek kevésbé kell tartani a hallgató (és megfigyelők) esetleges negatív reakciójától, így nagyobb eséllyel alkalmazza a beszédcsелеkvést.

Nyelvemlékek esetében az ösztinteségi feltétel vizsgálata nehéz, hiszen gyakran csak a textuális kontextus adott, a szituációról viszont hiányosak az ismereteink. A misszilisek esetében segítségünkre lehet a levelezés többi eleme vagy a történetírás által

¹¹ Mai szemmel talán ez a fenyegetés kevésbé tűnhet jelentősnek, ugyanakkor a kor társadalmi szokásainak és kommunikációs lehetőségének a fényében, ha nem is a legsúlyosabb, de hatásos lehetett. A kommunikációs kontextusból, vagyis a levelezés többi eleméből pedig tudjuk, hogy hatással is volt a fenyegetettre.

¹² A szinkrón nyelvhasználatban számos olyan példát találunk, amikor a komisszívum típusú fenyegetések ösztintesége a szituációs kontextusban már megkérdőjelezhető vagy egyszerűen hiányzik. Ilyenek például a gyermekjátékok közben tett tréfás fenyegetések (pl. *Leharapom a füled!*), amelyekről nehezen képzelhetjük el, hogy a beszélőnek szándékában áll megcselekedni a mondottakat. A fenyegetések e csoportját nevezhetjük álfenyegetésnek.

rögzített adatok, amelyek segítségével rekonstruálhatjuk a felek közti eseményeket, a személyes és érzelmi kapcsolatot. A korpusz anyagában több olyan fenyegetés van, amelyről a kontextus alapján kiderült, hogy a felek valóban kötelezték magukat a cselekedetek megtételére (például: *De kérlek szerelmes uram, hogy add meg, mert ha meg nem adod, nincs mit tennem, hanem törvénnyel kell keresnem kegyelmedet érte.* [RML I. 125.] vagy *és ne mongy énnekem, hogy nem marad Boldizsár uramtól, mert ha azt mondd, Isten tudja, hogy ottan Reád panaszolok neki, hogy megbüntessen* [RML 3. 49.]), illetve olyan esetekről számolnak be, ahol a fenyegető ezt tette (*te kegyelmed azt nem győzte várni, hanem rejá irtál az mi jobbágyunkra nagy fenyegetésekkel. Fenyegtetted törvénnyel és fenyegtetted botoddal is* [RML I. 62]).

A korpusz egy levelében a fenyegetés őszintesége azonban megkérdőjelezhető. Kanizsay Orsolya írta Nádasdy Tamásnak: *De jól meglássa nádorispán uram is, mint jű haza, mert nyilván csak kevély nádrispánné asszonyra talál* (ML. 60.). A házaspár közismerten jó viszonya mellett a misszilis teljes szövegéből is arra következtethetünk, hogy a fenyegetés nem valódi, a feleségnek nem áll szándékában kevélykedni férjével, inkább a levelezés tréfás hangvételét folytatva incselkedik vele (erre utalnak a levelezés későbbi elemei is).¹³

4.5. A társadalmi hierarchia és a nem hatása a fenyegetések megjelenésére

Kutatásomban a fenyegetések leírása mellett a különböző társadalmi tényezők és a beszédaktus használata közti összefüggéseket is kerestem. A társadalmi nem, illetve a társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíció esetében a fenyegetések használatában mintázatok kialakulását figyeltem meg.

Az általam azonosított fenyegetések egyik vagy másik nemnél való megjelenésének gyakoriságában különbség mutatkozik, ugyanakkor ez még a korpusz összetételéből is adódhat.¹⁴ Az adatolt fenyegetések módjában azonban érdekes különbség mutatkozott a két társadalmi nem között. A férfi levelezőknél a közvetlen fenyegetések száma nagyobb volt, összesen 18 alkalom (például Gáspár doktor írta levelében Nádasdy Tamásnak: *Isten Veled, és ha szeretsz válaszolj azokra, amiket főntebb érintettem, Egyébként ez az utolsó levelem Önhöz* [ML. 45.]). A közvetett fenyegetések száma jóval kisebb, mindössze 6 esetben jelenik meg (például Sulyok István Melith Istvánnak: *Ideje hogý ket penýt attam volna en teneked, ha azt az zakalotlan emberth kith nem esmertel de ez vtan*

¹³ A levelezés folytatásában nem találunk nyomot arra, hogy Nádasdy fenyegetésnek vette volna felesége szavait. A kommunikáció köztük a korábbiaknak megfelelő hangnemben zajlik, szidást, feddést, bocsánatkérést az asszony viselkedésére nem találunk. Nádasdy Tamás többi leveléből egyértelmű, hogy egy ehhez hasonló valós helyzetre reagálna (vagy dühösen, vagy bocsánatot kérve). A levél közvetlen környezetében reakciónak nyoma sincs, a későbbi levelek témája Orsika egészsége és a férj aggodalma a feleségért.

¹⁴ A korpuszban a fenyegető személyek többnyire férfiak voltak. Összesen 26 esetben származott a fenyegetés férfitől és csak 5-ben nőtől. Ugyanakkor ebből még nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a férfiak gyakrabban fenyegettek, mivel a vizsgált csoportban egyelőre a női levelezők száma kisebb. Feltételezhető, hogy a korpusz összetételének következménye az is, hogy a fenyegetések is inkább a férfiak ellen irányulnak. 24 esetben volt férfi a beszédaktus címzettje és mindössze 7-szer nő.

Sulyok Istwannak Ismerd Lenj es nem Baratodnak tarchad, [Eck. 110.]). A női levelezők esetében a két típus száma majdnem egyezett, 3 közvetett fenyegetés (például Bocskay Ilona Bocskay Istvánhoz: *Jó válasz várok ez levélre, mert aztán én e[s] másképpen látok hozzá* [RML 1. 62.]) és 2 közvetlen (Svetkovics Katalin Márton sáfárnak: *és ne mongy énnekem, hogy nem marad Boldizsár uramtól, mert ha azt mondod, Isten tudja, hogy ottan Reád panaszkolok neki, hogy megbüntessen* [RML 3. 49.]) volt adatolható a korpuszban. A fenyegetés irányát tekintve, vagyis hogy melyik társadalmi nem tagja melyik társadalmi nemet fenyegette meg, a következőt találjuk. Nő ellen irányuló női fenyegetés nem volt, férftól származó hét (ebből 5 Telegdy Pál Várdy Katának írt levelében). Férfiakkal szembeni női fenyegetésből 6-ot adatoltam (például Lobkowitz Poppel Éva fiának, Batthyány Ádámnak írt fenyegetése: *mert az jól tudod fiam, hogy az várad népe helyett más lészen, de édes húgod helyett soha más nem lészen* [RMTF. 27.]), férfiktól származóból pedig 18-at (például Tatay István Telegdy Pálnak: *Ha ide nem Jótel Vram engem nem remelem hogy las* [Eck. 97.]).

A korpuszban szereplő 31 fenyegetésből 15 a hierarchiában alacsonyabb helyzetben lévő személytől származik.¹⁵ Ezek közé sorolható például Sibrik Osvát Nádasdy Tamás nádor felé irányuló megjegyzése: *Kérlek az Istenért, hogy kegyelmed tegyen eleget fogadásodnak, mert tudott az én erkölcsömet, hogy ha megbúsulok vagy téged, vagy atyádat meg kell nyomorítanak*. (RML 1. 105.). A beszédaktus közvetett vagy közvetlen mivolta a hierarchiában elfoglalt pozíciótól nem állt összefüggésben. A fenyegetések kétharmada közvetlen volt függetlenül attól, hogy a fenyegető társadalmi pozíciója magasabb (Batthyány Ferenc Batthyány Kristófon keresztül egy familiárisnak: *de megmondmondjad neki bátor, hogy míg olyan lovat nem hoz, ki énekem való volna, addiglan bátor higgye, hogy innét el nem megyen, ha soha jót nem hozhat, soha el nem megyen innét*. [RML 1. 191.]), hasonló (Sulyok István Melith Istvánnak: *Aztes az vefseòth penig Az kyvel meg akarz vernj engem, Mjndenkör nalad hordoß hogÿ ha Meg akarß vernj legien Mjuel, merth enis En is...bißonios legÿ benne hogy nalam viselem* [Eck. 110.]), vagy alacsonyabb (Nádasdy Márton Batthyány Ferenchez: *De kérlek szerelmes uram, hogy add meg, mert ha meg nem adod, nincs mit tennem, hanem törvénnel kell keresnem kegyelmedet érte*. [RML 1. 125.]).

1. táblázat:

A levelek csoportosítása gender- és hierarchikus szempontok alapján

	a fenyegető hierarchikusan felül	a hierarchia egyenlő	a fenyegető hierarchikusan alul
nő fenyeget nőt			
nő fenyeget férfit	2, 30		3, 18, 28, 31
férfi fenyeget nőt	4	16	6, 7, 8, 9, 10
férfi fenyeget férfit	5, 15, 17, 24, 26, 27	12, 13, 14, 19, 20, 29	1, 11, 21, 22, 23, 25

¹⁵ Ez az arány a korszakról való ismeretünk alapján meglepően nagynek tűnik. Pontos oka jelenleg még nem meghatározható, ehhez a korpusz bővítése, illetve más társadalmi osztályok tagjai által írt levelek vizsgálata szükséges.

5. Kitekintés

Jelen kutatásban egy kisebb korpusz alapján igyekeztem felvázolni azt, hogyan valósult meg a fenyegetés beszédaktusa a 16–17. századi nemesi misszilisekben. A vizsgálat célja egyfelől a történeti beszédaktus-elemzések anyagának a gazdagítása volt, másfelől egy átfogó kutatás terveinek felvázolása és megvalósításának első lépése. A továbbiakban célom a korpusz bővítése, elsősorban a vizsgált magánlevelezések számának növelésével, valamint más társadalmi rétegek levelezésének bevonásával, hosszútávon pedig egy, a fenyegetéseket fókuszba helyező szociopragmatikai adatbázis létrehozása.

Források

- Eck. = Eckhardt Sándor 1944: *Két vitéz nemesúr – Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről*, Budapest, Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem.
- ML = Vida Tivadar 1988: „*Szerelmes Orsikám...*” *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése* (Magyar Levelestár), Budapest, Szépirodalmi.
- PKL = Ötvös Péter 1991: *Pálffy Kata leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606*, Szeged, Scriptum KFFT.
- RML 1. = Hegedűs Attila – Papp Lajos 1991: *Középkori leveleink 1541-ig* (Régi Magyar Levéltár 1.), Budapest, Tankönyvkiadó.
- RML 2. = Darvas Anikó 2006: *Huszonöt levél a 16. századból* (Régi Magyar Levéltár 2.), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- RML 3. = Terbe Erika 2010: *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575* (Régi Magyar Levéltár 3.), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- RMTF = Kincses Katalin 1993: „*Im küttém én orvosságot*” (*Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644*) (Régi Magyar Történelmi Források 3.), Budapest, ELTE Középkori és Koraújkorai Tanszék.

Hivatkozások

- Bácsi Enikő 2015: *A kérészi szándék megjelenítési módjainak vizsgálata egy 16. század második felében folytatott házastársi levelezésben*, in P. Kocsis Réka – Szentgyörgyi Rudolf szerk.: *Anyanyelvünk évszázadai* 1, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék.
- Blum-Kulka, Shoshana – Olshtain, Elite 1984: Requests and Apologies: A CrossCultural Study of Speech Act Realization Patterns (CCSARP), *Applied Linguistics* 5/3: 196–213.
- Culpeper, Jonathan 2010: *Historical sociopragmatics*, in Jucker, Andreas H. – Taavistainen, Irma eds.: *Historical Pragmatics. Handbooks of Pragmatics* 8, Berlin, Mouton de Gruyter, 69–96.

- Ilyefalvi Emese 2010: „[...] *akar mi lellyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok*”. *Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése*, in Székely Tünde szerk.: *XI. Rodosz konferenciakötet*, Kolozsvár, 75–92.
(http://www.academia.edu/3171167/_akar_mi_lellyen_benneteket_mingyart_Emberre_gyanakoztok_Boszork%C3%A1nyfenyeget%C3%A9sek_pragmatikai_elemz%C3%A9se...whatever_may_happen_you_suspect_people_Pragmatic_Analysis_of_Whitch_Threats_.In_XI._Rodosz_konferenciak%C3%B6tet_szerk._Sz%C3%A9kely_T%C3%BCnde_Kolozsv%C3%A1r_2010_75_92 – letöltés ideje: 2016. február 25.)
- Kádár, Dániel Z. – Michael Haugh 2013: *Understanding Politeness*, Cambridge, Cambridge, University Press, 81–106.
- Krepsz Valéria 2015: A kérés beszédaktusai középmagyar kori főnemesek és közrendűek levelezésében, *Magyar Nyelv* 111, 162–74.
- Kuna Ágnes 2011: *A 16–17. századi magyar nyelvű orvosi recept szövegtipológiai és pragmatikai vizsgálata funkcionális kognitív keretben*, Bölcsészdoktori disszertáció, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Mohay Zsuzsanna 2015: A nehezteléstől a sértésig. A rosszallás pragmatikája a középmagyar kori magánlevelekben, *Magyar Nyelv* 111, 174–89.
- Sárosi Zsófia 2003: Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben, *Magyar Nyelv* 99, 434–48.
- Sárosi Zsófia 2015: Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben, *Magyar Nyelv* 111, 129–47.
- Searle, John R. 1976: A classification of illocutionary acts, *Language in Society* 5, 1–23.
- Searle, John R. 1979: *Expression and meaning*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–29.
- Searle, John R. 1997: *Közvetett beszédaktusok*, in Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás szerk.: *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*, Budapest, Osiris, 62–81.
- Searle, John R. 2000: *Elme, nyelv és társadalom*, Budapest, Vince.
- Searle, John R. 2009: *A beszédaktusok típusai: nyelvfilozófiai tanulmány*, Budapest, AKTI–Gondolat.
- Szili Katalin 2004: *Tetté vált szavak*, Budapest, Tinta.
- Tátrai Szilárd 2011: *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítésben*, Budapest, Tinta.
- Varga Mónika 2015: „Ezen szódnak ura légy!” – Megszólalásokról boszorkányperekben, in Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.

A HELYNEVEK TÖRTÉNETI FORRÁSÉRTÉKÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

A TÖRTÉNETI HELYNEVEK MINT AZ ETNIKAI REKONSTRUKCIÓ FORRÁSAI*

KOVÁCS ÉVA
(Debreceni Egyetem)

1. A magyar nyelvtörténet számára a 11–13. századi tulajdonnevek nélkülözhetetlen források (vö. Tóth 2001: 11), mivel e nyelvi elemek segítségével következtetni tudunk az akkori magyar nyelv hangzására, szókészletének és szóalkotási módjainak jellegzetességeire. E szórványemlékek magyar nyelvű anyaga tehát a szótörténeten túlmenően főképpen a történeti hangtan és a helyesírás-történet, valamint a történeti morfológia terén nyújthat alapvető útbaigazítást a szakemberek számára. Ezáltal nem csupán a nyelvünkről szerezhetünk több információt, hanem a nyelv használóinak életéről, műveltségéről való ismereteink is gyarapodhatnak, ugyanis – a magyar nyelv történetével foglalkozó munkákban elterjedt gondolat szerint – bármely kor nyelve híven tükrözi az azt használó közösség szellemi és anyagi kultúráját (vö. Hoffmann 2007a: 61–2). A kétféle tulajdonnévtípus közül a helynevek jobban használhatók történeti forrásként, mint a személynévek. A helynévszórványok esetében ugyanis a lokalizáció területi vonatkozásban teszi azonosíthatóvá a nyelvi elemeket, és összekapcsolja őket az adott hely későbbi említéseivel, előfordulásaival. Az általános megítélés szerint a helynévállomány nyújtja a legbiztosabb forrásanyagot a régi nyelvállapotot kutatók számára, nemcsak a fentebb említettek miatt, hanem azért is, mert a helynevek változását sokkal inkább nyelvi tényezők alakítják, mint a személynévekét, ahol főleg nyelven kívüli (kulturális, társadalmi) tényezőkkel számolhatunk (vö. Melich 1906: 49; Benkő 1996a: 400; Benkő 1996b: 5–6; Hoffmann 1996: 114–5).

2. A történeti forrásokban (köztük főképpen a középkori oklevelekben) előforduló helynevek nem csupán a nyelvtörténet és a névkutatás számára jelentenek tehát fontos forrásanyagot, hanem sikerrel használhatják fel azokat más tudományterületek is: pl. a történettudomány (ezen belül is elsősorban a település- és a népiségtörténet), a történeti földrajz, a néprajztudomány stb. A történettudomány képviselői a régebbi korok etnikai összetételének felderítésében szívesen támaszkodnak a helynevek eredetbeli rétegeinek vallomására. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy az ilyen típusú vizsgálatokkal nagyon körültekintően kell bánnunk, hiszen ennek is megvannak a maga buktatói: leginkább éppen az etnikai rekonstrukció terén, aminek a lehetőségeiről itt szólni kívánok.

Jelen tanulmányomban tehát arra keresem a választ, hogy a legkorábbi magyarországi oklevelekben előforduló helyneveknek lehet-e etnikai azonosító szerepük, és ha igen, miként szolgálhatnak a rekonstrukciós eljárások alapjául. E tekintetben elsődleges

* Készült az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében.

feladat azt is megvizsgálni, hogy milyen szempontok alapján tekinthető egy magyarországi oklevélben lévő helynévi adat magyar, német, török vagy valamelyik szláv nyelvhez tartozónak. Ebben pedig névrendszertani összefüggések, a név keletkezésére vonatkozó ismeretek, valamint egyes hangtani jelenségek nyújthatnak segítséget.

3. A középkorkutató Kristó Gyula több munkájában nyelvészeti eredményekből következtetett az Árpád-kor etnikai viszonyaira: ez az eljárás nem ismeretlen a történettudomány képviselői előtt, akik a Kárpát-medence etnikai képét és településtörténetét próbálták főképpen a nevekből szerzett ismeretek segítségével megállapítani. A korábbi történettudományi megközelítés jellemző módszertani eljárása az volt, hogy a neveket alkotó szavak, lexémák etimónja alapján következtetett az adott névadói közösség etnikai hovatartozására, és ennek alapján határozta meg a korai Árpád-kori Magyarország etnikai képét. Mindehhez pedig elsősorban a korai oklevelekben szereplő helynevek nyelvi eredete szolgált kiindulópontul. Az alábbiakban az etnikai rekonstrukciónak ezt a módszerét mutatom be néhány példán keresztül, és próbálom egyúttal az ilyen típusú vizsgálatok buktatóira, veszélyeire is felhívni a figyelmet.

Korai okleveleket vizsgálva jutottak a történettudomány egyes képviselői arra a megállapításra, hogy a 10–11. század fordulóján a Kárpát-medence helynevei döntő mértékben szláv (és török) helynevek voltak, „hiszen e népek adtak nevet a letelepedett életmóddal együtt járó, szilárdan rögzült, immár nem változó településeinek” (Kristó 1993: 204, vö. még 1995: 268, 2000: 26–7). A legrégebb hiteles és eredetiben fennmaradt magyarországi oklevél, a tihanyi apátság 1055. évi alapítólevele kapcsán Kristó Gyula a helynevek nyelvi eredete alapján 11 szláv nyelvű lakosságra utaló szórványt (pl. *tichon*, *brokina*, *knez* stb.), valamint négy általa török (*turku*, *ursa*, *gisnav*, *culun*) és egy német (*ecli*) eredetűnek tartott helynevet sorolt fel (vö. 2000: 23–4). Véleménye szerint ezek a helynevek azt bizonyítják, hogy „a nagyobb helyek, az irányjelzők szláv (kisebb mértékben török) eredetű nevek, a határjárásban szereplő mikrotoponímiai funkciójú nevek viszont döntően magyarok. Ez önmagában arra mutat, hogy a fontosabb objektumok (települések, tavak) nevét a magyarok átvették a szlávoktól, a településneveken belüli határrészeket viszont maguk nevezték el” (2000: 23). Hasonló módszert alkalmazott Székesfehérvár nevének meghatározásakor is (1996): elképzelése szerint e királyi székváros magyar neve szlávból való tükörfordítás eredményeképpen jött létre. *Fehérvár*-nak az Árpád-kori forrásokban gyakran előforduló szláv nyelvű adatai (*Belegrava*, *Bellegrava*, *Bellagrava*, *Bellegrave* stb.) alapján úgy vélte, hogy az István király által épített várat a környéken viszonylag nagy számban élő szláv népesség nevezte el, és a nevet tőle vette át a magyarság, e szláv etnikumnak pedig a 12. század végéig jelen kellett lennie a térségben, mivel ezek a szláv nevek szerepelnek a 12. századi forrásokban (1996: 176–7).

4. Az újabb nyelvtörténeti-filológiai kutatások azonban a történettudomány képviselői által alkalmazott fentebb kifejtett módszer kritikáját adják több szempontból is (vö. pl. Hoffmann 2007b, 2010: 230–1; Hoffmann–Tóth 2015, 2016).

4.1. A helynevek keletkezési körülményeivel kapcsolatban először fontos a névadó, illetve a névhasználó kérdését tisztázni.¹ A névadó személy, illetve közösség

¹ A helynévadás és a helynévhasználat további névelméleti kérdéseinek (pl. a névadás okai, a névkeletkezés körülményei, a helynévhasználat funkcionális kérdései stb.) bemutatásától itt eltekintek (ezek részletes kifejtését ld. Hoffmann–Tóth 2016).

ugyanis nem azonos a névhasználó közösséggel. A név keletkezése és lejegyzése között akár igen sok idő is eltelhetett, a név első oklevélbeli rögzítése tehát független a névadás korától. A helynévi adatok azt jelzik számunkra, hogy az adott név a kérdéses korban létezik, a névadás korára vonatkozóan azonban nem szolgálnak semmilyen információval. Az oklevelek névadatai elsősorban tehát a diplomák keletkezésének korára érvényes információkat adnak a névhasználók nyelvi hovatartozásáról, márpedig „a dokumentumok korára vonatkozóan semmiképpen sem adhat felvilágosítást a névadás adott esetben jóval korábbi helyzete és állapota” (Hoffmann 2005: 119). Az 1055. évi Tihanyi alapítólevélből is mindössze két idegen eredetű név mutatható ki, amelyek ráadásul már magyar névhasználókra utaló nyelvi formákban szerepelnek (vö. Hoffmann 2010: 47, 131). A Balaton tó és Keszthely település neve szláv eredetű, s átvétel útján kerültek a magyarba. A *Balaton* név (*balatin* ~ *bolatin*) azonban már magyar nyelvi elemnek tekinthető, mert szláv népek nyelvén *Blatin*-nak hangzott volna. E tónévben az eredeti szláv alakban megélő szókezdő *bl*- mássalhangzó-kapcsolat a következő szótagbeli magánhangzó jellegének megfelelő bontóhanggal van feloldva, az általánosan elfogadott elgondolás szerint ugyanis a magyar nyelv nem kedvelte a szó eleji mássalhangzó-torlódást, ezért próbálta mindig megszüntetni (vö. Nyirkos 1993: 29; Abaffy 2003: 309). Ebben az esetben tehát a név hangtani állapota nyújt számunkra segítséget. A *Keszthely* helynév (*ca(s)telic* ~ *kasztelic*) első szótagi *a* magánhangzós írásmódja szintén magyar nyelvű névhasználókra vall, a szláv etimon (**kostelъ*) alapján ugyanis itt *o*-t várnánk. Nemcsak e szláv nevek átvételének az idejére, hanem a szlávok általi névadás időpontjára is igen nehéz következtetni, ebben ugyanis az adatok nyelvi jellege sincs segítségünkre, ezek alapján pedig semmiféle etnikai következtetést nem lehet levonni. A Balaton nevének pedig eleve kisebb etnikai azonosító szerepe van a tó nagy kiterjedése miatt, Keszthelyé pedig a településre vagy annak szűkebb környékére vonatkozhat (Hoffmann 2010: 231).

4.2. Az újabb kutatások bebizonyították, hogy a helynév eredetére semmiképpen sem következtethetünk a nevet alkotó lexémák eredetéből. Kristó ebbe a hibába esett, amikor az alapítólevélbeli *Ölyves megyéje* (*uluues megaia*) ’Ölyves falu határvonala’ birtokos jelzős szerkezet kapcsán kétnyelvűségről beszél, mivel a kifejezés „első tagja török, második tagja szláv eredetű, a birtokviszonyt kifejező szerkezet viszont magyar” (2000: 23). Ezek alapján a terület etnikai összetételével kapcsolatban pedig azt hangsúlyozza, hogy e vidéken a magyarok számbeli túlsúlyban voltak a szlávokkal szemben. Valószínűleg az *ölyv* ótörök, illetve a *megye* szláv jövevényszó volta miatt vonta le Kristó az említett következtetést, amely azonban a magyar és szláv lakosság számbeli arányaira semmiképpen sem utal. A szerkezet lexémáinak nyelvi eredete ugyanis „teljesen független a névben (vagy leíró szerkezetben) való megjelenésüktől, nem lehet ugyanis kétséges, hogy a helybeli névadók ezeket a magyar nyelv elemeiként használták fel a névadáskor” (Hoffmann 2010: 105). Sőt, arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy magyar grammatikai szerkesztéssel (*-je* birtokos személyjellel) létrehozott birtokos jelzős szerkezetről van szó, amelynek már az előtagja is magyar *-s* képzőt tartalmaz (vö. Hoffmann 2010: 105). A magyar morfológiai szerkesztés tehát világosan magyar névadásra utal.

Az oklevelekben gyakran előfordulnak olyan helynevek is, amelyek alapjául idegen eredetű személynévek szolgáltak. A helynév alapjául szolgáló személynév lehet szláv (*tichon*, *knez*), török (*culun*), német (*ecli*), ezek a helynevek azonban mégsem köt-

hetők szláv, török vagy német névadókhoz (vö. Hoffmann i. h.). Ezekből a személynévekből (és az őket őrző személynévi helynevekből) ugyanis a magyarságot ért kulturális hatásokat mérhetjük le, valamint az egyes személynévek esetleges divatjának alakulását figyelhetjük meg (vö. Tóth 2016: 28–30). Fontos hangsúlyoznunk tehát, hogy az idegen eredetű személynévek nem utalnak az adott személy etnikai származására, sőt a nyelvi viszonyaira sem, csupán a korban érvényes névdivat jelenségével vannak összefüggésben (Benkő 1997: 169, vö. még Tóth 2001: 33; Rác 2005: 98; Hoffmann 2010: 228; Tóth 2016: 30), ennek feltételezése (ahogyan például Kristó Gyula következtetései is mutatják) tévútra vezethet.

Amint az a fentebb kifejtettekből is világosan látszik, a korai magyar nyelvemlékekben előforduló helynevek etnikai azonosító szerepének megállapításával kapcsolatban többször belső ellentmondásokkal teli, bizonyító érvek nélküli, gyakran téves következtetések születnek, amelyek pedig félrevezethetik a kutatót: ezekkel a vizsgálattal tehát nagyon óvatosan és körültekintően kell bánnunk.

5. A következőkben néhány olyan szempontot tekintek át, amelyek alapján egy oklevélben szereplő helynévi adatot magyar, német vagy szláv névhasználókhoz köthetünk, a hangsúlyt elsősorban a magyar névhasználókhoz való kapcsolásra helyezve. E feladat elvégzése ugyanis az első lépés lehet az etnikai rekonstrukció eljárásokban is. A helynévi adatok nyelvhez kötésében a következő fogódzók jöhetnek a segítségünkre: névrendszertani jellemzők, hangtani-morfológiai jelenségek, valamint az oklevél latin nyelvű szövege (vö. Kenyhercz 2013: 32–45).

5.1. Névrendszertani tényezők

A magyar névtörténeti szakirodalomban általános vélekedésnek számít az, hogy a személynévből formáns (azaz képző és összetételi tag) nélküli helynévalkotási mód európai viszonylatban nézve speciálisan magyar sajátosság (vö. Kniezsa 1943–1944/2001: 18). Ez pedig természetesen azt jelenti, hogy az ilyen nevet adó közösség a Kárpát-medencében csakis a magyar: a névadásnak ezt a módját sem a szlávoknál, sem a németeknél, sem a románoknál nem lehet kimutatni (vö. Kiss 1996: 444–5). A régi szláv helynévadást vizsgálva és néhány mai bolgár névre hivatkozva ugyanakkor Ján Stanislav úgy vélte, hogy személynévből formáns nélkül alakult helynevek a szláv nyelvekben is megtalálhatók. Kniezsa István ezt az elképzelést azonban cáfolta: nagy számú bolgár, szerb-horvát, szlovén, cseh, lengyel és orosz helynévanyagot tekintett át, de közöttük a személynévekből metonimikus névadással keletkezett helynevek rétegét nem tudta kimutatni (Kniezsa 1943: 119). A szláv nyelvekben csak valamilyen képző hozzákapcsolásával születhetett személynévből helynév, még akkor is, ha ennek látszólag ellentmondó adatokra is rábukkanhatunk. Előfordulhatnak ugyanis a szláv nyelvek névrendszerében olyan, eredetileg *-jъ* képzővel alakult településnevek, amelyek egy részében a képző elenyészett, s az így létrejött névformák ma már alakilag egybeesnek valamely személynévvvel (vö. blg. *Preslavъ* személynév > *Preslavjъ* helynév > *Preslav* helynév, *Pavel* személynév > *Paveljъ* helynév > *Pavel* helynév; Kiss 1999: 183). Ha a román személynévből született településneveket vizsgáljuk, akkor szintén azt tapasztaljuk, hogy nagy részük a többes számú *-ești*, *-eni* névformánssal van ellátva. Léteznek ugyan elszórtan egyes számban álló személynévvvel alakilag megegyező településnevek is, ám azok minden esetben a magyarból való átvételek (Kiss 1996: 445).

A személynévből formáns nélküli (metonimikus) helynévadás egyébként a magyarság mellett Európában és az ahhoz közeli térségekben csupán a törökség névadásában jellemző (vö. Kiss 1996: 444; Jarring 1997 stb.). Újabban a svéd Gunnar Jarring Közép-Ázsia török helyneveit vizsgálva talált pusztá személynévből alakult helyneveket (*Dilgi, Dilger, Häser, Heibulla ~ Hejbullu, Muk(k)ur, Saate, Sadak, Tajek, Tujdale* helynevek, 1997: 129, 166, 300, 396, 440, 484). A személynévi helynévadás európai sajátosságainál maradva Szentgyörgyi Rudolf pedig azt bizonyította, hogy ez a névtípus a görögségnél is megfigyelhető (2010: 389–90).

Formáns nélküli személynévből jött létre magyar (metonimikus) névadással például a *Veszprém* helynév. E helynév alapjául szolgáló személynév ugyan szláv eredetű (*Bezprēm* 'makacs, önféjű'), a névadás viszont magyar nyelvű közösséget tételez föl. A helynevek alapjául szolgáló idegen eredetű személynévek (pl. a szláv *Arács*, a német *Pécseľ*, a latin *Filip*, a török *Kolon* stb., vö. Kovács 2015: 200–1) pedig – amint azt már említettem – a magyarságot ért kulturális hatásokkal és a korban érvényes névdivat jelenségével vannak összefüggésben, és semmi esetre sem utalnak az adott személy etnikai származására.

5.2. Hangalaki, morfológiai jelenségek

A szavak hangalakjában bekövetkező változások is segítséget nyújthatnak a helynévi adatok nyelvhez kötésében. Ezek közül a már említett mássalhangzó-torlódást emelem ki. A magyar szakirodalomban általánosan elfogadott nézet szerint a magyar nyelv fonotaktikai szabályaira az a jellemző, hogy a szó elején nem áll két vagy több mássalhangzó egymás mellett (kivételt csupán a hangutánzó és a jövevényszavak jelentenek). A szóeleji két vagy több mássalhangzó találkozását ezért a magyar nyelv igyekezett a jövevényszavakban is megszüntetni (vö. óegyházi szláv: *dvorъ* > 1093/1274/1365/ 1399: *Oduory*, 1138: *Vdvori, Vdvory, olasz stallo* > 1266: *Stallo* > 1456 k.: *istalloba*, vö. TESz., Abaffy 2003: 309), mint például a már említett *Balaton* helynév esetében, ahol a szláv *blatin* forma [balaton]-ként használatos már a legkorábbi okleveles forrásokban is. Ez pedig a helynév szláv eredete ellenére (tehát a névadás szláv volta ellenére) is biztosan magyar névhasználókra utal a térségben a 11. században.

Legújabbán Kenyhercz Róbert (2013) foglalkozott részletesen a szókezdő mássalhangzó-torlódásokkal: nem csupán azt vizsgálta, hogy a magyar nyelv miként integrálta hangszerkezeti rendszerébe a jövevényszavakat, hanem feltérképezte azt a folyamatot is, amely során az idegen fonotaktikai minta idővel a magyar hangrendszer részévé vált. Kutatásai során bebizonyosodott, hogy egyes esetekben csupán a szókezdő mássalhangzó-torlódás utal a két név nyelvi különbségére (szlovák *Brakoň* ~ magyar *Barakony*), bizonyos esetekben azonban a mássalhangzó-torlódással kezdődő és az azt már feloldott szavak egyidejű jelenléte nem jelent nyelvi különbséget (Kenyhercz 2013: 28–9). A mássalhangzó-torlódás és annak feloldása ugyanis hangalaki variánsokat hozhatott létre a magyar nyelvben mindaddig, amíg az egyik forma ki nem szorította a másikat. Az oklevelekben pedig találkozhatunk ezzel a jelenséggel. A *Barincska* helynév például egy 16. századi oklevélben *Baranchka* és *Branchka* formában egyaránt előfordul. Kenyhercz véleménye szerint mindkét névforma magyar nyelvhasználatot mutat, mivel a környéken említett birtokok szintén magyar névadásra és névhasználatra utalnak (2013: 30).

A mássalhangzó-torlódás, illetve annak feloldása mellett érdemes említést tenni a hangrendi kiegyenlítődés és a hangrendi átcsapás kérdéséről is, a magánhangzó-illeszkedés (a hasonulás és olykor az elhasonulás) ugyanis szintén segítségünkre lehet egy-egy nyelvi adat nyelvhez kötésében. A magyar nyelvbe bekerülő vegyes hangrendű szavak magánhangzói hangrend szempontjából igen gyakran hasonultak vagy a mély, vagy a magas hangrend irányába (pl. szláv *milostb* > *malaszt*, szláv *med'a* > *megye* stb., vö. Bárczi 1958a: 102–4), de gyakori jelenség volt az is, amikor az eredetileg veláris hangrendű szónak palatális párja támadt (pl. **gurba* > *görbe*, vö. Bárczi 1958b: 9–10). Mivel a régiségben ezek a folyamatok elsősorban a magyar nyelvre voltak jellemzőek, az így létrejött szóalakok mögött magyar nyelvhasználatot feltételezhetünk, a változás hiánya – mint bármely más hangtani változásnál – természetesen nem zárja ki a magyar nyelvű használatot (vö. Kenyhercz 2013: 44–5), sőt már az ómagyar korban elhasonulás útján keletkezettek vegyes hangrendű szavak is (vö. Bárczi 1958a: 104–6).

Morfológiai szempontokat figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a helyneveken lévő magyar helynévképzők a magyar helynévrendszerhez való tartozást ugyancsak megbízhatóan bizonyítják. A leggyakoribb helynévképzőknek tekinthetők a magyar nyelvben az *-i*, a *-d* és az *-s*. Az *-i* képző az *-é* birtoklást kifejező toldalékmorfémától párhuzamos alak- és jelentéshasadással különült el, és vált önállóvá az ómagyar korban helynévképző funkcióban. Ez a funkcióváltás feltehetően a személynévből alakult településnevek körében indulhatott meg. Noha a *-d* képző eredetileg kicsinyítő, becéző képzőformáns volt, helynévképzői szerepben viszont leggyakrabban növényt vagy állatot jelölő alapszóhoz járult, s belőle hozott létre helynevet (vö. Szegfü 1991: 253–4). A *-d* képző ugyanakkor a korai ómagyar korban személynévképző szerepben is általános volt (éppen a kicsinyítő funkciója tette alkalmassá e szerep betöltésére), és ennek folytán számos *-d* személynévképzőt tartalmazó személynév válhatott metonimikusan helynévvé, ez pedig minden bizonnyal elősegíthette a formáns új funkciójának, a helynévképzői szerepnek a kialakulását is (vö. Szegfü 1991: 254; D. Bartha 1958: 105; Kiss 1997: 184; Bényei 2009: 92). Az *-s* helynévképző – amelynek szerepe a valamivel való ellátottságot kifejező és a gyűjtőnévképző funkcióból fejlődhetett ki másodlagosan (vö. Szegfü 1991: 255; Kiss 1997: 184) – leggyakrabban növény- vagy állatnevekhez járulva vett részt a helynévképzésben.

A *Petri* (*Péter* személynév + *-i*), *Peterd* (*Péter* személynév + *-d*) vagy az *Ölyves* (*ölyv* 'ölyv' állatnév + *-s*) helynevek mögött tehát ismét csak magyar névadókat és névhasználókat kell feltételeznünk. Persze néhány probléma még itt is felmerülhet, hiszen például az *-i* képző alakilag egybeesik a latin *-i* genitivusraggal éppúgy, mint a szláv többesszám jelével. „Hogy például egy genitivusos *villa Petri* vagy »nominativusos« *villa Petur* szerkezet mögött magyar *Péter*, *Pető*, *Petri*, *Péterfalva*, *Petőfalva* stb. vagy éppen *Petrovac*, *Petrovce*, *Petrovo selo*, *Petersdorf*, *Petrești* stb. névformák állanak-e, az a helynévi érték szempontjából éppen nem mindegy, bármelyik típusfajtnak lehet más-más következménye a települési időre, birtoklásra, nyelvi és etnikai jellegre stb. nézve” (Benkő 1998: 115). Az e tekintetben tehát a kérdéses névformák alapos, egyedi vizsgálatokat követelnek meg.

5.3. Az oklevél szövege

Sok esetben azonban nincs szükség sem etimológiai, sem morfológiai vizsgálatokra, mivel az oklevél megszövegezése egyértelműen jelzi a különböző névrendszerekhez tartozást (vö. Kenyhercz 2013: 25). Ezt a megkülönböztetést olvashatjuk például egy 14. századi oklevélben: „in vulgari *Lassyupatak* in teutonico nomine *Stilbach* vocata” (Cs. 1: 262), ahol maga az oklevél teszi egyértelművé a helynevek magyar, illetve német nyelvhez tartozását. Előfordul az oklevelekben magyar és szláv nevek párhuzamos említése is, vö. 1408: „silvam vulgio *Altialbyk* alias sclauonicum *Prechnabukowyna*” (Zs. 2/2: 154).

6. A fentebb említett szempontok, etimológiai, alaktani és hangtani vizsgálatok tehát támpontot adhatnak annak eldöntésére, hogy az adott helynév esetében magyar vagy idegen névről beszélhetünk-e. A fentiekből az is világosan látszik, hogy sok esetben problémás lehet egy-egy név magyar vagy idegen nyelvhasználókhoz való kötése, s az ilyen esetek egyedi elbírálást igényelnek.

Hivatkozások

- Abaffy Erzsébet 2003: Hangtörténet [Az ómagyar kor], in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 301–51.
- Bárczi Géza 1958a: *Magyar hangtörténet*, Második, bővített kiadás, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bárczi Géza 1958b: *Magyar történeti szóalaktan 1. A szótövek*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- D. Bartha Katalin 1958: *Magyar történeti szóalaktan 2. A magyar szóképzés története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1996a: Az Árpád-kori magyarság nyelvöldrajzi helyzete, *Magyar Nyelv* 92, 399–403.
- Benkő Loránd 1996b: Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontjáról, különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra, *Névtani Értesítő* 18, 5–14.
- Benkő Loránd 1997: A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ebből következik, in Kovács László – Veszprémi László szerk.: *Honfoglalás és nyelvészet*, Budapest, Balassi, 163–76.
- Benkő Loránd 1998: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*, Budapest, Akadémiai.
- Bényei Ágnes 2009: Még egyszer a -d helynévképzőről, *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4, 85–103.
- Cs. = Csánki Dezső 1890–1913: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III.*, V. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Hoffmann István 1996: Névtörténet – nyelvtörténet – társadalomtörténet. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. Országos anyanyelv-oktatási napok, Eger, *Nyelvtudományi Közlemények* 207, 113–23.

- Hoffmann István 2005: Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez, *Névtani Értesítő* 27, 117–24.
- Hoffmann István 2007a: A Tihanyi alapítólevél nyelvészeti jelentősége, in Érszegi Géza szerk.: *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére*, Tihany, Tihanyi Bencés Apátság, 61–6.
- Hoffmann István 2007b: Nyelvi rekonstrukció – etnikai rekonstrukció, in Hoffmann István – Juhász Dezső szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*, Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 11–20.
- Hoffmann István 2010: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás* (A Magyar Névértéktár Kiadványai 16.), Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Hoffmann István – Tóth Valéria 2015: Szempontok a 11. századi nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdéséhez, *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11, 7–16.
- Hoffmann István – Tóth Valéria 2016: A nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében, *Századok* 150, 257–318.
- Jarring, Gunnar 1997: *Central Asian Turkic Place-Names (Lop Nor and Tarim Area)*, Stockholm, Sven Hedin Foundation.
- Kenyhercz Róbert 2013: *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke* (A Magyar Névértéktár Kiadványai 28.), Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kiss Lajos 1996: A Kárpát-medence régi helynevei, *Magyar Nyelvőr* 120, 440–50.
- Kiss Lajos 1997: Korai magyar helynévtípusok, in Kovács László – Veszprémi László szerk.: *Honfoglalás és nyelvészet*, Budapest, Balassi, 177–87.
- Kiss Lajos 1999: *Málca és Malčica*, in Kiss Lajos szerk.: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 181–5.
- Knieszsa István 1943: Keletmagyarország helynevei, in Deér József – Gáldi László szerk.: *Magyarok és románok I–II*, Budapest, Athenaeum, I, 111–313.
- Knieszsa István 1943–1944/2001, *Kelet-Magyarország helynevei*. Kiss Lajos bevezető tanulmányával, Budapest, Lucidus.
- Kovács Éva 2015: *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás* (A Magyar Névértéktár Kiadványai 34.), Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kristó Gyula 1993: Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján, *Névtani Értesítő* 15, 200–5.
- Kristó Gyula 1995: *A magyar állam megszületése*, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- Kristó Gyula 1996: Székesfehérvár legkorábbi nevééről, in Farkas Gábor szerk.: *A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége*, Székesfehérvár, Székesfehérvár Város Levéltára, 163–79.
- Kristó Gyula 2000: Magyarország népei Szent István korában, *Századok* 134, 3–44.
- Melich János 1906: Adatok hazánk honfoglaláskori s X–XII. századi helyneveinek értelmezéséhez, *Magyar Nyelv* 2, 49–58, 97–106.
- Nyirkos István 1993: *Az inetimológikus magánhangzók a magyarban*, Debrecen, Wider Print Vállalkozás.

- Rácz Anita 2005: *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata* (A Magyar Névarchívum Kiadványai 9.), Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Szegfű Mária 1991: A névszóképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai.
- Szentgyörgyi Rudolf 2010: A Tihanyi alapítólevél görög helynevei, *Magyar Nyelv* 106, 295–307, 385–96.
- TESz. = Benkő Loránd 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Budapest, 1984: IV. Mutató, Budapest, Akadémiai.
- Tóth Valéria 2001: *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban* (A Magyar Névarchívum Kiadványai 6.), Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Tóth Valéria 2016: *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban* (A Magyar Névarchívum Kiadványai 38.), Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Zs. = Mályusz Elemér 1951–1958: *Zsigmondkori oklevéltár* I–II. Budapest, Akadémiai.

AZ -ÉK TÖBBESJEL KIALAKULÁSA AZ ADATOK TÜKRÉBEN

KUGLER NÓRA

(Eötvös Loránd Tudományegyetem)

1. Az additív (PL) és az asszociatív többes szám (APL)

A tanulmány középmagyar szövegtörzsek adatai alapján (TMK,¹ MHC²) a funkcionális kognitív nyelvészet keretében (l. Brdar–Brdar-Szabó 2013) fogalmaz meg hipotézist arra vonatkozóan, hogyan különbözött el az -ék ún. asszociatív többesjel (pl. *uramék*) az additív többséget jelölő szerkezetektől (pl. *urak*, *uraim*) (vö. Corbett 2000; Moravcsik 2003; Brdar–Brdar-Szabó 2013).

1. táblázat:

Az additív és az asszociatív többség összevetése (Kugler 2016)

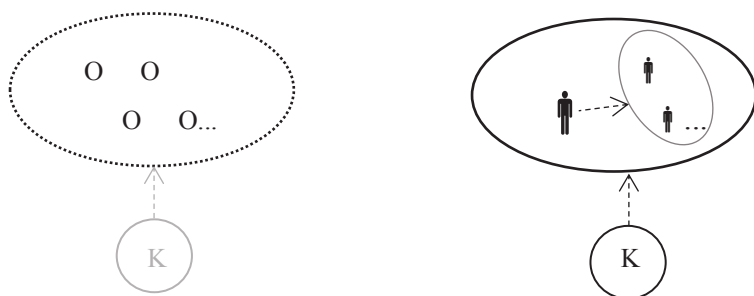
additív többség (PL)	asszociatív többség ³ (APL)
pl. <i>asztalok</i> , <i>rendőrök</i> , <i>Kovácsok</i>	pl. <i>*asztalék</i> , <i>rendőrék</i> , <i>Kovácsék</i>
homogén halmaz (egynemű és egyenrangú elemekből áll)	heterogén halmaz (hierarchikus viszonyok a halmazon belül: fokális figura és háttérben maradó figura/figurák)
a halmaz (térben-időben) körülhatárolható entitásokból áll	a halmazt személyek alkotják
maga a halmaz a tagok kategoriális összetartozásán alapul; az elemek között nem feltétlenül van más összetartozási viszony	a halmaz a fokális figurával való összetartozáson alapul; a viszony kohezív; családi > egyéb stabil társas > alkalmi társas reláción alapul
a konceptualizáló működése nem feltétlenül jut szerephez az értelmezésben	mindig nézőpontfüggő (referenciapont-szerkezet, szubjektívizáció ⁴), csoport-konstruálás, identitásképzés

¹ Lásd <http://tmk.nytud.hu/>, a korpusz bemutatására lásd Novák et. al.

² 16–18. századi digitalizált szövegekből összeállított kb. 5 millió szót tartalmazó szövegtörzs. A korpusz pontos mérete 5 185 663 szövegszó a forrásjelzésekkel együtt. A „vegyes korpuszt” a MEK (<http://mek.oszk.hu/>), a Magyar Irodalmi és Köznyelv Nagyszótárának korpusza / Magyar történeti szövegtár, röviden MTSz. (<http://www.nytud.hu/hhc/>), valamint az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézet Reneszánszkutatások Posztgraduális Központja által digitalizált Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény (<http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/corpus/corpus.htm>) szövegeiből állította össze és szűrte meg az -ék jelre vonatkozóan Mártonfi Attila. Ezt az önzetlen, hatalmas munkát ezúton is köszönöm neki.

³ A táblázathoz felhasznált szakirodalom: M. Korchmáros 1995; Moravcsik 2003; Brdar–Brdar-Szabó 2013.

⁴ L. Langacker 2006.

1. ábra:
Az additív és az asszociatív többség ábrája

Az ábrában a K a konstruáló szubjektum működését jelöli. Az elemek számának az ábrában nincs jelentősége, két elem már elég ahhoz, hogy a halmazt többeleműként dolgozzuk fel.

Az *-ék* többesjel funkciójáról a szakirodalom (mind a 19., mind a 20. századi) a saját korában megfigyelhető előfordulások alapján alakítja ki leírását.

Az *-ék* jelnek (pl. *Kovácsék*) a magyar szakirodalomban leírt funkciója a heterogén többség jelölése (M. Korchmáros 1995). Elnevezése ennek az alapján heterogén többesjel (M. Korchmáros 1995), illetve asszociatív többesjel (Moravcsik 2003). A középmagyar adatokra azonban a csoport homogén megkonstruálása volt jellemző (Brdar–Brdar-Szabó–Kugler 2015). Előrebocsátom, hogy a heterogén és homogén fogalmakat csak nagyon korlátozottan tartom megfelelőnek a megkonstruált csoportok jellemzésére (l. Kugler 2016), de igyekszem alkalmazni ezeket a kategóriákat a nyelvészeti diszkurzusban megfigyelhető erős beágyazottságuk miatt.

A tanulmány bemutatja az *-ék* jellel jelölt többség megkonstruálásának jellemzőit és főbb mintázatait a középmagyar korban (kitekintéssel későbbi korszakokra), továbbá feltárja az additív többestől való elkülönülés lehetséges, a szerző által leginkább valószínűsített motivációit. Ezt megelőzően azonban szükséges áttekinteni az asszociatív többesjel kialakulására vonatkozó elgondolásokat.

2. Az *-ék* többesjel kialakulására vonatkozó elgondolások

Az asszociatív többes ma tipikus *Kovácsék*-féle mintázata alapján kézenfekvőnek tűnik az *-ék* jel kialakulásának az a magyarázata, amely szerint az az *-é* birtokjel és a *-k* általános többesjel kapcsolatából jött létre (vö. Simonyi 1895: 581; M. Korchmáros 1995).⁵ Ennek a magyarázatnak az erejét növeli, hogy az asszociatív többes jelölje más nyelvekben is összefüggésben van az additív többesjellel (Corbett 2000: 241). Elfogadva

⁵ M. Korchmáros 1995 részletesen tárgyalja az *-ék* többesjel eredetére vonatkozó feltevéseket, erre ebben a pontban mindvégig építék. Szükségesnek gondolom azonban egyfelől a szakirodalom újbóli kritikai áttekintését, másfelől az újabb megközelítésekkel való kiegészítését.

ezt a magyarázatot az a kérdés vetődik fel, mi motiválta e két morf(éma) összekapcsolódását. Az *-é* birtokjelet ugyanis nem követheti *-k* többesjel ADDITÍV TÖBBSÉG funkcióban produktív mintázatban.

A Simonyi előzményként hivatkozik Czuczor és Fogarasi szótárának magyarázata és etimológiájára (lásd (1)). Ebben azonban valószínűbb alternatívaként az is megjelenik, hogy az *-ék* az *ők* személyes névmásból származik.

(1) „[...] több személyt jelentő rag személynevek és némely személynévmások mellett, t. i. jelenti mindazokat együtt véve, kik a megnevezett személylyel vérségi, vagy családi, vagy más társadalmi viszonyban állanak, magát az illető személyt is bele értve, pl. *Kazinczy-ék, bíró-ék, Péter-ék, barátom-ék, bátyám-ék, uram-ék.*” [...] „Ez vagy öszve van téve a birtokos *é*-ből és többesi *k*-ból, vagy ami hihetőbb ezen *ék* maga az *ők* szó, tehát: *Kazinczy-ők, bíró-ők, Péter-ők*” (Czuczor–Fogarasi 1864: 481).

Bár az *ők* személyes névmást etimonként én sem valószínűsítom, érdemes megemlíteni, hogy például a mandarin kínaiban pont ilyen szerkezetből jött létre az asszociatív többség jelölője, és a nem standard angolból is hozható példa hasonló mintázatra (bár a grammatikalizáció lényegesen alacsonyabb fokán) (l. (2)–(3), id. Moravcsik 2003: 470).

(2) *zhangsan tamen*
[személynév] ők
'Zhangsan és csoportja'

(3) *John 'n them*
[személynév] és ők
'John és a hozzá tartozó személyek'

Érdemes azt is szem előtt tartani, hogy a többes szám 3. személy kifejezése nem függetleníthető a többes számtól, mivel mind a névmások (pl. *ők, övék*), mind a személyjelölő toldalékok tartalmazták az additív többesjelet. Amellett fogok érvelni, hogy a hangzás és a funkció alapján is kapcsolat teremthető az asszociatív többesjel és a T/3. sz. birtokos személyjel között (pl. *Fészkéket formállyák* 'fészüket'),⁶ valamint az APL-jelölő és az *övék* névmás között.

A Simonyi- és a Czuczor–Fogarasi-féle etimológia integrációját valósítja meg Boksay Zoltán (2012).⁷ Amellett érvel, hogy a *Gáborék* típusú, családra utaló mintázatban kapcsolódott össze az *-é* birtokjel és a *-k* többesjel, méghozzá olyan szerkezetben, amelyben az alábbi kérdés-felelet párok lehetségesek.

⁶ Mártonfi Attilának köszönöm, hogy erre ráirányította figyelmemet önmagában azzal, hogy nem szűrte ki az MHC korpuszból ezeket a „vaktalálásokat”.

⁷ Az idézett munka egyáltalán nem tartalmaz szakirodalmi hivatkozásokat.

2. táblázat:
Az -é-k mof(éma)kapcsolat magyarázata Boksay (2012) szerint

	1	2	3	4	5
a	Gábor mellett áll egy asszony.	Ki ő?	Anna.	Gábornak a felesége?	Igen, a Gáboré.
b	Gábor mellett áll egy diáklány.	Ki ő?	Kati.	Gábornak a lánya?	Igen, a Gáboré.
c	Gábor előtt áll egy kisfiú.	Ki ő?	Lacika.	Gábornak a fia?	Igen, a Gáboré.
d	Hárman állnak Gábor körül.	Kik ők?	–	Ők a Gábor családjának a tagjai?	Igen, ők a Gáborék.
e		Kik ők?			Ők a Gáborék.

Feltűnő lehet, hogy míg a vegyült szerkezetet bemutató sor kifejezése ép (e-5), az, amiből a vegyülék létrejönne (d-5) nem lehet felelet a táblázatban szereplő kérdésre (d-4). Bár a 2. táblázat magyarázata nem sikeres, megerősíti azt az intuíciót, hogy az -é a csoportnak a töben megjelölt kifejezésen keresztüli elérését (l. referenciapont-szerkezet, Tolcsvai Nagy 2005; Brdar–Brdar-Szabó 2013), a -k pedig a csoportot alkotó személyek többségét jelöli az -ék toldalékban mint kompozitumban.

Mészöly Gedeon etimológiája (1908, 1909) szerint az -ék szerkezetében az -é lativusrag, a -k nyomatékösítő ragelem, a kifejezés tehát az -ék helyhatározóraggal függ össze (Mészöly 1909: 261). Mészöllyel egyetértve Bárczi Géza is lativusrag eredetűnek tartja az -ék toldalékot. Szerinte is a finnugor *-k lativusrag van nemcsak „-k ~ -g alakban az -ig ~ -ék stb. határvető ragunkban [...]”, hanem „az -ék – bíróék stb. – képzőben, mely nyelvjárásban egyszersmind rag szerepét is betölti” (Bárczi 1971: 130–1).

Motiváló tényezőként nem vetem el Mészöly és Bárczi magyarázatát, etimológiaiaként azonban problematikusnak tartom. M. Korchmáros (1995) is idézi Beke Ödönnek Végh Józseftől származó adatait, amelyek szerint a családra referáló többesjeles személynév is alkalmas lehet irány kifejezésére. A (4) példában a *Vörösök* 'Vörösékhez'; a Vörös családhoz' jelentésben szerepel (Beke 1955: 103).

(4) *Kiészülüdnek Vörösök, mer mēkhítāg bennēket a kērēsztülüre*

Nyomósabb érv azonban, hogy ez a magyarázat azt feltételezi, hogy egy szűkebb körű, regionálisan kötött jelenség áll a háttérben az asszociatív többesjel kialakulásának. Továbbá azt is, hogy a kialakulás olyan szerkezetekhez kötődik, amelyeknek a töve családnév (illetve családra referáló kifejezés). Ennek azonban ellentmond az, hogy különböző területi és szociokulturális változatokban is adatolható és gyorsan terjedő jelenség volt APL a középmagyar korban, és konstrukcióiban nem a családnévi (családra referáló) tő volt a leggyakoribb.⁸

⁸ Itt jegyzem meg, hogy regionális kötöttséggel nem személyekből álló csoportra vonatkozó APL-konstrukció is adatolható. Csűry olyan, az Őrségből származó adatokat is említ, mint a *lóamék, tehenēmék; lóadék, tehenédék, kokasodék* (Csűry 1936: 12). Érdeemes megfigyelni, hogy

Brdar és szerzőtársai (Brdar et al. 2015, 2016) úgy vélik, hogy a ma innovatívnak számító APL sem előzmény nélküli, nem magyarázható egyszerűen például a *katonáék-nál* (vö. M. Korchmáros 1995) mintájával (l. (5)–(8)).

- (5) „*Rendőrék* továbbra is szolg. gépjárművek armadájával járnak húsos menüzni, ill. haza vasárnapi maradékra.” (Google)⁹
 (6) „*Kormányék* nekiesnének a fáknak is – tiltakozunk [...]!” (Google)
 (7) „[...] úgy tudom, *otp-ék* ezer havidíjat kérnek [...]” (Google)
 (8) „[...] volt aki cikizett érte [telefonért] és azt mondta *új gazdagék* felé törekszem.” (MNSz.)

A *rendőrék*, *kormányék*, *OTP-ék*, *újjazdagék* típusú (homogenizáló és ironizáló) konstruálásra vonatkozóan Brdar és szerzőtársai felvetik, hogy az *ék* végű, főnévképzővel alkotott, halmazt jelölő főnevek is (pl. *süppedék*, *olvadék*) motiválhatták ennek a régi-új konstrukciónak a megjelenését. Az *(é)k* végződésű halmaznevek megerősítik a végződéssel összekapcsolható morfológiai funkciót, a többség kifejezését (Bybee–Moder 2007: 131–2, 144). A főnévi szóalak *k* végződésével asszociálódó ’többség’ a magyarázata annak, hogy a *vakondok* kifejezésből elvonással *vakond* lett, és annak is, hogy a lexikalizálódott személynév mások esetében *k* formában (is) kifejeződik a többség (pl. *enyémek* ~ *enyéimek* ’enyéim’).¹⁰

Az innovatív APL-t részletesen vizsgálja Brdar et al. (2015, 2016), Kugler (2016), hely hiányában ennek nem szánok több figyelmet a jelen tanulmányban. Arra azonban érdemes ráirányítani a figyelmet, hogy az (5)–(8) adatok jellemzője a homogenizálás,¹¹ a csoport külső perspektívából, tipikusan negatív attitűddel történő megkonstruálása.

3. A korpuszalapú vizsgálat

3.1. Az empirikus adatok

Az *-ék* konstrukció a középmagyar korban különbözött el az additív többséget jelölő szerkezettől. Kutatótársaimmal (Brdar et al. 2016; Kugler 2015) a középmagyar korra vonatkozóan a Történeti magánéleti korpuszt (TMK, 1526–1772)¹² és egy kb.

ezek általában homogén többséget jelölnek. Ide kapcsolható még a *szúnyogék* adat, amely Fekete István Tüskevár című regényéből származik (Matula megszólalásában fordul elő). A köznyelvi, ÁLLAT fokális figurával megalkotott csoportok tipikusan heterogén összetételűek (pl. *Ma nem lát-tam Jackéket*. Jack egy terrier, az ő neve ismert a beszélő számára, a gazdáé nem feltétlenül).

⁹ A Google jelzésű adatokat a keresőprogram segítségével nyertük.

¹⁰ Ezzel analóg az, ahogy a főnévi szóalak *t* végződése a tárgyesettel asszociálódik (vö. *jacket* > *dzseki*; ’automatikus tárgyeset’; *engemet*).

¹¹ Köszönöm a tanulmány lektorának az észrevételét azzal kapcsolatban, hogy ezek a szerkezetek nem egyformán homogenizálnak. Ezzel teljes mértékben egyetértek, de az adatok finom elemzését e helyütt nem volt mód elvégezni. A homogén-heterogén konstruálás szempontját kissé részletesebben tárgyalja egy másik munka (Kugler 2016: 68).

¹² <http://tmk.nyud.hu/> A korpusz használatához nyújtott segítségért hálás vagyok Dömötör Adrienne-nek és Varga Mónikának.

5 millió szót tartalmazó szövegtörzset vizsgáltunk (MHC, 16–18. sz.).¹³ A TMK leképezésekor (2015. július 10-én) 110 adatot kaptunk, az adatok alapján az *uramék*, *uraimék* alakok túlsúlya volt megfigyelhető. Az *úr.PxS1-ék* szóalak mind a példány-, mind a típusgyakoriság szempontjából kiemelkedő, a konstrukció kialakulása és sematizációja szempontjából is központi mintázat (ún. konstrukciós főnév).

- (9) „Hiszem, Eszterház Antal s Andrassi *uraimék* itt vannak.” (TMK, Kár 13.)
 (10) „Értem pedig itten kivált a két leányim Máriát és Juliannát és vejeim tekintetes Paxi András és tekintetes Miliesz József *uramékat*” (MHC, Hatvani)
 (11) „Lám miként tudgyák *Tiszt-uramék* még a' falukban-is ki-keresni a' szépet” (MHC, Dugonics)

3. táblázat:

A TMK -ék szerkezeteinek megoszlása (N=110)

szóalakszerkezet		példány (db)			arány (%)	
úr.PxS1-ék	<i>uramék</i>	7	60	70	55	64
	<i>uraimék</i>	53				
Ncom-ék		10	10		9	
Nprop-ék		40	40	40	36	36

Az adatok kategorizálásakor a morfológiai konstrukciót vettem alapul, tehát ha például az *uramék* kifejezés személynévhez kapcsolódott is (mint például a (10) adatban), az *ur-* köznévi fő miatt a mintázatot az Ncom-ék (közszói főnévi tövű) konstrukció aleseteként regisztráltam. Ezt a megoldást azért választottam (annak ellenére, hogy ilyenkor az -ék művelete valóban nem szóalapú),¹⁴ mert alternatív konstruálási módnak tekintettem (a (10) példánál maradva) a „*vejeim tekintetes Paxi András és tekintetes Miliesz József uramékat*” és a *Paxi Andrásékkal* vagy *Miliesz Józsefékkel* lehetséges megoldásokat (továbbá az -ék jel nélküli megvalósulásokat, pl. *vejeimmel*). Jelentőséget tulajdonítottam tehát az adatolható morfológiai mintázatoknak és ezek gyakorisági különbségének (vö. Langacker 2009).

A 3. táblázatból jól kiolvasható, hogy a tulajdonnévi tövel alkotott szerkezet típusgyakorisága jóval elmarad a köznévi tövektől, ezek körében pedig *úr.PxS1-ék* konstrukciónak a legnagyobb a típusgyakorisága, az *uraimék* szóalaknak a legnagyobb a példánygyakorisága.

Az *uraimék* szóalak homogén többséget jelöl, a megszólított (vagy az említett) szereplők tiszteletteljes csoportba foglalását valósítja meg a megnyilatkozó kiindulópontjából. A csoport sokszor alkalmi, az együttes cselekvésen alapul, az összetartozási viszonyok változatosak, de az egyes csoporttagok és a konstruáló közötti viszony nagyon hasonló (vagy akár azonos). A kifejezésben az -m (*uraimék*) a megnyilatkozóhoz való lehorgonyzást jelöli. A szerkezet az *uraim* szóalakhoz képest szemantikailag komplexebb

¹³ A korpusz pontos mérete 5 185 663 szövegszó. Az MHC összeállításáért és a szűréséért Mártonfi Attilának mondok köszönetet.

¹⁴ Lásd Kenesei 1998: 78. Köszönöm Sass Bálintnak, hogy e módszertani lépés kifejtésének szükségességére ráirányította a figyelmemet.

és alakilag jelöltebb. Mivel az *uraim* szóalakban a többség már kifejeződik, az *-ék* elsődleges szerepe nem a többségnek, hanem az összetartozásnak a kifejezése,¹⁵ az értéktelítő csoportkonstruálás (vö. Tolcsvai Nagy 1996).

A szövegtípusok közötti nagy különbséget mutatja, hogy az azonos időszakban keletkezett szövegekből álló MHC más arányokat mutat.

4. táblázat:

Az MHC *-ék* szerkezeteinek megoszlása (N=73)

szóalakszerkezet		példány (db)			arány (%)	
úr.PxS1-ék	<i>uramék</i>	17	68	71	93	97
	<i>uraimék</i>	51				
N _{com} -ék		3	3		4	
N _{prop} -ék		2	2	2	3	3

Az MHC-ban az úr.PxS1-ék konstrukcióhoz képest elenyésző a tulajdonnévi tő aránya. Feltehetőleg a TMK által reprezentált magánéleti szintér, illetve az előszóban elhangzó és lejegyzett narratívák jelenthették a terepet az N_{prop}-ék „puszta”, tiszteletadó forma nélküli konstrukció terjedéséhez.

Az úr.PxS1-ék konstrukció vagy önmagában jelölte a csoportot vagy összekapcsolódva más kifejezésekkel. Az egyes mintázatok arányait mutatja be az 5. táblázat az MHC adatai alapján. A táblázatban csak a homogenizáló csoportkonstruálás adatai szerepelnek.

5. táblázat:

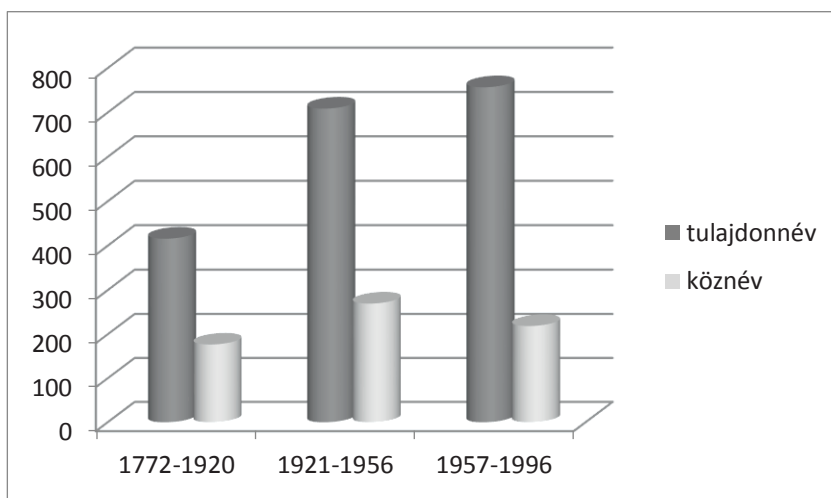
Az MHC homogén *uramék*, *uraimék* szerkezetei

konstrukció	példány (db)	arány (%)
<i>uramék/uraimék</i>	5	9,6
foglalkozásnév + <i>uramék/uraimék</i>	26	50,0
név + <i>uramék/uraimék</i>	13	25,0
népnév + <i>uramék/uraimék</i>	7	13,5
rokonságnév + <i>uramék/uraimék</i>	1	1,9
összes	52	100,0

Az arányok a középmagyar kor után változtak. Ez főképp nyelvváltozási folyamattal magyarázható, de az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az egyes időintervallumokra eltérő összetételű és méretű szövegállomány alapján tudunk csak következtetni.

¹⁵ Nyelvjárásokban a többség többszörös jelölésére is van példa. Csűry Bálint közli, hogy „Göcsejben, az Őrségben és Hetésben a több birtokú személyragozásban ilyen alakok fejlődtek: *fiaim*, *kertyeim*, *bátyáim*, *házaik*; *fiaid*, *kertyeid*, *házaid* stb.; *lovaink*, *ökrein*, hol a birtok többsége kétszer is ki van fejezve” (Csűry 1936: 12). Ez szintén a *-k* konstrukció sémájának az erejét mutatja.

A jelen munkában csak kitekintésképpen szólok a későbbi korszakokról. A megfigyelések a Magyar történeti szövegtár (HHC, 1772–1992) korpuszának elemzésére épülnek.¹⁶ Ebből a korpuszból 2575 -ék példányt elemeztünk, az időintervallumokat önkényesen, de tudatosan különítettük el a nyelvközösség történetét és az adatok arányait is figyelembe véve. A 2. diagramon a tulajdonnévi és a köznévi szerkezetek száma látható az egyes intervallumokban.

2. diagram:
A tulajdonnévi és a köznévi szerkezetek száma a HHC-ban

A tulajdonnévi szerkezetek aránya, és ezzel a heterogén konstruálás aránya is egyre nőtt az idő előrehaladtával. Az -ék szerkezet jellemzőjévé vált a heterogén konstruálási mód, amelynek lényege, hogy a megnyilatkozó egy fokális figurán keresztül létesít mentális ösvényt a csoport többi tagjának az eléréséhez (Brdar–Brdar-Szabó 2013).

A ma innovatívnak számító szerkezet (vö. *rendőrék* az (5) adatban) egyik típusa a 18. század utolsó negyedéből már adatolható.

(15) Nézze meg Plebános Uram ha ez igazság volna mi lenne e világból Magyarországon *Plebános Uraimék* pusztítanak a reformátust Prussziában Hollandiában Angliában Dániában Svétziában reformátusok lutheránusok pusztítanak a catholicust [...] (MHC, Bessenyei 1778)

(16) Az emberi elme tehetségeit harmóniásan kellene művelni; s predikátor uraimék jól tennék, ha a száraz morál tanítása közben holmit elegyítenének, ami az imaginációt s ingeniumot is okkupálja. (MHC, Kazinczy 1804)

¹⁶ <http://www.nyttud.hu/hhc/>, az elemzett példányok száma 2575. Köszönjük Ittész Nórának és Simon Lászlónak a mintavételezésben nyújtott segítséget.

A (15) és a (16) példában egyszerre nyilvánul meg a tiszteletadás és a megnyilatkozó mentális távolsága a csoporttól (egyet nem értés annak vélekedésével, szándékaival stb., illetve a nem harmonikusan kiművelt tehetséggel összefüggő értékítélet és elvárás).

3.2. Az APL -ék jelölését motiváló tényezők

Az additív többestől való elkülönbözés konstrukciós mintája feltevésem szerint az *övék* kifejezés volt,¹⁷ az egyetlen olyan szóalak, amelyben az -é birtokjelet ('összetartozás, referenciapont-szerkezet') -k többesjel követte. Az *övék* névmási szóalak az ómagyar kortól kezdve mintát szolgáltatott az -é-k morfkapcsolatra. Az *övék* a HHC-ban a leggyakoribb -é-k morfkapcsolatra végződő szó, 258 előfordulással több mint háromszor olyan gyakori, mint a leggyakoribb főnév + -ék szerkezetű kifejezés, az *uraimék* (77 előfordulás). A névmásnak a főnévi kifejezésnél sematikusabb jelentése magyarázza ezt a nagy gyakorisági különbséget.

Az *övék* névmással a beszélő azt jelöli, hogy több, 3. személyüként feldolgozott szereplőn keresztül (l. referenciapont) a figyelmet egy olyan entitásra (l. célszerkezet) irányítja, amellyel a személyek összetartozási viszonyban állnak. A viszonyban referenciapontként működő személyek az összetartozási viszonyban homogén módon, BIRTOKOS-ként szerepelnek ('a birtokos több ő'). A -k többesjelnek a birtokos szám-személy paradigmában az *övék* névmás létrejöttékor már 'többes szám 3. személy' értéke volt (Korompay 1991: 261). Etimológiailag motivált szemantikai kapcsolat létesül tehát az 'ők, több ő' jelentésű és az általánosabb 'több' jelentésű *k* végződések között.

Az *övék* névmási alak és az *uraimék* szóalak közötti formai és szemantikai kapcsolatokat a 6. táblázat mutatja be.

6. táblázat:

Az *övék* és az *úr.PxS1-ék* konstrukció közötti formai és szemantikai kapcsolatok

új szerkezet, APL	<i>uraim</i>	<i>-é k</i>	TÖBB MEGSZÓLÍTOTT (EMLÍTETT) SZEMÉLY	ÖSSZETARTOZÁS (társas jellegű)	a megnyilatkozón keresztül elérhető személyek csoportja	N CSOPORT-TAG (minden tag 'uram')
konstrukciós minta	<i>öv</i>	<i>-é-k</i>	TÖBB BIRTOKOS (SZEMÉLY)	ÖSSZETARTOZÁS (birtoklás-jellegű) személyek összetartozása a birtoklásban	személyeken keresztül elérhető dolog	N ('ők') BIRTOKOSOK, EGYÜTTESSEN

¹⁷ Ennek szerkezetére lásd Sipos 1991: 361, 376.

Az *övék* és az *úr.PxS1-ék* egyaránt társas jellegű összetartozást képvisel. A viszony jellege (hány 3. személyű szereplő milyen viszonyáról van szó) az *övék* fogalmi szerkezetében nem kerül előtérbe, míg az új konstrukcióban ezt a viszonyt mindig fel kell dolgozni. Az *-ék* APL funkciója elsődlegesen a csoportkonstruálásban határozható meg.

Az *uramék/uraimék* értéktelítő konstruálása elkülönbözés a semleges *övéktől*.¹⁸

A motivációk körébe érdemes bevonni a többes számú, harmadik személyű birtokos személyjel *-ék* változatát is (pl. *fészkék* 'fészkek') (*zywekbe* [KeszthK. 18] 'szívükbe' [Korompay 1991: 277]).¹⁹

3.3. Homogén és heterogén csoportkonstruálás

Az *úr.PxS1-ék* szerkezettel a megnyilatkozó homogén csoportot konstruál meg. Az *úr.PxS1-ék* szerkezet homogenitása azonban nem kerül előtérbe addig, amíg létre nem jönnek és meg nem szaporodnak a heterogén szerkezetek (pl. *Kazinczyék*, l. Brdar–Brdar-Szabó 2013). A heterogén szerkezet nem számolja fel az *övék* és az *úr.PxS1-ék* szerkezetben megfigyelhető homogenitást, hanem részlegesen megőrzi: a háttérben álló figurák viszonya ugyanis homogén jellegű, kidolgozatlan, általában a csoport határai sem egyértelműek.

A *-ék* jeles konstruálás perspektivikusságának jellemzője a SZOCIÁLIS TÁVOLSÁG. A személynév/-nevek + *uramék*, *uraimék* konstrukcióban ez a távolság a tiszteletadással asszociálódik, a konstruálás értéktelítő. Más mintázatokban (pl. FOGLALKOZÁS vagy JELLEMZŐ + *uramék*, *uraimék*) negatív attitűd (ÉRZELMI, MORÁLIS stb. TÁVOLSÁG) kifejezését is azonosíthatjuk a 16–18. századi adatokban. A negatív viszonyulás az MHC 51 *uraimék* előfordulásából 4 (7,8%), a 17 *uramék* előfordulásából 2 adat esetében (11,8%) volt egyértelműen azonosítható. (Az APL és a beszélői attitűd összefüggésével Brdar et al. 2016 foglalkozik behatóan.)

4. Összefoglalás

A tanulmány a többséget kifejező *-ék* szerkezet kialakulását és konstrukciós séma-ait vizsgálta a középmagyar adatok alapján, kognitív nyelvészeti keretben. Azt a megfigyelést tette, hogy az *-ék* szerkezet konstrukciós főneve az *úr* megszólító/emplítő kifejezés. Az *úr.PxS1-ék* szóalak mind a példány-, mind a típusgyakoriság szempontjából központi mintázatnak minősül a magyar APL konstrukció kialakulása és sematizációja szempontjából. Az *úr.PxS1-ék* szóalak tipikusan a személyhalmaznak mint csoportnak a homogén konstruálását valósítja meg. Nem tartható tehát az az elgondolás, hogy az APL definitív jellemzője a fokális figura megléte és a csoport heterogenitása. A rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a heterogén konstruálási mód eltérő időben és mértékben terjedt el a különböző nyelvhasználati szintereken és az ezekhez kapcsolódó szövegtípusokban: a heterogén *-ék* szerkezet a formalitás kisebb fokával, a spontán történetelbeszéléssel kapcsolódhatott össze, míg a tiszteletadó, homogén csoportkonstruálás a formalitás nagyobb fokával, a hivatalos vagy szépirodalmi igényű levelezéssel, memoárirodalommal.

¹⁸ Az APL különféle konstrukciói közötti dinamikus viszonyokat Kugler 2016 dolgozza fel kognitív nyelvelméleti keretben.

¹⁹ Ezt a tényezőt Kugler 2015 is tárgyalta.

A jelen munka a homogén és a heterogén konstruálási módok megkülönböztetésének problémáját tárgyalva arra a következtetésre jutott, hogy nem tartható fenn a két kategória merev elkülönítése (pl. az ún. heterogén többség esetében értelmezhető a homogenitás a háttérben álló figurák vonatkozásában).

A tanulmány – elfogadva Simonyi (1895) etimológiáját – amellet érvelt, hogy az APL-nek az additív többestől való elkülönülésében az *övék* kifejezés volt a konstrukciós mintája. Az APL első adatainak megjelenése előtt az *övék* névmás volt az egyetlen olyan szóalak, amelyben az *-é* birtokjelet ('összetartozás, referenciapont-szerkezet') *-k* többsjel követte. Az *övék* az elemzett korpuszokban a leggyakoribb *-ék* morféma kapcsolatra végződő szó, több mint háromszor olyan gyakori, mint a leggyakoribb főnév + *-ék* szerkezetű kifejezés (l. *uraimék*). A szerző érvelésében felhasználta az *övék* és az *úr.PxS1-ék* formai és szemantikai összefüggéseit. A lehetséges motivációk sorában került említésre az is, hogy a többes számú, harmadik személyű birtokos személyjelnek *-ék* változata is létezett (vö. *zywekbe* [KeszthK. 18] 'szívükbe' [Korompay 1991: 277], l. Kugler 2015), ez szintén növelte a birtokos szerkezetek motiváló erejét az asszociatív többes létrejöttében.

Hivatkozások

- Bárczi Géza 1971: Hangzóközi zárhangok szórványos geminációja az előmagyarban, *Magyar Nyelv* 67, 129–34.
- Beke Ödön 1955: Az *-ék* birtokképző ismeretlen alakja, *Magyar Nyelvőr* 79, 102–3.
- Boksay Zoltán 2012: A *Gáborék* típusú nevek eredete, *Édes Anyanyelvünk* 1, 10.
- Brdar Mario – Brdar-Szabó Rita 2013: Kik lehettek és kik lehetnek *Kazinczyék* vagy *Karinthyék*? A tulajdonnévi asszociatív többes *-ék* szerkezet értelmezésének útjai, in Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd szerk.: *A megismerés és az értelmezés konstrukciói, Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*, Budapest, Tinta, 204–23.
- Brdar Mario – Brdar-Szabó Rita – Kugler Nóra 2015: Hungarian morphological constructions in *-ék* between homogeneous and heterogeneous construal, előadás (The 13th International Cognitive Linguistics Conference, 22. 07. 2015., Newcastle.)
- Brdar Mario – Brdar-Szabó Rita – Kugler Nóra 2016: A többség *-ék* jeles kifejezésének nyelvváltozási folyamata, in Balázs Géza – Veszelszki Ágnes szerk.: *Generációk nyelve*, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Inter Nonprofit Kft., MSZT, 319–31.
- Bybee, Joan L. – Moder, Carol Lynn 1983: Morphological classes as natural categories, *Language* 59, 251–70, reprinted in Bybee 2007.
- Bybee, Joan 2007: *Frequency of use and the organization of language*, Oxford, Oxford University Press.
- Corbett, Greville G. 2000: *Number*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Csűry Bálint 1936: *A népryelvi búvárlat módszere*, Budapest, Turul Szövetség.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1864: *A magyar nyelv szótára* II, A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából, Pest, Emich Gusztáv.

- Kenesei István 1998: A toldalékmorfémák meghatározásáról, *Magyar Nyelvőr* 122, 67–81.
- Korompay Klára 1991: A névszórágózás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I, Budapest, Akadémiai, 284–318.
- Kugler Nóra 2015: *Uramék, uraimék*, in Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*, Budapest, ELTE BTK, 89–96.
- Kugler Nóra 2016: A többség *-ék* morfémás jelölésének nyelvváltozási folyamata (Kettősmozgások a mintázat jelentésváltozásában), in Ladányi Mária szerk.: *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére*, Budapest, ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 51–71.
- Langacker, Ronald W. 2006: Subjectification, grammaticization, and conceptual archetypes, in Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert eds.: *Subjectification. Various paths to subjectivity*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2009: Cognitive (Construction) Grammar, *Cognitive Linguistics* 20/1, 167–76.
- Mészöly Gedeon 1908: *Kettő*, *Magyar Nyelv* 4, 318–20.
- Mészöly Gedeon 1909: A denominális *-ék*-képző eredete. *Magyar Nyelv* 5, 258–64.
- M. Korchmáros Valéria 1995: Az *-ék* többesjel! *Néprajz és Nyelvtudomány* 36, 295–307.
- MNSz. = Magyar nemzeti szövegtár, <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>
- Moravcsik, Edit 2003: A semantic analysis of associative plurals, *Studies in Language* 27/3, 469–503.
- MTSz. = Magyar történeti szövegtár, <http://www.nytud.hu/hhc/>
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne [é. n.] Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. Kézirat. <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/projektbemutato.pdf>
- Simonyi Zsigmond 1895: *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon* I, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Sipos Pál 1991: A névmások, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I, Budapest, Akadémiai, 353–400.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz, <http://tmk.nytud.hu/>
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996: *A magyar nyelv stilisztikája*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005: A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI, 43–70.

TÖRTÉNETI SZÖVEGTIPOLÓGIA¹

KUNA ÁGNES

(MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Károli Gáspár Református Egyetem)

1. Bevezetés

A szövegek jellemzően valamilyen szövegtípus megvalósulásai, aktualizálódásai az adott beszédhelyzetben. A szövegek vizsgálata tehát valamilyen mértékben egyben a szövegtípusok vizsgálatát is jelenti. A 20. század második felétől számos szövegtipológiai kutatási irány bontakozik ki, amelyben a történeti szövegtipológia az egyik lehetséges útként jelenik meg (Kocsány 1989, 2006). A szövegtípusok diakrón vizsgálata új nyelvtörténeti megközelítéseket is eredményez, amelyben a szövegek nyelvhasználati eseményekként, illetve azok produktumaiként jelennek meg, és az adott szociokulturális háttérben működő szövegtípust valósítanak meg. Ebben a felfogásban a nyelv története lényegében megragadható a szövegtípusok történeteként (Steger 1984; Barz–Fix–Schröder–Schuppener 2000; Maitz–Molnár 2001).

Jelen tanulmány ezzel összefüggésben arra keresi a választ, hogy mit is jelent a szövegtipológia, és vajon szükség van-e rá a nyelvtörténeti kutatásokban. A célkitűzésnek megfelelően jelen bevezető részt (1.) követően röviden kitérek a szövegtipológia főbb általános irányaira (2.). Ezen belül áttekintem a történeti szövegtipológia főbb kutatási területeit és feladatait (3.). Ezután tárgyalom a történeti szövegtipológia, a történeti szociolingvisztika és a történeti pragmatika kapcsolatát (3.1.); valamint bemutatom a szövegtípusnak mint alapfogalomnak az értelmezését (3.2.), amelyhez a funkcionális kognitív pragmatika megközelítéséből indulok ki. A 4. fejezetben arra keresem a választ, hogy szüksége van-e a nyelvtörténeti kutatásoknak a szövegtípusra, illetve a szövegtipológiára. Végezetül a tanulmány összegző gondolatokkal zárul (5.).

2. Szövegten és szövegtipológia – irányok és lehetőségek

A modern szövegten kezdetei a 20. század második felére tehetők. Ekkortól kezdve irányul a figyelem a mondatnál nagyobb nyelvi egységekre. A szövegkutatásnak alapvetően két irányzata alakult ki annak megfelelően, hogy a vizsgálat milyen szempont, illetve tudományág felől közelíti meg a szöveget. Az egyik az ún. nyelvirendszer-központú, amely a mondatokból, illetve azok szintaktikai kapcsolataiból indul ki; a másik pedig a szövegértelelem-központú irányzat, amelyben a funkció és a megértés kerül előtérbe (Kocsány 1989: 146; Tolcsvai Nagy 2001: 16–9). Az 1970-es évektől egyre erőteljesebben érvényesül a szövegvizsgálatokban is a pragmatikai szemlélet térhódítása, így a szöveg értelmének és a nyelvi tevékenység során betöltött szerepének a fontossága. Ekkorra tehető egyrészt a különböző kiindulópontból történő, önálló szövegmodellek megjelenése (pl. van Dijk 1977; Petőfi S. 1978; Halliday 1970; Halliday–Hasan 1976). Másrészt megfigyelhető, hogy nő azon kutatások száma, amelyeknek a szövegtípus mint

¹ A tanulmány az MTA TKI és a PPKE ITK posztdoktori kutatóprogram, valamint az OTKA K 100717 sz. Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás támogatásával készült.

kognitív cselekvési minta áll a középpontjában (Gulich–Raible 1972; Sitta 1973; Werlich 1975). Az 1980-as évektől egyre nagyobb szerepet kap a szélesebb értelemben vett kommunikatív, pragmatikai, valamint kognitív tényezők vizsgálata a szövegkutatásban. De Beaugrande és Dressler (1981) alpmunkáját követően a szövegtanban megfigyelhető a kognitív elméleti keret és a tudományköziség, és ezzel együtt a különböző szempontú szövegtani leírások térhódítása (l. bővebben Kocsány 1989; Tolcsvai Nagy 2001: 28–37).

2.1. Szövegtipológiai megközelítések

A szövegek vizsgálata a retorikai hagyománytól kezdve szorosan összekapcsolódik a szövegtípusok vizsgálatával. A modernkori (20. századi) szövegtani elméletekben is több megközelítési móddal találkozhatunk. Heinemann (2000b: 525–38) összefoglalásában négyféle tipológiát különít el: 1) A szignál-típusú modellekben a formai-grammatikai jegyek és azoknak a szövegkoherenciával való összefüggései kerülnek előtérbe. 2) A szekvenciális és tartalomközpontú modellek a szituatív kontextus legfontosabb tényezőit (kontextuális fókusz) figyelembe véve állítják fel klasszifikációjukat, elkülönítve a deskriptív, narratív, expozitorikus, argumentatív és instruktív (szövegfajtákat). 3) Az ún. szituációs modellek uralkodóan pragmatikai tényezőket vesznek a csoportosítás alapjául. Így előtérbe kerülnek a beszélők viszonyai és a kommunikáció egyéb fontos tényezői. 4) Végezetül Heinemann megkülönbözteti a többsíkú modelleket, amelyek egyrészt kompatibilisek a mindennapi szövegmintákkal; másrészt a szövegeket több dimenzió mentén, komplex módon szemlélik; harmadrészt pedig fontos szempont a rugalmasság és a szövegtípusok egymással való hálózati jellegű kapcsolata. Már Heinemann-féle felosztás is jelzi, hogy a szövegvizsgálat és a szövegtípusok egyes modelljei nem problémamentesek, alapvetően más-más kiindulópont jellemzi őket, és ezektől eltérő megközelítési módok is elképzelhetők. Az is megfigyelhető továbbá, hogy az egyes megközelítések számos kapcsolódási ponttal köthetnek egymáshoz. Kocsány (1989, 2006) a szövegtípusok vizsgálatának irányait például a következőképpen jelöli ki: 1) történeti, 2) szociológiai, 3) kognitív-strukturális, továbbá 4) pragmatikai-funkcionális szövegtipológia. Ezek az irányok egymással szoros összefüggésben állnak, tudományköziséget és módszertani pluralizmust kívánnak meg, ahogy erre Kocsány is utal. További összetett kérdés, hogy a szövegek osztályozása, valamint az erről való tudás, a nyelvhasználók elméjében hogyan modellálható. Erről is különböző felfogások élnek. Vannak olyan elképzelések, amelyek szerint a nyelvhasználók a szövegtípusok között magas absztrakciós szintű minimális kategóriák mentén tesznek különbséget (pl. beszélt, írott; narratív-nem narratív) (vö. Georgakopoulou-Goutsos 1997). Míg más elképzelések szerint a nyelvhasználók igen gazdag szövegtípus-repertoárral rendelkeznek (vö. Steen 2011).

3. Történeti szövegtipológia

A szövegtipológiai kutatások egyik lehetséges iránya a fenti megközelítések értelmében a történeti szövegtipológia (vö. Kocsány 2006). Az ilyen megközelítésű kutatásokban előtérbe kerül a szöveg történetisége, a nyelvi változás és ezek szociokulturális meghatározottsága, ami vizsgálati tárgyának hangsúlyos pontjait is kijelöli. Így fontos kérdések például, hogy hogyan, milyen irányból, miért jönnek létre a szövegtípusok; hogyan és milyen körülmények hatására változnak; milyen kapcsolatban vannak egymással

stb. Ezekre a kérdésekre mindig az adott társadalmi és kulturális környezetben, a beszélőközösség nyelvi tevékenységével szoros viszonyban keresi a választ. Így a történeti szövegtipológia szoros szálakkal kötődik a történeti szociolingvisztika, illetve pragmatika kutatásaihoz. Felvetődik a kérdés, hogy ezek milyen viszonyban vannak egymással. Erre a 3.1. alfejezetben térek ki részletesen. A történeti szövegtipológiai kutatásokban a szociokulturális tényezők tárgyalásán belül az idegen kultúrák és az idegen diskurzusminták kapcsolata is hangsúlyosabb szerepet kaphat, ami gyakran kontrasztív módszerek alkalmazását hozza magával (Aschenberg 2002; Brdar-Szabó 2009).

A történeti szövegtipológia célkitűzései között központi helyet foglal el, hogy feltárja az egyes beszélőközösségek adott korban jellemző szövegtípus-repertoárját, és ezeket mint egyfajta kommunikációtörténetet elemezze, kapcsolatba hozva egymással a nyelvi, a szövegtípusokat érintő, valamint a társadalmi változásokat (pl. Steger 1984; Barz–Fix–Schröder–Schuppener 2000; Maitz–Molnár 2001). A kutatás másik jellemző iránya az egyes szövegtípusokat mutatja be egy adott történelmi korban, másrészt leírja azok történetét, alakulását a szociokulturális tényezők viszonylatában (pl. Hünecke 1991; Görlach 1992, 2004; Liebman Parrinello 1996; Taavitsainen 2001a; Kocsány 2002; Takács 2003, 2004, 2006; Kuna 2008, 2009, 2011, 2015, 2016a).

A történeti szövegtipológiai kutatások szemléletmódját és módszertanát nagymértékben befolyásolják a már kialakult pragmatikai szemléletű szövegvizsgálat hagyományai, modelljei. Így kiemelkedő szerepet kapnak a vizsgálatokban a nyelvi jellemzők, a szövegalkotói és -befogadói szerepek, a korban uralkodó szöveg-hagyományok, a szövegtípusok megnevezései, „címkéi”. Fontos továbbá az egyes szövegek, szövegtípusok környezete: az tehát, hogy hol, milyen más szövegekben, illetve szövegekkel együtt jelennek meg, ami a szövegtípusok egymáshoz való viszonyáról is sokat elárulhat. Ezen tényezők vizsgálatában eltérő módszertani elvek jelennek meg. Ilyen például Görlach (1992, 2004) analitikus és szituatív beágyazottságú megközelítése, amely az elemzés interdiszciplináris kereteit hangsúlyozva olyan komponensek mentén jellemzi a szövegtípusokat, amelyek magukba foglalják a nyelvi és szociokulturális tényezőket egyaránt. Így az adott nyelvű közösség szövegtípus-repertoárjának leírására, katalogizálására tesz kísérletet, valamint a komponensek (+/–) jellege mentén azok egymáshoz való viszonyát is értelmezni kívánja.

A történeti szövegtípus-vizsgálat azonban természetesen nem szükségszerűen szisztematikus komponensvizsgálat, illetőleg katalogizálás. Kohnen (2004) kiindulási alapja például a szövegtípusok esetében a funkció elsődlegessége. Meghatározásában a szövegtípusok komplex nyelvi cselekvésminták, a funkció, a kontextus és a forma konvencionalizált kombinációi, amelyek eleve történetileg léteznek és a korpuszok kialakításában is fontos szerepet kapnak. Ezen túlmenően számos más megközelítés lehetséges a történeti szövegtipológiai kutatásokban attól függően, hogy mit helyezünk az elemzés középpontjába, és azt milyen elméleti kiindulópontból vizsgáljuk.

Jelen dolgozat a történeti szövegtipológia elemzések elméleti keretének a funkcionális kognitív pragmatikai megközelítést javasolja (Verschueren 1999; Tátrai 2011), mivel ez a felfogás nem választja el élesen a szinkroniát és a diakroniát; valamint képes összefogni és a nyelvhasználat felől, abból kiindulva elemezni a szövegtípusok heterogén jellemzőit, beleértve a szociokulturális meghatározottságát is; és összhangban áll a történeti pragmatikai kutatásokban fellelhető szövegtípus-felfogással is (vö. *genre*

Taavitsainen 2001a, 2001b, 2004). A funkcionális pragmatikai megközelítés számos ponton érintkezik a magyar történeti kutatásokban fellelhető szociopragmatikai szemlélettel (Sárosi 2003, 2015), valamint a Juhász Dezső által képviselt dimenzionális nyelvészemlélettel, amelyben „a nyelvi működés három fő dimenziója, a térbeli, az időbeli és a humán” szerves egységbe épül (Juhász 2002: 166).

A továbbiakban azt mutatom be, hogy milyen hozadékkal bír a funkcionális pragmatikai keret a történeti szövegek megközelítésében, valamint milyen a történetiséghez kötődő viszonya, és ez milyen hatással van a történeti szövegtipológiai értelmezésre (3.1.). Továbbá kitérek a szövegtípus értelmezési lehetőségére is (3.2.).

3.1. A funkcionális kognitív nyelvészet és a történetiség

A nyelv történeti szempontú vizsgálata a jelen kor értelmezői horizontjából történik, amely számos korlátba ütközik. A jelen perspektívája egyrészt érvényesül az értelmezésben; másrészt tetten érhető a megnevezésekben is, pl: *szociolingvisztika* vs. *történeti szociolingvisztika*; *pragmatika* vs. *történeti pragmatika*; *szövegtipológia* vs. *történeti szövegtipológia*. Kérdésként merülhet fel, hogy ezek valóban külön részdiszciplínák-e, és ha igen, akkor hogyan viszonyulnak egymáshoz.

A funkcionális kognitív nyelvészemléletben a szinkronia és a diakronia között nincs éles határ, a jelen és a múlt egy kontinuumként értelmezhető. A kontinuum értelmezhető lényegében alakulástörténatként, amelyben nyelvi változások zajlanak a társadalmi, kulturális, kommunikatív körülmények és célok függvényében. A nyelv a nyelvi tevékenység során alakul, változik, illetve öröklődik tovább, így a nyelvi változás alapvetően a történetiségben, a történeti szempont bevonásával vizsgálható (Csontos 2013: 150–2). A nyelv történetének kontinuum jellege, azaz alakulástörténete lehetővé teszi, sőt megkívánja, hogy a korábbi időszakok nyelvi tevékenységét ne statikus állapotokként, hanem kommunikatív, nyelvhasználati eseményekként kezeljük éppúgy, ahogy a jelenkor szövegeit. Ennek értelmében a pragmatikai személet a történeti kutatásokban ugyanúgy érvényesíthető, mint a mai nyelvi tevékenység elemzésében. Suzanne Romaine szavaival élve: Azok a nyelvi erők, amelyek ma működnek, a múltban is működtek, így a múlt jelenségei révén eljuthatunk a jelenhez, és fordítva a jelenből kiindulva a múlt számos jellemzőjét is megérthetjük (Romaine 1988: 1454). Ez az alap gondolat egyre inkább tetten érhető a nyelv történeti szempontú vizsgálatában, beleértve annak szemléletét és módszertanát is. Ezt bizonyítják az egyre nagyobb számban megjelenő nyelvhasználatból kiinduló elemzések, történeti korpuszok és módszertani kötetek (Taavitsainen–Jucker–Tuominen 2014; Taavitsainen–Jucker–Bublitz–Schneider 2017). Ezek a kutatási irányok és eredmények a magyar nyelvű kutatásokban is egyre inkább megfigyelhetők például a diskurzusjelölők, az idézés, a megszólítás, a beszélt nyelv, az udvariasság, a névhasználat és a beszédaktusok terén (csak néhányat kiemelve: Haader 2004, 2009; Dömötör 2008; Csontos 2009; Dér 2008; Kuna 2011, 2015; Schirm 2011; Krepsz 2015; Mohay 2015; Németh 2015; Petykó 2015). Az elemzések kapcsán, valamint a nyelvtörténetírás új megközelítésének szükségességére vonatkozóan elméleti és módszertani kihívások is megfogalmazódnak (vö. Szabó 1992a, 1992b, 1996; Pusztai 1999; Zelliger 1999; Maitz 2000; Maitz–Molnár 2001; Sárosi 2003, 2015; Németh 2013). Az egyik legnagyobb hiányosság azonban a történeti szövegtan és szövegtipológiai elemzések területén mutatkozik. Annak ellenére, hogy a nyelvtörténeti munkában a

szövegek és szövegtypusok mint értelmi egységek fontos szerepet játszanak: hiszen fontos alapját képezik a forráskiadásoknak, a történeti korpuszoknak, az egyes nyelvi jelenségek vagy egyes beszédaktusok vizsgálatának; mégis csupán elhanyagolható terjedelemben jelenik meg a szövegtörténet szerepe kifejtett módon (vö. Kiss–Pusztai 2003).² Ezek alapján akár felmerülhet a kérdés, hogy szükség van-e egyáltalán történeti szövegtypológiára.

Ha a funkcionális pragmatikai szemléletet érvényesítjük a történeti kutatásokban, nemcsak erre a kérdésre kell válaszolnunk, hanem az alábbiakra is:

- 1) A nyelvi tevékenység folyamatjellege miatt el kell-e tekinteni az egyes jelenségek leírásától?
- 2) A múlt nyelvi tevékenysége ugyanolyan feltételekkel vizsgálható-e, mint a jelené?
- 3) Van-e történeti szociolingvisztika, történeti pragmatika, történeti szövegtypológia?

A nyelv alakulástörténetként való értelmezése egyáltalán nem jelenti azt, hogy az egyes jelenségek leírása háttérbe szorulna: „[...] hiszen az eseménysorok konkrét, egyedi eseményekből állnak össze, melyeknek megvan a saját idejük, azzal válnak értelmezhetővé. Az alakulásfolyamat előtérbe helyezése csupán azt eredményezi, hogy a jelenségek hosszabb időszakok mintázataiban nyerhetnek jelentést” (Csontos 2013: 151).

Ez részben a második kérdéssel is összefügg. Annak ellenére ugyanis, hogy egyre több jelenkori nyelvészeti módszer alkalmazható a történeti vizsgálatokban, mégsem lehet a múlt nyelvi eseményeit ugyanazokkal a feltételekkel vizsgálni. Ennek részben a Labov által „bad data”-nak nevezett jelenség az oka (Labov 1972, 1994). Labov szerint a történeti szövegek „rossz adatok”, hiszen írott jellegüknel fogva, illetve történetiségükből adódóan nem adnak kellően teljes képet a vizsgált interakcióról. Az is esetleges továbbá, hogy mi maradt az utókorra, ki volt a másoló személye, mennyit tudunk a szöveg szociokulturális háttéréről. Labov szerint a nyelvtörténetnek a hozzáférése az adatokhoz korlátozott, nincs igazán kontrollja a vizsgálat tárgya felett (Labov 1972: 100); így feladata az, hogy a „rossz adatok” elemzéséből a lehető legtöbbet hozza ki (Labov 1994: 11). Labov a történeti szociolingvisztika, vagyis a történeti szövegek szociolingvisztikai megközelítése felől veti fel a „rossz adat” problémáját. Ez azonban a történeti vizsgálatok mindegyikét érinti, beleértve a történeti pragmatikát, a történeti szövegtypológiát, vagy a nyelvi rendszer alakulását megcélzó leíró munkákat is.

A nyelv történeti eseményeire vonatkozó kutatások mindegyikének szembe kell tehát nézni azzal: hogy a fennmaradt szövegek írásosak; nem adnak teljes képet egy-egy nyelvhasználati eseményről; a szociokulturális háttérhez való hozzáférés korlátozott; és számos, a jelenre vonatkozó empirikus módszer nem alkalmazható. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem érdemes őket vizsgálni. A fennmaradt szövegek ugyan nem nyújtanak teljes képet egy adott közösség nyelvi tevékenységéről, de körültekintő háttérmunkával

² A Magyar nyelvtörténetben kevesebb mint 30 oldal terjedelemben (Gallasy 2003). Az ómagyar kor szövegtörténete: 560–76; a középmagyar kor szövegtörténete: 691–3; újabb magyar kor: 847–9.

a történeti szövegek is reprezentatívnak tekinthetők, és használhatók a vizsgálatokban (Romain 1988). Az írott szövegek vizsgálati státusza pedig az elmúlt évtizedekben egyáltalán nem kérdőjeleződik meg, sőt a jelenkori kutatásokban, a szépirodalmon túl, a mindennapi szövegekben is egyre nagyobb teret kap. Történeti oldalról pedig megfigyelhető, hogy a múlt írott szövegeiben is történnek próbálkozások a beszélt nyelvi elemek felfejtésére.³ Számos empirikus módszer (interjú, megfigyelői, kérdőíves stb.) kényszerű hiánya miatt pedig a történeti vizsgálatok mindegyikében nagy szerepet kap a rekonstrukció, ami a nyelvi beszédesemény egészére vonatkozik, beleértve az alkotás és a befogadás szűkebb és tágabb körülményeit.

A felsorolt tényezők: így a nyelvi változás (alakulástörténet), a „rossz adatok” és az említett módszertani korlátok, a jelen értelmezői horizontja, valamint a rekonstrukció a történeti kutatások mindegyikét érintik, nem korlátozódnak egy-egy részdiszciplínára. Ezek a megállapítások mind a történeti szociolingvisztikában, mind a történeti pragmatikában és a nyelvhasználat-központú történeti szövegtipológiában is érvényesek (vö. Jucker 1995; Fitzmaurice–Taavitsainen 2007, Jucker–Taavitsainen 2013; Taavitsainen–Jucker–Tuominen 2014; Taavitsainen–Jucker–Bublitz–Schneider 2017). Ez abba az irányba mutat, az újabb kutatásokkal teljes összhangban, hogy a megnevezett „diszciplínák” lényegében nem különálló, önálló módszertannal rendelkező tudományterületek, illetőleg részterületek, hanem inkább egy nyelvhasználatot előtérbe helyező szemléletmódnak tekinthetők, amelyben más-más jelenségek kapnak hangsúlyos szerepet (pl. a szövegtípusok, a beszédaktusok, a nyelvi változás szociális háttere, egy diskurzusjelölő leírása stb.) (vö. Csontos 2013; Kuna 2011, 2015). Ezt látszik igazolni a történeti szociolingvisztika és történeti pragmatika egyre nagyobb mértékű egybemosódása, habár ettől eltérő szemléletek is vannak (Sárosi 2015: 135 alapján Thomas 1995; Taavitsainen–Fitzmaurice 2007); továbbá számos történeti vonatkozású szövegtipológiai munka is (összegezve l. Kuna 2011: 13–28).

Jelen tanulmány értelmezésében a történeti szövegtipológia nem önálló diszciplína, hanem egy olyan kutatási irány, amelynek középpontjában a szövegtípus, illetve annak történeti vonatkozásai állnak. Így például felfejtheti egyes korok, kultúrák, diskurzustartományok kommunikációtörténetét a jellemző szövegtípusok által; bemutathatja egy-egy szövegtípus keletkezését, fejlődését, eltűnését vagy egyes korokban a szóban forgó szövegtípus működését. Kutatási terület lehet a szövegtípusok és a beszédaktusok kapcsolatának felfejtése, a stílus–stílustípus és a szövegtípus kötődései, egyes nyelvi jellemzők alakulása stb. Mindez történhet egy vagy több nyelv, illetve nyelvváltozat bevonásával kontrasztív vizsgálati módszerekkel. Jelen dolgozat a szövegtipológiai vizsgálat elméleti megközelítésének a pragmatikai szemlélet érvényesítését javasolja, amely képes kezelni és összefogni a szövegtípusok komplexitását és az elemzéshez szükséges tudományköziséget. A következőkben arra térek ki, hogy a kiválasztott elméleti keretben, hogyan értelmezhető a tanulmány egyik legfontosabb alapfogalma, a szövegtípus.

³ Lásd többek között Pusztai 1999; B. Gergely 2002; Kuna 2007, valamint a Magyar Nyelv 2015/2. tematikus számának írásaiban. A korai korszakok beszélt nyelvi elemzéséhez szolgáló modellek például: Koch–Oesterreicher 1985; erre épülve Ágel–Hennig 2006.

3.2. A szövegtypus funkcionális pragmatikai megközelítése

A kognitív szemléletű szövegtypológiát alapvetően meghatározza, hogy a nyelvi kifejezéseket az elmék közötti interakcióban a világ fogalmi és jelentéstani megkonstruálási lehetőségének tekinti, valamint hogy a nyelv társas interakciókban kommunikatív célok mentén működik (vö. Langacker 1987; Tomasello 1999[2002]; Stukker–Spooren–Steen 2016). A szöveg ebben a keretben olyan értelmi egységnek tekinthető, amely egy összetett világrészletet képez le fogalmilag, többé-kevésbé konvencionalizált nyelvi kifejezésekkel (Tolcsvai Nagy 2006: 64). A szövegek egyrészt megragadhatók a nyelvi interakcióban létrehozott emberi produktumként; másrészt és egyidejűleg létrehozói és megértői folyamatként, műveletként értelmezhetők. Jellemző rájuk, hogy fizikailag valamilyen formában valósulnak meg (írott, beszélt stb.), egyediek, történeti jellegűek, jellegzetesek (hasonlítanak, illetve különböznek korábbi szövegektől), alapvetően spontánok, csak részben tudatosak, különböző mértékben összetettek, a jelentések valamilyen szerkezetben elrendezve jelennek meg bennük (vö. Tolcsvai Nagy 2006: 73–5).

A szövegek egy adott kommunikatív helyzetben valamilyen szövegtypus megvalósulásaként jelennek meg (Bahtyin 1988 [1953]), aktiválva a résztvevőkben az adott kommunikatív eseményhez szükséges (*communicative event*, Swales 1990: 45–58) szövegalkotási és -befogadási stratégiákat, és ennek részeként a szövegtypusról való tudást vagy annak egy részét. Kognitív megközelítésben a szövegtypusok tehát kognitív minták, sémák, amelyek egy bizonyos beszédhelyzethez, beszédeseményhez kötődnek, abból kiindulva jönnek létre és működnek, majd a kommunikatív igényeknek megfelelően rögzülnek, konvencionalizálódnak, illetve változnak, alakulnak (Taavitsainen 2001b: 139–40; Kocsány 2006: 20–1; Tolcsvai Nagy 2006: 67). A szövegtypusok ebben a felfogásban nem másodlagos kategóriák a szövegekhez képest, amelyek kizárólag egyfajta utólagos értelmezést vagy tudományos kutatást segítő „eszközként” értelmezhetők. A szövegtypus „proaktív” kategóriaként a megismerést, a fogalmi-nyelvi tájékozódást, az interakciót és a vele végrehajtó cselekvést alapvetően meghatározó és segítő koncepció és tudás (l. bővebben a műfajiság kapcsán Simon 2017). Létrejöttében alapvető fontosságú az adott kommunikatív esemény, az abban részt vevők szándékai, igényei, elvárásai, mentális állapotai, valamint a cselekvés, amelyet az interakcióban a résztvevők végrehajtanak. Ezek a tényezők tehát alapvetőek a szövegtypusok működésében, meghatározzák ugyanis a szövegtypusok keletkezését, használatát, változását, öröklődését vagy eltűnését. Így például az ismétlődő kommunikatív események, a hasonló nyelvi megoldások egy-egy beszédhelyzetben, az emberek körül és velük zajló események megértése, feldolgozása és kategorizációja, valamint a hozzájuk kötődő attitűdök mind hozzájárulnak a szövegtypusok tudásként, sémaként való működéséhez, majd szöveg(ek)ként való megvalósulásához.

A szövegtypusok létrejöttében és fennmaradásban tehát alapvetően fontos tényező a társadalmi-kommunikatív relevancia (Heinemann 2000a: 520), amely az egyes korokban változik, változhat. Így a társadalmi-kulturális közeg, a kommunikatív célok és igények alakulásának megfelelően a szövegtypusok is változ(hat)nak, eltűn(het)nek, újak keletkez(het)nek. A szövegtypusok tehát létrejöttükben és használatukban egyaránt történeti és társadalmi kategóriák (Kocsány 2002: 59), ilyen értelemben minden szövegtypológia szükségszerűen rendelkezik történeti aspektussal. Továbbá jellemző rájuk, hogy nem zárt szerkezetek, bizonyos jellemzőik az interakcióban a kommunikatív igényekhez kapcsolódóan még egy koron, kultúrán és egy beszélőhöz kötődően is különbözőképpen

valósulnak meg, szoros összefüggést mutatva az ember megismerő és feldolgozó tevékenységével és kommunikatív szándékával. Ebből az is következik, hogy a szövegtípusok repertoárja az adott nyelv- és diskurzusközösségen belül nyitott halmazt alkot, amelyben a szövegtípusok egymással összekapcsolódva működnek (Heinemann 2000a; Görlach 2004). A szövegtípusok tehát nem eleve és önmagukért léteznek, valamint nem adott kritériumrendszernek megfelelően épülnek fel, hanem lényegében a megismerés szerves összetevői, a kommunikatív eseményhez kötődően létrejövő és működő sematikus minták, amelyet egy diskurzusközösség kommunikatív igényei és céljai hoznak létre és működtetnek. A diskurzusközösség résztvevői többé-kevésbé egységes tudással rendelkeznek arról, hogy egy adott kommunikatív esemény jellemzően milyen cselekvés- és szövegtípusokkal kapcsolódik össze, és hogy a szövegtípus milyen tipikus jellemzőkkel (címke, szerkezetek, lexikális elvárások stb.) bír, milyen hallgatóságnak szól (Swales 1990: 45–58). Ezek a jellemzők koronként és kultúránként (és akár konkrét kommunikatív eseményenként is) eltérőek lehetnek.

A szövegtípusok bemutatott komplexitásának megragadásához különösen alkalmasak a tudás reprezentálására és elrendezésére szolgáló forгатókönyv-elméletek. A forгатókönyvek a pszichológiában a mindennapi cselekvésekből, eseményekből leképezett, reprezentált és tárolt tudást jelentik. Azaz olyan sztenderdizált eseménysoroknak vagy szituációknak tekinthetők, amelyekben a résztvevők kölcsönösen megértik a történéseket, és ennek megfelelően „játsszák” szerepüket. A tudás olyan komplex formái, amelyek egy nyelvi interakció összetevőit tartalmazzák, beleértve az adott forгатókönyvhöz kapcsolódó ismereteket, eseményeket, a résztvevőket, a releváns eszközöket és az egyéni és a társadalmi cselekvés komplex viszonyait, valamint a hagyományozódott szövegmintázatokat egyaránt. A forгатókönyvek tartalmazzák a cselekvéssorokban résztvevőket (szerepek), a cselekvés hely- és időviszonyait, egyéb szükséges kellékeit és körülményeit (összetevők). A forгатókönyvek tehát összetett, strukturált és rugalmas sémák, amelyek a tudásunk (beleértve háttértudásunkat is) működését szervezik, és a szöveglétrehozás és -befogadás során is fontos szerepet kapnak. Jellemző továbbá, hogy a cselekvéssorok egy-egy kimaradó elemére a komplex séma ismeretében is tudunk következtetni (lásd bővebben Fillmore 1977; Shank–Abelson 1977; Nothdurft 1986: 93–4; Eysenck–Keane 1990 [2003]: 295–7).

A nyelvészetben a forгатókönyvek a nyelvi cselekvésekhez, eseményekhez kapcsolódó tudás leírásához, rendszerezéséhez, működéséhez kapcsolódnak. Ezek vonatkozhatnak a beszédaktusok és a szövegtípusok megragadására egyaránt (l. pl. Panther–Thornburg 1997, 1998; Brdar-Szabó–Brdar 2009; Kuna 2011, 2014, 2016a). A forгатókönyvek azonban arra is rávilágítanak, hogy a tudás szerveződése többszörösen összetett jelenség.

Összegezve: a szövegtípus kognitív keretben egyszerre séma (tudás) és a séma megvalósulása (működés). Fontos kiemelni, hogy a komplex séma (forгатókönyv) rugalmas, és a társas-kommunikatív cselekvésben jön létre, kommunikációs megvalósulások révén öröklődik, illetve változik. A megmaradó, illetőleg változó tulajdonságok és mintázatok révén értelmezhető egy szövegtípus története. A szövegtípus egyéni és közösségi tudás egyszerre, és mindkét viszonylatban rugalmasan (csak ritkán kizárólagosan) aktualizálódik és változik, továbbá a mindennapi tudás részeként nem egyfajta homogén kategorizáció eredménye (vö. Kuna 2016a). Érdemes még kiemelni, hogy a szövegtípus

nem másodlagos képződmény a szöveghez képest, hanem a megismerés fontos eleme. Simon (2017) megfogalmazásában a szövegtípus a diskurzusban aktualizálódva létezik, de a nyelvet használó elme kategóriája.

4. Szükséges-e a szövegtípus a nyelvtörténetben?

Az eddigiek alapján felvetődhet a kérdés, hogy mit adhat a szövegtípus és annak kognitív funkcionális megközelítése a nyelvtörténeti kutatásoknak; továbbá, hogy egyáltalán szükség van-e rá? A következőkben erre térek ki.

A szövegtípus funkcionális kognitív megközelítése azáltal, hogy nem választja el a diakroniát és a szinkroniát élesen egymástól, lehetővé teszi a nyelvi változás folyamatának és egyes részleteinek, illetve ezek összefüggéseinek azonos elméleti megközelítésű felfejtését. A szövegek társas-kommunikatív meghatározottságának a kiindulópontja és a szövegtípus forgatókönyvként való értelmezése alapja lehet a nyelvtörténeti kutatásokat alapvetően meghatározó rekonstrukciónak. A nyelvi elemek és a funkció, valamint a szociokulturális körülmények így nem külön „elemzési modulok”, hanem az interakcióban megjelenő jelentésképző tényezők, illetve azok emergenciája egyben.

A szövegtípusok alkalmas keretet adhatnak egyes nyelvi jelenségek, és azok értelmezéséhez, a pontosabb megismeréséhez is. A nyelvi hagyományozódás és a nyelvi változás ugyanis a szövegekben és a szövegtípusokban, azaz a nyelvi interakció folyamatában zajlik. Egyes változások általánosabb hatókörűek, mások jobban kötődnek bizonyos kommunikatív eseményekhez és szövegtípusokhoz, amelyek a terjedésüket és a hozzájuk fűződő beszélői viszonyt is befolyásolják. Így például a megszólítások változása a személyközi viszonyokat előtérbe helyező beszédhelyzetekben, szövegekben figyelhető meg (levelezés, internetes csevegés, társalgás stb.). A felszólító igealakok és alakulásának a vizsgálata számos szövegtípusban megjelenik, azonban vannak kifejezetten instruktív szövegfajták, amelyekben ezen nyelvi elemek gyakoriságuknál fogva is jobban megragadhatók (pl. receptek). Fontos azonban azt is kiemelni, hogy a szövegtípusok nemcsak „tárházai” ezen nyelvi elemeknek, hanem erőteljesen befolyásoló és alakító tényezői is. Ha a receptbeli instrukciónál maradunk, azt látjuk, hogy a szövegtípus normái jelentős változáson mentek keresztül, ami az instrukció alakulását is nagyban befolyásolják (vö. Kuna 2008, 2009, 2011, 2012a, 2012b, 2015, 2016a). A szövegtípusok tehát egyrészt értelmezési keretei, másrészt a társas-kommunikatív igények megváltozásával akár katalizátorai is lehetnek a nyelvi változásnak.

Fontos továbbá kiemelni, hogy a szövegtípusok azáltal, hogy bizonyos kommunikatív eseményekhez kötődnek, nagyon gyakran az egyes diskurzustartományokon belül a korpuszépítés alapjául is szolgálnak. Ez a történeti korpuszokban is megmutatkozik (erről l. bővebben Kuna–Kocsis–Ludányi 2017; Kuna 2016b).

5. Összegzés, kitekintés

Jelen tanulmány a történeti szövegtipológia aktuális kérdéseit mutatta be kitérve: a szövegtan és a szövegtipológia általános kérdéseire; a történeti szövegtipológia, a történeti szociolingvisztika, illetve történeti pragmatika kapcsolatára; és a szövegtípus funkcionális kognitív pragmatika megközelítésére és annak hozadékára a nyelvtörténeti kutatásokban.

A tanulmány rámutatott arra, hogy a szövegtípusok funkcionális pragmatikai megközelítése termékenyen hathat a nyelvtörténeti kutatásokra. Keretet adhat a nyelvi jelenségek leírásának, a nyelvi változás értelmezésének, valamint alapja lehet a korpusz-építésnek is. Ezentúl a szövegtípus forgatókönyvként való felfogása a nyelvtörténeti kutatásokban kiemelkedően fontos rekonstrukciót is segíti. Azt is láthattuk, hogy a funkcionális kognitív megközelítés egyfajta velejárója, hogy a történeti szövegtipológia nem külön tudományág, úgy ahogy a történeti szociolingvisztika, illetve a történeti pragmatika sem, hanem a nyelvreírás társas-kommunikatív megközelítésű szemlélete. Összességében elmondható tehát, hogy a szövegtípusok és a szövegtipológia tudatosabb „beemelése”, illetve alkalmazása a történeti vizsgálatokba termékenyen hathat a jövőbeli kutatásokra és nyelvtörténeti adatfeldolgozásra.

Hivatkozások

- Ágel, Vilmos – Hennig, Mathilde Hrsg. 2006: *Grammatik aus Nähe und Distanz. Theorie und Praxis am Beispiel von Nahetexten 1650–2000*, Tübingen, Max Niemeyer.
- Aschenberg, Heidi 2002: Historische Textsortenlinguistik – Beobachtungen und Gedanken, in Drescher, Martina Hrsg.: *Textsorten im romanischen Sprachvergleich*, Tübingen, Stauffenburg, 153–70.
- Bahtyin, Mihail 1988 [1953]: A beszéd műfajai, in Kanyó Zoltán – Siklaki István szerk.: *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 246–80.
- Barz, Irmhild – Fix, Ulla – Schröder, Marianne – Schuppener, Georg Hrsg. 2000: *Sprachgeschichte als Textsortengeschichte: Festschrift zum 65. Geburtstag von Gotthard Lerchner*, Frankfurt am Main, Peter Lang.
- B. Gergely Piroska 2002: A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben, in Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.). K. n., Debrecen–Jyväskylä, 187–99.
- Bradar-Szabó Rita 2009: Der Sprechakt Anleitung in Kochrezepten, in Brdar-Szabó, Rita – Knipf-Komlósi, Elisabeth – Péteri, Attila Hrsg.: *An der Grenze zwischen Grammatik und Pragmatik*, Frankfurt am Main, Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, 263–72.
- Brdar-Szabó Rita – Mario Brdar 2009: Indirect directives in recipes: a cross-linguistic perspective, *Lodz Papers in Pragmatics* 5/1, *Special Issue on Speech Actions*, 107–31.
- Csontos Nóra 2009: *Az írásjelek alkalmazásának alakulástörténete a 17. század közepétől a 19. század elejéig keletkezett magyar nyelvű nyomtatványokban*, Budapest (Doktori disszertáció).
- Csontos Nóra 2013: A pragmatika mint szemléletmód érvényesítésének lehetősége a történetiségekben, *Magyar Nyelv* 109, 149–57.
- de Beaugrande, Robert-Alain – Dressler, Wolfgang Ulrich 1981: *Einführung in die Textlinguistik*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Dér Csilla Ilona 2008: *Grammatikalisierung = Nyelvtudományi Értekezések* 158, Budapest, Akadémia.

- Dömötör Adrienne 2008: *A hogy úgy mondjám* diskurzusjelölő, *Magyar Nyelv* 104, 427–42.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1990 [2003]: *Kognitív pszichológia*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fillmore, Charles 1977: Scenes-and-frames semantics, in Zampolli, Antonio ed.: *Linguistics structures processing*, Amsterdam & New York, North Holland Publishing Company, 55–81.
- Fitzmaurice, Susan M. – Taavitsainen, Irma eds.: 2007: *Methods in Historical Pragmatics* (Topics in English Linguistics 52), Berlin/New York, Mouton de Gruyter.
- Gallasy Magdolna 2003: Szövegtörténet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 560–76, 691–3, 847–9.
- Georgakopoulou, Alexandra–Goutsos, Dionysis 1997: *Discourse analysis. An introduction*, Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Görlach, Manfred 1992: Text-types and language history: the cookery recipe, in Rissanen, Matti – Ihalainen, Ossi – Nevalainen, Terttu – Taavitsainen, Irma eds.: *History of Englishes. New Methods and interpretations in historical linguistics*, Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 736–61.
- Görlach, Manfred 2004: *Text types and the history of English*, Berlin/New York, Mouton de Gruyter.
- Gülich, Elisabeth – Raible, Wolfgang Hrsg. 1972: *Textsorten. Differenzierungskriterien aus linguistischer Sicht*, Frankfurt, Athäneum.
- Haader Lea 2004: Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai hátérrel, *Magyar Nyelvőr* 128, 464–9.
- Haader Lea 2009: Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből, *Magyar Nyelvőr* 133, 48–65.
- Halliday, M.A.K. 1970: Language structure and language function, in Lyons, John ed.: *New horizons in linguistics*, London, Penguin Books, 140–65.
- Halliday, M.A.K. – Hasan, Ruquaya 1976: *Cohesion in English*, London, Longman.
- Heinemann, Wolfgang 2000a: Textsorte – Textmuster – Texttyp, in Brinker, Klaus – Antos, Gerd – Heinemann, Wolfgang – Sager, Sven Frederik eds.: *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, HSK. 16.1. Berlin/New York, Walter de Gruyter, 507–23.
- Heinemann, Wolfgang 2000b: Aspekte der Textsortendifferenzierung, in Brinker, Klaus – Antos, Gerd – Heinemann, Wolfgang – Sager, Sven Frederik eds.: *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, HSK 16.1. Berlin/New York, Walter de Gruyter, 523–46.
- Hünecke, Rainer 1991: Zur diachronen Veränderung von Textsorten, in *Textlinguistik* 15, Dresden, 147–53.
- Jucker, Andreas H. ed. 1995: *Historical Pragmatics. Pragmatic Developments in the History of English* (Pragmatics & Beyond New Series 35.), Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.
- Jucker, Andreas H. – Taavitsainen, Irma eds. 2013: *English Historical Pragmatics*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.

- Juhász Dezső 2002: Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika (Tudomány-szemléleti kérdések), in Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet*, Debrecen–Jyväskylä, 165–72.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- Koch, Peter – Oesterreicher, Wulf 1985: *Sprache der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte* (Romanisches Jahrbuch 36.), Berlin/New York, Walter de Gruyter, 15–43.
- Kocsány Piroska 1989: Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvészete? *Filológiai Közlöny* 35/1, 26–43.
- Kocsány Piroska 2002: *Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus = Nyelvtudományi Értekezések* 151, Budapest, Akadémiai.
- Kocsány Piroska 2006: A szövegtipológia eredményei és/vagy eredménytelenségei, in Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Szöveg és szövegtípus. Szövegtipológiai tanulmányok*, Budapest, Tinta, 17–26.
- Kohnen, Thomas 2004: Methodological problems in corpus-based historical pragmatics. The case of English directives, in Aijmer, Karin – Altenberg, Bengt eds.: *Advances in Corpus Linguistics. Papers from the 23rd International Conference on English Language Research on Computerized Corpora (ICAME 23)* Göteborg 22–26 May 2002, Amsterdam/New York, Rodopi, 237–47.
- Krepsz Valéria 2015: A kérés beszédaktusa középmagyar kori főnemesek és közrendűek levelezésében, *Magyar Nyelv* 111, 162–73.
- Kuna Ágnes 2007: Az orvosi receptről. Beszélt nyelvi elemek a 16–17. századi receptekben, *Magyar Nyelvőr* 131, 470–9.
- Kuna Ágnes 2008: Az orvosi recept mint szövegtípus a 16. századtól napjainkig, in Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*, Budapest, Tinta, 270–8.
- Kuna Ágnes 2009: Az orvosi vény alakulása a kezdetektől napjainkig, in Balázs Géza – H. Varga Gyula szerk.: *Semiotica Agriensis* 6. konferenciakötet, Eger, Líceum, 401–10.
- Kuna Ágnes 2011: *A 16–17. századi magyar nyelvű orvosi recept szövegtipológiai és pragmatikai vizsgálata funkcionális-kognitív keretben*, ELTE, Budapest, (Doktori disszertáció).
- Kuna Ágnes 2012a: Stílusmintázatok a 16–17. századi orvosi receptekben. Történeti stilisztikai elemzés kognitív nyelvészeti keretben, in Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*, ELTE, Budapest, 303–45.
- Kuna Ágnes 2012b: Az orvosi receptek alakulása a társadalmi és kulturális tényezők függvényében a 16. századtól napjainkig, in Balázs Géza – Veszelszki Ágnes szerk.: *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*, Budapest, 156–62.
- Kuna Ágnes 2014: Meggyőzési stratégiák az Ars Medicában (1577k.), in Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VII, Szeged, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 105–24.
- Kuna Ágnes 2015: *A meggyőzés nyelvi mintázatai a 16–17. századi orvosi receptben. Kognitív nyelvészeti elemzés*, ELTE, Budapest, (Doktori disszertáció).

- Kuna, Ágnes 2016a: Genre in a cognitive functional framework. Medical recipe as a genre in 16th and 17th century Hungarian, in Stukker, Ninke – Spooren, Wilbert – Steen, Gerard eds.: *Genre in Language, Discourse and Cognition*, Berlin/New York, De Gruyter, 193–224.
- Kuna Ágnes 2016b: A Magyar Orvosi Nyelv Korpusza, *Magyar Orvosi Nyelv* 16, 26–30.
- Kuna Ágnes – Kocsis Zsuzsanna – Ludányi Zsófia 2017: A Magyar orvosi nyelv 16–17. századi alkorporusza. Tervezet, átírás, annotálás, in Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 239–53.
- Labov, William 1972: *Sociolinguistics patterns*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Labov, William 1994: *Principles of Linguistic Change: Internal Factors*, London, Blackwell, 86–97.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites*, Stanford University Press, Stanford.
- Liebman Parrinello, Giuli 1996: Kochrezepte seit frühneuhochdeutscher Zeit bis heute, in Kalverkämper, Hartwig – Baumann, Klaus-Dieter Hrsg.: *Fachliche Textsorten. Komponenten – Relationen – Strategien*, Tübingen, Gunter Narr, 292–320.
- Maitz Péter 2000: A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán, *Magyar Nyelvőr* 124, 501–13.
- Maitz Péter – Molnár Anna 2001: Nyelvtörténetírás és történeti szövegnyelvészet, in Csatár Péter – Maitz Péter – Tronka Krisztián szerk.: *A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 322–35.
- Mohay Zsuzsanna 2015: A nehezteléstől a sértésig. A rosszallás pragmatikája középmagyar kori magánlevelekben, *Magyar Nyelv* 111, 174–88.
- Németh Luca Anna 2015: A nyelvi udvariasság kérdése a Magyar Nyelvőr dualizmus korabeli évfolyamaiban, *Magyar Nyelv* 111, 189–203.
- Németh Miklós 2013: Történeti szociolingvisztika – három évtized mérlege, in Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1. – előadásaiból)*, Budapest, Gondolat, 304–23.
- Nothdurft, Werner 1986: Das Muster im Kopf? Zur Rolle von Wissen und Denken bei der Konstitution interaktiver Muster, in Kallmeyer, Werner ed.: *Kommunikationstypologie. Handlungsmuster, Textsorten, Situationstypen*, Düsseldorf, Schwann, 92–116.
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. 1997: Speech act metonymies, in Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda eds.: *Discourse and perspective in cognitive linguistics* (Current Issues in Linguistic Theory 151.), Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 205–19.
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. 1998: A cognitive approach to inferencing in conversation, *Journal of Pragmatics* 30, 755–69.
- Petőfi S. János 1978: A formal semiotic text theory as an integrated theory of natural language, in Dressler, Wolfgang Ulrich ed.: *Current trends in textlinguistics*, Berlin/New York, Walter de Gruyter, 35–46.

- Petykó Márton 2015: A boszorkányperek periratai mint közösség- és identitásképző diskurzusok, *Magyar Nyelv* 111, 147–61.
- Pusztai Ferenc 1999: Beszélt nyelv a középmagyarban, *Névtani Értesítő* 21, 380–6.
- Romaine, Suzanne 1988: Historical Sociolinguistics: Problems and Methodology, in Ammon, Ulrich – Dittmar, Norbert – Mattheier, Klaus J. Hrsg.: *Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft* (HSK. 3/1–2.), Berlin/New York, Walter de Gruyter, 1452–69.
- Sárosi Zsófia 2003: Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben, *Magyar Nyelv* 99, 434–48.
- Sárosi Zsófia 2015: Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás. a magyar nyelvtörténetben, *Magyar Nyelv* 111, 129–46.
- Schirm Anita 2011: *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*, Szeged, (Doktori disszertáció).
- Shank, Roger – Abelson, Robert 1977: *Scripts, plans, goals, and understanding*, Hillsdale/New York, Erlbaum.
- Simon Gábor 2017: Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé, *Magyar Nyelv* 113, 146–66.
- Steen, Gerard 2011: Genre between the humanities and the sciences, in Callies, Marcus – Keller, Wolfram R. – Lohöfer, Astrid eds.: *Bi-directionality in the cognitive sciences*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.
- Sitta, Horst 1973: Kritische Überlegungen zur Textsortenlehre, in Sitta, Horst – Brinker, Klaus Hrsg.: *Studien zur Texttheorie und zur deutschen Grammatik. Festgabe für Hans Glinz zum 60. Geburtstag*, Düsseldorf, Pädagogischer Verlag Schwann, 63–72.
- Steger, Hugo 1984: Sprachgeschichte als Geschichte der Textsorten/Texttypen und ihrer kommunikativen Bezugsbereiche, in Besch, Werner – Reichmann, Oskar – Sonderegger, Stefan Hrsg.: *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Bd. 1, Berlin/New York, Walter de Gruyter, 186–204.
- Stukker, Ninke – Spooren, Wilbert – Steen, Gerard eds. 2016: *Genre in Language, Discourse and Cognition*, Berlin/New York, De Gruyter.
- Swales, John M. 1990: *Genre analysis: English in academic and research settings*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Szabó Zoltán 1992a: A szöveg történetisége, in Petőfi S. János – Békési Imre szerk.: *Szemiotikai szövegtan* 4, 34–9.
- Szabó Zoltán 1992b: A szövegszemiotika időszerű kérdései és megoldásra váró kérdései, in Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László szerk.: *Szemiotikai szövegtan* 5, Szeged, JGyTF, 199–207.
- Szabó Zoltán 1996: Lehető változásmagyarázatok a stílustörténetben (Egy textológiai stílustörténet-elmélet nagy és nyitott kérdése), in Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László szerk.: *Szemiotikai szövegtan* 9, Szeged, JGyTF, 224–47.
- Taavitsainen, Irma 2001a: Middle English recipes: Genre characteristics, text type features and underlying traditions of writing, *Journal of Historical Pragmatics* 2, 85–113.

- Taavitsainen, Irma 2001b: Changing conventions of writing: the dynamics of genres, text types, and text traditions, *European Journal of English Studies* 5/2, 139–50.
- Taavitsainen Irma 2004: Genres of secular instruction: A linguistic history of useful entertainment, *Miscelanea: A Journal of English and American Studies*, 29, 75–94.
- Taavitsainen, Irma – Jucker, Andreas H. – Tuominen Jukka eds. 2014: *Diachronic Corpus Pragmatics*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins
- Taavitsainen, Irma – Jucker, Andreas H. – Bublitz, Wolfram – Schneider, Klaus P. eds. 2017: *Historical corpus pragmatics*, Berlin/New York, De Gruyter Mouton.
- Takács Szilvia 2003. Szövegépítkezés a ráolvasó imádságokban, *Magyar Nyelvőr* 127, 92–7.
- Takács Szilvia 2004: *A nyelvi mágia eszközei az epikus ráolvasó imádságokban*, Budapest (Doktori disszertáció).
- Takács Szilvia 2006. Folklorisztikai szövegtipológia – Az epikus ráolvasó imádságok, in Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*, Budapest, Tinta, 182–208.
- Tátrai Szilárd 2011: *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális pragmatikai megközelítés*, Budapest, Tinta.
- Thomas, Jenny A. 1995: *Meaning in Interaction*, London, Longman.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001: *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006: A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben, in Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*, Budapest, Tinta, 64–90.
- Tomasello, Michael 1999 [2002]: *Gondolkodás és kultúra*, Budapest, Osiris.
- van Dijk, Teun 1977: *Text and context. Explorations in the semantics and pragmatics of discourse*, London, Longman.
- Verschueren, Jef 1999: *Understanding pragmatics*, London/New York/Sydney/Auckland, Arnold,
- Werlich, Egon 1975: *Typologie der Texte. Entwurf eines textlinguistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik*, Heidelberg.
- Zelliger Erzsébet 1999: Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez, *Magyar Nyelvjárások* 38, 505–12.

A MAGYAR ORVOSI NYELVI KORPUSZ 16–17. SZÁZADI ALKORPUSZA: TERVEZET, ÁTÍRÁS, ANNOTÁLÁS¹

KUNA ÁGNES, KOCSIS ZSUZSANNA, LUDÁNYI ZSÓFIA

(MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Károli
Gáspár Református Egyetem – Eötvös Loránd Tudományegyetem –
MTA Nyelvtudományi Intézet)

„A múlt írásai hozzásegítenek ahhoz, hogy jobban megértsük
a jelenkor tudományos nyelvének jellemzőit.”
(Taavitsainen–Pahta 2004: XVI)

„[...] használd a múltat a jelen magyarázatához,
és használd a jelent a múlt eléréséhez.”
(Romaine 1988: 1452)

1. Bevezető gondolatok – a magyar orvosi nyelv fejlődése mint folyamat

Az egészség megőrzése, valamint a gyógyítás az emberi kultúra szerves részét képezi a kezdetektől fogva. Az egyes korokban és kultúrkörökben a betegségekről különböző elképzelések éltek, és ez a fogalmi és nyelvi létrehozásban is nyomon követhető. Mindezt alapvetően meghatározza a testről való tudásunk, a hit- és hiedelemvilág, az orvoslás tudományos nézetei, az intézményesítés foka, tehát a vizsgált időszak és a gyógyítás társas-kulturális tényezői. Az egyes korok gyógyítói gyakorlata a használt eszközökön túl elsősorban írásos dokumentumok révén őrződött és őrződik meg. A medicina történetében különböző jellegzetes szövegtípusok alakultak ki az évszázadok folyamán a társadalmi és kommunikatív igények mentén, amelyek hozzáférést biztosítanak az orvosi nyelv fejlődésének vizsgálatához.

Tanulmányunkban az orvosi nyelvet alakulástörténetként kezeljük (vö. Csontos 2013). Ennek megfelelően a történeti és a jelenkori orvosi szaknyelvet, illetve a gyógyításhoz kapcsolódó kommunikációt egyazon dinamikus folyamat részének tekintjük (vö. Kuna 2011, 2012, 2015). Továbbá abból indulunk ki, hogy az orvosi nyelv története megragadható a gyógyításhoz kapcsolódó szövegek és szövegtípusok történeteként (vö. Steger 1984; Barz–Fix–Schröder–Schuppner 2000; Maitz–Molnár 2001), és a szaknyelv szisztematikus vizsgálatát nagyban elősegíti, ha rendelkezésre áll egy módszeresen felépített korpusz. Ezzel összefüggésben célunk, hogy ismertessük a készülőben lévő Magyar orvosi nyelvi korpusz (MOKO) tervezetét, és azon belül is elsősorban a magyar nyelvű írásos orvosi munkák kezdeti szakaszára vonatkozó munkafolyamatokat. Ennek megfelelően ismertetjük a MOKO alapkoncepcióját és a korpusz várható hozadékait;

¹ A tanulmány az MTA TKI és a PPKE ITK posztdoktori kutatóprogram támogatásával készült.

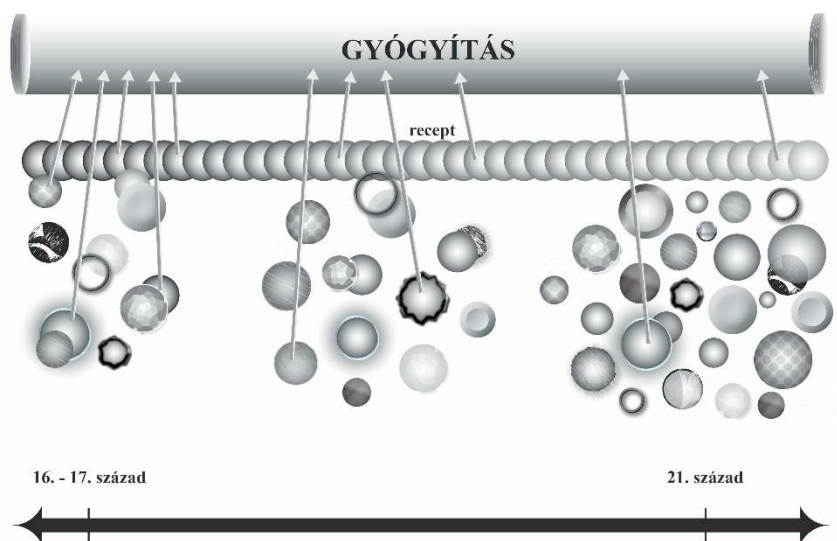
majd részletesen bemutatjuk a 16–17. századi alkorpusz munkafázisait, kitérve: a korpusz építésének főbb alapelveire és átfogó koncepciójára; a szövegátírás és a normalizálás szempontjaira; továbbá a nyelvtechnológiai feldolgozás menetére és terveire.

2. A MOKO alapkonceptiója

A MOKO projektje a magyar nyelvű medicina egészét felöleli.² Az egyes munkafázisok azonban az orvoslás történeti alakulásához, azok korszakaihoz alkalmazkodnak. Így első lépésben a magyar nyelvű orvoslás kezdeti szakaszát, a 16–17. századi dokumentumokat dolgozza fel. A korpusz rendezőelvét az egyes korokban fellelhető reprezentatív szövegtípusok adják. Ezzel az orvosi nyelv történetét az adott korszakban jelen lévő szövegtípusok történetének tekinthetjük, ami lehetővé teszi a szaknyelv fejlődésének dinamikus vizsgálatát, a szaknyelvet alakító társadalmi és kulturális tényezők bevonását. A szövegtípus alkalmas elméleti keretet ad a szaknyelvi korpusz kialakításának, továbbá a szaknyelv szociokulturális komplexitásának vizsgálatának is (Steger 1984; Görlach 2004; Kohnen 2004; Taavitsainen 2001; Kuna 2011). A szövegtípus elméleti keretként való alkalmazásakor a kommunikatív-kognitív megközelítésből indulunk ki, amely szövegtípusok nem absztrakt, önmaguktól és önmagukért létező nyelvészeti kategóriáknak tekinti, hanem a társas-kommunikatív igényeket kielégítő megismerési és (egyéni és társas) használati sémáknak (Taavitsainen 2001; Tolcsvai Nagy 2001, 2006; Kocsány 2002, 2006; Kuna 2016a, 2017). Az egyes korok szövegtípus-repertoárjának, illetve a szövegtípusok egymáshoz való kapcsolatának, hálózatának a feltérképezése tehát az orvosi nyelv dinamikus alakulásának, alakulástörténetének a megismerését is lehetővé teszi.

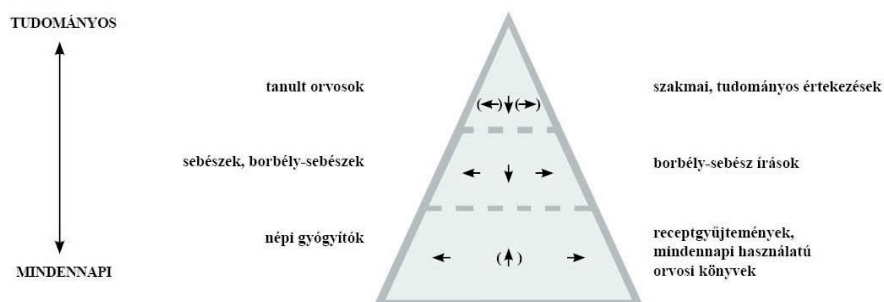
Ebben a folyamatban megfigyelhető, hogy bizonyos szövegtípusok a társas-kommunikatív igények mentén alakulva végigkísérik az orvosi diskurzustartományon belül a gyógyításhoz kapcsolódó kommunikációt (pl. recept), mások eltűnnek, és számos új szövegtípus keletkezik a kommunikatív relevanciának (Heinemann 2000) köszönhetően (pl. beutaló, betegtájékoztató, internetes blogok stb.). Az alakulástörténetben a jelen felé haladva megfigyelhető, hogy az intézményesítés és a tudományosság központi szerepe azt is eredményezi, hogy a gyógyításhoz kapcsolódó kommunikáció egyre komplexebbé válik, ami a szövegtípusok számának megszorodásában is megmutatkozik. Ezt szemlélteti sematikus az 1. ábra.

² A hosszú távú projekthez 2016. július 13-án a PPKE ITK-n tudomány- és intézményközi kutatócsoport alakult Kuna Ágnes vezetésével.

1. ábra: A gyógyításhoz kötődő szövegtípusok időbeli alakulása (Kuna 2015: 33)

Fontos szempont továbbá, hogy a gyógyításban már igen korai időszaktól kezdve megfigyelhető a mindennapi és az egyre tudományosabb elvárások megjelenése, és ezzel az orvosi szövegek felhasználói szintek szerinti rétegződése, ami a magyar orvosi nyelv kezdetétől fogva a mai napig megmutatkozik a szövegtípusok és a nyelvhasználók szintjén egyaránt (vö. Kuna 2011, 2013, 2016b). A 16–17. századi orvosi diskurzustartományra vetítve ezt ábrázolja sematikusán a 2. ábra. A MOKO készítésekor az említett komplexitást és rétegzettséget is szükséges figyelembe venni ahhoz, hogy a gyógyításhoz kötődő nyelvhasználatról árnyaltabb képet kaphassunk.

2. ábra: A gyógyítók és az orvosi szöveghagyomány rétegzettsége és a kommunikáció iránya a 16–17. században (vö. Kuna 2011: 56)

3. A MOKO I. szakasza – 16–17. század

A MOKO létrehozása hosszú távú célként tűzi ki a magyar nyelvű orvosi irodalom egészének rendszerezett és szakaszos feldolgozását. A korpusz kialakítása jelenleg kezdeti fázisban van, a 16–17. századi receptgyűjtemények, herbáriumok és orvosi könyvek feldolgozása folyik. A magyar nyelvű írásos orvosi irodalom kezdeti szakasza a 16–17. századra tehető, ekkortól maradtak ugyanis fenn nagyobb terjedelmű írásos emlékeink. „[...] A kéziratos és nyomtatott könyvek együttesen jelentik a magyar nyelvű orvosi irodalom kezdeti időszakát, s a nyomtatott, illetve kéziratos formából adódó különbségek kisebb jelentőségűek az azonos témából és előadásmódból, a magyar nyelvűségből következő egyezéseknél” (Szlatty 1983: 384). Ennek megfelelően mind a kéziratos, mind a nyomtatásban megjelent műveket feldolgozzuk.

Számos korai írás részben vagy egészben hozzáférhető utánnymásban vagy valamilyen feldolgozásban (vö. pl. Varjas 1943; Szabó T. 1979; Szlatty 1983; Hoffmann 1989; Szabályár 1984; Szabó T.–Bíró 2000; S. Sárdi 2002). Több kézirat azonban teljesen kiadatlan. A korpusz létrehozásakor fontos szempont, hogy egységes elvek alapján váljon kutathatóvá a magyar orvosi nyelv írásbeliséggel rendelkező, kezdeti szakasza. A szövegtár épít a már megjelent, kiadott munkákra, így az alább felsorolt kéziratos és nyomtatott művek is szerepelnek benne. (A lista nem teljes, bővíthető, változtatható.)

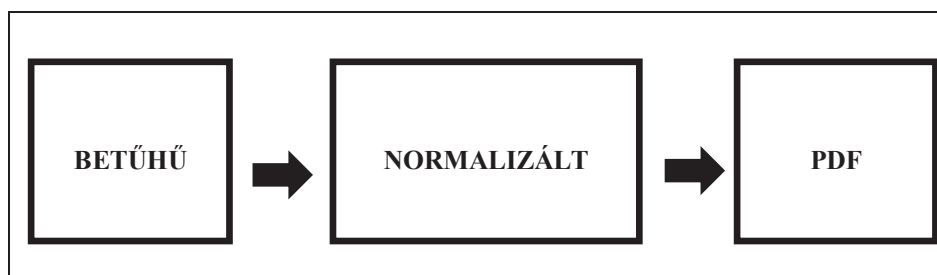
Kéziratok:

Ars Medica 1577 k./1943
 Medicinae Variæ 1598/1989
 Egy néhány rendbeli orvosságok 1614–1635 k./1989
 Orvoskönyv lovak orvoslása 1619 e./1989
 Testi orvosságok könyve 1619 k./1989
 Kis patika 1628/1989
 Gyógyszerek I. [17. sz. eleje]/1989
 Gyógyszerek II. [17. sz. eleje]/1989
 Orbis sensualium pictus 1658/1959
 Házi patika 1663 k./1989
 Orvosságos könyveczke 1664 k./1989
 Próbálós bizonyos orvosságok 1666; 1693/1989
 Orvosságos könyv Apafi Anna számára 1677/1989
 Medicusi és borbélyi mesterség 1668–1703/1989
 Pettényi Borbély Márton orvosló könyve 1683–1701/1983
 Próbált orvosságok 1684/1989
 Liber Medicinarum 1693 k./1983
 Orvosságoknak rendszedése [17. sz. 2. fele]/1989
 Phlebotomia [17. sz. 2. fele]/1983
 Orvoskönyv némely füveknek hasznáról [17. sz.]/1989

Nyomatott művek:

Herbárium 1578/1979
 Hasznos és fölötte szükséges könyv 1588/1983
 De conservanda 1694/1983
 Pax Corporis 1695/1984

A 16–17.századi alkorpusz kialakításakor figyelembe vesszük a meglévő magyar nyelvű történeti korpuszok, valamint a nemzetközi orvosi nyelvi szövegtárak kialakítási és átírási elveit is.³ Így elsődleges feladat az eredeti szövegek betűhű, valamint normalizált átíratainak az elkészítése. Ez alapfeltétele a nyelvtechnológiai feldolgozásnak, amelyet egy kéziraton készült próbaelemzésen keresztül ismertetünk. Ezen munkafázisokat követően hozzuk létre a korpusz honlapját és keresőjét, amelyen az egyes kéziratosokat PDF formátumban is elérhetővé tesszük annak érdekében, hogy a kutatók teljességében is hozzáférjenek az egyes korai munkákhoz. Így kutathatóvá válik például a helyesírás, az írásjelhasználat, a szövegbeli elrendezés stb.

3. ábra: A kéziratok feldolgozásának lépései

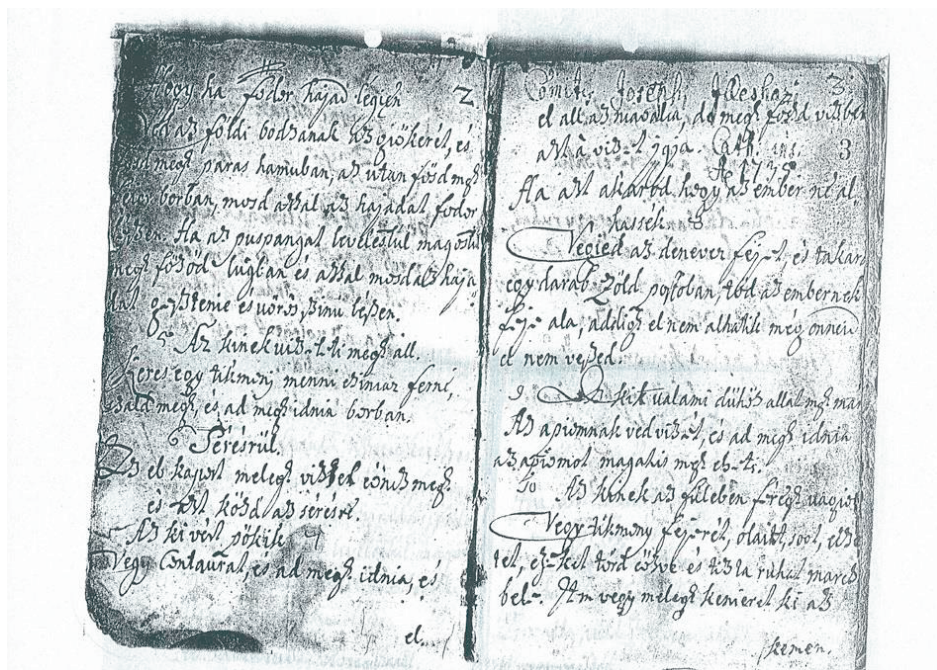
A továbbiakban rátérünk az átírási és a nyelvtechnológiai feldolgozás lépéseire egy kéziraton, a Mindenféle orvosságoknak rendszedése kézirat alapján (OSZK Oct. Hung. 87.).

3.1. Az átírás elvei

Az adatbázis építése során az egyik elsődleges feladat az eredeti szövegek digitális átíratának elkészítése. A feldolgozásra kijelölt szöveg az Orvosságoknak rendszedése címet viselő 17. századi receptgyűjtemény. A kézirat összesen 232 receptet tartalmaz, melyeket kurzív írással jegyeztek le magyar nyelven, helyenként latin szövegrészekkel. A receptek helyesírása kevert típusú, mind betűkapcsolatos (*cz, gh, gi, gy, sz*), mind mellékjelező megoldásokat (*é, ő, ű*) alkalmaz a hangminőségek megkülönböztetésére. Az írásjelek közül a pont és vessző található meg, az előbbi mondat, az utóbbi tagmondat-határoló funkcióban, többnyire következetesen.

A receptek a kéziratban könnyen elkülöníthetők, mivel bekezdéssel vannak egymástól elválasztva, s részben számozottak.

³ Lásd Hivatkozott elektronikus történeti korpuszoknál; Taavitsainen–Pahta 2004; Taavitsainen–Pahta–Mäkinen 2005; Taavitsainen–Pahta et. al. 2010; Voigts–Kurtz 2001; német nyelvű kutatás Riecke 2004; Eckkrammer 2005.

4. ábra: Részlet az eredeti kéziratból

A receptek eredeti számozása azonban nem minden esetben következetes. A kézirat egyes részeiben minden recept külön sorszámot kap, míg más helyeken a számozás nem a receptekhez, hanem a betegségekhez van rendelve, vagyis ha egy kór gyógyítására több recept is van, azok nem kapnak külön-külön számozást. Az átírat készítése során eltértünk az eredeti sorszámazástól, és egy új, a teljes szövegre kiterjedő egységes megoldást vezettünk be, aminek a célja a könnyebb átláthatóság és kezelhetőség volt. A digitális átíratok újraszámozása során minden recept külön sorszámot kapott, függetlenül attól, hogy ugyanazon betegség gyógyítására szolgált vagy sem.

Az eredeti kézirat alapján kétféle digitális átíratot készítettünk, egy betűhű és egy normalizált változatot. Minkét esetben figyelembe vettük a már kialakult szövegközlési gyakorlatot, s követtük a már meglévő mintákat ott, ahol a nyelvemlékek közti különbség lehetővé tette. Így például az idegen nyelvi kifejezések (!lat!Probatum), valamint a hiányzó mód- és esetjelölések normalizálásában (Végy egy dióhéjat, töltsD meg vargaszurokkal) a Középmagyar történeti magánéleti korpusz megoldásait vettük alapul (Dömötör 2014).

A betűhű átírat létrehozása során a nyelvészeti forráskiadás gyakorlatához igazodva (Benkő 1972) készítettünk el egy graféma- és ékezetű átíratot, amely bizonyos mértékben paleográfiai is hű. A szövegghűség elvét szem előtt tartva a grafémák egységesítését redukáltuk a mellékjel nélküli betűvariánsokra. Abban az esetben, ha egy (mellékjel nélküli) betűnek két vagy annál több jele volt a szövegben, s bizonyosak lehettünk, hogy ezeknek nincs hangértéket megkülönböztető funkciója, a különböző variánsok helyett csak egyet, a ma használt grafémát vezettük be. Ezt a megoldást alkalmaz-

maztuk a szövegben három különböző betűvel jelölt *z* vagy a két variánsban előforduló *s* esetében is.

5. ábra: A *z* graféma variánsai a szövegben

6. ábra: Az *s* graféma variánsai a szövegben

A szövegűség elvét a nagy- és kisbetű használat esetében is érvényesítettük, valamint megőriztük a szöveg eredeti tagolását és írásjeleit.

A nyelvemlék fizikai állapotának romlása következtében a betűk helyenként elhalványodtak vagy egyáltalán nem láthatók. A kopást, illetve más módon történt sérüléseket a szövegben minden esetben jelöltük, és jegyzettel láttuk el a nyelvészeti forráskiadás elveinek megfelelően (Benkő 1972). A sérült részeket nem póoltuk vissza a szövegbe, ugyanakkor a jegyzetben feltüntettük, hogy milyen szövegelem hiányozhat, amennyiben az kikövetkeztethető volt.

A betűhű átirat mellett elkészítettük a szöveg normalizált változatát is. A normalizálás során igyekeztünk egy olyan szövegváltozatot készíteni, ami egyszerre segíti a modern kor olvasóját a szöveg befogadásában és megértésben, ugyanakkor – amennyire lehetséges – megőrzi annak eredeti jellegét. A nyelvjárási sajátosságok és archaizmusok esetében több különböző megoldást alkalmaztunk. A könnyebb kereshetőség és az egyértelműség érdekében a hangtani jelenségek többségét nem őriztük meg, hanem normalizáltuk.⁴ Kivételt jelentettek ez alól azok esetek, mikor a nyelvjárási vagy archaikus alak a köznyelvi használatban is elfogadott, például a labiális-illabiális váltakozás egyes szavak esetében (*fel* ~ *föl*, *seper* ~ *söpör*). A toldalékolás eltéréseit minden esetben normalizáltuk, az eredeti szövegtől való eltérést jelezve (*vízbe* > *vízbe* 'n). A tájszavakat és az archaizmusokat megőriztük, jelentésüket szószeretben adtuk meg.

⁴ A korábbi történeti korpuszok (pl. *Biblia Mediaevalis Hungarica*, Középmagyar történeti magánéleti korpusz) tanulsága, hogy a bennük való keresést jelentős mértékben megkönnyíti, ha a szinkron köznyelvi változatot is csatolunk a betűhű átiratok mellé. A normalizált átiratok mellékelésének további előnye, hogy a nyelvtörténeti háttérrel rendelkező szakember, sőt akár még a laikus felhasználók számára is érthető, kereshető lesz a korpusz.

A szöveg nem magyar nyelvű elemeit (pl. a latin kifejezéseket) jelölve benne hagytuk az átiratban, megértésükhöz szintén szöszedetet állítottunk össze. A magyar nyelvi elemeket a latin nyelveiktől a toldalékolás alapján különítettük el a Középmagyar történeti magánéleti korpusz megoldását követve (Dömötör 2014). Egy jövevényszó akkor minősült magyarnak az adott szövegkörnyezetben, ha magyar nyelvi toldalékot kapott, így például az *ápiumot*, *mastixot*, *rusikát*, *tormentillát* kifejezések magyar nyelvűnek tekinthetők, míg a *Citrium*, *fenum graecum*, *mastix* lexémák nem.

A szöveg műfaji sajátosságai további, az olvasót segítő egyedi megoldásokat igényeltek az átirat készítése során. A táj-, idegen nyelvi és archaikus szavakat tartalmazó szöszedetek mellett szükségesnek tűnt további, orvosi szakkifejezéseket tartalmazó szótár megalkotása is. A gyűjteménybe a betegség- és növénynevek, mértékegységek, eszközök, eljárások megnevezései kerültek be, például *glét*, *orbánc*, *madragfű*, *sérés*, *spiki-nárd olajt*, *vérállás*.

A betűhű átirathoz hasonlóan a sérült szövegrészek a normalizált változatban is fel vannak tüntetve, megjegyzéssel és a lehetséges olvasattal ellátva. A jegyzetekbe ezen felül a bizonytalan olvasatú helyek is jelezve vannak, szintén az összes lehetséges olvasattal ellátva.

3.2. Nyelvtechnológiai feldolgozás

A nyelvtechnológiának kulcsfontosságú szerepe van abban, hogy a múlt kulturális örökségét széleskörűen elérhetővé és feldolgozhatóvá tegye. A magyar nyelvű orvosi irodalom rendszerezett feldolgozásához olyan adatbázisra van tehát szükség, amelyben az elemek különféle nyelvészeti, történeti, paleográfiai stb. információkkal vannak ellátva (vö. Simon–Sass 2012).

Tekintve, hogy mind a történeti, mind a jelenkori orvosi szaknyelv eltér a mai magyar sztenderd nyelvváltozattól, amelyre nyelvtechnológiai eszközeink többsége készült, az orvosi szövegek feldolgozása más módszereket kíván. A 16–17. századi orvosi receptek alkorpuszáinak elkészítéséhez mintául szolgál számunkra a Magyar generatív történeti szintaxis projektum ómagyar korpusza (Simon–Sass 2012), illetve a Középmagyar történeti magánéleti korpusz (Dömötör 2014).

Jelen alfejezetben egy recepten, a Mindenféle orvosságoknak rendszedése kéziratot mutatjuk be a korpuszépítés egyes lépéseit. A kézirat PDF formátumban állt rendelkezésünkre. Első lépésként egyszerű, formázást nem tartalmazó szöveggé (txt) alakítottuk, és manuális korrekciót végeztünk.

A majdani keresőfelület kialakításához a Magyar nemzeti szövegtár (Oravecz–Váradi–Sass 2014) és a Magyar történeti szövegtár (Sass 2017) nemrégiben elkészített új felületét vesszük mintául. Ezen korpuszok keresőfelülete a Sketch Engine korpuszkezelő eszköz szabadon elérhető változatán, a NoSketch Engine-en alapul. Ahhoz, hogy a készülő korpuszban az egyes nyelvi jelenségek kereshetők legyenek (például ha latin szavakat, orvosi szakkifejezéseket vagy régi mértékegységneveket szeretnénk keresni), „a releváns információkat elektronikusan előhívható és interpretálható módon kell tárolni” (Simon–Sass 2012: 12). A gyakorlatban ez azt jelenti: a szövegfájlokat olyan formátumúra kell alakítani, hogy a NoSketch Engine képes legyen azt feldolgozni. Ez a formátum egy vertikális formájú (word-per-line) szövegfájl, amely soronként egy szövegszót vagy központozási jelet (összefoglaló néven token) tartalmaz. Minden egyes

szövegszó mellett az alábbi adatoknak kell szerepelniük: betűhű alak, normalizált alak, szótő, morfológiai elemzés (vö. Simon–Sass–Novák 2013). Mindemellett szerepelhetnek egyéb mezők is (latin szó-e, betegségnevé, tájszó, értelmezés stb.). A különféle mezők tabulátorral vannak elválasztva, vagyis a nyelvtechnológiában szokásos ún. TSV (tab-separated values) fájlokat kell létrehozni. A mezők (oszlopok) száma tetszőleges, akárhány attribútumot felvehetünk: minden egyes oszlop egy lehetséges keresési szempont.

A TSV fájloknak ezenkívül bizonyos metaadatokat is tartalmazniuk kell. Így például az első oszlop egy fontos metaadat, az ún. lókusztjelölő, amely azt adja meg, hogy az adott szövegszó pontosan hol található meg a dokumentumban. Mivel jelen esetben csak egy receptgyűjtemény feldolgozása történt meg, így csupán egyetlen lókusztjelölő szám szerepel a táblázatban, az a sorszám, amellyel a digitális átiratok újrászámozása során az egyes recepteket elláttuk. Ugyanakkor a pontos beazonosíthatóság érdekében a későbbiekben szükséges lehet többféle lókusztjelölő használata, ez az egyes receptek felépítésétől függ; a lókusztjelölők tehát szövegenként változhatnak.

A későbbi kutatások szempontjából fontosnak tartjuk, hogy azt az információt is megőrizzük, az adott szövegszó a receptnek az iniciátor vagy instrukciós részében helyezkedik-e el. Ezt a metaadatot a táblázat második oszlopában található LOCUS attribútummal jelöljük, melynek értéke {inic} vagy {inst} lehet a szó elhelyezkedésétől függően.

A TYPE attribútum értéke jelöli az esetleges szemantikai, lexikai jegyeket, amelyeket az elkészített listák alapján kézzel címkéztünk. A táblázat harmadik oszlopa azt mutatja, miként jelöltük például a betegségneveket (a TYPE attribútum a {disease} értéket kapja). Láthatjuk, hogy az egyes betegségnevek nem csupán egyből állhatnak, hanem gyakran szónál nagyobb egység fejezi ki egy-egy betegség nevét (pl. *amely embernek a fogát kivonják, és a vér meg nem állna*).

Az esetleges idegennyelvűséget az opcionális LANG attribútum jelzi, amelynek értéke az adott nyelvet jelöli (a táblázatban a latint).

Az egyes normalizált alakokhoz tartozó szótő (lemma) előállításához és a morfológiai elemzés elkészítéséhez a hunmorph programot használtuk.

A táblázat minden egyes oszlopa egy-egy keresési szempontot jelent. Terveink között szerepel, hogy lehetővé tegyük az egyes szövegtípusok közti keresést (akár külön alkorpuszokban). Természetesen az egyes kéziratokon belül is lehetséges különféle kereséseket végezni: a betűhű alak szerint, illetve a normalizált alak szerint (teljes szóra, szókezdetre, szóvégre is). Kereshetünk latin szavakat, betegségneveket, értelmezéseket.

Lókusz	Lókusz típusa	Típus	Nyelv	Betűhű alak	Normalizált alak	Lemma	Morfológiai elemzés
15	LOCUS{mic}	TYPE{disease}		Az mely	Amely	amely	NOUN
15	LOCUS{mic}	TYPE{disease}		emberek	emberek	ember	NOUN<CAS<DAT>>
15	LOCUS{mic}	TYPE{disease}		az	a	a	ART
15	LOCUS{mic}	TYPE{disease}		fogat	fogat	fog	NOUN<POSS><CAS<ACC>>
15	LOCUS{mic}	TYPE{disease}		ki uonyszak	kivonják	kivon	VERB<PLUR><DEF>
15	LOCUS{mic}	TYPE{disease}		és	és	és	PUNCT
15	LOCUS{mic}	TYPE{disease}		az	a	a	CONJ
15	LOCUS{mic}	TYPE{disease}		vére	vére	vér	ART
15	LOCUS{mic}	TYPE{disease}		megh	meg	meg	NOUN<POSS>
15	LOCUS{mic}	TYPE{disease}		nem	nem	nem	PREV
15	LOCUS{mic}	TYPE{disease}		allana	állna	áll	ADV
15	LOCUS{mic}	TYPE{disease}		.	.	.	VERB<COND>
15	LOCUS{mic}	TYPE{disease}					PUNCT
15	LOCUS{instr}			Narancs alma	Narancsalma	narancsalma	NOUN
15	LOCUS{instr}			hejät	héját	héj	NOUN<POSS><CAS<ACC>>
15	LOCUS{instr}			?	?	?	PUNCT
15	LOCUS{instr}			timsot	timsót	timsó	NOUN<CAS<ACC>>
15	LOCUS{instr}			?	?	?	PUNCT
15	LOCUS{instr}		LANG{latin}	bonus	bonus	bonus	bonu NOUN[ATTRIB] ADJ
15	LOCUS{instr}		LANG{latin}	armenust	armenust	armenus	NOUN<CAS<ACC>>
15	LOCUS{instr}			?	?	?	PUNCT
15	LOCUS{instr}			ezeket	ezeket	ez	NOUN<PLUR><CAS<ACC>>
15	LOCUS{instr}			forrald	forrald	forral	VERB<SUBJUNC-IMP><PERS<2>><DEF>
15	LOCUS{instr}			össze	össze	össze	PREV
15	LOCUS{instr}			.	.		PUNCT

1. táblázat: Részlet a feldolgozott, elemzett szövegből

4. Összegzés

A Magyar orvosi nyelvi korpusz tehát egy hosszú távú projektként célként tűzi ki a magyar nyelvű orvosi irodalom egészének rendszerezett feldolgozását. A munka számos hozadékkal bír, amelyek közül itt néhányat ki is emelünk:

- Megfoghatóvá és széles körben elérhetővé, kutathatóvá teszi a magyar nyelvű, gyógyításhoz kötődő szövegeket és nyelvhasználatot az egyes korokban és egészében. Az elektronikus szövegtár előnye, hogy módosítható, bővíthető, és szükség esetén javítható.
- Lehetőséget ad a szövegtípusok összekapcsolódásának, hálózatának a leírására. Ez önmagában az orvosi nyelv szövegtípus szerinti állományának a feltáráshoz vezet, amely a szaknyelv összefüggő működésének teljesebb megismeréséhez is hozzájárul, továbbá a szövegtípus-fogalom árnyalásához is vezet.
- Lehetővé teszi a magyar nyelvű orvoslás korszakolásának újragondolását.
- Rámutat az egyes korok társas-kulturális változásaira az orvoslás terén (tudományos fejlődés; az írásbeliségnek és a szóbeliségnek a szerepe; a képi ábrázolás; a gyógyítók rétegzettsége; érzelmi bevontság; idegen nyelvi hatás stb.).
- A magyar orvosi nyelv változásai folyamatként, azok folytonosságában vizsgálhatók.
- Lehetővé válik egyes korok jellegzetességeinek, irányzatainak a vizsgálata.
- Rendszerezett nyelvészeti, orvostörténeti és kulturális kutatásokat tesz lehetővé, biztosítva az egyes szakterületek együttműködését.
- Néhány kutatható jelenség például: a szókincs alakulása (szótár létrehozása); a tudományos nyelv alakulása; a tudományos stílus változása; a szaknyelvi helyesírás alakulása; egyes nyelvi funkciók leírása (pl. az utasítás, a meggyőző kommunikáció alakulása az egyes korokban stb.).
- Megnyitja a nyelven belüli és nyelvek közötti összehasonlító elemzések útját, ezzel leírhatóvá válnak az egyes nyelvek és korok irányzatai, mintázatai, valamint az ún. „univerzális” vagy „páneurópai” jellegzetességek.
- A korpusz révén a magyar orvosi nyelv kutatása jobban beleilleszthetővé válik a külföldön folyó vizsgálatokba, ami a nemzetközi együttműködést is előirányozza.

Források

- Ars Medica 1577 k./1943 = Váradi Lencsés György: Egész orvosságról való könyv azaz Ars Medica (1577); kiadta Várjas Béla 1943. *XVI. századi magyar orvosi könyv*, Kolozsvár, Sárkány Nyomda. (Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/01100/01159>, letöltve 2016. 09. 21.)
- De conservanda 1694/1983 = Felvinczi György: *De conservanda bona valetudine Liber Scholae Salernitanae. Az Anglia (!) országban levő Salernitana Scholanak Jó Egészségről való Meg-tartásnak módgyáról írott Könyve*; szemelvények Szlatky Mária (szerk.) 1983. „Minden doktorságot csak ebből késértek.” *Szemelvények orvosi kézikönyvekből*, Budapest, Magvető, 325–51.

- Egy néhány rendbeli orvosságok 1614–1635 k./1989 = Máriássy János: *Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok* (1614–1635 k.); Hoffmann 1989: 53–75.
- Gyógyszerek I. [17. sz. eleje]/1989 = *Gyógyszerek I.* (17. sz. eleje?); Hoffmann 1989: 435–45.
- Gyógyszerek II. [17. sz. eleje?]/1989 = *Gyógyszerek II.* (17. sz. eleje?); Hoffmann 1989: 447–58.
- Hasznos és fölötte szükséges könyv 1588/1983 = Frankovith Gergely: *Hasznos és fölötte szükséges könyv* (1588); Szlatky 1983: 96–161.
- Házi patika 1663 k./1989 = *Házi patika.* (1663 k.); Hoffmann 1989: 227–46.
- Herbárium 1578/1979 = Melius Juhász Péter: *Herbárium* (1578); Szabó T. 1979.
- Kis patika 1628/1989 = Váradi Vásárhelyi István: *Kis patika* (1628); Hoffmann 1989: 211–25.
- Liber Medicinarum 1693 k./1983 = Johann Ponyikay: *Liber Medicinarium* (1693); Szlatky 1983: 314–22.
- Medicinae Variæ 1598/1989 = *Medicinae Variæ. Melius Péter Herbáriumához kötött recipék* (1598); Hoffmann 1989: 11–52.
- Medicusi és borbélyi mesterség [1668–1703]/1989 = Becskereki Váradi Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség* (1668–1703); Hoffmann 1989: 341–434.
- Orbis sensualium pictus 1658/1959 = Comenius, Johannes Amos: *Orbis Sensualium pictus. A látható világ* (1685); kiadta Dr. Geréb György 1959: Johannes Amos Comenius: *A látható világ.* Budapest, Magyar Helikon.
- Orvoskönyv lovak orvoslása 1619 e./1989 = Török János: *Orvoskönyv. Lovak orvoslása* (1619 e.); Hoffmann 1989: 77–171.
- Orvoskönyv némely füveknek hasznáról [17. sz.]/1989 = *Orvoskönyv némely füveknek hasznáról* (17. sz.); Hoffmann 1989: 473–96.
- Orvosságoknak rendszedése [17. sz. 2. fele]/1989 = *Orvosságoknak rendszedése.* (17. sz. 2. fele); Hoffmann 1989: 459–72.
- Orvosságos könyv Apafi Anna számára 1677/1989 = Újhelyi István: *Orvosságos könyv Apafi Anna számára* (1677); Hoffmann 1989: 295–334.
- Orvosságos könyveczke 1664 k./1989 = Orvosságos könyvecske. (1664 k.); Hoffmann 1989: 247–66.
- Pax Corporis 1695/1984 = Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis* (1695/1764); kiadta Szabályár Ferenc 1984.
- Pettényi Borbély Márton orvosló könyve 1683–1701/1983 = Pettényi Borbély Márton orvosló könyve (1683–1701); szemelvények Szlatky Mária (szerk.) 1983. „Minden doktorságot csak ebből késértek.” *Szemelvények orvosi kézikönyvekből.* Budapest, Magvető, 165–225.
- Phlebotomia [17. sz. 2. fele]/1983 = *Phlebotomia* (17. sz. második fele); szemelvények Szlatky Mária (szerk.) 1983. „Minden doktorságot csak ebből késértek.” *Szemelvények orvosi kézikönyvekből.* Budapest, Magvető, 236–69.
- Próbálós bizonyos orvosságok 1666; 1693/1989 = Révay István: *Próbálós bizonyos orvosságok* (1666); Pekler György másolatában (1693); Hoffmann 1989: 267–94.
- Próbált orvosságok 1684/1989 = *Próbált orvosságok* (1684); Hoffmann 1989: 335–9.
- Testi orvosságok könyve 1619 k./1989 = Szentgyörgyi János: *Testi orvosságok könyve* (1619. k.); Hoffmann 1989: 173–201.

Hivatkozások

- Barz, Irmhild – Fix, Ulla – Schröder, Marianne – Schuppener, Georg 2000: *Sprachgeschichte als Textsortengeschichte: Festschrift zum 65. Geburtstag von Gotthard Lerchner*, Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Benkő Loránd 1972: *Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 129.), Budapest.
- Csontos Nóra 2013: A pragmatika mint szemléletmód érvényesítésének lehetősége a történetiségben, *Magyar Nyelv* 109, 149–57.
- Dömötör Adrienne 2014: Az ó- és középmagyar kori magánéleti nyelvhasználat morfológiailag elemzett adatbázisa, in Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála szerk.: *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*, Budapest–Kolozsvár, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék–Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 11–21.
- Eckkrammer, Eva Martha 2005: *Medizin für den Laien vom Pesttraktat zum digitalen Ratgeber. Text. Gliederung, Pragmatik, Struktur-, Sprach- und Bildwandel fachexterner Textsorten unter Berücksichtigung des Medienwechsels. Habilitationsschrift. Salzburg.*
(<http://www.uni-salzburg.at/pls/portal/docs/1/556745.PDF>; a letöltés dátuma 2010. 09. 10)
- Görlach, Manfred 2004: *Text types and the history of English*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- Heinemann, Wolfgang 2000: Textsorte – Textmuster – Texttyp, in Brinker, Klaus – Antos, Gerd – Heinemann, Wolfgang – Sager, Sven Frederik Hrsg.: *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* (HSK. 16.1.), Berlin–New York, Walter de Gruyter, 507–23.
- Hoffmann Gizella szerk. 1989: *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek. Radvánszky Béla gyűjtéséből*, Szeged, József Attila Tudományegyetem.
- Kocsány Piroska 2002: *Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus = Nyelvtudományi Értekezések* 151, Budapest, Akadémiai.
- Kocsány Piroska 2006: A szövegtipológia eredményei és/vagy eredménytelenségei, in Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Szöveg és szövegtípus. Szövegtipológiai tanulmányok*, Budapest, Tinta, 17–26.
- Kohnen, Thomas 2007: Text types and the methodology of diachronic speech act analysis, in Fitzmaurice, Susan M. – Taavitsainen, Irma eds.: *Methods in Historical Pragmatics* (Topics in English Linguistics 52.), Berlin, Mouton de Gruyter, 139–66.
- Kuna Ágnes 2011: *A 16–17. századi magyar nyelvű orvosi recept szövegtipológiai és pragmatikai vizsgálata funkcionális-kognitív keretben*, Budapest, ELTE (doktori disszertáció).
- Kuna Ágnes 2012: Az orvosi receptek alakulása a társadalmi és kulturális tényezők függvényében a 16. századtól napjainkig, in Balázs Géza – Veszelszki Ágnes szerk.: *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*, Budapest, Magyar Szemiotikai Társaság, 156–62.

- Kuna Ágnes 2013: *A magyar nyelvű orvosi diskurzustartomány, a magyar orvosi nyelv tendenciái. A Magyar Orvosi Nyelv Korpusza*. Tervezet. Kézirat, Budapest.
- Kuna Ágnes 2015: *A meggyőzés nyelvi mintázatai a 16–17. századi orvosi receptben. Kognitív nyelvészeti elemzés*, Budapest, ELTE (doktori disszertáció).
- Kuna, Ágnes 2016a: Genre in a cognitive functional framework. Medical recipe as a genre in 16th and 17th century Hungarian, in Stukker, Ninke – Spooren, Wilbert – Steen, Gerard eds.: *Genre in Language, Discourse and Cognition*, Berlin–New York, De Gruyter, 193–224.
- Kuna Ágnes 2016b: A Magyar Orvosi Nyelv Korpusza, *Magyar Orvosi Nyelv* 16/1: 26–30.
- Kuna Ágnes 2017: Történeti szövegtipológia, in Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*, Szeged, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 223–37.
- Maitz Péter – Molnár Anna 2001: Nyelvtörténetírás és történeti szövegnyelvészet, in Csátár Péter – Maitz Péter – Tronka Krisztián szerk.: *A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 322–35.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014: The Hungarian Gigaword Corpus, in Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios eds.: *Proceedings of Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2014)*, 1719–23.
- Riecke, Jörg 2004: *Die Frühgeschichte der mittelalterlichen medizinischen Fachsprache im Deutschen I–II*, Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- S. Sárdi Margit szerk. 2002: *Szentgörgyi János: Testi orvosságok könyve*, Máriabesenyő, Attraktor.
- Sass Bálint 2017: A kibővített Magyar Történeti Szövegtár új keresőfelülete, in Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*, Szeged, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 267–77.
- Simon Eszter – Sass Bálint 2012: Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszpépítés ómagyar kódexekből, in Prószekey Gábor – Váradi Tamás szerk.: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV. Nyelvtechnológiai kutatások*, Budapest, Akadémiai, 243–64.
- Simon Eszter – Sass Bálint – Novák Attila 2013: *Kódolási szabályzat*. Kézirat, Budapest.
- Steger, Hugo 1984: Sprachgeschichte als Geschichte der Textsorten/Texttypen und ihrer kommunikativen Bezugsbereiche, in Besch, Werner – Reichmann, Oskar – Sonderegger, Stefan Hrsg.: *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Bd. I. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 186–204.
- Szabylár Ferenc 1984: Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis*. Budapest, Magvető.
- Szabó T. Attila 1979: Melius Péter és a kolozsvári Herbárium, in Melius Péter: *Herbárium. Az fáknak, füveknek nevekről és hasznairól. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó T. Attila*, Bukarest, Kriterion.

- Szabó T. Attila – Bíró Zsolt 2000: *Ars Medica Electronica: Váradi Lencsés György (1530–1593)*. CD-ROM. BioTár Electronic, Gramma 3.1. & 3.2. Budapest–Kolozsvar–Szombathely–Veszprém, MTA–EME–BDF–VE.
- Szlatky Mária szerk. 1983: „*Minden doktorságot csak ebből késértek.*” *Szemelvények orvosi kézikönyvekből*, Budapest, Magvető.
- Taavitsainen, Irma 2001: Changing conventions of writing: the dynamics of genres, text types, and text traditions, *European Journal of English Studies* 5/2, 139–50.
- Taavitsainen, Irma–Pahta, Päivi eds. 2004: *Medical and scientific writing in late medieval English*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Taavitsainen, Irma – Pahta, Päivi – Mäkinen, Martti eds. 2005: *Middle English Medical Texts* (MEMT CD-ROM), Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.
- Taavitsainen, Irma – Pahta, Päivi – Hiltunen, Turo – Mäkinen, Martti – Marttila, Ville – Ratia, Maura – Suhr, Carla – Tyrkkö, Jukka eds. 2010: *Early Modern English Medical Texts*, CD-ROM, Amsterdam, John Benjamins.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001: *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 2006: *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*, Budapest, Tinta.
- Varjas Béla 1943: *XVI. századi magyar orvosi könyv*, Kolozsvar, Sárkány Nyomda.
- Voigts, Linda Ehram – Kurtz, Patricia Deery eds. 2001: *Scientific and medical writings in Old and Middle English: An electronic reference*, CD-ROM, Ann Arbor, University of Michigan Press.

Hivatkozott elektronikus történeti korpuszok

- Corpus of Early English Medical Writing (CEEM) (<http://www.helsinki.fi/varieng/CoRD/corpora/CEEM/>)
- Középmagyar történeti magánéleti korpusz (<http://tmk.nytud.hu/>)
- Magyar generatív történeti szintaxis (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>)
- Magyar történeti szövegtár (<http://www.nytud.hu/hhc/>)
- The Malaga Corpus of Late Middle English Scientific Prose (<http://hunter.uma.es/>)

A MARGIT-LEGENDA SZÓTÁRÁNAK HOZADÉKA A TÖRTÉNETI LEXIKOGRÁFIA SZÁMÁRA

M. NAGY ILONA – BÉNYEI ÁGNES
(Debreceni Egyetem – Méliusz Könyvtár Debrecen)

0. Bevezetés

A Margit-legenda latin forrásokkal ellátott szövegének gondozásával párhuzamosan – mint arról már hírt adtunk – elkészítettük betűhű szövegének konkordancia-szótárát (vö. M. Nagy–Boda 2015), illetve azt felhasználva dolgozunk szókincsének nyelvtörténeti jellegű szótárán (vö. M. Nagy–Varga–Boda–Bényei 2014). Az utóbbi (a továbbiakban MargLSz.) munkái során figyeltünk fel arra, hogy a legendában számos szótörténeti szempontból figyelemre méltó adat van, amely történeti szótárainkból hiányzik, vagy ha fel is van véve, körülötte szükség van kisebb-nagyobb kiigazításra. Az ilyen tételeket a címszavak betűrendjében egy adatközlő cikkben már összefoglaltuk (M. Nagy–Bényei 2016–2017), itt pedig e példák néhány általánosabb tanulságára térünk ki, amelyek véleményünk szerint a történeti lexikográfia (és jelentéstan) számára hasznosak lehetnek. A tanulságok megfogalmazásakor elsősorban a TESz.-hez és az EWUng.-hoz, szókészletünk történetének legkorszerűbb összefoglalásaihoz viszonyítunk, de ha az általunk említendő szavak ott nem szerepelnek, más történeti szótárakat (NySz., Gl., SzT., ill. CzF.) is idézünk. Azért, hogy könnyebben áttekinthető legyen, hol jelentenek adataink újdon-ságot, a tárgyalásban a TESz. és az EWUng. szócikkeinek tagolását követjük, vagyis először a címszavakhoz (fő- és alcímszavakra bontva), utána az alakváltozatokhoz, majd a jelentésekhez, végül az etimológiához kapcsolódóan fűzünk megjegyzéseket.

1. A címszóra vonatkozó tanulságokból

1.1. A leginkább szembevetendő tanulság a **szavak első előfordulásának datálását** érinti. A TESz. és az EWUng. – mint ismert – közli a címszó, valamint bizonyos származékok legkorábbi datálható megjelenését a magyarban, ami művelődéstörténeti szempontból is fontos információ. A MargL. adatai többször szerepelnek ún. abszolút első előfordulásként és legkorábbi származékként is. Bizonyára szerepe van ebben a legenda egyedi témájának és a kódex viszonylag korai keletkezésének, ugyanakkor jelzi a szöveg jelentőségét a szótörténet számára is. Az első előfordulása adatok tapasztalataink szerint a kódexből tovább gyarapíthatók.

1.1.1. A TESz. és/vagy az EWUng. **fő címszavai** közül a következők datálhatók az eddig ismertnél korábbra, s ezzel feltehetőleg a MargL. (1510) nyújtja ezek abszolút első előfordulását: *ámbitus* (MargL. 25; vö. TESz. 1800, EWUng. 1510 k.),¹ *arc* (25;

¹ A továbbiakban a zárójelen belül először a MargL. lapszámát, utána pontosvesszővel elválasztva a TESz., majd az EWUng. által közölt első előfordulás évszámát közöljük. Amennyiben

1513), *káplán* (122; vö. első köznévi adat: 1517), *lektor* 'olvasó kanonok' (106; vö. 1511), *márvány* (107 stb., köznévként 1528), *porta* (52; 1527), *szakramentum* 'szentség' (18: szűkebben 'Oltáriszentség'; TESz. 1649, EWUng. 1559). – A *passió* MargL.-ban (11) lévő adata korábbi ugyan a TESz. és az EWUng. által közölt első előfordulásnál (1512 k.), de még korábban is említik (1508: DöbrK. 222r, 227v). Ilyen esetben a legenda adata irányította rá a figyelmet, hogy egy-egy szó az eddig regisztráltnál korábban is előfordulhat. (A fenti adatok első voltát lehetőség szerint a digitális Régi magyar konkordanciában is ellenőriztük.)

1.1.2. A TESz. és az EWUng. **alcímszavai** (a címszavak szócikkében közölt származékok, összetételek) közül a MargL.-ból a következők előfordulása datálható korábbra: *akárcsak* 'legalább' (89; 1585 *akár*- a.), *áradás* (85; 1517 *ár* a.), *ásó* fn. (158; csak EWUng. 1519 k., *ás* a.), *egészséges* (180; 1513 *egész* a.), *(meg)engesztelés* (86; 1514 *enged* a.), *épület* (45. stb.; 1519 k. TESz. *ép* a., EWUng. *épít* a.), *étlen* (60; 1519 k. *eszik* a.), *(be)fedetlen* (104; 1585, *fed* a.), *(meg)gyógyítás* (98; 1533 *gyógyul* / *gyógyít* a.), *(meg)hidegedik* (159; 1517, *hideg* a.), *huszonkét* (220; 1511, *huszon*- a.), *huszonkettedik* (218; 1526, *huszon*- a.), *(el)idegenedik* (154, 155; 1583, *idegen* a.), *kapus* (206; közn. 1581 *kapu* a.), *nagycsütörtök* (11; 1512 k., *nagy*- a.), *nagymise* (10; 1518 k., *nagy*- a.), *napestig* (70, 110; 1519, *nap*- a.), *(el)ragadtatik* (210; 1517, *ragad* a.), *szemérmesség* (21; 1518 k., *szemérem* a.), *tiszteletlenség* (3; 1512 k., *tisztel* a.), *ugyanott* (145; 1527, *ugyan*- a.), *végtelen* (122 stb.; 1529 e., *vég* a.), *vonagodik* 'haláltusát vív', amennyiben – a TESz. gyakorlatával egyezően – a *vonagodás* 'haláltusa' származék elfogadható az ige első adataként is (191; vö. 1516 *von* a.). – Van korábbi adat a MargL.-ban (149) a *R. menőföld* szóra is, amelynek első előfordulását (1519 k.) a TESz. és az EWUng. a *mérőföld* címszó alatt említi.

1.1.3. A TESz. és az EWUng. fő címszavai között nem szereplő, de **más történeti szótárakban címszóként** álló szavak, amelyek első említésére az eddig ismertnél a MargL.-ból korábbi adat van: *kolláció* 'közösségi felolvasás böjtideji szerény esti étkezés alatt' (10, 115 stb.; Gl. 1538 'Kollation', NySz. 1538 'Mahlzeit'; a fenti jelentéshez bővebben Lázs 2015: 147–50, 2016: 26, 61, 133, 135–7, illetve passim), *konstitúció* 'rendi szabályzat' (78; SzT. 1587 'szabályrendelet'), *refektórium* 'kolostori ebédlő' (24, 79; NySz. 1529 e., vö. még SzT. 1736: '/internátusi/ ebédlő'). A következő esetekben a MargL. adata korábbi ugyan az említett szótárakból ismert első előfordulásnál (vagy esetleg azonos vele), de a szó még korábról is adatolható: *kommunikál* 'áldozik, szent áldozáshoz járul' (70, 71, 72; NySz. 1516, de már 1474: BirkK. 4a27; 1508: NádK. 2), *priorissa* (12, 55 stb.; NySz. 1510 [=MargL. 2], de már 1474: BirkK. 4b27), *processió* 'körmenet' (147 stb.; NySz. 1517, de már 1474: BirkK. 4a20), *oktáva* 'ünnep nyolcada' (139; NySz. 1529–31, de már 1508: DöbrK. 142r, 169r; NádK. 4v). E csoportra alább (az 1.2. pontban) még visszatérünk.

1.1.4. A TESz. és az EWUng. alcímszavai között nem szereplő **származékszók**, amelyeket **más szótárak** későbbi első előfordulással jeleznek, de már a MargL.-ban van

a TESz. és az EWUng. megegyezik, csak a pusztá évszámot írjuk ki. A legenda adatai közül több esetén is csak egyet-kettőt jelölünk meg, a többi hasonló megtalálható említett adatközlő cikkünkben, illetve a legenda digitális konkordancia-szótárában.

rájuk adat: *bizonyítás* 'tanúsítás, megerősítés, állítás' (21, 90; Gl. 1510 k., *bizony / bizonyít* a.), *gyakortábban* (171; NySz. 1529 e., *gyakortább* a.), *jegybeli* (165; SzT. 1657, NySz. [1864]), *hétságos* (35 stb.; NySz. 1517, *Héjtságos* a.), *kénytelenítés* (8; Gl. 1560 k., vö. még SzT. 1623, NySz. 1717–1758), *kórságos* (175 stb.; Gl. 1533, NySz. 1578, SzT. 1584), *(meg)láncoztatik* (NySz. 1527 *me gláncoz, lánc* a.), *pokolbeli* (165 stb.; NySz. 1529 e., *pokol* a.), *ugyanezen* (159 stb.; NySz. 1525–1531. melléknévi használatban, 1514–1519 főnévi használatban).

A MargL.Sz. fenti adatai, mint látható, többségükben általában pár évvel, évtizeddel hozzák előbbre egy-egy szó eddig ismert első előfordulásának idejét. Néhány esetben mégis a 16. század második feléből az első évtized végére, jó hetven évvel (l. *akárcsak, elidegenedik, /befedetlen*), s akad közel másfél száz évnyi különbség (*jegybeli*) is. Máskor pedig úgy egészíthetik ki az adatolást, hogy egy szó élete a 16. század folyamán végig követhetővé válik (lásd pl. a ma is használatos *kórságos*-t). Ezzel összességében több tucat címszó abszolút első előfordulásáról és származékszók megjelenéséről alkotott képünket pontosíthatjuk.

1.2. A címszókészlet lehetséges bővítésének kérdése

Amint például a TESz. és az EWUng. (vö. Kiss 1997) vagy az ÉKsz. és az ÉKsz.² (Pusztai 2003) viszonylatában is látjuk, az újabb szótárak az igények szerint általában frissítik, korszerűsítik címszókészletüket. A MargL.Sz. – amely minden szóalakot külön feltüntet – felhívja a figyelmet arra, hogy történeti lexikográfiánk bizonyos, köztük művelődéstörténeti szempontból nem elhanyagolható szavakat (címszókat, alcímszókat) vagy egyáltalán nem vagy későbbi, illetve hiányos adatokkal tart számon.

1.2.1. A MargL. olyan szavai, mint a *dormitórium* (8 stb.) 'kolostori hálóterem', *infirmária* (50 stb.) 'betegház', *kompléta* (11, 96 stb.) 'esti záróima', illetve a származékok között a *köszvényesség* (173), *(meg)undokul* (53) 'undorítóvá válik' (vö. *undokít*: TESz./EWUng. *undok* a.), *(meg)zsugorul* (145 stb.) teljesen hiányoznak nyelvtörténeti szótárainkból. Azokat a szavakat, amelyekről az 1.1.3. pontban szóltunk (*kolláció, kommunikál, konstitúció, oktáva, priorissa, processzió, refektórium*), a TESz. és az EWUng. mellőzte ugyan, más történeti szótárak azonban felvették, de – amint fentebb láttuk, – (leg)korábbi adatolásuk hiányzik, hiányos. A leginkább feltűnő azoknak a szavaknak a mellőzése vagy hiányos adatolása történeti lexikográfiánkban, amelyek már a MargL.-ban és/vagy más kódexekben megvannak, s előkerülnek – többnyire újabb jelentéssel vagy jelentésekkel – modern értelmező szótárainkban, például éppen a napjaink igényeihez szabott ÉKsz.²-ban. Ilyen a BécsiK.-ból már adatolható (vö. NySz.) *cilicium*, amely a MargL.-ban (2, 40 stb.) 'durva kelme, (vezeklés céljából viselt) szőrruha', míg jelentéseként a NySz. csak a latin 'cilicium'-ot, az ÉrtSz. és az ÉKsz.² csak a mai 'vezeklőöv'-et adja meg. Hasonló a *kommunikál* ige helyzete (l. fentebb az 1.1.3. pontban), amely a MargL.-ban, de már a BirkK.-tól adatolhatóan 'áldozik, szent áldozáshoz járul' jelentésű (ugyanezt a jelentést l. még SzT.), a Gl. 1538-ból 'berichten [tudósít]' jelentését, majd az ÉKsz.² a mai '<kapcsolatot keresve, teremtve, ill. működtetve> információt közöl, cserél' jelentését közli. Ilyen továbbá a legendában *skapulár*-nak (53 stb.) mondott – a maihoz hasonló jelentésű – *skapuláré* 'vállruha' (ÉrtSz., ÉKsz.²), valamint a szerzetesi élet műszavaként álló 'csend(tartás), hallgatás, némaság' jelentésű *szilencium* (9, 77; vö. még SzT. nem szerzetességi műszóként: 'hallgatás'), amely az ÉKsz.²-ben több jelentésben is

szerepel. Említést érdemel még *professzió* szavunk, amelyet az NySz. vett fel – először a MargL. 4-ből dokumentálva – *professió* címszóval; napjainkban pedig *sz-ező* formában például a pedagógiai szaknyelv – ’hivatás’ jelentésben – él vele. Az említett szók – amellet, hogy az egyházi nyelv és kultúra szavai – többnyire az ún. eurolatin szókincs (vö. erről M. Nagy 2001) nálunk is régtől ismert tagjai, megfelelőik általában a mi kultúrkörünk más nyelveiben is élnek. Ismeretüket ezért a magyarban szintén indokolt lenne történetileg is erőteljesebben számon tartani a korábbiaknál.

1.2.2. A TESz. és az EWUng. alcímszavaihoz, a származékszók állományához jegyezzük meg, hogy a MargLSz. alapján az néhány ponton szintén kiegészíthető, ha nem is kívánhatunk e téren teljességet. A melléknevek *-ságos/-séges* képzős formájának TESz./EWUng.-beli készlete (*boldogságos, biznyságos, dicsőséges, édességes, egészséges, fehérséges, felséges, gyönyörűséges, hűséges, keménységes, keserűséges, közönséges* stb.) bővíthető például a következőkkel: *békességes* (MargL. 72; CzF.), *békételenséges* (222), *bosszúságos* (73 stb.; CzF.), *gyengéséges* (22, 48; CzF.) *gyűlölséges* (31; CzF., SzT. 1747), *hétságos* (6, 35 stb.; NySz. *Héjtságos* a.), *kórságos* (154 stb.; CzF., Gl. 1550, SzT. 1584), *nemességes* (22, 46; CzF.). Az *-ás/-és* képzős származékok a *spaciálás* (169; vö. TESz. *spaciroz* a., a latin *spatiari*-ből [’sétál, járkal’] származtatott R. *spaciál* igével, 1456), *térdeplés* (20; CzF.), *vonagodás* ’haláltusa’ (191; CzF., vö. még TESz., EWUng. 1516 *vonagodik* ’haláltusát vív’: *von* a.), *zsugorulás* (143) formákkal is gyarapíthatók. Hasznos kiegészítő lehet esetenként egy-egy szócsalád rajzához egy további származék, például a TESz. és az EWUng. *undokít* (MűnchK., *undok* a.) formájához a MargL.-ból a (*meg*)*undokul* (53) ’undorítóvá válik’ visszaható forma. A kicsinyítő képzős formák közé (pl. *foltockska* . TESz. 1510, *folta* a.) illene még a MargL. *kamarácska* (136), *mezőcske* (128, 129) szava. Az *alkalmas* ’illő’ melléknév mellett a TESz. (*alkalom* a.) az *alkalmatlan* fosztóképzős alakot jelentés nélkül közli a BécsiK. 91-ről, ahol főnévi használatú. Melléknévi (’illetlen, oda nem illő’) használatát azonban idézhetjük a MargL.-ból (91), vö. „Zent margyt azzont kedeg · bozzvsagos bezedevkkal · es bozzvsagos tetemenývkkkel · es *alkolmatlan* jvevltessekkkel meg <se> keserehtven · nagy keserevsegre jngerlýk vala”: ipsam verbis et factis iniuriosis vultuositatibus *inconvenientibus* exacerbantes ad amaritudinem, quanto plus poterant, provocabant.

2. Az alakváltozatokra vonatkozó tanulságokból

A MargLSz.-ban számbavett alakváltozatok között szintén találunk lexikográfiai ilag hasznosíthatókat. Itt csak néhányukra utalunk. – A TESz.-be és az EWUng.-ba felvett alakváltozatok közül több datálható az ott jelzettnél korábbra. Ilyenek: *fekevuek* (193; 1517, *fekszik* a.), *holnapýg* (166, 187; vö. 1519, *hónap* a.), *lasnok* (40; TESz. 1584, *lazsna* a., NySz. 1584), a *mér föld* szó *-r-es* (az eredeti *l* elhasonulásával, illetve a *mér* ige hatására népetimológiával formált) változata (109; 1519 k.), *nadroszan* (221; EWUng. 1517, *nádorispán* a.), *pýnkeft* (15, 139; 1519 *pünkösöd* a.). Az *ajánl -n-* nélküli, az ismertnél (1530) korábbi változatára kérdőjelesen (?*ajál* 97, 163) utalhatunk, mivel itt íráshiba sem zárható ki, tudniillik a legendabeli adatok többsége 10 : 2 arányban *n*-et is tartalmaz.

Érdemes még megemlíteni a MargL. egybeírt *jmehol* (119) formáját mint a mai *imhol* alakhoz közelebb állót, melyet a szótárak – a MargL. más helyéről (13) – csak

különírva adatolnak, valamint a magánhangzók hosszúságát jelölő formákat például a *bél* (*beel*: 189), *tót* (*toot*: 171), *vén* (*veen*: 54, 55 stb.) szavak leírásában.

Legalábbis nyelvjárástörténeti adalék lehet a *munka*, *munkás* (*ember*), *munkálkodik* szavak *n* nazális nélküli alakja (158; 139; 153), amely a MargL.-ban mindig így fordul elő (vö. Szadilek 1888: 29). A TESz. (*munka* a.) szerint a 10. század vége – a szláv denazalizáció lezajlása – előtt átvett *munka* alak mellett a nazális nélküli forma későbbi átvétel. Ezt a szótár egy korai személynévi adattal (1217 OklSz. *Mucad*), illetve egy 1818-as *míka* (NSz.: Kassai) köznévi példával (mint végső előfordulás?) illusztrálja. Nazális nélküli – a köznyelv szempontjából valóban irreleváns – származékokat nem tüntet fel, a *munkálkodik* ige első előfordulására is csak a nazalist tartalmazó formát idézi a BécsiK.-ból. Az NySz. viszont néhány kódexből (DebrK., ÉrdyK., JordK.) jelez *n* nélküli formákat. A MargL.Sz. adataiból szintén az látszik, hogy az *n* nélküli alapszó a származékokkal együtt – ami e forma aktivitását is jelzi – a nazálisos formákkal párhuzamosan megvolt, a Ráskay Lea nyelvérzékének legalábbis megfelelt. Így a kódex adatai a nazális nélküli formák akkori elterjedtségéhez jelentenek adalékot.

3. A szójelentésre vonatkozó tanulságokból

3.1. A MargL.Sz. alapján bizonyos szójelentések első előfordulása **korábbra datálható**, mint ahogy azt a TESz. és/vagy az EWUng. jelzi. Mivel az említett szótárak elsősorban a fő címszók jelentéseit részletezik és datálják, a származékok jelentését csak ritkább esetben tüntetik fel, elsősorban az előbbiekre hozhatunk korábbi példát, származékukra csak kevésszer. A következőkre vannak korábbi adatok a legendából: *akárcsak* 'legalább' (89; TESz., EWUng.: 1585), *anya* 'valaminek eredete' (46; 1531), *bánt* (*bántás*) 'gyötör <betegség>' (190; 1533), *bocsát* 'enged' (154 stb.; 1527), *él* 'lakik vhol' (212; 1585), *gyalog* 'saját lábán' (181; 1517), *gyümölcs* 'valamely cselekvés, tevékenység eredménye, haszna' (9; 1529 e.), *idegen* 'távol álló' (97; 1527), *idő* 'időjárás' (49 stb.; 1519), *illat* 'illatszer | illatos kenőcs' (104; 1577), *jár vmiben* (2; ? 1510, 1529 e.), *jut* (*valamire*) 'valamilyen állapotba kerül' (9 stb.; 1578), *képest* 'vmivel összehasonlítva' (24; 1518), *kiváltképpen* 'különösen' (18; 1524), *nyugszik* 1. 'meghal' (97; 1519), 2. '<halott> eltemetve fekszik' (122; 1624), *porta* 'kapubejárat (a kapus kis helyiségével)' (52; 1527: 'kapu, ajtó'), *ragaszkodik* 'beletapad vmibe, odatapad vmihez' (144; 1577 k. *ragad* a.), *teljes* 'egész' (21, 186; 1512 k.), *vet* 'hány (ételt)' (49, 54; 1585). – Szintén korábbi adat van a legendában az *atyaság* mint tiszteleti megnevezés előfordulására (121, l. még Szadilek 1888: 19; NySz. 1519, ill. a pápára 1527).

A fenti adatok több esetben hat-hét évtizeddel, a 16. század utolsó negyedéből a század első évtizedének végére hozzák előbbre egy-egy jelentés legkorábbi datálását, míg a *nyugszik* (halotról) ige esetében jó száz évvel, néhányszor pedig egy-két évtizeddel pontosítják. Más kódexek megfelelő adatait ezúttal nem néztük (ezt csak az abszolút első előfordulások esetében tettük meg), mivel a szavak jelentését ilyen részletességgel csak a MargL. szókincsében elemeztük. Adataink azonban azt is jelezhetik, hogy más, korábbi kódexekből kikerülhetnek még újabb példák.

3.2. Néhány észrevételt, javítást, pontosítást tehetünk a **jelentések meghatározását** illetően is. A szavak jelentésének megállapításához s az ahhoz szükséges művelődéstörténeti háttér megismeréséhez a MargL. esetében általában kedvező helyzetet teremt,

hogy támaszkodhatunk a latin forrásszövegekre, valamint az, hogy a legenda vagy legalább az életrajzi rész több, magyarázattal vagy külön szójegyzékkel ellátott – népszerű, illetve oktatási célú – kiadása (Baros 1927; Mészöly 1941; Érszegi 1981; Madas 1992) is rendelkezésünkre áll. Legújabbán pedig Lázs Sándornak (2016) a 16. századi hazai apácaműveltségről írt – a kódexirodalom különböző műfajainak funkcióját elemző – monográfiája ad hasznos eligazítást az adatok értelmezéséhez. Másrészről maga a legenda, annak részletező elbeszélő stílusa is több esetben kellően informatív szöveggörnyezetet nyújt egyes fogalmak jelentésének megértéséhez.

Először néhány latin szó értelmezéséhez fűzünk megjegyzéseket. A MargL. leírásából világosan látható a *disziplína* szó 'fenyítés, verés' (ti. szerzetesek /ön/fenyítése vezeklésként) jelentése, lásd 65: „es ez *veresegeket disziplinakat vezj vala* nemykoron az rectoriomba”: Aliquando in refectorio [sc. recipiebat M. *disziplinam*] (vö. M. Nagy 2003: 54). A szó ugyane jelentése azonban a BirkK.-beli első előfordulásában (TESz., EWUng. 1474, *disziplína* a.) nem egyértelmű, ott a fegyelemre általában mint elvont fogalomra szintén gondolhatunk, BirkK. 4 [2b29]): „*difciplinat* fegelmet eremeft <zabodon> vege”. A TESz. és az EWUng. által (*disziplína* a.) a szóbanforgó adatról megállapított 'fegyelem; Disziplin | rendtartás; Ordnung' jelentés a MargL. alapján tehát specializálható, pontosítható. A szó e jelentését dokumentálhatjuk a latinból, illetve a hazai latinból is (I. MKLSz. III. 168: *disziplína* B2bβ). Egy másik jövevényszó, a *mandátum* először a MargL.-ban fordul elő (I. EWUng.; a TESz. a szó első adatát még 1795 k./1845-ből hozta), szintén egyházi jelentésben mint 'a nagycsüörtöki liturgikus lábmosás szertartása'. E jelentés a szertartáskor hangzó bibliai vers (Ján. 13, 34–5) kezdő szaváról tapadt a *mandátum* szóra, vö. MargL. 12: „Az vr vachorayan· az *mandatum* vtan· ez zent zvz be nem megjyen vala ev agyaban· de jmadkozjyk vala nagy atyatossggal”: in cena Domini *post mandatum* dicta virgo Margaretha non intrabat lectum suum, sed orabat. Az EWUng.-ban ezzel szemben tévesen szerepel – feltehetően a TESz.-nek az említett későbbi adathoz kapcsolt értelmezését átvéve – ugyane példa értelmezéseként a latin szó eredeti 'parancs; Befehl | megbízás; Auftrag' jelentése. A szó itteni helyes értelmezését már a legenda fentebb említett népszerű magyarázatos kiadásai is tartalmazták, érdemes ezeket felhasználni. Az eredeti latin *mandatum* szónak – ahogy az idézett forrásszöveg is mutatja – szintén megvan ez a jelentése (DuCange IV. Bd. 212: *mandatum* 9. a.: 'Ablutio pedum, quae fit in Coena Domini ...'; Niermeyer *mandatum* 6. a.: 'lavement rituel des pieds – ritual washing of the feet, maundy'). Végül a *mandátum* e jelentése – a szintén Ráskay Lea által másolt – CornK.-ben is előfordul, vö. 188v: „Mel bezedet irt meg zent ianos chak. es zokot oluaftatny az *mandatomon*. Ennek vtanna az car enekel jnnepellef fel finctu”: Quem sermonem scripsit solus Joannes et solet legi *in mandato*. Postea chorus cantat solenniter sanctus. Mint látható, a kommentáros kiadások, illetve a latin lexikográfiai munkák adott esetben hasznos segédletei a magyar történeti lexikográfusnak is. Egy apró észrevételünk még a TESz.-ben a *mér föld* szó előtagjának etimológiájához fűzött *milia passuum* kifejezés *passus* szavának a fordítását érinti. A kifejezés ottani 'ezer lépés' fordítása nem tükrözi, hogy abban a lat. *passus* a 'kettős lépés' (= 1,479 m, lásd pl. Györkösy 1970), s nem az egyszerű 'lépés' jelentésben szerepel. Ebből érthető azonban, hogy egy mér föld közel másfél kilométer (vagyis ezer kettős lépés = 1479 m), ezredrésze pedig közel másfél méter, ami egyetlen lépésnek túlzott méretű volna.

A jelentések megfogalmazásában olykor – s nem csak a hazai szótárakban – észrevehetjük azt is, hogy esetenként az kifejezetten csak férfiakra érvényes, s a nőkre való vonatkozásból adódó különbséget nem veszi kellően figyelembe. A *klastrom* szó jelentéseként például a TESz. helyesen írja: 'kolostor, zárda', egyaránt utalva a férfi és a női szerzetesek lakhelyére. A *konvent* esetében (l. TESz.) viszont a 'papi gyülekezet, testület; Versammlung der Priester, ihre Körperschaft | kolostor; Kloster' jelentés első része csak férfiakra vonatkozik, a 'kolostor' jelentéshez kapcsolódva azonban a szó mindkét nem-beli szerzeteseket jelölve a 'kolostor lakóinak közössége' (l. például SzerzLex. *konvent* a.) értelmű, apácákra vö. MargL. 6: „napnak elsev jdeeteul fogua · Az *conuentnek* ebedenek jdeýglen zevnetlen ýmadsagban marad uala meg”: a prima diei hora usque altum prandium *conventus* orationes suas continuaret. Kevésbé illik női szerzetesekre a *kar* BirkK.-ből idézett első adatához a TESz. és az EWUng. által adott 'az a hely, ahol az énekesek állnak, karzat' értelmezés. Az adat 'apácakórus' jelentésű, vagyis azt a helyet jelöli, ahol az apácák álltak a mise alatt. A karban őket a templom közönsége nem láthatta, s a kar nem feltétlenül volt emeleten, Margit korában például a szigeti kolostortemplom földszintjén volt elhelyezve (Feuerné 1971: 254–8, összefoglalóan Lázs 2016: 22).

Néhány félreérthető megoldás mögött valószínűleg egy régebbi szótárból való átvétel ténye áll. Például a TESz. a *macskás* [*macska* a.] legkorábbi előfordulását egy – 1238. évi – helynévvel dokumentálja, első köznévi előfordulására pedig a MargL. 59. adatát idézi – mint származékok esetén általában – jelentés és szövegkörnyezet nélkül. Az adat a legendában a következőképp szerepel: „lagya vala az beteg zegenýeket· mykeppen az *machkasok* magokat vonzak vala az pagyementomon.” (Latin forrása nincs, a *macskás* szó a magyarban tett betoldás lehet.) A helynév és a köznév egymás mellé állítása félreértésre adhat okot a jelentést illetően. Az előbbi feltehetően inkább az állatnévhez kapcsolódik valamilyen módon, köznévként mindenesetre 'zsugorodott, zsugorodásban szenvedő' (erre Mészöly 1941: 214) jelentésű. Az utóbbi esetben a származék jelentését érdemes külön feltüntetni, amint egyébként néhányszor a TESz. és az EWUng. meg is teszi. Jelen esetben annál könnyebb lett volna, mivel a MargL.-beli adat forrása-ként a TESz. az NySz.-t jelöli meg, ahol a jelentés (Kresznericsre utalva) latinul szerepel: 'membris captus, contractus'. A *mandátum* szó esetében, mint láttuk (a 3.2. pontban), szintén feltehető, hogy a hibás értelmezés a TESz.-ből az EWUng.-ba való figyelmetlen átvételből adódott.

Bár a szótárak általában nem vállalkozhatnak bővebb művelődéstörténeti kitérőkre, a régi nyelvi adatok megértéséhez olykor szükség lehet ilyen apró kiegészítésre. Például az *idő* 'óra; Stunde' jelentése nem a mi időfelfogásunk szerinti, egyenlő tartamú 24 órát jelöli, hanem a nappalt (és az éjjelt is) 12 órára osztó mérés egységét, az ún. kánoni órákat (az időfelfogás történeti alakulására lásd pl. Csukovits 1992; Gyulai 2005). Így a TESz. és az EWUng. által az e jelentésre közölt első adat, a MünchK. 50 ([25va] = Mt. 20. 3) *harmadidő koron* kifejezése nem 'három óra tájban', a *harmad idő* nem a mai „három óra” jelentésű (így Szabó T. Á. 1985: 404); az adott szövegben nem is lenne így értelmezhető, vö. „Es ki menuē *harmad idő kozon*, lata egébékét hyaba aluā a vafaszt: Et egressus *circa horam tertiam* vidit alios stantes in foro otiosos” (Nyíri 1971; hasonlókra vö. még uő 1993: 149). Ez a reggeltől, körülbelül a reggeli hat órától számított harmadik óra, amint például az új protestáns bibliafordításban (Biblia 1996) olvashatjuk: „Amikor kiment kilenc óra tájban...” Lásd még szintén eszerint a MargL.-ban is, 6: „napnak *elsev*

jdeeteul fogua · Az conuentnek ebedenek jdeýglen zevnetlen ýmadsagban marad uala meg”: *a prima diei hora* usque altum prandium conventus orationes suas continuaret. Az *idő* e jelentését az *óra* szó elterjedése, annak ’Stunde’ jelentése szorította vissza, a 16. sz. második felére (B. Gergely 1983: 59–61). Az új, 24 órás időmérést pedig az okleveles források szerint a 15. század második felétől kezdték egyre gyakrabban alkalmazni, de a kétféle időmérés évtizedeken keresztül élt még egymás mellett. A TESz.-nek a ’Stunde’ jelentésű *óra* alatt adott értelmezésében az, hogy 60 percnyi idő, illetve időpontként az éjféltől vagy déltől számított ilyen szakasz valamelyikének vége, mindenestre történeti adatokra nem alkalmazható mechanikusan, ilyenkor tanácsos lenne valami figyelmeztető jelet alkalmazni.

3.3. Újabb jelentések

Nyelvtörténeti szótárainktól természetesen nem várhatjuk el a MargL.-ban általunk rögzített minden jelentés közlését. A szójelentések aprólékos elemzésével azonban több, a mai nyelvhasználat szempontjából, illetve művelődéstörténetileg is figyelemre méltó jelentésre figyeltünk fel, amelyeket nyelvtörténeti szótáraink nem tartanak nyilván, pedig szerintünk az indokolt lehet. Ilyenek: *alkalmas* ’vmire felhasználható’ (= a mai tipikus jelentés: 158), *anya* ’dajka, nevelőanya’ (2 stb.); *anya* <lelki értelemben szerzetesnőről> (99), *anya* <metaforikusan az egyházzal> (84); *élet* ’életrajz’ (42, 121, vö. lat. *vita* ’élet; életrajz’), *használ valamiben* ’előrehalad valamilyen törekvésben’ (5, 45), (lelki) *épület* ’épülés, gyarapodás’ (45, 156), *hétságos* ’üres, hiábavaló’ (126 stb.), *kiváltképpen* ’egyedül’ (8), *macskás* ’zsugorodott, zsugorodás betegségében szenvedő’ (lásd a 3.2. pontban, illetve vö. még NySz.), *mandátum* ’a nagycsüttörtöki liturgikus lábmosás’ (lásd a 3.2. pontban), *óra* ’zsolozsma’ (105; korábban is: BirkK. 3a1), *prédikátor* ’domonkos (rendi)’ mn.-ként (28 stb.), *prépost* ’premontrei előjáró, illetve premontrei kanonok, szerzetes’ (102, 111), *rútság* ’szenny, mocsok’ (26), *szakramentum* ’Oltáriszentség’ (181), *szilencium* <szerzetesi műszóként> (9 stb.; más jelentéseiben vö. SzT.), *megutál* ’visszautasít’ (29, l. Mészöly 1941: 185), *visel* ’(időt el)tölt’ (13).

Egy új jelentés megállapítása természetesen lehet vitatható, indokolatlanul nem is törekedtünk rá. A *megutál* ige ’visszautasít, elvet’ jelentése például látszólag nem áll ugyan távol a ’megvet, lenéz’ jelentéstől (erre l. TESz., EWUng.), az utóbbival azonban számhatározói bővítmény nem fér össze, ezért választottuk, választhatjuk külön – Mészölyt (1941: 185) követve – az utóbbtól. Vö. MargL. 29/25: „Az menyő jegesnek zerelmeert · Az fevdý jegest jmmar *masodzer vtala meg*”: ipsa amore sponsi caelestis terrenum *secundo iam aspernata coniugium*.

Érintettük már azt a kérdést, hogy a származékszók jelentését különösen félreérthető helyzetekben célszerű feltüntetni (vö. fentebb a *macskás*-ról mondottakat). A származékszó jelentése egyébként is gyakran jól egészíti ki az adott szócsalád rajzát a szótárban (lásd például az ’illő, szabad’ jelentésű *alkalmas* melléknévhez párosítható *alkalmatlan* ’illetlen, oda nem illő’ jelentést az 1.2.2. pontban). A származékok jelentését többjelentésű címszó esetén azért is hasznos közölni, hogy követhető legyen, melyik fő jelentéshez kapcsolódnak. A *búcsú* alatt közölt *búcsúztat* például – melynek első adata a MargL. 84 (TESz., EWUng.) – a címszó három jelentése (1. ’engedély’; 2. ’bűnbocsánat’ 1495 e.; 3. ’búcsúvétel’ 1512 k.) közül a 2.-hoz kapcsolódik, ’bűnbocsánatot nyer’ jelentésű, ennek jelzése nélkül félreérthető.

Végül megemlíjtük, hogy egy majdani teljesebb nyelvtörténeti szótárban érdekes hazai színfoltot jelenthetnek a „helyi érdekű”, lokális használatú jelentések is: *duna* ’illemhely’ (26), *legenda* ’Margit 1276. évi szentségvizsgálati jegyzőkönyve’ (99). A korabeli beszélt nyelvben végbement alkalmi ráértés, metonimikus átvitel példája az *evangélium* ’evangéliumi oldal’ <a középkori templomban a főoltár – szemből nézve – bal oldala, ahol az evangéliumi részletet a misén felolvasták> jelentésben (202: *az evangélium felől*) való használata.

4. Egy szó vagy egyes jelentések eredetéhez fűzhető tanulságok

A Margit-legenda szótára mindenekelőtt azzal járul hozzá egy szó vagy egy jelentés eredetének tisztázásához, hogy a példa latin forrásszövegét is közli. Ezzel **a latin-hoz való viszony** különböző fajtáira mutathat rá, **a latin lexikai hatásról alkotott képünket gazdagítja**. A jövevényszókhöz, mint fentebb láttuk (vö. 1.2.1), az eddig számontartottak mellé a MargL. alapján újabbak is csatolhatók. Az általunk újként leírt jelentések (3.3) szintén több esetben latin szók megfelelő jelentésével függnek össze: jelentéskölcsönzéssel (az ősi *élet*, az *anya*, a *használ vmiben*, az *épület*, *visel*) alakultak vagy magával a latin szóval kerültek hozzánk, többször annak speciálisabb jelentéseként (lásd a *mandátum*, *óra*, *prépost*, *szakramentum*, *szilencium* szavak jelentéséről mondottakat). A latin hatás érdekes példája a hapaxnak mondható (vö. NySz.) *holnapoz* ige, amely a lat. *procrastino* ’elhalaszt, elnapol’ kényszerű tükörfordításaként (vö. lat. *cras* ’holnap’) jelenik meg a legendában egy *halogatja holnapozza* szinonim párosításban. A szó a magyarban semmilyen formában nem gyökerezett meg, az angol viszont jövevényszónak fogadta be a latin szót (ang. *procrastinate* ’halogat, elodáz’). A *hétságos* ’üres, hiábavaló’ jelentésének (3.3) számontartása pedig a szó feltételezett etimológiáját, egy ’üres, üresség’ jelentésű szóból való származását (l. TESz., EWUng. *hít* a.) támogatja.

5. Összefoglalás

Amint az elmondottakból kiviláglik, a Margit-legenda szókincsének szótári feldolgozása, a szójelentések aprólékos elemzése, a szóalakok feltüntetése és a feltehető latin forrással való összevetés nem kevés esetben tárt fel olyan adatot, amely történeti lexikográfiai irodalmunkat gazdagítja, pontosítja, helyesbíti. Ezek az adatok arra szintén rámutatnak, hogy bár a TESz., az EWUng. vagy korábban a NySz. nem ritkán idézte, idézi a MargL. szókincsét, történeti lexikográfiánk azt mégsem aknáztta ki teljesen. Egyben figyelmeztetnek rá, hogy a történeti lexikográfiának folyamatos frissítésre van szüksége, hasznosítva a művelődéstörténet vagy egyéb társtudományok (pl. itt a latin, középkori latin lexikográfia) újabb eredményeit is. A Margit-legenda példájából arra is következtethetünk, hogy történeti lexikográfiánk még plasztikusabb képet adhat majd a magyar szókincsről és a benne tükröződő művelődésről más, további kódexek hasonló mélységű feldolgozásával. Ez pedig nemcsak a szaktudomány érdeke, hanem így juthat el még inkább a régi irodalom, írásbeliség a szélesebb olvasói réteghez is (vö. M. Nagy-Bényei 2016).

Források

- M. Nagy Ilona szerk. 2010–: *A magyar Margit-legenda és latin forrásai*. Digitális adatbázis: http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510/
- MargL. = *Szent Margit élete. 1510*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az átíratot és a jegyzeteket készítette Dömötör Adrienne és Pólya Katalin. A bevezetést írta †P. Balázs János, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 1990. (Régi Magyar Kódexek 10.)
- MargLDKonkSz. = *A Margit-legenda digitális konkordancia-szótára*: http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510/concord.html
- MargLSz. = *A Margit-legenda szótára*. Készülőfélben; a szótár töredékének előszerkesztett szócikkei részben elérhetők a fenti honlap Tervek menüpontjában.

Hivatkozások

- Baros Gyula 1927: *Boldog Margit legendája*. A XVI. századi szöveget mai nyelvre átírta és tájékoztatóval ellátta B. Gy. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság.
- Biblia 1996 = Új protestáns fordítás, 1996-os kiadás: Az 1975. évi új fordítású Biblia javított kiadása (1990) szövegének felhasználásával és a Stuttgarter Erklärungs-bibel (1992) magyarra fordított magyarázó jegyzeteivel.
- Csukovits Enikő 1992: Órahasználat a középkori Magyarországon, *Történelmi Szemle* 34, 153–72.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János szerk. 1862–1874: *A magyar nyelv szótára* 1–6, Pest, Budapest, Athenaeum.
- DuCange = Du Cange: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe von 1883–1887. Graz-Austria, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk.: Pusztai Ferenc 2003. 2., átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai.
- Érszegi Géza szerk. 1983: *Árpádkori legendák és intelmek*, Budapest, Szépirodalmi. [A Margit-legenda szövege modernizált helyesírással, jegyzetekkel: 110–79.]
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk.: Bárczi Géza – Országh László. Budapest, Akadémiai, 1959–1962.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg.: Benkő, Loránd. Budapest, Akadémiai, 1993–1995. + *Register*. Budapest, Akadémiai, 1997.
- Feuerné Tóth Rózsa 1971: A margitszigeti domonkos kolostor, in *Budapest régiségei* XXII, A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve, 245–68.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk.: Berrár Jolán – Károly Sándor. Budapest, Akadémiai, 1984.
- Györkösy Alajos 1970: *Latin–magyar szótár*, Budapest, Akadémiai.

- B. Gergely Piroska 1983: Az *idő* és szócsaládja szó- és jelentéstörténeti vizsgálata, in B. Gergely Piroska szerk.: *Nyelvészeti tanulmányok*, Bukarest, Kriterion, 22–68.
- Gyulai Éva 2005: Időszemlélet, in *MAMÜL* 4, 253.
- Kiss Jenő 1997: Német nyelvű magyar etimológiai szótár. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Ism. *Magyar Nyelv* 93, 168–83.
- Lázs Sándor 2015: A kolláció a domonkos és ferences apácáknál, *Magyar Könyvszemle* 131, 145–64.
- Lázs Sándor 2016: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi.
- Madas Edit szerk. 1992: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. 1. Középkor (1000–1530)*. A régi magyar szövegek átírásában közreműködött Szabó T. Ádám. Budapest, Tankönyvkiadó. (A Margit-legenda a 407–28. oldalakon.)
- MAMÜL = *Magyar művelődéstörténeti lexikon* 1–13. Főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest, Balassi, 2003–2012.
- Mészöly Gedeon 1941: Szűz Szent Margit asszonyinak, Béla királynak leányának élete, *Nép és Nyelv* 1: 18–23, 52–8, 81–4, 117–8, 138, 184–8, 205–15, 251–6, 307–10, 343–7, 378–81. (A Margit élettörténetét tartalmazó részt közli a kiejtést tükröző modernizált helyesírással, magyarázatokkal.)
- MKLSz. = *A magyarországi középkori latinság szótára / Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae*. Kiadásra előkész. / Ad edendum praep. Harmatta János, [3.] Boronkai Iván – Bellus Ibolya, [4.] Boronkai Iván – Szovák Kornél, [5–] Szovák Kornél. [1–2.] Budapest, Akadémiai, [3.] Akadémiai–Argumentum, [4–] Argumentum, 1987–[1999]. Pótkötet: [S. 1.] Kiadásra előkész. / Ad edendum praep. Szovák Kornél. Budapest, Argumentum, 2013.
- M. Nagy Ilona 2001: Eurolatein. Das griechische und lateinische Erbe in den europäischen Sprachen. Hgg. Horst Haider Munske – Alan Kirkness. Ism. *Modern Nyelvtanítás* VII, 75–7.
- M. Nagy Ilona – Varga Teréz – Boda István Károly – Bényei Ágnes 2014: A Margit-legenda (1510) készülő szótáráról, in Ladányi Mária, Vladár Zsuzsa, Hrenek Éva szerk.: *MANYE XXIII. Nyelv – társadalom – kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák* I–II, Budapest, MANYE–Tinta, II. köt. (CD-melléklet) 666–72.
- M. Nagy Ilona – Boda István Károly 2015: A Margit-legenda digitális konkordancia szótára, háttere és perspektívái, *Magyar Nyelv* 111, 338–46.
- M. Nagy Ilona – Bényei Ágnes 2016: A Margit-legenda szótára mint az iskolai oktatás és a nyelvtörténeti ismeretterjesztés segítője, in Reményi Andrea Ágnes – Sárdi Csilla – Tóth Zsuzsa szerk.: *Távlatok a mai magyar alkalmazott nyelvészetben*, Budapest, Tinta, 361–71.
- M. Nagy Ilona – Bényei Ágnes 2016–2017: Szótörténeti adatok és kommentárok a Margit-legendából, 1. rész, *Magyar Nyelv* 112, 500–11; 2. rész, *Magyar Nyelv* 113, 120–126; 3. rész megj. e.
- Niermeyer = Niermeyer J. F. 1984: *Mediae Latinitatis Lexicon minus*. Leiden, Brill.
- Nyíri Antal szerk. 1971: *A Münchener Codex 1466-ból*. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Budapest, Akadémiai.

- Nyíri Antal szerk. 1993: *A Müncheneri Kódex magyar–latin szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Pusztai Ferenc 2003: Lexikográfiai kérdések és válaszok az átdolgozott Magyar értelmező kéziszótárban, *Magyar Nyelvőr* 127, 362–9.
- Régi magyar konkordancia*: corpus.nytud.hu/mk
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvm emlékektől a nyelvújításig* 1–3, Budapest, Hornyánszky.
- SzerzLex. = Johanna Lanczkowski 1999: *Szerzetesség kislexikona*, Budapest, Athenaeum 2000.
- Szabó T. Ádám szerk. 1985: *A Müncheneri Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára*, Budapest, Európa.
- Szadilek János 1888: *A Margit-legenda nyelvezete. Nyelvtörténelmi tanulmány*, Kolozsvár, nyomtatott Gámán János örököseinél.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár / Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania / Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes* 1–14. Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila. Főszerk. [1–7.] Szabó T. Attila, [8–11.] Vámszer Márta, [12.] Kósa Ferenc, [13–14.] Fazakas Emese. [1–4.] Bukarest, Kriterion, [5–8.] Budapest, Akadémiai, [9–14.] Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1975–2014.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk.: Benkő Loránd. Budapest, Akadémiai, 1967–1976. + *Mutató*. Budapest, Akadémiai, 1984.

KERESÉS KORPUSZBAN: A KIBŐVÍTETT MAGYAR TÖRTÉNETI SZÖVEGTÁR ÚJ KERESŐFELÜLETE

SASS BÁLINT

(MTA Nyelvtudományi Intézet)

Bevezetés – Nszt. és MTSz.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében folynak A magyar nyelv nagyszótára (Nszt.) (Ittész 2011) munkálatai. Az I. kötet 2006-ban, az legutóbbi (VI.) kötet 2017-ben jelent meg, e kötetek az *a-ek*-ig terjedő címszavakat tartalmazzák. A tervek szerint a teljes szótár 20 kötetből fog állni, 110 ezer címszó fog helyet kapni benne.

A Nagyszótár történeti igényű, korpuszalapú magyar értelmező szótár. A korpuszalapúság azt jelenti, hogy a szótárkészítés során a lexikográfiai döntéseket nagyméretű szöveganyag vizsgálata alapján hozzák meg. A korpuszépítési munkálatok már 1985-től elkezdődtek, ennek során jött létre a Magyar történeti szövegtár (MTSz.) (Csengery 2006). Ez az a korpusz, amin a Nagyszótár elsősorban alapul.

Az MTSz. első változata 27 millió szövegszónyi anyagot ölelt fel az 1772–2000-ig terjedő időszakból. Ezt később kibővítették újabb 3 millió szövegszónyi anyaggal a 21. század első évtizedéből. A bővítés 2015-ben készült el. Az MTSz. tehát jelenleg 30 millió szövegszónyi anyagot tartalmaz az 1772–2010-ig terjedő majd 240 évből.

Fontos megjegyezni, hogy az MTSz. **elemzetlen** korpusz. Az elemzett korpuszokban az egyes szavakhoz különféle kiegészítő információk tartozhatnak, mint például szótó vagy morfológiai elemzés. Ilyen az MTSz.-ben nincs, azaz a szöveganyagra egyszerűen szóalakok sorozataként tekinthetünk.

A kibővített korpuszhoz 2016-ban új lekérdezőfelületet készítettünk, amely szabadon hozzáférhető kutatási célra és a nagyközönség számára is.

Az MTSz. használata, funkciói

Tekintsük át, hogy az Magyar történeti szövegtár új, <http://clara.nyud.hu/mtsz> címen elérhető lekérdezőfelülete milyen funkciókkal bír, milyen lehetőségeket kínál. Az 1. ábrán a *de viszont* kifejezésre lefuttatott egyszerű keresés eredménye látható.

korpusz: MTSZ

Keresés

korpusz: MTSZ
találatok száma: 144

oldalszám: 1 / 8 Ugrás következő utolsó

1779 külső jótágai nélkül; / És ezek a' nélkül **de vízont** ne maradjanak egyget / Nyomjon határral
 1786 kontyából / Mind-ki-nézne, / Uránn ez mérgét **de vízont** dupláza: / Alig vár reggelt, Izaparánn el-lódul
 1791 köntösben bajlós ajakkal Szittjai ábrázat; **de vízont** a' másikba zsíros, [11. oldal] Rántztalan
 1808 valahogy) tellyes Izándékkal azonn volt. / Am **de vízont** hallá, hogy majd a' Trójai vérből / Nemzet
 1816 ezen apró gondokat haszontalanságnak nézi: **de vízont** az *Adelungok* tévednek meg, midőn ők akarnak
 1825 pályára ne lépjen. ¶ A katona érdemet arat, **de vízont** arattatik s kepére jár közte a kaszás halál
 1829 gondolatimból a' semmisségbe elenyézik. **de vízont** , ha más rézről az Ember az ő figyelmét
 1834 gondimnak teljes bucsút nem adhatok még, **de vízont** semmi sem is eszeszt többé, 's még azt sem
 1834-1837 pillanati kellemetlenségtől megmenteni, **de vízont** soká is tartó kínokba buktatni." S megtörtént
 1835 mindig. Ez azonban semmibe se vétéit, **de vízont** eljött az idő, melyben a honosink egy részével
 1835 4-el sőt 3 1/2-el gyümölcsözeti tőkéit. **de vízont** ki adná pénzét - nb. nagyobb summákban
 1843 fegyvert, [145. oldal] ¶ Elni megúntam már, **de vízont** kezeimbe ragadtam / Fegyveremet, mert hajh
 1847 kettő háromat is szült egy és ugyanazon apa, **de vízont** másokat két három apa hívott fel egyesült
 1850 volna; ezért hajlott a' szabadelvűsége: **de vízont** nemzetibb érzelmű vala, mintsem a' szabadelvűséget
 1850 Legalább minden körülmény erre mutatott. ¶ **de vízont** nagy kérdés, hogy békés helyzetben, midőn
 1856 töltését is - ha lehet, - távoztatni kell. **de vízont** láttam egy 1802-ki hordó jó aszúbot 1817-ben
 1860 illetményét, elszámítani senkiét nem kívánom; **de vízont** , a magamét sem engedem. ¶ *Nyargaly.* : Nagyon
 1869-1872 voltunk itt vagy amott, csak úgy hozzávetve. **de vízont** ami reám nézve igen érdekes volt, őt arra
 1872 nőket szóval és tettel sarokba szorítani, **de vízont** maga is fülig pirult, ha egy szép asszony
 1875 létrejött, kedvezőbben kell vala alakulnia, **de vízont** elismerte, hogy annak, a mit a közjogi

oldalszám: 1 / 8 Ugrás következő utolsó

Lexical Computing Ltd
Sketch Engine (veropen-2.59.1-open-2.91.13)
Nyelvváltás: English magyar

1. ábra: A *de vízont* szókapcsolatra vonatkozó egyszerű keresés eredménye a Magyar történeti szövegtárban

A korpuszban 144 találat van. Az eredményben kis- és nagybetűvel egyaránt megkapjuk a találatokat, sőt a normál *s* mellett a hosszú szárú *ſ* is megjelenik. Ez annak köszönhető, hogy az Unicode karakterkódolási rendszer, melyet a többféle régi karaktert tartalmazó korpusz kódolására használtunk, a *f*-t is egyfajta *s*-nek tekinti, azaz betűrendbe sorolás szempontjából szerencsésen egy kalap alá veszi a kettőt. A szöveghez rendelt strukturális információt a zölddel megjelenő közbevetések tartalmazzák: ilyenek az oldalszámok, bekezdések, verssortörések. A találatokat időrendben látjuk, a nyelvi adat keletkezési ideje nyilván kiemelten fontos adat egy történeti szövegtár esetében. Megjegyezzük, hogy a kérdéses kifejezésre már 1779-ből – vagyis az MTSz. gyűjtési időintervallumának legelejéről – van adat, ami nem is meglepő a vonatkozó szakirodalom alapján (Schirm 2014a, 2014b, 2015).

A felület mögött működő **NoSkE** (NoSketchEngine) korpuszkezelő motor (Rychlý 2007) számos olyan funkcióval bír, amelyek az 1. ábrán közvetlenül nem látszanak. Ezeket érdemes a felületen élőben kipróbálni. A Nagyszótár igényei szerint kialakított részletes bibliográfiai adatok az adott találat előtt álló évszámra kattintva érhetők el, a találati szóra kattintva pedig nagyobb kontextusban vizsgálhatjuk az adott szövegrészt.

A bal oldali menüben a következő funkciókhoz férünk hozzá. Még a keresés elindítása előtt szűkíthetjük a szöveganyagot a teljes MTSz. egy **alkorpuszára**. A kívánt alkorpuszt szerző, cím, oldalszám, vers/próza, szépirodalmi jelleg, regiszter és a megjelenés éve alapján határolhatjuk be.

További feldolgozásra **elmenthetjük** az összes találatot. A **megjelenítés**nél beállíthatjuk a kontextus méretét, az egy oldalon megjelenő találatok számát, és a ki/bekapcsolhatjuk a zöld színnel ábrázolt strukturális információkat. A találatokat **rendezhetjük** a találati szavak vagy a jobb, illetve bal oldali kontextus szerint. A találatokat **szűrhetjük**, azaz a lekérdezésünk eredményére egy újabb lekérdezést fogalmazhatunk meg a találati szavak melletti adott helyen lévő (megelőző vagy követő) szavakra vonatkozólag.

Több hasznos funkcióval szolgál a **Gyakoriságok** menüpont. Gyakorisági listát készíthetünk szóalakok, illetve a megjelenési évszám szerint. Utóbbi esetben a fejlécre kattintva tudjuk évszám szerinti sorrendbe tenni az eredendően gyakoriság szerint rendezett összesítést. A gyakorisági listán az egyes bejegyzések előtt álló **p** a bejegyzésre vonatkozó pozitív példák (amiben szerepel az adott szó), az **n** pedig a bejegyzésre vonatkozó negatív példák (amiben nem szerepel az adott szó) konkordanciájához visz. A **Gyakoriságok** menüpontra kattintva egy összetett, sokféle gyakorisági lista készítésére szolgáló felületre jutunk. Nagyon hasznos funkció, hogy a találati szavakat megelőző (beállítás: **1L**) vagy követő (**1R**) szavakból is készíthetünk gyakorisági listákat. Ezen kívül **kollokációkra** is kereshetünk az erre szolgáló külön eszközzel.

A felület angol nyelven is hozzáférhető, a kívánt nyelvet a jobb alsó sarokban választhatjuk ki.

Reguláris kifejezések és a CQL

Az említett funkciókon felül a korpuszkezelő rendszer talán leghasznosabb lehetősége mégis az, hogy használhatjuk az ún. **CQL-t** (Corpus Query Language, korpuszlekérdező nyelv) a korpuszban való kutakodáshoz.

A CQL egy speciális formális lekérdezőnyelv, mely arra szolgál, hogy segítségével – tekintettel a korpusz adatstruktúrájában lévő összes finomságra – részleteiben megfogalmazhassuk a lekérdezésünket, és ezáltal hozzáférjünk a korpuszban lévő információ teljességéhez és minden eleméhez.

Buzdítjuk az olvasót a CQL és a hozzá szükséges ún. reguláris kifejezések megismerésére és használatára, a bemutatott példák kipróbálására. Ebben a fejezetben a cél az, hogy megmutassuk, hogy érdemes ezzel behatóbban foglalkozni. Teljeskörű leírást nem adunk, csak annyit, amennyi a tanulmány példáinak megértéséhez szükséges. A további részletek tekintetében lásd a NoSkE angol nyelvű dokumentációját (Rychlý 2007).

A reguláris kifejezésekről (röviden: regkif) e tanulmány céljaira elég annyit tudni, hogy ezek **bizonyos tulajdonságoknak megfelelő karaktersorozatok** megadására, megragadására szolgálnak. A reguláris kifejezések karakterekből állnak, bennük a karakterek általában „saját magukat” jelentik: az *a lma* regkif az *alma* szóra illeszkedik. Bizonyos karaktereknek viszont sajátos jelentésük van: a *.* (pont) speciális karakter például tetszőleges karakterre illeszkedik, azaz a *te j f . l* regkif a *tejföl*, *tejfel*, de még az esetlegesen előforduló *tejfül* stb. alakokat is megragadja. A leggyakoribb speciális karakterek az 1. táblázatban szerepelnek, néhány további példa pedig a 2. táblázatban.

1. táblázat:
A reguláris kifejezésekben használt leggyakoribb speciális karakterek

speciális karakter	jelentés
.	tetszőleges (nem szóköz) karakter
*	a megelőző karakterből 0 vagy több
+	a megelőző karakterből 1 vagy több
?	a megelőző karakter elhagyható
[]	[ab] = <i>a</i> vagy <i>b</i> karakter

2. táblázat:
Néhány reguláris kifejezés

	regkif	értelmezés
1.	a lma	<i>alma</i>
2.	te j f . l	<i>tejjől, tejjel, tejjül, tejjal</i> stb.
3.	. +	tetszőleges karaktersorozat, bármi, minden szóra illeszkedik
4.	. + bb	tetszőleges karaktersorozat a végén 2 db <i>b</i> -vel = <i>bb</i> -re végződő szó
5.	nél k [ü ü ú] l	<i>nélkül, nélkül vagy nélkül</i>

Tekintsük a 2. táblázat negyedik példáját, a *. + bb* -t. Fontos érteni a *. +* működését: a *.* tetszőleges (nem szóköz) karaktert jelöl, a *+* pedig azt jelenti, hogy az **előtte lévő** dologból egy vagy több, azaz a kettő együtt azt jelenti, hogy tetszőleges karakterből egy vagy több, azaz ez a regkif minden szóra illeszkedni fog. A *. + bb* – tetszőleges *bb*-re végződő karaktersorozat – pedig alkalmas arra, hogy megragadjuk a középfokú mellékneveket, ez a regkif jó eséllyel kizárólag középfokú mellékneveket fog eredményezni. A 2. táblázat ötödik példája a *nélkül* szóban lévő *ü* betű MTSz.-ben előforduló három írásváltozatát fedi le.

A CQL egy szinttel továbblép, ha tetszik, tekinthetjük egyfajta (a karakterek helyett) a szavak fölött definiált reguláris kifejezésnek is: **bizonyos tulajdonságoknak megfelelő szósorozatok** megragadására szolgál. A szintaxisa más, néhány speciális karakternek (pl.: []) is más a szerepe. A szögletes zárójelpár itt az egy szóra (vagyis tokenre, ami a szavak és írásjelek szokásos összefoglaló elnevezése) vonatkozó megköteket foglalja egybe. A szavaknak lehetnek attribútumai (szótő, morfológiai elemzés stb.), ezekre vonatkoznak a megköteket, melyeket a 3. táblázatban látható módon adhatunk meg. Elemzetlen korpusz lévén az MTSz.-ben csak egy (*word* elnevezésű) attribútum van, maga a szóalak. A 4. táblázatban CQL kifejezésekre láthatunk néhány példát.

3. táblázat:
A CQL legfontosabb elemei

forma	jelentés
[. .]	egy tokenre vonatkozó megkötések
x="y"	megkötés: x attribútum értéke legyen y
x!="y"	megkötés: x attribútum értéke <i>ne</i> legyen y
&	és kapcsolat megkötések között

4. táblázat:
Néhány CQL kifejezés

	CQL kifejezés	értelmezés
1.	[] []	két tetszőleges egymást követő szó
2.	[word="majd"]	a <i>majd</i> szó
3.	"majd"	a <i>majd</i> szó (egyszerűsített megadással)
4.	[word!="a.+"]	nem a-val kezdődő szó

A 4. táblázat első példájában látható üres szögletes zárójelpár azt jelenti, hogy nincs megkötés az adott szóra, azaz tetszőleges szóra illeszkedik. Az egymást követő szavakra vonatkozó zárójelpárokat – ahogy reguláris kifejezések esetén a karaktereket – egymás után írva építhető fel egy CQL kifejezés. Az első példában megfogalmazott lekérdezésnek tehát tetszőleges egymást követő két szó megfelel. A második példa annyit mond, hogy a szóalak – amint említettük, ez az MTSz.-ben a *word* attribútum –, legyen *majd*, azaz itt egyszerűen a *majd* szóra keresünk rá. A harmadik példa egy kényelmi lehetőséget mutat: a felületen a *word* attribútumot alapértelmezettnek beállítva megspórolhatjuk a szögletes zárójelpár és az attribútumnév kiírását. Ez tehát ugyanazt eredményezi, mint a második példa. A negyedik példa mutatja be, hogy egy CQL kifejezés belsőjében megjelennek a sima reguláris kifejezések, mégpedig a megkötések jobb oldalán az idézőjeleken belül. Az *a.+* regkif jelentése 'a-val kezdődő szó', ezt a tagadást kifejező *!=* változtatja az ellenkezőjére.

Az alábbi példában láthatjuk, hogy a karakterszintű regkif operátorok hogyan használhatók a CQL-ben a szavak szintjén:

[word="nem"] [word="kellett"] [word="volna"]? [word=".+ni"]

Itt egy olyan szósortozatot keresünk, ami úgy kezdődik, hogy *nem kellett*, ez után a ? operátornak megfelelően vagy ott van, vagy nincs ott egy *volna*, végül egy *ni*-végű

szó következik, ami ebben a kontextusban persze jó eséllyel főnévi igenév lesz. Egy CQL kifejezésben tehát két szinten jelennek meg a reguláris kifejezések operátorai: karakterekre vonatkoztatva (ahogy fent a +) az idézőjelek belsejében, és tokenekre vonatkoztatva (ahogy fent a ?) a záró szögletes zárójelhez tapadva. Ennek megértéséhez hasznos tisztában lenni a reguláris kifejezések működésével.

Lekérdezés és vizsgáldás az MTSz.-ben

Már a korábbi példánál is láttuk, hogy elemzetlen korpuszban hogyan tudunk bizonyos (morfológiai) tulajdonságokkal bíró szavakat CQL segítségével megragadni. Ez elemzett korpusznál is nagyon hasznos, de elemzetlennél elengedhetetlen. Azt fogjuk látni, hogy a CQL segít hozzá ahhoz, hogy elemzetlen korpuszban is megtaláljuk az adott kutatási kérdéshez a releváns találatokat.

Az MTSz.-keresőfelület használatának illusztrálására most tekintsünk át egy konkrét keresést. Ennek során alkalmazni fogjuk az eddig elmondottakat: a reguláris kifejezéseket, a CQL-t és a NoSkE korpuszkezelő számos funkcióját.

Feladat: keressünk olyan mintázatot (elemzetlen korpuszban!), melyben **tárgy-esetű szót követ múlt idejű E/3 ige**. A kívánt szavak legegyszerűbb formai tulajdonságaiból kiindulva megfogalmazhatunk egy lekérdezést, ami alkalmas az ilyenfajta szókapcsolatok megragadására:

`".+t" ".+tt"`

A lekérdezés szerint olyan szó párokat keresünk, ahol *t*-végű szót *tt*-végű szó követ. Megjegyezzük, hogy ez a nagyon egyszerű lekérdezés természetesen nem képes az összes kívánt szókapcsolatot megragadni, valamint nem kívánt szókapcsolatok is meg fognak jelenni az eredményben. Az első probléma kezelésére el lehet gondolkodni a múlt idejű E/3. igék felszíni tulajdonságain, és esetleg további mássalhangzókat is meg lehet engedni a szó utolsó előtti pozíciójában (pl.: `".+[djlnrt]t"`). A második probléma megoldására megpróbálkozhatunk bizonyos szavak kizárásával (pl.: `".+t" helyett [word=".+t" & word!="most"]`), de ez a probléma kevésbé fontos, mert a találatok közül utólag még kiszűrhetjük a nem megfelelőket. Ez egy általában fontos elv: ha korpuszban keresünk, akkor próbáljuk meg úgy megadni a lekérdezést, hogy lehetőleg minden kívánt nyelvi adatot lefedjen akár azon az áron is, hogy jelentős mennyiségű irreleváns találatunk lesz, mert az eredményt utólag még szűrhetjük, de a lekérdezéskor elveszített példákat utólag már nem tudjuk pótolni.

A fenti lekérdezéssel a 30 millió szavas MTSz.-ből több mint 86 000 találatot kapunk. Ez bőséges adatmennyiség, amit kézzel átnézni már nem feltétlenül lehetséges. Ilyenkor bizonyulnak hasznosnak a NoSkE korpuszlekérdező különféle funkciói. Az adatok egy aspektusának feltárására például el lehet végezni a felületen következő lépéseket:

1. Futtassuk le a fenti `".+t" ".+tt"` lekérdezést az MTSz. felületén: <http://clara.nytud.hu/mtsz>. A lekérdezés típusa CQL legyen.
2. Készítsünk gyakorisági listát a szóalakokból (menü: **Gyakoriságok / szóalakok**). A listán számos kívánt kifejezés megjelenik: *részt vett, szerepet*

játszott, pillantást vetett, annyit mondott, erőt vett, mozdulatot tett, kezét fogott stb.

3. Válasszuk ki az *erőt vett* kifejezést, vizsgáljuk tovább ezt. A sor elején álló **p**-re kattintva megkapjuk azt a 122 találatot, melyben ez a kifejezés szerepel.
4. Milyen szó áll rendszerint ez után a kifejezés után? Készítsünk gyakorisági listát a kifejezést követő szavakból (**Gyakoriságok** majd **1R**). Amint várjuk, a leggyakoribb a *rajta* és a *magán* lesz.
5. Válasszuk ki az *erőt vett rajta* kifejezést a *rajta* előtt álló **p**-re kattintva.
6. Milyen dolgok vesznek erőt az emberen? Rendezzük a találatokat a jobb oldali kontextus szerint (**Rendezés** / **jobb**).

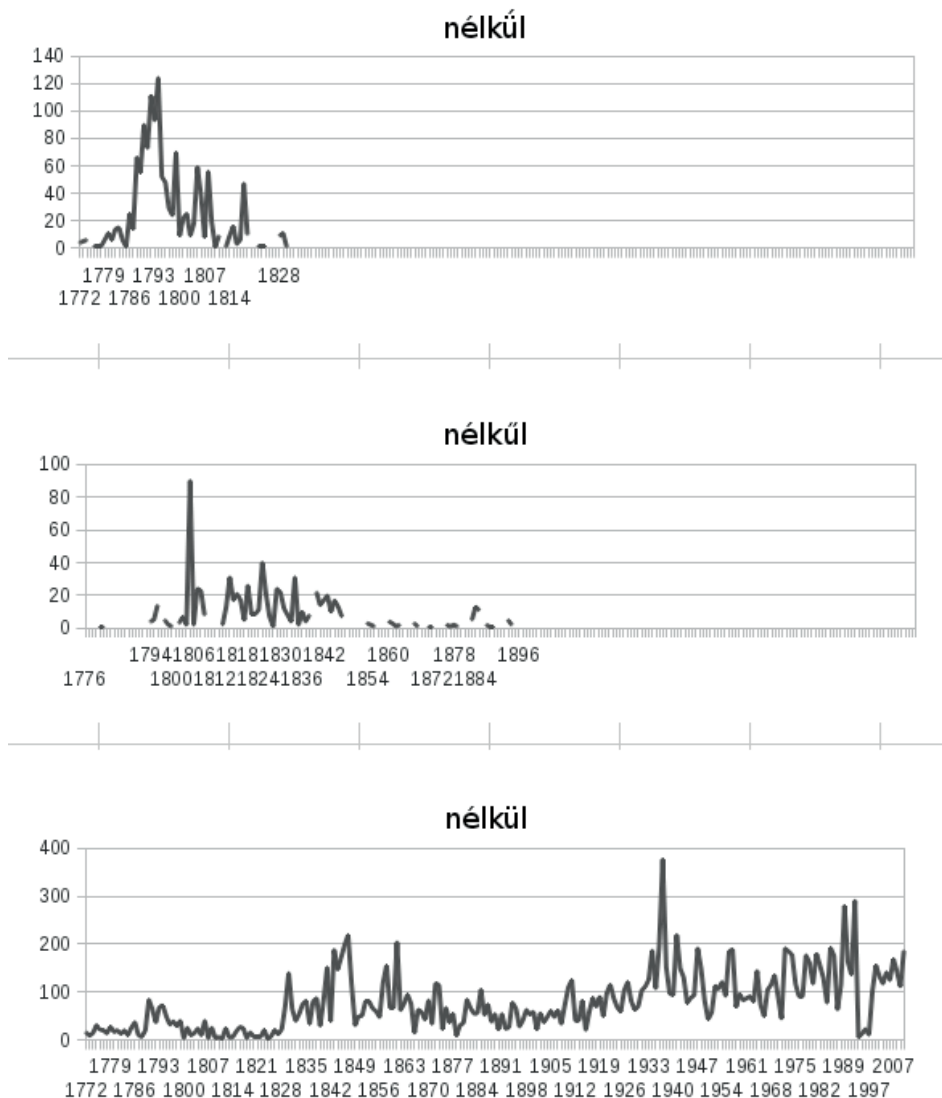
A korpuszvizsgálat eredményeként a következő szavakat kapjuk: *félelem, féltékenység, habozás, kacagás, kishitűség, kíváncsiság* stb. Ez egy szemantikailag többé-kevésbé koherens (Sass 2011: 51) szócsoport: érzések, azon belül is inkább negatív tartalmú érzések, hangulatok.

A fenti műveletsorozat tipikus példa arra, ahogy a korpuszban való kutatást el lehet kezdeni. Látjuk, hogy elemzetlen korpuszal dolgozva is milyen érdekes jelenségeket tudunk feltárni, milyen hasznos felismerésekre juthatunk a megfelelő módszerek alkalmazásával.

Diakrón vizsgálat: a nélkül helyesírása

Egy történeti korpuszban fontos funkció a diakrón vizsgálatok elvégzésének lehetősége. A NoSkE funkcióinál említettük, hogy évszám – a nyelvi adat keletkezési ideje – szerinti gyakorisági listát is lehet készíteni a lekérdezések eredményéből. Nézzük meg, hogy hogyan lehet ennek segítségével alapvető diakrón vizsgálatokat végezni 240 év távlatában.

Az itt bemutatott módszer egy kis utómunkálatot igényel. Először évszám szerinti gyakorisági listát készítünk, kimentjük, áttesszük táblázatkezelő programba, és idő szerinti grafikont készítünk az előfordulási számokból (2. ábra).

2. ábra:

A *nélkül*, illetve a benne lévő *ű* helyesírásának változása az MTSz.-ben. A felső két grafikon a régies *nélkül* és *nélkül*, az alsó pedig a mai helyesírásnak megfelelő *nélkül* alak évenkénti előfordulási számát mutatja az MTSz.-ben.

A 2. ábrán látszik, hogy a 18. század végén mindhárom – két pont plusz vesszős, hosszú *ű*-s és rövid *ű*-s – alak is előfordult, aztán átvette az egyeduralmat a ma is hasz-

nálatos *nélkül* alak. Az adatok alapján az 1830-as évek elejére tehető az az időpont, amikor a *nélkül* alak gyakorivá válik, és a másik két alak eltűnik. Megállapíthatjuk, hogy az időpont – nem véletlenül – éppen egybeesik az első magyar helyesírási szabályzat, a Magyar helyesírás’ és szóragsztás’ főbb szabályai 1832-es megjelenésével.

Megjegyzendő, hogy az ábrázolt adatok nincsenek normálva: nem gyakoriságok szerepelnek, hanem előfordulási számok, és ezek persze függenek az adott évre meglévő korpuszanyag nagyságától, mely évről évre változó mennyiségű. A *nélkül* helyesírást érintő említett változás így is jól látszik, ez a probléma inkább a grafikonon látható különböző csúcsok és völgyek magyarázatául szolgálhat.

A most bemutatott nagyon egyszerű, nem is nyelvi, hanem helyesírási kérdésnek nincs nagy jelentősége. Nem magára a kérdés tartalmára, hanem a vizsgálati módszerre szeretnénk felhívni a figyelmet. A lényeg az, hogy hasonló módon lehet elindulni bármilyen kérdés diakrón korpuszalapú vizsgálatával.

Korpuszalapú gondolkodás: *pimasz*

A korpuszok a nyelvi adatok forrásaként arra szolgálnak, hogy segítségükkel nyelvészeti kérdésfelvetéseket, hipotéziseket alátámasztani vagy cáfolni lehessen. Ha szembetalálkozunk egy nyelvészeti állítással, akkor ha rendelkezésre áll a megfelelő korpusz, azonnal ellenőrizhetjük az állítás igazságtartalmát, megfelelőségét. Kialakítható egy olyan hozzáállás, gondolkodásmód – nevezzük **korpuszalapú gondolkodásnak** –, hogy amikor felmerül egy ilyen állítás vagy kérdés, akkor készségszinten, természetes módon nyúlunk a korpuszhoz, és ott keressünk választ. Ezt szeretnénk még egy – szintén az időbeliséget érintő – esettanulmányban bemutatni.

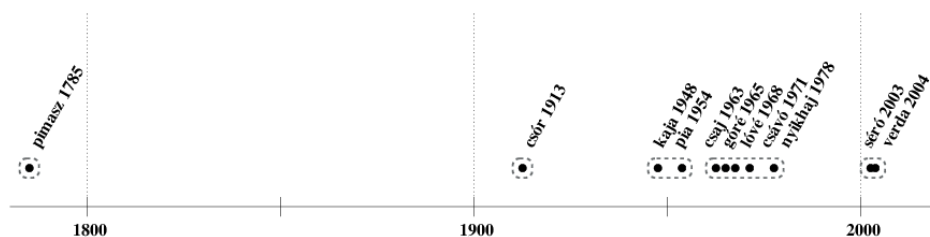
A *nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* című konferencián meghallgathattam egy cigány jövevényszavakkal kapcsolatos előadást. Az előadásból írásos változat jelen kötetbe nem készült, a vonatkozó kutatásról lásd: Kresztyankó (2016). Egy ponton cigány jövevényszavaknak a következő listáját mutatta be az előadó:

*csaj, csávó, csór, gádzsó, gizda,
góré, kaja, kéro, lóvé, nyikhaj,
pia, pimasz, séró, verda*

Nekem első ránézésre úgy tűnt, hogy az egyik szó élesen elüt a többitől, mégpedig a *pimasz*. Az önkéntelen gondolatom az volt, hogy esetleg nem is cigány eredetű ez a szó.

Kakuk Mátyás (1993: 201) megad a *pimasz*-hoz egy lehetséges etimológiát a magyar *arcátlan* felépítéséhez hasonlóan egy cigány fosztóképzőből és az *arc* jelentésű szóból levezetve. Ezt Schirm Anita (2006: 156) ha kétségbe nem is vonja, de nem látja kellően alátámasztottnak, arra hivatkozva, hogy a TESz. a szó eredetét ismeretlenként szótározza. A témához kapcsolódó fontos módszertani kérdéseket tárgyal újabban Arató (2015).

Mit mondhat a kérdésről a korpusz? A módszer jelen esetben ennyi volt: egyszerű kereséssel rákerestünk a megadott szavakra, és megnéztük, hogy mely évből származik az első MTSz.-beli megjelenésük. Az eredmény a 3. ábrán látható.

3. ábra:
Cigány eredetű szavak első megjelenése az MTSz.-ben

Azt látjuk, hogy azon túl, hogy jelentős eltérések vannak az első előfordulás évében, van egy óriási szünet a *pimasz* és az összes többi szó között. Az adatok alapján a szavakat feloszthatjuk az MTSz.-ben való első előfordulásuk szerint csoportokra – lásd a szürke körberajzolásokat az ábrán –, az utolsó csoporthoz (*sőró*, *verda*) hozzávehetjük azokat a szavakat, amelyek nem fordulnak elő az MTSz.-ben: *gádzsó*, *gizda* és *kéró*.

A korpuszvizsgálat alátámasztja a hipotézist, hogy a *pimasz* kakukktója. A helyzet pontos tisztázása persze további vizsgálatokat igényel, de valóban úgy tűnik, hogy ez a szó legalábbis jóval régebbi átvétel (vagy esetleg nem is cigány eredetű). Ezenfelül a *pimasz* – a többivel összehasonlítva – mintha sokkal inkább a magyarba teljesen beépült, köznyelvi, stílusérték nélküli szó lenne. Az is felvethető, hogy a 3. ábrán látható időtengely mentén felállítható egy „köznyelviségi” skála: minél régebbi ezen egy szó, annál inkább köznyelvinek érezzük. A *pimasz* teljesen köznyelvinek hat, a *csór* kicsit kevésbé, a *csaj* még kevésbé, a *gizda* esetében meg talán már elgondolkodunk azon, hogy mit is jelent pontosan. Ez a felvetés aztán további korpuszalapú vizsgálatokkal – képzők hozzáilleszhetősége, közeli szinonimák gyakorisága, kollokációs különbségek – megtámogatható.

Továbbra is hangsúlyozzuk, hogy jelen tanulmány célja nem az adott nyelvészeti probléma teljeskörű körüljárása, hanem az, hogy megmutassuk a korpuszalapú gondolkodás hasznosságát, és bemutassuk, hogy alkalmas eszközökkel mi minden releváns információval szolgálhat a korpusz. Kevésbé a tartalomra, sokkal inkább a módszerre tessék figyelni.

Kitekintés: Nemzeti Korpuszportál

Az MTSz. tagja a Nemzeti Korpuszportál (NKP) kezdeményezésnek (Sass 2016). Ennek az a célja, hogy összegyűjtse a magyar nyelvű, szóalapú online keresővel rendelkező korpuszokat, távolatlag pedig az, hogy minden lekérdezőfunkciót elérhetővé tegyen minden korpuszhoz. Az NKP ez a célt éppen a NoSkE korpuszkezelő általánossá, sztenderddé tételével kívánja megvalósítani: a gazdag funkcionális NoSkE alkalmas egységes platformnak látszik mindenféle korpusz számára. Segítségével lényegében tetszőleges korpuszhoz lehet a leírthoz hasonló felületet készíteni.

Jelen tanulmányban ismertetett módszerek ezáltal egyre szélesebb körben alkalmazhatóvá válnak. A reguláris kifejezések és a CQL jelenleg is számos NKP-s korpusz esetén használhatók, a Magyar Nemzeti Szövegtár új változatában (Várad és Oravec

2014) pedig – mely már most a NoSkE-re épül – lényegében pontosan úgy kereshetünk, ahogy jelen tanulmányban ismertettük.

Hivatkozások

- Arató Máttyás 2016: A romani és beás eredetű szavak alapkérdései és alapproblémái, in Bagyinszki Szilvia – P. Kocsis Réka szerk.: *Anyanyelvünk évszázadai 2*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 71–82.
- Csengery Kinga 2006: Az elektronikus korpusz, in Ittész Nóra, szerk.: *A magyar nyelv nagyszótára 1. Segédletek*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Ittész Nóra 2011: *A magyar nyelv nagyszótárának lexikográfiai koncepciója, különös tekintettel a szemantika és a grammatika összefüggésére a szótárírásban*, PhD dolgozat, Szeged, Szegedi Tudományegyetem.
http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1087/1/IttzesN-2011_disszertacio.pdf
- Kakuk Máttyás 1993: A magyar nyelv cigány jövevényszavaiból, *Magyar Nyelv* 89, 196–204.
- Kresztyankó Annamária 2016: Cigány jövevényszavak nyelvtanórán, in Bagyinszki–P. Kocsis, szerk.: *Anyanyelvünk évszázadai 2.*, ELTE BTK, Budapest, 215–23.
- Rychlý, Pavel 2007: Manatee/Bonito – A modular corpus manager, in *Proceedings of the 1st Workshop on Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing*, Brno, Masaryk University, 65–70. <https://nlp.fi.muni.cz/trac/noske>
- Sass Bálint 2011: *Igei szerkezetek gyakorisági szótára – egy automatikus lexikai kinyerő eljárás és alkalmazása*, PhD dolgozat, Budapest, PPKE ITK.
- Sass Bálint 2016: Nyelvészeti szövegkeresők, Nemzeti Korpuszportál, *Magyar Tudomány*, 177/7, 798–808.
- Schirm Anita 2006: A magyar nyelv cigány eredetű jövevényszavai, *Nyelvtudomány* 2, 149–63.
- Schirm Anita 2014a: A deviszont viszontagságai. <http://www.nyest.hu/hirek/a-deviszont-viszontagsagai>
- Schirm Anita 2014b: A diskurzusjelölők stilisztikai és pragmatikai megközelítése, in Dobi Edit – Domonkosi Ágnes – Pethő József szerk.: *Stílusról, nyelvről – sokszínűen, Szikszainé Nagy Irma 70. születésnapjára*, Debrecen, 294–307.
- Schirm Anita 2015: Deviszont vannak még érdekességek a deviszont körül. <http://www.nyest.hu/hirek/deviszont-vannak-meg-erdekesssegek-a-deviszont-korul>
- Váradi Tamás és Oravecz Csaba 2014: A Magyar Nemzeti Szövegtár egymilliárd szavas új változata, *Magyar Tudomány*, 175/9, 1054–62.

DUGONICS ANDRÁS ETELKÁJA ÉS A SZEGED KÖRNYÉKI NYELVJÁRÁS

SINKOVICS BALÁZS
(Szegedi Tudományegyetem)

1. A mai szegedi nyelvhasználatot vizsgálva kezdem el azt is kutatni, hogy a nyelvjárási gyűjtések és Bálint Sándor Szegedi szótára (1957) vagy Kálmány Lajos néprajzi gyűjtései (1881–1891, 2015) mellett milyen régebbi *ő-ző* szövegek vannak, amelyekkel később össze lehet vetni mai gyűjtésünket (vö. Kontra–Németh–Sinkovics 2016), és dokumentálni az *ő-zés*ben bekövetkező változást. A kutatás során jutottam el Dugonics András regényéhez, az Etelkához.

Tanulmányomban az első magyar regény, az Etelka harmadik, *ő-ző* nyelvjárásba átirított változatát vizsgálom meg a tekintetben, hogy mennyire írta át Dugonics a második kiadáshoz képest. Először röviden Dugonics életét, nyelvszemléletének változását foglalom össze, majd Benkő Loránd (1956) alapján áttekintem a korabeli irodalmi nyelv és Dugonics *ő-zését*. Ezután az Etelka 1805-ös kiadásának különböző részletei alapján megvizsgálom, milyen mértékű benne az *ő-zés*, és hogy a nyelvjárás más hangtani vagy morfológiai sajátosságai megjelennek-e a regényben.

2. Dugonics András Szegeden született 1740-ben. Ott járt iskolába, majd 1756-ban belépett a piarista rendbe. Ezt követően Nyitrán teológiát tanult, majd tanított Vácon, és Erdélyben, Medgyesen is. Onnan 1770-ben Nyitrára helyezték át, 1774-től már a nagyszombati egyetemen tanított matematikát, és amikor 1777-ben az egyetemet Budára helyezték át, Dugonics is vele ment. 1808-ban kora miatt nyugdíjba vonult, és rokonaihoz költözött Szegedre, ahol 1818-ban meghalt. 1774-től jelennek meg művei, ő készítette Homérosz első magyar fordítását Trója veszedelme címmel, 1780-ban pedig Ulisszesnek, ama' híres, és nevezetes görög királynak csudálatos történetei című munkáját adta ki magyaros tizenkettes, négy soros versekben (Dugonics 2015).

3. Dugonics András munkáit olvasva azonnal szembeötlik nyelvének és stílusának néhány általános vonása. Minden szépirodalmi művére jellemző a népiesség, amit szülővárosa, Szeged nyelvjárása elemeinek fölhasználásával ér el, ezért a szegedi népi élet jelenségei gyakran szerepelnek munkáiban. Fontosnak tartotta a nyelv művelését: a nyelvjárási kifejezések közkinccsé tétele mellett fölújított régi szavakat, és alkotott új szavakat, kifejezéseket is, amelyeket hőseinek szájába adott. Ugyanakkor mindezek mellett megfigyelhetők nyelvhasználatában – főként a mondat szerkesztésben – bizonyos latinizmusok is (Szathmári 1968: 258).

A szakirodalomban azt olvashatjuk, hogy korai és kései műveiben a Szeged környéki nyelvjárás erőteljesen jelen van, az Etelka harmadik kiadását pedig teljesen nyelvjárásba írta át (May 1986: 40; Penke 2002: 415). A Szeged környéki nyelvjárás egyik legfontosabb sajátossága a független *ő-zés*, azaz más nyelvjárások zárt *ē*-je helyén pozíciótól függetlenül *ő* áll: *rönd, gyerök, esött, mihöz* stb. Zárt *ē* csak egytagú szavakban (*nē, sē, lē*) és vegyes hangrendű szavakban (*szērda, dēsza*) marad meg (Juhász 2001: 279). A továbbiakban elsősorban az *ő-zést* vizsgálom az Etelka nyelvében.

Mielőtt az Etelka harmadik kiadását elemzem, fontosnak tartom röviden összefoglalni a korabeli irodalmi nyelv és az *ő*-zés összefüggéseit. A mai standard alapvetően *e*-ző, a 18. század végének irodalmi nyelvéről Benkő Loránd azonban azt írja, hogy egyes területeken bizonyos fokú *ő*-zés a regionális nyelvhasználat része volt. Az *ő*-zés a kor sok írójánál jelentkezik; erőssége, használata függ attól, hogy az illető író mennyire ismeri a korabeli írott nyelvi normát és honnan származik. A dunántúli írók közül sokan *ő*-znek, többnyire olyan mértékben, ahogy a Dél-Dunántúl kivételével általában a mai nyelv is: *böcsül, földél, fölség, pöröl, söpör* stb. Ritkán, de előfordul *ő*-zés a tövéghangzóban is: *tellött, fénylött*. A Csallóköz, Mátusföld területén élő írók *ő*-zése nagyjából a dunántúliakéval egyezik, de náluk nincs meg a tövéghangzós *ő*-zés (Benkő 1956: 272). A Duna–Tisza köz, azaz lényegében a szegedi írók *ő*-zése nem különbözik lényegesen ettől. A Székelyföld délnyugati részén és a Küküllők vidékén főképp hangsúlyos *ő*-zés jellemző: *böcsül, böttü, sötét*. Az e területeken kívüli íróknál viszont csak elvétve találunk *ő*-zést. Benkő mindezek alapján arra a következtetésre jut, hogy az írók *ő*-zése nyelvjárási eredetű (a reformkori írók néha szándékos, stilisztikai *ő*-zésével szemben), bár az észak- és dél-dunántúliak nagyjából egyformán *ő*-ztek, tehát ott ez regionális irodalmi nyelvű forma lehetett (Benkő 1956: 273). Az *e*-ző irodalmi nyelv az idő előrehaladtával egyre erősebbé vált, és az *ő*-zés ezzel szemben később néha tudatos stilisztikai törekvés lehetett (Benkő 1956: 274). (A reformkori *ő*-zésről l. Tompa 1955: 321–4.)

Benkő Loránd nagyszabású munkájában a 18. század végéig dolgozza föl az irodalmi nyelvet, így Dugonics munkáinak e korszakra eső részét is (az Etelka harmadik kiadása már kívül esik a vizsgált korszakon). Benkő vizsgálatai szerint a Trója veszedelme (1774), Ulyssesnek ... történetei (1780) és az Etelka első kiadása (1788) csak olyan mértékű *ő*-zést mutat, mint a dunántúli írók művei. Az arany Perczek (1790), A gyapjas vitézek (1794) és a Jeles történetek (1794) című munkáiban már egyre kisebb mértékű az *ő*-zés. Benkő szerint Dugonics e munkáiban azért *ő*-zik, mert nem ismeri eléggé az irodalmi nyelvet. Ahogy idővel megismeri az irodalmi normát, az *ő*-zése megkopik. Később, A szerencsenekben (1798) és a Római történetekben (1800) azonban már ismét gyakran *ő*-zik, majdnem azonos mértékben a Szeged környéki nyelvjárással. Ez azzal magyarázható, hogy ettől az időtől jellemző rá a tudatos népiesség, és ennek lehet következménye az *ő*-zés újbóli megjelenése. Ugyanígy, ekkor jelenik meg munkáiban a *j*-s írásmód az *ly* helyett (*kiráj, lakhej*) vagy az *n*-ezés (*aszon, törvén*) is (Benkő 1956: 275–6).

Ugyanakkor Benkő arra is rámutat, hogy az 1784-ben megjelent A tudákosságnak két könyvei, melyekben foglaltatik a Betövetés (algebra) és a Földmérés (geometria) című munkája, amely nyelvileg nem provinciális stílusú, nem *ő*-ző, azt bizonyítja, hogy képes volt normatív szöveget alkotni, és más műveiben nem azért provinciális, mert nem ismeri a normát, hanem tudatosan az (Benkő 1960: 463).

4. Az első magyar regény, az Etelka 1788-ban jelent meg először (Dugonics 1788). 1791-ben jelentősen átdolgozva, kiegészítve és új jegyzetekkel ellátva adta ki a „MÁSADIK MEG-JOBBÍTOTT KI-ADÁS”-t (Dugonics 1791, ebből készült 2002-ben a kritikai kiadás – Penke 2002), majd 1805-ben a „Harmadik, és életemben utolsó Kiadás”-t (Dugonics 1805, Penke 2002: 357–8). Dugonics folyamatosan változtatott a szövegen, a második kiadást az elsőhöz képest jelentősen átdolgozta (Penke 2002: 409–10). A változtatások sokfélék, nemcsak bővíti a szöveget és a hozzá fűzött jegyzeteket, hanem

„az egész regényt aprólékosabban tagolja: a hosszú bekezdéseket széttördeli, a vesszővel elválasztott mondatrészekből külön mondatokat formál. Gyakoriak a betoldások: egy-egy szóval, néhány mondatral, vagy akár több bekezdéssel is bővíthet a regény az első kiadáshoz képest” (Penke 2002: 413). A harmadik kiadásban is vannak különféle változtatások a másodikhoz képest, de a legföltűnőbb mégiscsak az, hogy *ő-ző* nyelvjárásba írja át (Penke 2002: 415).

A szövegváltoztatások okait May István Dugonics nyelvszemléletének változásában látja: az Etelka első és a harmadik kiadása között módosult nyelvszemlélete. Nyelvhelyességi normákat állított föl a maga számára, ezeknek próbált minél jobban megfelelni, és ezzel magyarázható a szövegváltoztatások egy része (May 1986: 36). May a harmadik kiadást összevetve az előző kettővel, az alábbiakat emeli ki: a) a többes számú birtokos után a birtok is többes számba kerül a 3. kiadásban, míg az első kettőben még nem (*a' Magyarok' gyűlésében* > *a' Magyarok gyűlésökben*); b) a szenvedő szerkezetet gyakran átalakította cselekvővé (*Dió-fából gyalúztatott* > *Dió-fából gyalútták*); c) az ikes ragozást (vö. R. Hutás 1965) Révai hatására javította; d) a mellékmondatban a feltételes módot néhol felszólítóra javítja (*hogy meg-bátorítaná* > *hogy meg-bátorítsa*). May számba vesz továbbá néhány kisebb változtatást is, mint például a páros testrészek egyes, illetve többes száma: *szemeiket* > *szemöket*. Megjegyzi azonban azt is, hogy nemegyszer arra is találunk példát, hogy Dugonics éppen ellenkezőleg javít (May 1986: 37–8).

Másokhoz hasonlóan May is kiemeli, hogy felhasznál és alkot új szavakat: *álladalom, képzelet, irnok, titoknok, újjonc* stb. (May 1986: 39, vö. Szathmári 1968: 260). Helyesírásában a 3. kiadásban a szóelemzés helyett a kiejtés elvét érvényesíti (ez főképpen a *ly > j* esetében föltűnő), de a *-ja/-je* birtokos személyjel esetében éppen a szóelemzés elvének megfelelően változtat: *attyát* > *atyját* (May 1986: 41). Abban szinte egyedülálló, hogy az *ő-ző* nyelvjárást próbálja irodalmi szintre emelni. May szerint a „nyelvjárás terjesztésében szinte teljesen következetes” (40). Hasonlóképpen vélekedik Benkő is (1956: 276). Mint fentebb említettem, az Etelka első két kiadásában a nyelvjárás még csak a szavak és frazémák szintjén bukkan föl a műben. Szathmári (1968: 259) szerint mivel idővel kialakította „azt az elvet, hogy a régi a népivel vagy a népivel is ábrázolható, Dugonicsnak csaknem valamennyi művében találkozunk a XVIII. századi Szeged környéki nyelvjárás hangtani, szókincsbeli, alak- és mondattani, valamint frazeológiai jelenségeivel.” Amíg az Etelka néprajzi jellegű leírásaiban ezek stilisztikailag indokolhatók, az előkelő szereplők szájából a mai olvasó számára már furcsán hatnak (uo.). Dugonics azonosította a népit a régivel, ezért vetítette vissza a szegedi beszédet a honfoglalás korába. Szereplői Szeged környéki nyelvjárásban beszélő honfoglalás kori főurak, előkelők, és még a kisasszonyok is ezen a változaton szólnak meg, nemegyszer vaskos népiességgel. Egy helyen például így vigasztalja Gyula vezér lányát, Etelkát: „*Szőre menttében simogassuk inkább a' Barmot. Ha visszára fogjuk; fel-borzadozik a' haragos, és hamar meg-marja az illetőt. A' Harmat-eső jobban meg-járja a' szomjú Földeket, a' Záporok pedig hamar el-futtyák: úgy a' síma szavak-is többet érnek a' darabosoknál. Nékünk kelleltik inkább valamit engednünk tulajdonunkból; és a' Kutyát-is megböcsülnünk Uráért. A' gyenge szavak sokkal-inkább meg-lágyították a' kövé-keményedett szíveket; mint a' tarajosok. A' szelíd-kor' gyümölcsnek-is minden-kor nagyobb böcse, mint a' vad-kornak. Szittyiai mondás; édes Leánycsóm: hogy akkor leg-büdösebb a' Gané; mikor leg-inkább piszkállyák*” (Dugonics 1791. I: 7–8; Penke 2002: 184).

5. Az alábbiakban azt vizsgálom meg, hogy hangtani és alaktani téren mennyire követi az Etelka harmadik kiadása a Szeged környéki nyelvjárást. A regény második és harmadik kiadásából különböző helyekről, körülbelül száz oldalanként 8000 betű terjedelmű (kötetenként négyszer nyolc oldal), összesen 64 oldalnak megfelelő szövegrészt hasonlítottam össze, valamint a bevezetőt és néhány jegyzetet. A második kiadásból: I. kötet: Honnyaim!, 1–20, 130–138, 247–262, 357–366; II. kötet: 1–8, 131–140, 247–255, 357–365. A harmadik kiadásból a megfelelő helyek: I. kötet: Honnyaim!, 1–21; 143–151, 273–288, 396–407. II. kötet: 3–11, 148–157, 277–285, 400–409. Valamint az 5., 9., 10., 11., 58. és 94. jegyzetet.¹

Dugonics a második kiadáshoz képest is sok szempontból módosította a szöveget, nem csak az ő-zés tekintetében. Alább, az 1. táblázatban látható egy részlet a szövegből: a harmadik kiadás szövegében félkövérrrel szedtem az ő-re változtatott szótagokat, szürkével kiemeltem azokat, amelyeket változtatlanul hagyott, aláhúzással pedig további beszélt nyelvre utaló változásokat jelöltem.

1. táblázat:

Szövegváltoztatások az Etelka második és harmadik kiadása között

Dugonics 1791. II: 2. köt. 6. o.

Dugonics 1805. II: 3. köt. 8–9. o.

„Édes Atyám! Igazán meg-vallhatom vét-kemet. Egy szál böcsületet nem hattam rajta. Nem-bírhattam indulataimmal. De más-képpen ki-nem-tudhattam Oszta-lyomból. Eleget törtem, eleget fárasztot-tam magamat. De (tudgyák az Egek): hogy egészszen meg-nem-törhettem. A’ forgó szelet inkább meg-zabolázhattam volna, mint ama’ szél-hórdtta szárnyas indulataimat. Soha nem hihettem volna magam felől: hogy olly goromba lehes-sek. Magam se tom immár, mi gyalázatos szitkokkal szidalmaztam. Istenem! hogy-hogy felejthettem-el úgy-annyira maga-mat. Meg-buktam, édes Atyám. Engedgy-megy most-egyszer édes Leányodnak. Könnyen vét az ember egyszer, ’s-még könnyebben először. Az-után azt-is jól tudod, édes Atyám: hogy a’ Lúd-is meg-eshetik egyszer a’ Jegen. Sött: a’ Ló-

Édös Atyám! Igazán fogom ki-vallami vétkömet. Rajta egy szál böcsületöt nem hagytam. Nem bírhattam indulataimmal. De másképpen osztájomból ki-nem-tud-hattam. Öleget törtem, öleget fárasztot-tam magamat. De (tudgyák az Egek!) hogy egészen mög-nem-törhettem. A’ forgó szelet hamarébb mög-zaboláztam vóna; mint ama’ szél-hordotta szárnyas indulataimat. Soha nem hihettem vóna magam felől: hogy oj goromba löhessek. Magam se tom immár: minő gyalázatos szitkokkal szájaskodtam ellene. Istenem! Hogy-hogy felejthettem-el úgy-annyira maga-mat! Mőg-buktam (édös atyám). Engedgy-mőg (csak egyszer) édös leá-nyodnak. Könnyen vét az embör egyszer; ’s-még könnyebben először. Osztán pe-nig azt-is sokszor hallottuk: a’ lúd-is mög-eshetik egyszer a’ Jégön. A’ lónak

¹ A terjedelem a változó hosszúságú, nemegyszer féloldalsnyi jegyzetek miatt nem mindig adja ki a várható 8-8 oldalt.

nak négy a' lába; még-is meg-botlik. De, vallyon mit tehettem egyebet? Nem-de-nem a' Féreg-is meg-tekeri magát, ha reá tapodnak.”

négy lábai lönnének; még-is mög-botlanék. De vajjon: mit tőhettem ögyebet? Nem-de-nem: a' fereg-is mög-tekeri magát; ha reá-tapodnak?

Ebben a részletben is látható, hogy kisebb-nagyobb módosítások mindenhol vannak, az idézett részben azonban az *ö*-zés a legszembeötlőbb. Amint arra Benkő is utalt már, a második kiadásban alig találunk *ö*-zű alakokat, még a kortársaihoz képest is föltűnően *e*-zű. Az általam átnézett részekben csupán néhány *ö*-zű alak van: *böcsül* (5x), *böcstelen* (4x) (és származékaik mindig *ö*-vel), *körösztü* (4x, mindig *ö*-vel), *fölség* (1x), *köll* (3x, mindig beszédben), *fölött* (1x), *keverödött* (1x), *Föl-Földön* (1x), *csöp-vérei* (1x), *fölleg* (1x). A több birtokosra utaló birtokos személyjel is mindig *-ek*: *híreket*, *neveket*, *idejeiket*.

A harmadik kiadásban már gyakran megjelennek az *ö*-zű alakok, hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban, tövéghangzóban és toldalékban. Az idézett részben: *édös*, *lönnének*, *mög-botlanék*, *vétkömet*; más helyeken: *röndölte*, *tötte*, *högyön*, *viseltetött*, *lönne*, *köllene*, *fölepített*, *fejedelm stb.* Az idézett részben találunk még más, feltehetően a Dugonics által is beszélt nyelvre jellemző szavakat, kifejezéseket is, Etelka például azt mondja, hogy „*Magam se tom immár...*”; a második kiadásban még *vólna* a harmadikban mindkétszer módosítva van *vóna* formára, az idézet vége pedig a szólások-közmondások halmozását mutatja.² Nem kell túl járatosnak lenni az *ö*-zű nyelvváltozatban ahhoz, hogy észrevegyük az akár egy oldalon belül is váltakozó *végett* ~ *végött*, *édes* ~ *édös* változatokat, vagy a fentebbi idézetben az *egyszer* ~ *egyször* váltakozást – ez a változatosság a beszélt nyelvben teljesen természetesnek mondható, azt viszont nem tudjuk, hogy Dugonics mennyire szándékosan hagyta meg ezeket a változatokat. A figyelmes olvasónak az is feltűnhet, hogy a szereplők mintha jóval inkább *ö*-znének, mint az író, és ha ez így van, az tudatos stilisztikai szerkesztésre vall.

Az Etelka harmadik kiadásában az *ö*-zés arányának megállapításához összeszámoltam az *ö*-zött szótagokat, és azokat a szótagokat, amelyek *e*-vel maradtak, vagyis azokat, amelyek más nyelvjárásokban *e*-vel vagy *ē*-vel használatosak, de amelyeket a Szeged környéki nyelvjárásban lehetne *ö*-vel is mondani. Ehhez elsősorban Bálint Sándor Szegedi szótára volt segítségemre, az ugyanis számos történeti példát is tartalmaz.³ A vizsgált részek alapján az *ö*-zés arányait a 2. táblázat mutatja.

² Dugonics a szólásokat, közmondásokat külön is gyűjtötte, bár gyűjteménye csak halála után jelent meg (Dugonics 1820).

³ Természetesen pontosan megállapítani nem lehet, melyek voltak azok a szavak, amelyeket Dugonics idejében *ö*-vel is mondhattak, a kétes eseteket azonban a Szegedi szótár mellett más forrásokból ellenőriztem.

2. táblázat:
Az ő-zés aránya a harmadik kiadás elbeszélő részeiben
és a szereplők megszólalásaiban

	<i>e-zett szótag</i>	<i>ő-zött szótag</i>
elbeszélő részek	56,2% (881 db)	43,8% (687 db)
szereplők megszólalásai	26,6% (179 db)	73,4% (493 db)
bevezető	65,2% (43 db)	34,8% (23 db)
jegyzetek	66,7% (80 db)	33,3% (40 db)
együttesen	48,8% (1183 db)	51,2% (1243 db)

Az adatok azt mutatják, hogy ha a regény vizsgált részeit nézzük, az összes ő-zhető szótagnak körülbelül a fele szerepel ő-vel, ha azonban az elbeszélő részeket és a szereplők megszólalásait külön is megvizsgáljuk, látszik, hogy a párbeszédekben sokkal nagyobb arányú az ő-zés. Dugonics a bevezető részt és a jegyzeteket is átírta, de ezekben kisebb mértékben – a lehetséges esetek egyharmadában – ő-zik, mint a regény elbeszélő részeiben.

Ez az átlag azonban nem mutatja meg azt, hogy a harmadik kiadásban vannak olyan részek, amelyekben némely szereplő, például Etelka egy-egy megszólalásában minden lehetséges esetben ő-ző alakot használ (Dugonics 1805. II: 8–9), más esetekben pedig csak a szótagok felét-harmadát írta át Dugonics (Dugonics 1805. II: 7). Ez különösen olyankor föltűnő, amikor az elbeszélő részekben oldalakon keresztül csak egy-egy szótag fordul elő ő-vel, az is a birtokos személyjelben: *szívökre, nyelvökre, Fejőket* (Dugonics 1805. II: 281–4), majd Etelka megszólal ő-ző tájsozlásban (pl. Dugonics 1805. II: 285).

6. Az ő-zéssel kapcsolatban még néhány további jelenséget emelnék ki. A több birtokos egy birtokára utaló személyrag a második kiadásban mindig *-ek*. Ezt a ragot a harmadik kiadásban az esetek többségében *-ök-re* módosítja: *véröket, fejedelmöknek, híröket, üdejöket, szívök, szemök stb.*, néha azonban változatlanul hagyja: *szívek, gerjedelmeket*. A *fel* igekötőt 24 esetben meghagyja, 35-ször *föl-re* változtatja. A *meg* igekötő viszont 159-szer marad *e*-vel, és 51-szer lesz belőle *mög*. Ez utóbbi forma – amely a Szeged környéki nyelvjárás feltűnő sajátja – minden esetben a szereplők megszólalásaiban fordul elő. Ugyancsak ilyen helyzetben jellemző a *köll, köllött, köllene* változatok használata, bár egy-egy adat ezekre az elbeszélő részekben is van.

Egyetérthetünk Benkővel, aki Dugonics korábbi művei alapján azt állapította meg, hogy ő-zése megfelel a Szeged környéki nyelvjárásának. Ez az Etelkára is igaz: nem találtam olyan adatot, amelyet Dugonics ő-vel írt, de ma már *e*-vel lenne használatos. (Az ellenkezője, nevezetesen olyan szó, amely ma ő-vel is használatos, de Dugonics következetesen *e*-vel írta, nehezen ellenőrizhető, mivel nem minden szótagot írt át ő-re.)

Az ő-ző változatok mellett Dugonics más tekintetben is tendenciaszerűen változtat a szövegen. A *-ból/-ből*-féle határozóragok a második kiadás vizsgált részeiben mindig nyíltabb változatban fordulnak elő. A harmadik kiadásban ezek egy részét *ú/ű*-re javítja, de számos esetben változatlanul hagyja. (A határozóragok zártabb vagy nyíltabb

használata még évtizedekkel később, a reformkori irodalmi nyelvben is ingadozik, l. Deme 1955: 53–6.)

A kiejtés elve érvényesül a harmadik kiadás helyesírásában is, amikor az *ly* helyett *j*-t ír (May 1986: 41): *Szeméjjéről, meg-talájjad, fákja, oj, ojjas, ijjen* stb., bár számos ellenpéldát is találunk. Szintén a beszélt nyelvre jellemző a fentebb már említett *magam sem tom*, vagy a *vóna, vót* forma. A vizsgált részekben ezen kívül egy-egy esetben a *föld* és a *hólltomig* alakokat módosította *főd, hóttomig* formára (Huba beszédében), de ilyen *l* kieséses alakok az elbeszélő részekben nem fordulnak elő.

A szóhasználatról, szólások és közmondások halmozásától eltekintve más, Szeged környékére jellemző nyelvjárási sajátossággal az *ő*-zésen kívül nem találkozunk a regényben. A Szeged környéki nyelvjárásban a 19. század második felében meglévő *tudi, mondi* típusú igeragozásra egyetlen példa sincs, mint ahogy a *-hoz/-hez/-höz* helyén a szintén ott jellemző *-hon/-hön* ragokra sem. Az egyszer-egyszer előforduló *szőrivél, kedviért* szavak egyes szám 3. személyű *-i* birtokos személyjelét néha *é*-re változtatja: *szőrével, kedvéjért*, de mint más esetekben is, itt is maradnak kivételek: *kedviért, szemiből*.

Találunk viszont régiesítést. A *dicső* és *idő* szavakat következetesen *dücső, üdő* változatra módosítja, a *világ*-ot *velág*-ra, az *addig, eddig* pedig *addég, eddég* lesz a 3. kiadásban (vö. May 1986: 42).

7. Benkő Loránd mutatott rá arra, hogy Dugonics András az 1790-es évek végétől tudatosan alkalmazza az *ő*-ző nyelvjárást műveiben. Ezt bizonyítja az Etelka harmadik kiadása is. A regény szövegét nemcsak stilisztikailag javította, hanem a korábbi kiadáshoz képest átírta *ő*-ző nyelvjárásba. A nyelvjárás a szereplők megszólalásaiban sokkal erőteljesebben jelentkezik, mint az elbeszélő részekben vagy a jegyzetekben. Szereplői beszédében viszont az *ő*-zésen és néhány további beszélt nyelvi sajátoságon (*vóna, sem tom*) kívül más nyelvjárási változatokat nem találunk (a szólásoktól, közmondásoktól eltekintve). Az elbeszélői részekben nagyjából a lehetséges esetek, vagyis a Szeged környéki nyelvjárásban *ő*-vel mondható szótagok felét írta át *ö*-re (miközben szereplőit egyik-másik helyen minden lehetséges szótagban *ő*-vel beszélteti), de ez is elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy fölidézze a Szeged környéki nyelvjárást.

Hivatkozások

- Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár* I–II, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd 1956: Az irodalmi nyelvi *ő*-zés XVIII. századi helyzetéről, *Magyar Nyelv* 52, 271–9.
- Benkő Loránd 1960: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Budapest, Akadémiai.
- Deme László 1955: Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások, in Pais Dezső szerk.: *Nyelvünk a reformkorban*, Budapest, Akadémiai, 27–82.
- Dugonics 1788 = *ETELKA, EGY IGEN RITKA MAGYAR KIS-ASZSZONY VILÁGOS VÁRATT, ÁRPÁD ÉS ZOLTÁN FEJEDELMINK' IDEIKBEN*. ÍRTA DUGONICS András. Első Könyv. A'szerencsés dolgok, Második Könyv. A'szerencsétlen esetek. Posonyban és Kassán, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és betőivel, 1788. 351 l. és 394 l.

- Dugonics 1791 = *ETELKA*. ÍRTA DUGONICS ANDRÁS királyi oktató. Második megjobbított kiadás. Első és Második Könyv, Posonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és betőivel, 1791. 433 l. és 438 l.
[https://library.hungaricana.hu/hu/collection/muze_megy_cson_muzealis_konyvek/ – 2017. január 17.]
- Dugonics 1805 = *ETELKA*. ÍRTA DUGONICS ANDRÁS királyi oktató. Harmadik, és életemben utolsó Kiadás. Első és Második Könyv, Posonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és betőivel, 1805. 484 l. és 494 l.
- Dugonics 1820 = *Magyar példa beszédek és jeles mondások*. Öszveszedte, és meg világosította Dugonics András. Szegeden. Nyomt. Grün Orbán' betűivel 's költségével, 1820.
- Dugonics 2015 = Dugonics András és könyvtára. Somogyi Könyvtár, Szeged [<http://dugonics.sk-szeged.hu/tarsasag.html> – 2017. január 17.]
- Juhász Dezső 2001: A nyelvjárási régiók, in Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris, 262–316.
- Kálmány Lajos 1881–1891: *Szeged népe*. 1. köt.: *Ős Szeged népköltése*. Arad: Réthy Lipót és fia, 1881. 2. köt.: *Temesköz népköltése*. Arad: Réthy Lipót és fia, 1882. 3. köt.: *Szeged vidéke népköltése*. Arad: Réthy Lipót és fia, 1891.
[<http://mek.oszk.hu/08600/08688/> – 2017. január 17.]
- Kálmány Lajos 2015: *Alföldi gyűjtés*, Budapest, Balassi.
- May István 1986: Dugonics nyelvszemléletének módosulása 1788 és 1805 között, *Magyar Nyelvőr* 110, 35–45.
- Penke 2002 = *Dugonics András: Etelka*. S. a. r.: Penke Olga. Debrecen: Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- R. Hutás Magdolna 1965: Az ikes igék ragozása Dugonics András nyelvében, *Magyar Nyelv* 61, 326–38.
- Szathmári István 1968: Dugonics András nyelvéről és stílusáról, *Magyar Nyelv* 64, 257–62.
- Tompa József 1955: Az irodalmi nyelv, in Pais Dezső szerk.: *Nyelvünk a reformkorban*, Budapest, Akadémiai, 313–434.

KICSINYÍTŐ-BECÉZŐ KÉPZŐINK TÖRTÉNETÉRŐL

T. SOMOGYI MAGDA

(Eötvös Loránd Tudományegyetem)

A dolgozat tárgya, vizsgálati szempontok

Mai nyelvünkben a kicsinyítő-becéző funkciójú képzők köznevek melletti használatának terjedését figyelhetjük meg. A jelenség ugyan nem új keletű, de egyre gyakoribbak az *üzi* 'üzenet', *pari* 'paradicsom', *tali* 'találkozó, randevú', *pöresz* ~ *pöri* 'pörkölt', *ruci* 'ruha', *naci* ~ *nacó* 'nadrág', *telcsi* ~ *teló* '(mobil)telefon' stb. típusú szóalakok nemcsak a bizalmas nyelvhasználatban vagy az ifjúsági nyelvben, hanem a semleges köznapi diskurzusokban is.

Mindez ugyan számos nyelvhelyességi, stiláris és pragmatikai kérdést is felvet, de ha az érdekel, hogy milyen előzményei vannak e nyelvi jelenségnek, érdemes visszatekintenünk a kicsinyítés-becézés történetére, néhány jellemző példa segítségével bemutatni az egyes képzők eredetét, képzőbokrok kialakulását, a szóképzési rendszerben elfoglalt helyüket, valamint szerepük változását az egyes nyelvtörténeti korokban.

A kiindulást természetesen azok a morféma- és képzéstípusok képezik, amelyek valamiféle kicsinyítő és/vagy becéző funkcióval elemezhetők ki a mai szóképzési rendszerből, de nem maradhatnak ki az áttekintésből azok a szóelemek sem, amelyek idő közben elhomályosultak vagy elavultak, és csak történeti szempontból értelmezhetők, vagy a nyelvújítással hozhatók kapcsolatba.

Foglalkozni kell az egyes gyakori képzők (-ka/-ke, -cska/-cske) és a velük azonos szóvégek párhuzamos meglétének, ill. az ezzel összefüggő analógiák működésének kérdésével, valamint azokkal az idegen nyelvi hatásokkal, amelyek ezeket a képzőket erősítették (pl. *lebege* > *lepke*, szl. *macska*).

Áttekintő jelleggel ki kell térni arra, hogy az egyes nyelvtörténeti korokban mely képzők, képzőbokrok tölthettek be kicsinyítő-becéző funkciót, és melyek őrződtek meg máig. Arra a kérdésre is megpróbálok válaszolni, hogy az eddigi tendenciák alapján mi várható a szóképzés e speciális területén mind a képzők állományát, mind az eredeti szerepük esetleges megváltozását illetően. Érdekes és informatív lenne egy komplex táblázatos összefoglalás, azonban a nagy elemszám miatt a dolgozat terjedelmét ez túlságosan megnövelné.

A területi-nyelvjárási vonatkozásokat csak röviden érintem, fenntartva azt, hogy a nyelv története a nyelvjárások története, ha az egyes jelenségeket nem tudjuk is mindig pontosan lokalizálni.

1.1. A kicsinyítő-becéző képzők meghatározása, helyük a képzőrendszerben

A kicsinyítés mint képzőfunkció elsősorban a köznév alapú képzéseknél vehető számba, a becézés pedig a tulajdonneveknél, ezen belül is a személyneveknél. Első ránézésre ez a megkülönböztetés célszerűnek és egyértelműnek tűnik, de egészen nyilvánvaló, hogy a becéző képzés és a kicsinyítés szoros rendszertani kapcsolatban és kölcsön-

hatásban van: egyrészt mint fogalmak erősen összefüggnek, feltételezik egymást, másrészt jelentéstartalmuk jó néhány esetben kibővül, nemcsak a kicsiség és a kedveskedés, hanem pl. a lekicsinylés, lenézés, elutasítás kifejezésére is alkalmasak mind a személynevek, mind a köznevek esetében. (Természetesen a lexikalizálódott képzések e körön kívül esnek, pl. *róka*, *fiók*, *fióka*, *szánkó*, valamint a színnevek közül a *szürke*, *szőke* stb.) Az összevont kicsinyítő-becéző képzők megnevezés használata tehát nem a névtani szempontok mellőzését jelenti, hanem az azonosságokat helyezi előtérbe.

1.2. A vizsgálandó morfémák és az elemzett adatok

Az egész nyelvtörténet folyamán a kicsinyítésnek vannak a legváltozatosabb eszközei, az elemek újabb és újabb variációkban jelentkeznek (vö. Szegfü 1992: 303). Mai nyelvünkben is igen változatos a kicsinyítő-becéző képzők állománya, napjainkban is felbukkannak korábban nem adatolt változatok, azt majd az idő dönti el, hogy melyek tudnak meggyökeresedni.

A rendkívüli elemgazdagság nem tárható fel egy rövid áttekintésben, ezért most csak a legjellemzőbb képzőkre, képzővariációkra térek ki. A kiindulást természetesen – mint már említettem – a leggyakoribb, ma is működő elemi és összetett képzők (képzőbokrok) adják, de foglalkozom az elhomályosult vagy elavult, csak történetileg kielemezhető formánsokkal is. A példaanyag zöme szótárakból (TESz., EWUng., MSzFgrE., ESz., MKsz., NyÚSz., ÉKsz.²), leíró és történeti grammatikákból (TNyt., MGr., Str.Morf.) és különböző, az irodalomjegyzékben hivatkozott nyelv- és névtörténeti monográfiákból, szinkrón és diakrón elemzésekből származik. A közkeletűnek számító, több helyütt is előforduló adatok mellett nem feltétlenül tüntetem fel a forrásokat. Egyéb esetekben viszont igyekszem pontosan hivatkozni. Szükség és lehetőség szerint általában zárójelben közlöm a vonatkozó nyelvi adatok első ismert előfordulásának évszámát. Több esetben olyan példaszókat is felsorolok, amelyek egyelőre csak a beszélt nyelvben találhatók meg, mértékadó szótárakba még nem kerültek be.

2. A vizsgálati szempontok

Az érintett képzők számbavétele a morfológiai, szófaji, szemantikai és funkcionális jellemzőik, produktivitásuk, valamint történeti vonatkozásaik, más képzőkkel való összefüggésük alapján történhet. A következőkben e szempontok szerint igyekszem áttekinteni azokat a fontosabb kérdéseket, amelyek többségének megválaszolása bár csak egy külön, e dolgozat kereteit szétfeszítő elemzés alapján lehetséges, a kérdések felvétele is közelebb visz a denominális névszóképzés e részrendszerének megértéséhez általános és magyar nyelvészeti vetületben is.

Fontos hangsúlyozni, hogy a kicsinyítő-becéző képzésben részt vevő szóelemek (szótövek és képzők), valamint a képzéssel létrejött származékok komplex vizsgálatakor természetesen a diakrón és a szinkrón megközelítést nem lehet mereven szétválasztani, és mindenképpen szem előtt kell tartani a problematika területi vonatkozásait is, ezekre – ha csak érintőlegesen is – ki kell térni.

2.1. A kicsinyítő-becéző képzők szerkezete, alaktani jellemzői

Mai nyelvünkben is vannak egyelemű képzők a vizsgált körben. Leíró és történeti vonatkozásban nem mindegyiküket értékelhetjük azonosan ebből a szempontból. Az

egyetlen magánhangzóból álló formánsok biztosan egyeleműek (*-a/-e*, *-ó/-ő*, *-u* és a ma is gyakori és produktív *-i*), ma már nem bontjuk elemeire a *-ka/-ke*, *-cska/-cske*, *-kó/-kő*, *-ci*, *-csi*, *-us*, *-is* formánsokat, ezek összetett voltát csak nyelvtörténeti szempontból lehet igazolni, mivel már nem tartunk számon *-cs*, *-k*, *-c*, *-s* stb. kicsinyítő képzőket. Összetettnek tekinthetők az *-ica*, *-ika/-ike* stb., mert elemeikre bonthatók mai leíró szempontból is, és több olyan származékuk is van, amelyben csak ebben az alakban fordulnak elő (vö. **ládi*, de *ládika*, **ágyi*, de *ágyikó*). Tehát az egyes képzők szerkezeti kérdései más megítélés alá eshetnek, ha tekintetbe vesszük a történeti adatokat.

Fontos és jellemző, hogy a kicsinyítő-becéző képzők szóhoz kapcsolódása a legtöbb esetben nem felel meg annak a Str.Morf.-ban több helyen is megfogalmazott szabályszerűségnek, mely szerint a magyar morfológia szóalapú, vagyis a képzők is valamely teljes tőhöz, szótári szóhoz járulnak (vö. 140, 170). A kicsinyítő és a becéző képzők többségét a szavak csonkított/csonkult változatához illesztjük: *boci*, *csoki*, *nyuszi*, *kolesz*, *Janó*, *Julcsi* stb. A kisebbséget képviselik a *kertecske*, *tálka*, *Editke* típusú származékok, ahol a képzőt leválasztva a teljes szót kapjuk meg. Az egyes képzők jellemzésénél érdekes kitérni arra, hogy járulhatnak-e teljes tőhöz.

2.2. Az alapszó szófaja szerinti meghatározás

A kicsinyítés és a becézés valamiféle megkülönböztetése kapcsán már kiderült, hogy a köznév, illetőleg a tulajdonnév mint alapszó megkülönböztetése esetünkben külön jelentőséggel bír. Mindez azonban nem határolja le a kérdéskört, ugyanis már egészen korai adatokból kiderül, hogy kicsinyítő képzők melléknevek mellett is jelentkezhetnek pl. *apród* (1300), *kicsid* (1551), és jelentkezhetnek ma is, pl. *kicsike*, *butuska*, *fincsi*. Érdekes, hogy többségükben az új származékok is melléknevek maradnak.

Ezen túlmenően – nem rendszerszerűen, de egyértelműen – vannak adatok, melyek igei alapú képzést igazolnak, természetesen itt elsősorban a nyelvújítás „szabálytalanságai” kerülnek előtérbe (vö. *szipka*, *találka*), de mindenképp meg kell említeni ezeket, mert újra csak azt látjuk, hogy a magyar szóképzési rendszerben a szófajváltásra, szófajtartásra vonatkozó szabályok e képzések tükrében nem értelmezhetők mereven. Az így létrejött alakulatok nem okoznak rendszerzavart, igaz, nem is válnak termékeny min-tává (vö. T. Somogyi 2011: 232). Az is igaz, hogy a kicsinyítő jelentés és funkció nem érvényesülhet megfelelően a deverbális származékoknál.

Az igei alapú képzések kapcsán meg kell említeni azokat a *ka/ke* végű főneveket, amelyeknek a végződése alakilag megegyezik a *-ka/-ke* képzővel, de nem sorolhatók a kicsinyítő jelentésű származékok közé, mivel a *-kál/-kél* gyakorító képző *-l* elemének elvonásával keletkeztek, pl.: *irka* < *irkál*, *firka* < *firkál*, *csuszka* < *csúszkál* (esetleg < *csúsz-[ik]* + *-ka*).

2.3. A kicsinyítő-becéző képzők gyakorisága, termékenysége

A képzőrendszer működésének egyik legfontosabb jellemzője, hogy a szóképzéssel létrejött származékok szolgálnak-e mintául újabb szavak megalkotásához, elég transzparens-e a képzésmód az adott szerepkörben, vagyis működhet-e analógia, és alapvetően milyen gyakran, milyen hatékonysággal fog előfordulni a vizsgált formáns. Az egyes képzőváltozatok továbbélése azonban nemcsak a gyakoriság és termékenység

függvénye, a kicsinyítés és becézés körében a játszi szóképzésnek, a nyelvi kreativitásnak is megkerülhetetlen szerepe van, ebből adódik az alaki sokszínűség is.

Az összetett, illetőleg bokrosuló képzőváltozatok gazdagságáról adott képet Hajdú Mihály (1974) az 1770 és 1970 közötti időszak becézőneveinek bemutatásában. Ezt áttekintve azt gondolhatjuk, a lehetőségek száma szinte végtelen. Ez a nagyfokú variabilitás feltehetően nem jelentkezik a köznévi alapú kicsinyítő képzéseknél, de az erre vonatkozó rendszeres vizsgálatok hiányoznak. Az egyes képzőváltozatok tekintetében a gyakoriságról az említett munka még nem ad számot, viszont az Általános és magyar névtanban Hajdú már a legtöbb becéző képzőt elemzi nemcsak gyakorisági, de területi szempontból is (vö. 2003: 649–69). Az újabb nyelvjárási vizsgálatok is egyértelműen azt mutatják, hogy az egyes kicsinyítő képzők gyakorisága vidékenként különbözhet (Kiss szerk. 2001: 354).

Mai nyelvünkben természetesen a csonkult tövekhez járuló becéző *-i* számít a legelterjedtebbnek és legtermékenyebbnek. (Feltehető, hogy a beszélt nyelvi terjedése köznévi alapszavakon nagyrészt ennek köszönhető.) A kicsinyítő képzők közül jelenleg a *-cska/-cske*, illetőleg a *-ka/-ke* látszik a legproduktívabbnak. Használatuknak – főnévi alapszó esetén megfelelő hangtani környezetben – elsősorban szemantikai korlátai lehetnek (vö. Kiefer–Ladányi 2000: 168–72). A *-ka/-ke* és *-cska/-cske* produktivitási különbsége az utóbbi javára történeti okokkal is magyarázható (vö. Ladányi 2007: 153–65). Erre nézve ugyan nem állnak rendelkezésre vizsgálatok, de minden bizonnyal becéző képzőként is hasonló gyakorisági és termékenységi jellemzővel rendelkeznek a tárgyalt formánsok.

Fontos információ, hogy a 16–19. századi erdélyi szótörténeti adatok alapján is az a következtetés vonható le, hogy az erdélyi régiségben a *-cska/-cske* volt a leggyakoribb, „használatára szinte semmilyen blokkoló szabály nincs, bármilyen alapszón előfordulhat. A 4119 lokalizálható adalék közül 3311 (kb. 81%) tartalmaz *-cska* képzős származékot. Földrajzi szempontból pedig kivétel nélkül minden megyéből van rá adalék. Ha egy megyéből csak egy-két adalék származik, az biztosan *-cska* képzős” (Zsemlyei 2007: 251). Ugyancsak ebből a vizsgálatból tudjuk, hogy a *-ka/-ke* képző viszont e gyakoriságnak csak az egy tizedét mutatja (uo. 253).

2.4. A jelentés és funkció körülhatárolása

A kicsinyítő képzők jelentése szemantikailag azonos a *kis*, *kicsiny* szó jelentésével, a becéző képzőknak így körülhatárolható jelentése nincs, az csak pragmatikailag határozható meg. Fentebb már volt szó róla, hogy az egyes morféma-k betölthetnek kicsinyítő és becéző funkciót is, esetenként közszói származék is lehet becéző értelmű: pl. a *kutyuska* jelölhet nagy testű felnőtt kutyát, és ugyanígy a *Jánoska*, *Eszterke* névalak gyakran elsősorban a kicsiséget, fiatalságot jelöli a felnőttet jelölő, hivatalos *János*, *Eszter* alapelakkal szemben.

Itt kell megemlíteni a lexikalizálódás különböző eseteit is, bár általános megfigyelés szerint a kicsinyítő képzős szóalakoknál viszonylag ritka ez a jelenség. A becéző névalakok hivatalossá, anyakönyvezhetővé válása egyre gyakoribb, ezek többsége képzett, pl. *Gergő*, *Ilka*, *Anikó*, *Bence* stb. A családnév-kincsben a személynév eredetű nevek körében nagy számban találhatók olyanok, amelyek valamely ma is élő vagy már elavult

becéző képzővel alakultak, és e származékok terjedelmes névcsaládokat alkothatnak, pl. *György* > *Györe*, *Györke*, *Gyurkó*, *Gyuris*.

A *-ka/-ke* képző nemcsak kicsinyítő képzőként működhet(ett). Már D. Bartha Katalin is számot ad egyéb jelentésárnyalatairól, többek között a 'valamire jellemző, valamihez tartozó' értelemben fordult elő: *otthonka* 'otthoni ruha', illetőleg melléknévi igenéven eszköz kifejezésére: *fűvőka* stb. (vö. 1958: 114).

Érdekes még az a magyarító kísérlet, amikor pl. a *-ka/-ke* formánst mint nőnévképzőt próbálták ki: így jött létre a (*János* > *Jan-* >) *Janka* 'Johanna', valamint a kevésbé sikeres *Istvánka* 'Stefánia'. A próbálkozásoknak 19. századi, illetőleg még korábbi előzményei is voltak (uo.).

A kicsinyítő jelentés és funkció módosulásának egyértelmű tünete a dolgozat elején említett nyelvi jelenség, vagyis a kicsinyítő-becéző képzők, elsősorban az *-i* parttalan használatának a terjedése. Magának a kicsinyítésnek az eredeti funkciója háttérbe szorul, a játszi szóképzés inkább a nyelvhasználók közösségének összetartozását jelenti, nem a megnevezett fogalmakhoz, hanem a kommunikációhoz fűződő attitűdöt fejezi ki, viszont a gyakori használattal a kicsinyítés, becézés kiüresedik, gyakran öncélú gügyögésnek hat. Elsősorban a beszélt nyelvre jellemző az ifjúsági és a bizalmas(kodó) nyelvhasználatban (vö. T. Somogyi 2016: 101). Érdekes morfofonetikai megfigyelést is tehetünk, ugyanis az érintett képzők egyalakúak, nem illeszkednek akkor se, ha elvileg (etimológiaiilag) kétalakúak lennének, pl. *-ó*: *teló* 'telefon', *kombó* 'kombináció, összeállítás', *szenyó* (~ *szenya*) 'szendvics', *-kó*: *tetkó* 'tetoválás', *protkó* 'protézis', *szerkó* 'szerelés, öltözkék', *feszko* 'feszültség, ellentét', *-esz*: *pöresz* 'pörkölt', *bocsesz* 'bocsánat', *pálesz* 'pálinka'. Meg kell említeni, hogy a becéző képzőknél is megfigyelhető hasonló hangtani viselkedés: *Terka*, *Ferkó*, *Évica* stb., ami már ómagyar kori adatoknál is előfordul, pl. *Cseperka*, *Fehéra*. Ezek mintájára alkothatta meg Dugonics hösnője, *Etelka* nevét az *Etele* férfinév női párjaként. (Érdemes megjegyezni, hogy Petőfi csak az *Etelke* névváltozatot használja, a Petőfi-szótár adataiból egyértelműen kiderül, hogy Csapó Etelka és Egressy Etelka keresztnévét is mindig ebben a névalakban említi.)

A jelentéstani kérdések kapcsán merül fel a szinonimitás problémája is. Az egyes morféma használati körét hangtani környezetük is befolyásolja, de rendkívül fontosak az esztétikai-stiláris szempontok, illetőleg egyes esetekben az újszerűség és a játékoság. A rövidségnek szintén kiemelt szerepe van, de nem látszik kizárólagosnak. A *Gáborral* vagy a *Jánossal* szemben a *Gabesz*, illetőleg a *Jancsi* semmivel sem rövidebb, viszont az *üzi* vagy a *pari* hangteste elhanyagolható az *üzenet*, illetőleg a *paradicsom* szóalaké mellett. A nagy produktivitású és gyakori *-i* képző a változatosságra törekvő képzések között már megszokottnak tűnik, erőteljesebb a stílusértéke pl. a *-csi*, *-ó* és *-esz* morféma. Gyakran ezek valóban szinonimaként működnek: vö. *telcsi* ~ *teló*, *bocsi* ~ *bocsesz*. E kérdés kapcsán ki lehet még térni a becézett, kicsinyített szóalakok további kicsinyítésének, becézésének viszonylag gyakori előfordulására, elsősorban a *-ka/-ke* képzővel, pl. *Gabeszka*, *bocsika* stb. A képzőhalmozás stilisztikai szerepe, valamint az esetleges képzőbokrok vagy összetett képzők megjelenése további elemzéseket igényel.

Egészen másként értékelhető két korán lexikalizálódott szavunk, a *ravasz* (1055) és a *róka* (?1353 tn., 1519) kettőse. Ugyan etimológiaiilag egy töről fakadnak, mind a

kettőn valamiféle kicsinyítő képző van, de csak miután a nagy valószínűséggel már képzősen örökölt *ravasz* melléknévesült, léphetett helyébe a később keletkezett, illetőleg elterjedt *róka*.

A személynevek (egyénnevek) változatos becézési lehetőségei a különböző képzőkkel már a nyelvtörténeti adatok megfigyelése révén is érdekes megvilágításba kerültek. Ki lehet következtetni, hogy nem szinonim képzőhasználatról van szó, a különböző becéző formák az ómagyar korban különböző személyeket jelöltek, tehát a variációk sokasága az azonosítást és az egyénítést szolgálta (vö. Szegfű 1991: 250). Ilyesfajta megkülönböztetés a későbbi korokban is kézenfekvő volt, ma már ugyan kevésbé van szóban a névörökítés, de ahol egy családon vagy egy közösségen belül több azonos keresztnévű egyén van, jellemzően különböző becéző névformákkal illetik őket a megkülönböztetés jegyében. Az, hogy az így használt képzők szinonimnak tekinthetők-e, további pragmatikai kérdéseket is felvet, amelyek tárgyalásától most el kell tekintenünk, de a képzőrendszer részletes vizsgálatakor mindenképpen ki kell térni a szinonimitás különböző szintjeire is.

2.5. A kicsinyítő-becéző képzők történeti vonatkozásai

Természetesen vannak még feladatok a kérdéskört újabban kutatni szándékozók számára is, de összességében elmondhatjuk, hogy mai kicsinyítő-becéző képzőállományunk eredete egy-két vitatható állítástól eltekintve etimológiaiilag elég jól feltártnak tekinthető (vö. D. Bartha 1958: 102–17; Szegfű 1991: 200–9, 1992: 271–2; ESz. képzőket tárgyaló szócikkei). Az eddigi kutatások eredményeit elemezve a rendszer összefüggései még világosabban látszanak, illetőleg határozottabban elválaszthatók egymástól a régi és az új elemek. Megfigyelhető ezek kölcsönhatása is, valamint a mesterséges beavatkozások – mint a nyelvjújtás – következményei.

2.5.1. Kapcsolatok, összefüggések más képzőkkel

Jól ismert tény, hogy ősi képzőink poliszém és multifunkcionális jellege miatt a névszó- és az igeképzés máig hatóan több ponton összekapcsolódott. Az külön érdekes, hogy szinte minden elemi képzőnknek lehetett kicsinyítő funkciója, és szoros etimológiai és szemantikai kapcsolat mutatható ki a kicsinyítés-becézés és a gyakorító, sőt valamennyire a mozzanatos igeképzés között. Finnugor *-*kk* képzőből ered a -*k* névszóképző, amely szintén működött kicsinyítő képzőként is (pl. *csücsök*, ill. vö. -*ka/-ke*, -*kó/-kő*), és ugyanerre a finnugor formásra vezethető vissza a már csak képzőbokokban kimutatható -*k* mozzanatos igeképző: *csipked*, *szurkál*. Az ugyancsak finnugor *-*r* a régiségből kimutatható mint -*r* kicsinyítő képző: *tompör*, *odor* és mint -*r* gyakorító képző: *tipör*, *csepereg*, *toporog*. Az uráli *-*tš* (esetleg -*č*) folytatása -*s* (és/vagy -*cs*) hangalakkkal névszóképző lett kicsinyítő jelentéssel is, pl. *kővecs*, valamint kielemezhető elemi gyakorító képzőként is, pl. *keres*, *futos*, *tapos*, vagy képzőbokokban, pl. *kuksol*, *rágcsál*, *szürcsöl*.

Az etimológiai kapcsolatnak valószínűleg máig van kihatása: azokban a nyelvjárásokban, amelyek gazdagok gyakorító igeképzőkben, a kicsinyítő képzős származékok is jóval változatosabbak és gyakoribbak (vö. Kiss szerk. 2001: 354).

Itt lehet megemlíteni azt a képzőbokrot, amely két egykori kicsinyítő funkcióval bíró elemből állt össze (-*k* és -*ny* > -*ékony/-ékeny*), de csak melléknévképzőként adatolható első, Müncheneri kódexbeli (1416/1466) előfordulása óta: *félekeñec* [félékenyek].

2.6. Az egyes képzők eredete és a kielemezhetőség kérdései

Mint a fentebb hivatkozott kutatásokból kiderül, mai kicsinyítő-becéző képzőink többségének eredete a nyelvtörténet korai időszakára, esetenként az uráli vagy finnugor korig vezethető vissza. Kialakulásuk, megjelenésük és adatolásuk változatos képet mutat. Azok az egykori kicsinyítő-becéző formánsok, amelyek csak történetileg mutathatók ki – még akkor is, ha ma valamelyik képző elemét alkotják – elhomályosultnak minősülnek. A termékenységiüket elvesztett morféimák ugyan kielemezhetők, de már elavultnak tekintendők. Egyes szóalakokban külön kell tisztázni azoknak a vélt vagy valós szóelemeknek a szerepét, amelyek hangzásukban egybeesnek valamely kicsinyítő képzőnkkel, a szótörténet azonban nem igazolja az eredeti diminutív jelentést, vagy idegen nyelvi származásra utal.

2.6.1. Ősi elemi képzőink

Arról a nyelvtörténeti közhelyről már volt szó, hogy ősi (uráli, finnugor eredetű) elemi képzőink – amelyeknek szinte mindegyike denominális nomenképző is lehetett – nemcsak rendelkeztek kicsinyítő-becéző funkcióval is, de gyakran ez volt az elsődleges, és ebből fejlődtek ki további, mindinkább dominánssá váló szerepeik.

A mára már elavult, de az ómagyar korban gyakori *-d* főnévképző finnugor (uráli) **-nt*-re vezethető vissza, a gyakorító *-d* képzővel azonos eredetű. Ősi kicsinyítő-becéző funkciójából fejlődött ki személynévképzői, majd helynévképzői szerepe. Főleg helynevekben őrződik, de előfordul egy-két személynévben, valamint egyéb származékban, pl. *Cegléd*, *Fonyód*, *Ónod*, illetve *Árpád*, *Ond*, *apród*, *gyengéd*. Legkorábbi, görög betűs adatai 950-ből származnak (vö. *Λεβεδίασ* [Levedi]). Korai nyelvemlékeink tanúsága alapján az ómagyar kor elejéről még csak tövégi magánhangzóval, *-di* formában adatolható, pl. a TA.-ban is így szerepel: *holmodi*, *lopdí* (1055). A kódexek nyelvéből csak szórványosan mutatható ki, ekkor már nem látszik eleven képzőnek, a kései ómagyar korra pedig már minden bizonnyal visszaszorult (vö. D. Bartha 1958: 103).

E formánsból elemisméltással még az ősmagyar korban kialakult a *-dad/-ded* képzőbokr ugyancsak kicsinyítő-becéző funkcióval. Ennek meglétét igazolja az első adat (*Kysded* [kisded]1283). Később inkább ’-féle, -szerű’ jelentést vett fel, ma is ezt a melléknévképző szerepet érezzük benne, vö. *tojásdad*. A 19. századi adatokban *ded* ’gyermek’ önálló szót is találunk, mivel a főnévi értékben is használt *kisded* ’kicsike, kicsiny’ szóalakot a nyelvújítók tévesen szóösszetételként értelmezték. A *-dad/-ded* ekkortól számít elavult képzőnek.

Szintén ősi eredetűek a már eredeti elemi formájukban elavult és/vagy elhomályosult fentebb már említett *-k*, *-r*; az ugyancsak említett *-cs* és/vagy *-s*, valamint az *-ny*, *-t* és *-sz* képzők is. A pusztá *-k* (1195 k.) a régiségben már korán kimutatható diminutív funkcióban is, azonban ebben a formájában korán elavult és elhomályosult, vö. *torok*, *far(o)k*, *fészek*. Mai kicsinyítő-becéző szerepét más kicsinyítő formánsokkal kapcsolódva összetett képzőként (képzőbokrban) érte el (ld. még *-ka/-ke*, *-kő/-kő*, *-cska/-cske*).

Az *-r* minden képzőfunkcióban – így diminutív formánsként is – teljesen elhomályosult, már az ómagyar korban sem volt eleven, a mai képzőrendszerben nem tartjuk számon csak a *-rog/-reg/-rög* gyakorító képzőbokr elemeként szoktuk megemlíteni. A

nyelvújítóktól kedvelt *-r* képző származékai csak részben köszönhetők e képző felújításának (vö. T. Somogyi 2011: 237).

A *-cs* és *-s* képzők bonyolult etimológiai és hangtani összefüggéseik révén két egymástól független, de akár közös eredetű, uráli **-ts* előzményből levezethető képzőnek is felfoghatók, mint erre már utaltam. Nem tartom feladatomnak, hogy az itt felmerülő kérdéseket tisztázzam, illetve állást foglaljak egyik vagy másik vélemény mellett. A korai adatoknál olvasati nehézségek is bonyolíthatják a problémát. Az biztos, hogy sem *-s*, sem *-cs* hangalakban kicsinyítő képzőként nem működik már önállóan. Produktív *-cs* képzőnk már egyáltalán nincs. Megfigyelhető, hogy diminutív *cs-s* képzőbokok viszont működnek, a kimondottan termékeny és gyakori *-cska/-cske* mellett számon tarthatjuk még ma is a kevésbé produktív és ritkább *-csa/-cse*, *-csi* kicsinyítő-becéző formánsokat (pl. *Julcsa*, *Borcsa*, *Marcsi*, *amcsi* 'amerikai', *pulcsi*). Ugyan van ma is egyszerű *-s* névszóképzőnk, de nem diminutív, hanem főleg melléknévképző funkcióban. Azonban néhány ritka képzőbokorban – vö. *-si*, *-só*, *-is* és a kissé gyakoribb, valamennyire eleven *-us* – kicsinyítő jellegű elemként szerepel, pl. *vaksi*, *buksi*, *popsi*; *muksó*; *Boris*, *Julis*; *cicus*, *kutyus*, *pelus* 'pelenka', *Annus*, *Magdus*.

Az *-sz*-nek és a *-t*-nek is csak történetileg mutatható ki kicsinyítő funkciója néhány elhomályosult származékban (pl. *ravasz*, ill. *menyét*, *nyest*). A *-t* uráli **-tt*-re vezethető vissza, de felmerült, hogy a *-d* zöngétlen változatának tekintsék. Valóban, több esetben az látszik, hogy a korai adatokban zöngétlen mássalhangzó után a *-di* helyett *-ti* szerepel (vö. *segisti* 1055). Ez a váltakozási lehetőség mindenesetre bonyolítja a helyzetet, de végül is a hasonlóságok ellenére két külön képzőt feltételezhetünk, amelyek esetenként keveredhettek. A *-t* a csak rövid ideig létező, korán elhomályosult *-(i)ta* képzőbokokban is kimutatható (pl. *bóbita*, *bokréta*, *pacsirta*).

Az uráli *-ś-* re visszavezethető *-sz* alakváltozataként szokás számon tartani egy affrikálódással keletkezett *-c* formánst is mint egykori kicsinyítő képzőt. Kevés származékát ismerjük (pl. *gomboc* ~ *gombóc*, *gömböc*), feltehetőleg nem volt se gyakori, se termékeny. Említése a *-ca/-ce*, *-ci*, *-có*, *-ica/-ice* kicsinyítő-becéző képzőbokok megléte miatt érdekes.

Az uráli **-n* képzőből származtatható *-n* ~ *-ny* sem volt soha jelentős formáns, inkább testesítő szerepet tölthetett be. Történeti képzőként is a periférián helyezkedik el, már az ómagyar korban is ritkának és elavultnak tekinthető, csak egy-két, főleg melléknévi származékban érezhető a diminutív motiváció, pl. *kicsiny*, *sovány*, *vékony*.

A ma egyetlen magánhangzóként jelentkező kicsinyítő képzők közül az *-i*-t kell kiemelnünk gyakorisága és produktivitása okán. Az ómagyar kori nyelvelmékekben még ritkán előforduló kicsinyítő-becéző *-i* az ősi **-j* képzőből fejlődött, és tulajdonképpen a még ma is élő *-a/-e* kicsinyítő képző alakváltozatának tekinthető. D. Bartha Katalin szerint (1958: 112) e minőségében első adata valószínűleg a *Kathy* [Kati] (1360) névalakban bukkant fel. A 16. század végétől egyre gyakrabban előforduló *-i* végű személynevek és személynév jelölő köznevek *-i*-je részben nevek rövidülése, pl. *Mari*, *Juli*, részben német jövevénynevek (pl. *Betti*, *Frici*) révén alakult ki, de a játszi szóképzés is teremthetett *-i* képzős becéző jelentésű származékokat (pl. *néni*, *bácsi*). A különféle folyamatok együttesen járultak hozzá, hogy a kicsinyítő-becéző képzők közül egyre jobban kiemelkedjen az *-i*.

A már 1222-ben adatolt (*Bedeč* [Bedő]) valamelyest még ma is produktívnak tekinthető *-ó/-ő* több ugor kori képzőre vezethető vissza, származását tekintve azonos a melléknévképző *-ú/-ű~-jú/-jű*-vel. Az ugor **-m* és **-p* előzményből az ősmagyar korra szabályosan *-β*, a szintén ugor **-k* és **-ŋ*-ből pedig *-γ* fejlődött. Ezek a folyamatos melléknévi igenév képzőjéhez hasonlóan az őmagyar kor elején magánhangzóvá váltak, és az előttük álló szóvégi magánhangzóval kettőshangzót alkottak. Az így keletkezett *-au/-eü -ó/-ő*-vé, illetve *-ú/-ű*-vé egyszerűsödött. A nyíltabb változat mint kicsinyítő-becéző képző önállósult és elterjedt. A régi nyelvben gyakoribb volt, néhány köznevünk-ből világosan kielemezhető, pl. *apó*, *anyó*, másokban elhomályosult, pl. *mogyoró*. Ma sem számít teljesen elavultnak, személynevek becéző alakjában fordul elő, pl. *Kató*, *Janó*, *Gergő*, és bizalmas nyelvhasználatban köznevek mellett is újraéledni látszik, pl. *bratyó*, *teló*, *pingyó*.

2.6.2. Képzőbokok kicsinyítő elemekből

A kicsinyítő elemekből alakult képzők mai szinkrón szempontból csak igen nyomós okból tekinthetők összetett képzőnek, illetőleg képzőbokornak (vö. Kiefer–Ladányi 2000: 172), történetileg viszont képzőbokornak szokás minősíteni minden megszilárdult képzőkapcsolatot. A jelen áttekintés jellege miatt a műszóhasználatot illetően a továbbiakban ez utóbbi értelmezést részesítem előnyben.

Többségében az ő- és őmagyar korban keletkezett képzőbokraink ősi elemi képzőkből tevődtek össze igen nagy változatossággal. Meglehetősen sokféle variációban fordultak/fordulnak elő, közülük elsősorban a gyakori, legalább valamely időszakban termékeny formánsokat vesszük sorra.

A ma legelevenebb ezek közül a *-cska/-cske*, amely azonos szerepű *-cs* képző és *-ka/-ke* képzőbokor összetapadásával viszonylag későn, a kései őmagyar korban keletkezett magyar fejlemény. Első ismert adata a Jókai-kódexben (1372 u.) fordul elő (*helleczken* 32), ettől kezdve viszont folyamatosan adatolható (vö. Szegfű 1992: 304). Egyes erdélyi nyelvjárásokban nagyító szerepe is megfigyelhető, pl. *ügyesecske* 'nagyon ügyes', *meredekecske* 'igen meredek' (vö. Kiss szerk. 2001: 354).

A napjainkban is határozottan gyakori, bár korlátozottan produktív (vö. Kiefer–Ladányi 2000: 168–70) *-ka/-ke* az egyszerű kicsinyítő *-k* és a szintén kicsinyítő funkciójú *-a/-e* összetételéből keletkezett még az ősmagyar korban. Legkorábbi lejegyzéseiben egyénneveken fordul elő. A képzőnek számos jelentésárnyalata alakult ki az elsődleges kicsinyítő-becéző funkcióból (vö. D. Bartha 1958: 114–5).

Ugyancsak az egyszerű kicsinyítő *-k* és a szintén kicsinyítő funkciójú *-ó/-ő* összetételéből keletkezett feltehetően még az ősmagyar korban a ma már elavulóban lévő *-kó/-kő*. Első adatait a 13. századból ismerjük, vö. *Gyurco* (1219), *Janko* (1277). A régi nyelvben jóval gyakoribb volt, veláris változatban ma is előfordul személynevek becéző alakjában, pl. *Lackó*, *Ferkó*, *Petykó*, és felismerhető néhány köznévben is, pl. *szánkó*, *pejko*, *mackó*. Érdekeség, hogy elhomályosult származékai közé tartozik a *fakó*, amelynek eredeti jelentése 'fából készült', idővel viszont lószínnévként is megjelent.

Az *-i*-vel kibővült *-ika/-ike* és *-ikó* is egyaránt az őmagyar korban jött létre. Mindkét képzőbokor csak később, az *-i*-s becéző alakok elterjedésével vált gyakoribbá, pl. *őzike*, *ládika*, *pálcika*, *házikó*, *ládikó*, *Anikó*, a dajkanyelvben igen kedveltek ma is. Esetenként a *-cska/-cske*-vel váltakozhatnak, pl. *húsocska* ~ *husika*, *szemecske* ~ *szemike*,

lábacska ~ *lábikó*. Megjegyzendő, hogy az *-ikó* magas hangrendű *-ikő* párja csak az újabb keletkezésű *Enikő* névből mutatható ki.

Mai köznyelvünkben a *pufók* szavunk őrzi az egykori kicsinyítő-becéző *-ók/-ők* képzőbokrót. A kicsinyítő *-kó/-kő* fordítottja, elemei ugyanazok, és szintén még az ősmagyar korban keletkezhetett. A becézésen kívül a régi nyelvben, nyelvjárásokban kifejezhetett nagyítást, sértő megnevezést, pl. *szemők* 'nagy szemű', *orrók* 'nagy orrú'. Ma már ritka, elavult toldalék. Személynevek becéző képzőjeként is régies, illetőleg nyelvjárásias, pl. *Erzsók*, *Istók*.

A *-csa/-cse* kicsinyítő képzőbokor előzménye még az ősmagyar korban alakult ősi kicsinyítő funkciójú denominális elemekből. A deminutív *-s* és *-cs* etimológiai, hangtani összekapcsolásának kérdésére már utaltunk. D. Bartha (1958: 113–4) együtt tárgyalja a *-sa/-se* és *-csa/-cse* formánsokat mint alakváltozatokat. A TNyt. egyfajta funkciómegoszlásra is rámutat, miszerint előbbi csak személyneveken fordul elő, utóbbi viszont egyre gyakoribbá válik közneveken (vö. Szegfü 1992: 303). Itt is meg kell említeni, hogy az *s*-sel írt adatok *cs*-s olvasata nem zárható ki, tehát nem dönthető el a kérdés minden kétséget kizáróan, ez vonatkozhat a TA.-beli *ursa* elemzésére is (vö. Hoffmann 2010: 74). Egyértelműen *cs*-vel olvasható már: *toluaiLa* [tolvajcsa] (1416 u.). A ma is használatos *tócsa*, *vércse*, *szárcsa* származékokban már teljesen elhomályosult. A szlávóniai nyelvjárás szívesen élt vele. A nyelvújítók is alkottak vele származékokat, de ezekből csak néhány maradt meg, pl. *szemcse*, *üvegcsé*. A mai köznyelv főleg keresztnév becéző alakjában őrzi, pl. *Julcsa*, *Borcsa*, de produktívnak nem számít.

Az egyéb *-cs* kicsinyítő elemet tartalmazó képzőbokok (*-csi*, *-csó/-cső*) kialakulása az eddigiekhez hasonlóan történt, az *-i*, illetve az *-ó/-ő* kicsinyítő képzőkkel összekapcsolódva. Ezek közül az elterjedtebb a *-csi*. Későn jelentkezik, első adata az ESz. szerint 1772-ből való. Néhány keresztnév (egyénnév) becéző alakjában ma is kedvelt, pl. *Marcsi*, *Karcsi*, *Julcsi*, és a bizalmas nyelvhasználatban és a játszi szóképzésben is szerepet kap, nem csak főnévi alapszó mellett, pl. *uncsi*, *fincsi*, *repcsi*, *turesi*, *telcsi*.

Látható, hogy kicsinyítő képzőink körében képzőbokor-családok kialakulása figyelhető meg a dominánsabbnak tűnő mássalhangzóhoz kapcsolódva. A jellemzően *-k*, illetőleg *-cs* elemet tartalmazók mellett számon tarthatunk *c*-s képzőbokrokat is. Ide sorolható elsősorban a *-ci* (1795), a *-có* (18. sz. vége), a tévesen kikövetkeztetett *-ca/-ce*, valamint az ebből bokrosított, illetőleg analógiásan alakult *-ica*. Találhatunk még egyéb variációkat is több-kevesebb gyakorisággal, pl. *-uci*, *-óc(a)*/*-őc(e)*, vö. *babuci*, *babóca*, *gyerkőc(e)* stb. A kicsinyítő-becéző képzésekre általában is igaz, hogy a képzőbokokban részt vevő elemek hangalakjukat és a sorrendjüket tekintve igen sokféle variációt mutatnak. Ezek összességének itt még a felsorolását sem kísérelhetjük meg, az adott kereteken belül csak néhányat mutatunk be.

A *-ci* feltehetően már a középmagyar korban keletkezett. Eleinte személynevek csonkított tövéhez kapcsolódva fordult elő, pl. *Berci*, *Marci*. Mai nyelvünkben köznevek csonkított tövéhez társítva a bizalmas társalgási nyelvben és az ifjúsági nyelvben eleven, pl. *foci*, *zaci* 'zálogház', *főci* 'földrajz', *ruci* 'ruha', *naci* 'nadrág', *tünci* 'tündér'.

A *-có* a kicsinyítő *-c* és kicsinyítő *-ó* összekapcsolódásával létrejött újabb keletkezésű toldalék, ma nincs palatális párja. Esetenként a *-ci* képzővel váltakozhat: *naci* ~ *nacó*. Személyneveknél is a csonkított tőhöz járul, pl. *Fecó*, *Jocó*, *Jucó*. Terjed a bizalmas társalgási, valamint az ifjúsági nyelvben és a szlengben is, pl. *kecó* (< *kérő* 'lakás').

A *-ca/-ce* hatóköre személynevek mellett hasonló a *-ci* és *-cő* becéző képzőkéhez, többször váltakozhatnak is, pl. *Juci* ~ *Jucő* ~ *Juca*. A *ca* vagy *ce* végű főnevek esetében viszont gyakran idegen (főleg szláv) nyelvi átvételről van szó, pl. szl. *palica* < *pálca*, szl. *kamenica* < *kemence*, szl. *lavica* < *lóca*, illetőleg az ezek alapján tévesen elvont képzőről (vö. *tárca*).

Érdekes még a szintén újabb keletkezésű *-ica(/-ice)* kicsinyító-becéző képzőborkor. Elemei a kicsinyító-becéző *-i* és a becéző *-ca(/-ce)*, de elterjedésére hathatott a hasonló szláv képző (pl. *gerlice*), még akkor is, ha az *ica*, esetleg *ice* végű szláv szavak asszimilálódásuk során *ca/ce* végűvé váltak a magyarban. Főleg női nevek becéző alakjában használatos, pl. *Ágica*, *Katica*. Előfordul személyek kedveskedő említésére, megszólítására használt köznévből képzett szóalakokban is, pl. *hugica*, *tubica*. Nem tekinthető teljesen elavultnak, a játszi szóképzésben a *-cska/-cske*-vel váltakozva is megjelenik, pl. *rókica* 'kisróka, rókácska', *nyakica* 'nyakacska'. Palatális változatban alig jelentkezik.

2.7. Kicsinyító képzőkkel alakilag egyező szóvégződés

A névszóvégződéseket vizsgálva nem ritkák az olyan szavak, amelyek gyakori előfordulású kicsinyító képzőkkel mutatnak alaki egyezést. Ezekben az esetekben a szó eredetének és a jelentésének a vizsgálata alapján deríthető ki, hogy mi okozza a mai szóalakok szóvégeinek az összecsengését.

2.7.1. Jövevényszavak végződései, jövevényképzők hatása

Idegen nyelvekből átvett szavaink között elég jelentős azoknak a száma, amelyek az említett körbe tartoznak. Legtöbbjük szláv kölcsönszó, pl. *macska*, *sapka*, *szarka*, *uborka*, *kanca*, *gerlice*, *mérce*, *lencse* stb. Vannak még olasz (pl. *táska*), német (pl. *tárcsa*, *pincsi*), sőt latin eredetű átvételek is (pl. *tacsókó*), stb. Ha kielemezhető is valamely idegen képző az átadó nyelvben, a magyar szempontjából ezek a szavak nem számítanak származékszónak.

A 2.6.2. pontban több képzőnkél is volt arról szó, hogy főleg szláv nyelvi hatások is erősítették terjedésüket, megerősödésüket. Tisztán jövevényképzőről ebben a körben nem beszélhetünk, Zsemlyei Borbála (2007: 253–4) az Erdélyi magyar szótörténeti tár általa feldolgozott adatai alapján ugyan elkülönít egy *-ja*, egy *-ica* és egy *-uca* kicsinyítő képzőt, amelyek a románból kerültek az erdélyi magyar nyelvhasználatba, de az is igaz, hogy román eredetű szavak mellett fordultak elő, nagyon erős román kölcsönhatású területen jelentkeztek, és nem váltak produktívvá a magyarban. A jövevényképzők és a kölcsönhatások kérdésének bővebb kifejtésére most nincs mód, de annyit még érdemes hozzátenni, hogy a becéző neveknél még erősebbnek mutatkoznak az idegen nyelvi hatások a képzők használatában is.

2.7.2. Szóvégváltozások, képzőváltások

Egészen más a helyzet, amikor egy-egy képzett szó analógiásan idomul valamely kicsinyítő képző származékhoz. Többféleképpen is lejátszódhatnak ezek az alapvetően morfofonetikai változások.

Jól követhető a szóalak módosulása a következő tipikus esetekben: *fecsege* < *fecske*, *lebege* < *lepke*, *cinége* < *cinke*. Az eredeti *-e* melléknévi igenévképző egy *-g*

gyakorító képzős onomatopoetikus ígéhez járult, és a főnevesült igenév hangzásában átalakult, végül beilleszkedett a kicsinyítő képzős főnevek sorába. Arra is látunk példát, hogy mindkét szóalak megmarad (*cinege* ~ *cinke*).

Természetesen az onomatopoetikus tövekhez – mintegy szófajjelölőként – közvetlenül is járulhat az állatnevek mellett viszonylag gyakori *-ka/-ke* képző, és nem mindig lehet megállapítani, hogy a mai szóalak létrejöttében milyen folyamatok játszódtak le, pl. a *csirke* esetében sem.

A szófajváltáson és a két nyílt szótagos tendencia érvényesülésén túl hangátvetés is közrejátszott abban, hogy a *szökőse* < *szőcske* alakváltozás létrejöjjön.

2.7.3. Szóégváltozás képzőelvonással

Az alapszó szófajának kérdéseit taglalva a 2.2. pontban már utaltunk azokra az esetekre, amikor az alaki egybeesés képzőelvonás révén jött létre. Ezekben az esetekben sem kicsinyítő képzéssel van dolgunk (vö. *irkál* > *irka*, *rágcsál* > *rágcsa*), így e pontban is meg kell említeni a problémát.

3. A kicsinyítő-becéző képzők szerepe képzőrendszerünk történetében

Az eddigiekből jól érzékelhető, hogy a névszóképzés, valamivel szűkebben a szófajtartó főnévképzés története gyakorlatilag egybeesik a kicsinyítő-becéző képzők történetével, hiszen jóformán minden olyan elemi képzőről szó kell, hogy essék, amely valahogy kapcsolatba hozható a kicsinyítés-becézés témakörével, valamikor volt kicsinyítő szerepe, ha éppen nem ez volt az elsődleges szerepköre. Összetett képzők esetén a kérdés úgy tehető fel, valamely eleme érintett-e a kicsinyítés témakörében. Nyilvánvaló, hogy alig maradhat ki egy-két formáns, ha összeállítjuk az érintettek listáját. Az ómagyar korról és előzményeiről alapos áttekintés alapján tudunk tájékozódni a TNyT.-ben (Szegegyi 1991: 200–50, 1992: 271–8, 302–6, 314–20), ebből kiindulva lehet keresni a választ, milyen szerepet töltöttek be, töltenek be a kicsinyítő-becéző képzők képzőrendszerünk és nyelvünk történetében.

3.1. A kicsinyítés az egyes nyelvtörténeti korokban

Az egyes kicsinyítő-becéző képzők, képzőbokrok eredetének, történetének, jellemzőinek felvázolása után érdemes összefoglalni az egyes nyelvtörténeti korok eseményeit, hogy a névszóképzés e részrendszerének alakulását folyamatában láthassuk. Az itt tárgyalható képzők kialakulása, rögzülése, a rendszer átalakulása nagyjából a középmagyar korra befejeződött, ekkortól jobbra csak a gyakorisági, termékenységi arányok változtak, esetleg egy-egy újabb formáns (többnyire már meglevő elemek összekapcsolódásával) jelentkezett.

Az ómagyar korról, illetőleg a korai ómagyar kor elejéről a kicsinyítés-becézés vonatkozásában is annyit lehet tudni, amennyi a rokon nyelvi összevetésekből és a későbbi nyelvi adatokból kikövetkeztethető. A diminutív szerepű képzők közül a leggyakoribb a *-d(i)* volt (zöngétlen mássalhangzók után esetenként zöngétlen változatban is). További gyakori képzőnek bizonyulnak az *-a/-e*, *-ó/-ő* ~ *-ú/-ű* formánsok, ritkábbnak pedig a *-t*, *-cs* (? ~ *-s*), *-r*, *-sz* ~ *-c*. Látható, hogy egy-egy morféma több hangalakban is jelentkezhetett, a már lejegyzett adatoknál az olvasati bizonytalanságok is nehezíthetik

esetenként az állásfoglalást abban a kérdésben, hogy melyik elemi képzőről vagy változatáról van szó.

Még az ómagyar kor folyamán csökken ennek a kérdésnek a jelentősége, hiszen megindul az elemi képzők visszaszorulása, elavulása. Ennek elsődleges oka a bokrosulás felerősödése, a korábban keletkezett képzőbokrok (*-ka/-ke*, *-csa/-cse*) mind gyakoribb használata, új képzőbokrok (*-cska/-cska*) létrejötte, és ezzel párhuzamosan a régi elemi képzőt tartalmazó kicsinyítős származékok képzett voltának elhomályosulása. Néhány képzőbokor átmenetinek bizonyul (*-ta/-te*), a későbbi időszakokban már nem számolhatunk vele. Fontos tényező a korszak közepén annak a több formánsból kialakult egyelemű képzőnek, az *-i*-nek a megjelenése, amelynek a karrierje a későbbi korokban fog kibontakozni.

A középmagyar korra az *-i* előretörése (vö. Sárosi 2003), és az *-i*-vel alakult képzőbokrok (*-ikó*, *-ika/-ike*) terjedése a jellemző, valamint az, hogy a *-ka/-ke*, *-cska/-cske* tovább erősödik, viszont a *-csa/-cse*, *-kó/-kő* a nyelvterület nagyobb részén kezd háttérbe kerülni. Mindennek eredményeképpen az újmagyar korra nagyjából a maihoz hasonló helyzet áll elő, természetesen a most itt számba nem vehető, de lényeges területi különbségekkel (vö. Kiss szerk. 2001: 354).

3.2. A nyelvújítás szerepe a kicsinyítés-becézés szempontjából

A következő időszakra a nyelvi egységesülés erősödése mellett a nyelvújítás nyomta rá a bélyegét. A kicsinyítés-becézés rendszerén is nyomott hagytak a tipikus szókincs bővítő módszerek, amelyek a szófaji „szabálytalanságok” mellett régi-új képzőkkel bővítették-frissítették az állományt.

A szabálytalannak tartott nyelvújítási szóalkotások közé tartoznak azok a már említett (vö. 2.2.) *-ka/-ke* képzős származékok, amelyek alapszava nem valamely névszó, hanem ige vagy igei természetű kötött fő (vö. *szipka* 1792, *röpke* 1820, *találka* 1847, *zárka* 1881). Ezekhez hasonlóak a szintén a nyelvújítóktól alkotott vagy elterjesztett ugyancsak deverbális képzések is, pl. *kíváncsi* (1772), *turcsi* (?1803, 1846). Mindenképpen érdemes azonban megjegyezni, hogy ezekben az esetekben a kicsinyítés elég tágan értelmezhető, inkább csak valamiféle diminutív jellegről van szó, ezek a szóalkotások egyediek, nem szolgáltak mintaként.

A szófajon belül tartott mesterséges képzések között sem jelentékeny a kicsinyítő származékok száma. A nyelvújítóktól felelevenített, egykor ugyanebben a funkcióban használatos képzők közül a *-cs*-t és a *-csa/-cse*-t említhetjük mint legjellegzetesebbeket. Nem váltak se gyakorivá, se produktívá, a velük alkotott szavak többsége már nem is eleme a mai szókészletnek vagy régiesnek minősíthető, esetleg lexikalizálódott, pl. *labdac*s (1833), *szegecs* (1835), *uracs* (1787), *várac*s (1787), illetőleg *szemcse* (1828), *üveg-cse* (1848), *levélcse* (1808) stb.

A NyÚSz. Függelékében szerepel a *-c* névszóképző, bár csak igen kevés példával. A *jegec* (1842) NyÚSz.-beli szócikkeiből kiderül, hogy a *jég* főnévből képzett kicsinyítő jelentésű származékot kívántak alkotni ’kristály’ értelemben. Javaslatként ugyanerre volt még *jégecs* és *jégcse* szóalak is, de átmenetileg sem terjedtek el.

A szintén nyelvújítási alkotásnak tekinthető *gyerkőc* (1854) ő-je miatt nem származékosan biztosan egyszerű *-c* képzős származéknak.

A nyelvújítók alkották a *tárca* (1834) szót is a *tár* főnévből a *ca/ce* végű szavakból tévesen kikövetkeztetett *-ca/-ce* kicsinyítő képzővel.

A nyelvújítás kedvelt szóalkotásmódjai közé tartozik az elvonás, ebben a témakörben az *irkál* > *irka* (1806), *firkál* > *firka* (1810) és *csúszkál* > *csuszka* (1787) szópárookra kell visszautalnunk, amelyekről a 2.2. pontban már ugyancsak volt szó.

4. Mai tendenciák a kicsinyítő-becéző képzők használatában. Összefoglalás és kitekintés

Ahogy nyelvünk története, úgy a magyar kicsinyítő-becéző képzők története sem lezárt folyamat. A meglévő, szükségszerűen szükséztű grammatikai összefoglalásokon túl csak külön tanulmányban lehet azt feltárni, hogy a névszóképzés e viszonylag szűk területe ma milyen képet mutat, és milyen változások jelezhetők előre.

Az egyértelmű, hogy mai, a köznyelvben használatos kicsinyítő-becéző képzőállományunk a csak kielemezhető és a produktív formánsok tekintetében is igen gazdag, és egyértelmű folytonosságot mutat a megelőző korok megfelelő morfémakészletével egészen az ősmagyar korig, sőt az uráli-finnugor alapnyelvig visszamenőleg.

Az esetleges újabb képzők is idomulnak a rendszerhez, de azért észrevehető, hogy újabban gyakoribb a korábban inkább kétalakú, hangrendileg illeszkedő formánsok – főleg becéző szerepben – veláris túlsúlya (pl. *Teca*, *Ferkó*, *teló* stb.). Nincs palatális változata az újabban elevennek mutatkozó, bár nem gyakori *-us* képzőnek sem. Az egyalakú *-esz* diminutív szerepben éled újra (a közvetlen előzményének tekinthető deverbális és denominális *-asz/-esz* nem ebben a funkcióban működött), terjed becéző képzőként (vö. *Karesz* < *Károly*, *Gabesz* < *Gábor* ~ *Gabriella*, *Maresz* < *Mária*, *Matyesz* < *Mátyás* ~ *Máté*) és köznevek csonkult töve mellett főleg az ifjúsági nyelvben (pl. *pálesz* 'pálinka', *pöresz* 'pörkölt', *lomesz* 'lomtalanítás', *kolesz* 'kollégium', *bocsesz* 'bocsánat').

Elsősorban az ifjúsági nyelvben és a szlengben találkozhatunk nagy képzőgazdagsággal, esetenként párhuzamos (szinonim) képzésekkel, amelyek a bizalmas nyelvhasználatba egyre jobban áttérjednek. Az így használt származékok sok esetben már elvesztik a kicsinyítő értelmet, nem egyszer tévesen értelmezik „udvarias” formának az ilyen szóalakokat (vö. *köszike*, *bocsika*). Fokozottan érvényesül, hogy az eredetileg diminutív toldalékok nem csak főnévi alapszóhoz járulhatnak (vö. *édi* 'édes', *ari* 'aranyos', *uncsi*, *szupi* 'szuper', *speckó* 'speciális')

Jellemző, hogy a leggyakoribb, legproduktívabb *-cska/-cske*, *-ka/-ke*, *-i* mellett számos újnak tűnő, vagy a régiségből, illetőleg a nyelvjárásokból felelevenített, elterjesztett képzőalakokkal találkozhatunk (pl. *kutyuli*, *csajszí*, *pinyó* 'pince', *szenyó* ~ *szenya* 'szendvics', *vinyó* 'merevlemez, winchester'), ami mindenképpen a nyelvhasználók kreativitását, változatosságra törekvését tükrözi. Tehát jóval több formánssal számolhatunk, mint amennyit például a MGr. felsorol (2000: 316). Kérdés természetesen, hogy melyek maradnak meg, válnak esetleg termékeny mintává, és melyek esnek ki az idő és a beszé-lőközösség rostáján.

Egyre terjed a kicsinyítés mint a lekicsinylés, pontosabban az eljelentéktelenítés nyelvi eszköze. Ez korántsem új, de napjainkban sokszor megfigyelhető jelenség (vö. *nőcske*, *tünti* 'tüntetés').

Azt csak remélhetjük, hogy a túl sok kicsinyítő képzős alakot funkciótlanul használó, helyenként már érthetetlen társalgások nevetségessége visszazökkenti a kicsinyítést

a rendszerbeli helyére. Azzal azonban számolnunk kell, hogy a rövidség nagy előny lehet. Erre mutat a *csokoládé* példája, amely jobbra már csak a hivatalos nyelvhasználatban maradt meg, szinte mindenütt a helyébe lépett a *csoki* (1932).

Végül, de nem utolsósorban ezen a téren érdemes erősíteni a nyelvjárási vizsgálatokat is mind szinkrón, mind diakrón vonatkozásban, nemcsak azért, mert a történeti dimenzió csak területileg értelmezhető igazán, hanem azért is, mert a mai köznyelvben zajló folyamatok jobb megértéséhez, a rendkívüli alakgazdagság és érdekes funkcionális bővülések feltárásához a területi nyelvváltozatok elmélyült tanulmányozása elengedhetetlenül szükséges.

Hivatkozások

- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- ESz. = Zaicz Gábor főszerk. 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest, Tinta.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, 2., átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1992–1993: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II, Budapest, Akadémiai.
- Hajdú Mihály 1974: *Magyar becézőnevek (1770–1970)*, Budapest, Akadémiai.
- Hajdú Mihály 2003: *Általános és magyar névtan*, Budapest, Osiris.
- Hoffmann István 2010: *A Tihanyi Apátság alapítólevele mint helynévtörténeti emlék* (A Magyar Névarchívum kiadványai 16.), Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000: Morfoszintaktikailag semleges képzések, in Kiefer Ferenc szerk. 2000: *Strukturális magyar nyelvtan 3. kötet. Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 165–215.
- Kiss Jenő szerk. 2001: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- Ladányi Mária 2007: *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76.), Budapest, Tinta.
- MGr. = Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MKSz. = Janurik Tamás 2009: *Magyar képzőszótár*, Budapest, Akadémiai.
- MSzFgrE. = Lakó György főszerk. 1967–1978: *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* I–III, Budapest, Akadémiai.
- NyÚSz. = Szily Kálmán 1902–1908: *A magyar nyelvújítás szótára*, Budapest.
- Petőfi-szótár = J. Soltész Katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre szerk. 1973–1987: *Petőfi Sándor életművének szókészlete* I–IV, Budapest, Akadémiai.
- Sárosi Zsófia 2003: A képzők, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 612–14.
- T. Somogyi Magda 2011: A felújított és megújított képzők. A nyelvújítás hatása a képzőrendszerre, in Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VI, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 229–47.

- T. Somogyi Magda 2016: Szókincsbővítés az ifjúsági nyelvben, avagy a halhatatlan nyelvújítás, in Balázs Géza – Veszelszki Ágnes szerk.: *Generációk nyelve* (Magyar szemiotikai Tanulmányok 35–36.), Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 97–107.
- Str.Morf. = Kiefer Ferenc szerk. 2000: *Strukturális magyar nyelvtan 3. kötet. Morfológia*, Budapest, Akadémiai.
- Szegfü Mária 1991: A névszóképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai, 188–258.
- Szegfü Mária 1992: A névszóképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai, 268–320.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- TNyt. = Benkő Loránd szerk. 1991–1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Zsemlyei Borbála 2007: Kicsinyítő képzők elterjedése az erdélyi régiségben, in Hoffmann István – Juhász Dezső szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*, Debrecen – Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 249–57.
- Zsemlyei Borbála 2011: *Kicsinyítő képzők az erdélyi régiségben* (Erdélyi Múzeumi Füzetek 268.), Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület.

EGY NGANASZAN EPISZTENCIÁLIS FINIT IGE LEXIKALIZÁCIÓJA¹

SZEVERÉNYI SÁNDOR

(Szegedi Tudományegyetem)

1. Bevezetés

Dolgozatomban olyan jelenséget vizsgálok a nganaszban, amellyel mindezidáig sem a szamojédológiai, sem a tipológiai kutatások sem nagyon foglalkoztak. Ez a jelenség szorosan összefügg az evidencialitás jelenségével. Ma már számos olyan megközelítést lehet olvasni, amely szerint az evidencialitás vizsgálata nem szorítható az Aihkenvald-féle megszorítások közé (2004). Amennyiben az evidencialitást nem kötelező igei (inflexiós) kategóriaként kezeljük, hanem szélesebb, szemantikai-pragmatikai kategóriaként (kb. mint ahogyan a mód kategória viszonyul a modalitás kategóriájához), akkor mind funkcionális, mind pedig történeti magyarázatokhoz juthatunk közelebb (Haan 2012). A lexikális evidencialitás vizsgálata az elmúlt 8-10 évben került előtérbe (pl. Squartini 2008) és ezzel olyan nyelvek vonódtak be az evidencialitás kutatásába, amelyekben az evidencialitás nem az igehez kötődő morfológiai kategória (pl. újlatin nyelvek, magyar).

Eddig kevés kutatás foglalkozott olyan nyelvekkel, amelyekben a grammatikai evidencialitás nem csak egyféle/egy kategóriába tartozó nyelvi elemekkel fejezhető ki (pl. csak módjelek vagy csak partikulák), azaz a kötelező grammatikai kategória mellett az adott nyelvben lexémák is rendelkezésre állnak, amelyek a beszélőnek az információ forrásához fűződő viszonyát fejezik ki és részt vesznek a perspektivizációban/ szubjektivizációban. Hozzá kell tenni, hogy a lexikális elemek esetében a szemantikai kategorizáció nem feltétlenül egyértelmű: átfedésben lehet más területekkel, elsősorban a modalitással, azon belül a következtetésen alapuló episztemikussággal.

Ilyen nyelv a nganasz is. Az uráli nyelvek között az egyik legdifferenciáltabb morfológiai evidenciális rendszerrel rendelkezik (Aihkenvald 2004; Guszev 2007), ugyanakkor számos olyan lexikális elem van a nyelvben, amely úgy tűnik, hogy beleesik az evidenciális és/vagy episztemikus jelölők kategóriájába.

A kérdésfeltevésem tehát az, hogy mi az a környezet, amely indokoltá teszi a lexikális elemek használatát, milyen környezetben fordulnak elő ezek az elemek, és végül mindez milyen történeti következtetésekre ad lehetőséget? Ennek vizsgálatához egy elemet választottam ki, melynek jelentése 'úgy tűnik' – azaz a beszélői megnyilatkozás következtetést tartalmaz, továbbá az esemény bekövetkeztének valószínűségét jelzi. Ezt az elemet ezért episztemicálisnak nevezem Kugler (2015: 55–5) munkája nyomán.

¹ A tanulmány megírását a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatta. A kutatás során használt korpusz a Korpusaufbau und korpusbasierte Studien zum Nganasanischen (DFG, WA 3153/2-1) (2014–2017) pályázat keretében készült. Köszönöm a kézirat lektorainak alapos munkáját, hálás vagyok minden kritikai megjegyzésért.

A dolgozatban először bemutatom a nganaszan morfológiai evidencialitás rendszérét, majd azokat a szóba jöhető lexikális elemeket listázom, amelyek „episztenciális-nyanúsak”, s közülük egyet fogok korpuszadatok segítségével elemezni.

2. A korpusz

Adataimat a hamburgi nganaszan korpuszból (Brykina et al. 2016) vettem. A Ngan-Corp célja, hogy a teljes nganaszan nyelvi dokumentációt kereshető és elérhetővé tegye annotált elektronikus formában. A korpusz jellemzőit fontos megemlíteni, az elemzett adatokat és eredményeket csak ennek tükrében szabad értelmezni.

A korpusz elsősorban narratív szövegeket tartalmaz, amelyek terepmunka során lettek rögzítve. Ezek jelentős része folklórszöveg, másik része személyes történet, élet- és családtörténet. A korpusz kisebb részben tartalmaz csupán dialógusokat. Ennél fogva a beszélők jellemzően nem egy hallgatóra koncentrálnak, hanem általában a hallgatóság-hoz szólnak vagy – főleg élettörténeteknél – a beszélő rendszerint azt is figyelembe veszi, hogy a kutatónak mondja a történetet. Mindezt teszi úgy, hogy ennél fogva a beszélő számára kevés a visszajelzés, az interakció. Úgy kell elmondania a történetet, hogy az új információk egyértelműek legyenek, a korábban említett elemek beazonosíthatóak, előhívhatóak. A jelenlegi vizsgálatba 101 szöveget tudtam bevonni. Ez 72 755 tokent és 10 732 mondatot jelent.

3. Evidencialitás

Az evidencialitást a dolgozatban szemantikai kategóriaként kezelem (pl. Kugler 2015; Haan 2012), noha vannak olyan megközelítések, amelyek grammatikai kategóriának tekintik (pl. Aikhenvald 2004; Plungian 2010).

Az evidencialitás markere az információ forrását és típusát jelöli (részletesen pl. Kugler 2015). Az evidencialitásnak számos alkategóriája van, melyek két nagy csoportba sorolhatók:

- I. közvetlen (saját érzékszervekkel) érzékelésen alapuló információk minősítése. Ezek közül a leggyakoribb a hallás útján való információhoz jutás, de ez lehet íz- és szagérzékelés, vagy akár tapintás is. Hagyományosan a számjéd nyelvekkel foglalkozó nyelvtanok auditívusznak hívják, ugyanis a forrásokban, gyűjtésekben előforduló példák túlnyomó többsége a hang útján történő információszerzéshez tartozik, amit a következő nganaszan példa szemléltet:

- (1) *Taharīaa* *ŋonəə* *ba-mi* *logīa-mini-ti*
 hát ismét kutya-Px1Du ugat-AUD-OBL.3SG
 'A kutyánk ugatott (a kutyát nem látta a beszélő).'
 (TKF_041210_NenetsManAndGiant_flkd.016)

- II. közvetett (külső körülmények) információkon alapuló tudás, amely lehet:
 - indirekt következtetés, amely más, közvetlenül érzékelt tapasztalaton alapul (inferenciális), például:

- (A lány hazajön este, szétnéz a sátorban, s látja a tűz nyomait.)
- (2) *maa, ninid'i?ia-ti tuu?küə-batu*
 mi.[NOM.SG] báty-NOM.SG.3SG tűzet.rak-INFER.[3SG.S]
maa-güə hiritə-hiädi
 valami.[ACC.SG] főz-INFER.[3SG.S]
 'A fivérem tűzet rakott, és főzött valamit.'
 (ChND_080729_SevenNjote_flks.291)

- általános ismeretekből kikövetkeztetett,
- másoktól szerzett információ, amely lehet hallomás vagy kvótatív.

- (3) *Hüñs'ərəəni d'ürakə-? tu-s'üə-? i-bahu-?*
 régen nyenyec-NOM.PL jön-PST-3PL van-INFER-3PL
naa-? mou d'a d'omtahuən-sa.
 nganaszan-NOM.PL föld.GEN ALL harcol-INF
 'Beszélük, hogy régen nyenyecék jöttek a nganaszanok földjére, hogy harcolja-
 nak.'
 (ChND_99_War_flkd.001)

Az episztémikus modalitás kifejezőeszközeit – legyen szó lexikairól, morfológiai-
 airól stb. – nem egyszerű elkülöníteni az evidencialitástól, gyakran nem is lehet (Kugler
 2015 ilyen esetekre használja az episztenciális kategóriát), ezért nem szabad figyelmen
 kívül hagynunk ebben a vizsgálatban sem. Az episztémikus modalitás annak a becslés-
 nek a jelzése, hogy a megnyilatkozásban kifejezett tényállásoknak a valószínűsége, esé-
 lye mekkora, azaz az események valószínűségének a fokát, mértékét fejezi ki. Eviden-
 cialitáson a megnyilatkozási tudás, az evidencia forrásának, típusának a nyelvi jelölését
 értik (Kugler 2015: 44), amely jelölőkkel az eseményt a beszélő valamilyen szubjektum-
 hoz köthető forrásból teszi elérhetővé. Ha az eseményt a beszélő saját nézőpontjából,
 saját vélekedése alapján lehetségesként reprezentálja, episztémikus modalitásról beszél-
 hetünk.² E kettő között azonban számos átfedés létezhet.

Míg a magyarban és pl. számos indoeurópai nyelvben az evidencialitást alapve-
 tően lexikai eszközökkel fejezik ki, s nem mindig egyértelmű/meghatározható – még a
 kontextus ismeretében sem –, hogy például a *feltehetőleg*, *biztosan*, *természetesen* sza-
 vakkal minősített megnyilatkozások vélekedést és/vagy következtetést fejeznek-e ki, ad-
 dig a nganaszanban – elvileg – mindez megoldható lenne morfológiai eszközökkel,
 főleg igemódokkal, mégis számos lexikai elem tűnik evidencia/episztémikus modalitás
 jelölőnek.

E kettő metszete – az episztémikus bizonyosság és az inferenciális eviden-
 ciálisnak – az episztenciálisnak, azaz episztémikus-inferenciálisnak nevezett modalitás,
 melynek meghatározása: „a megnyilatkozó a tudása (már meglévő tudása és/vagy a ren-
 delkezésre álló, feldolgozott tapasztalat, információ) alapján egy esemény/szituáció

² Kugler Nóra több munkájában is részletesen mutatja be az episztémikus modalitással és
 evidencialitással kapcsolatos elméleti, terminológiai, kategorizációs diskurzust (elsősorban Kugler
 2003, 2015).

fennállására, annak valószínűségi fokára vonatkozó következtetését/vélekedését közli” (Kugler 2015: 55). Dolgozatomban az elemzett nganaszan lexikai jelölőket – mivel azok a bizonyosság mértékét is kifejezik, s ez a bizonyosság jellemzően következtetésen alapul – episztenciális jelölőknek fogom nevezni.

4. Nganaszan evidencialitás

Az eddigi elemzésekben a nganaszan evidencialitást grammatikai kategóriaként kezelik (Guszev 2007; Usenkova–Kuznecova 2004), lévén ebben a nyelvben differenciált morfológiai evidenciális stratégia van. Ez az evidenciális stratégia egy négyes rendszer. A közvetlen érzékelésen alapuló információnak két típusát különbözteti meg:

- A) a beszélő jelen van és látja az eseményt, amelyről szó van: kijelentő mód (és más deontikus igemódok)
- B) a beszélő nem látja azt, amiről szó van, amiről beszél, de más érzékszervvel érzékeli (leggyakrabban hallás útján): auditívusz/szenzitívusz. Leggyakrabban hanghatás útján szerzett információt jelöl (pl. az (1) példamondatban: a kutya ugat, de a beszélő nem látja a kutyát). Ritkábban másfajta érzékelés útján szerzett információ, ami lehet szaglás, ízlelés, tapintás vagy általános érzet.

A közvetett úton szerzett információt szintén két csoportba lehet sorolni:

- C) a beszélő nincs jelen az esemény befejezésénél, de érzékel valamilyen jelet (általában eredmény), amelyből arra következtet, hogy az esemény befejeződött: inferenciális igemód

- (4) [A vadász talált egy csapdát. A csapda...]

<i>Duʔəðə</i>	<i>satəə</i>	<i>kotu-batu.</i>
egy.[ACC.SG]	sarki.róka.[ACC.SG]	megöl-INFER.[3SG.S]

’[A csapda] megölt egy sarki rókát.’
(PKK_71_Ibula.016)

- D) más emberek közléséből értesül a beszélő az eseményről: reportatív (a nganaszan nyelvtani leírásokban még előfordulnak a narratív, renarratív elnevezések).

- (5) *Tətəʔ* *ɲonəi-ʔ* *ɲojbüü-ñüʔ* *kirbitə-bahuʔ,*
ez-NOM.PL még.egyADV fej-ACC.PL.1PL hajat.vág-NAR-3PL.S

<i>tə-tə</i>	<i>toi-ɲəə</i>	<i>tagaʔaði.</i>
hát	nem.szükséges-IMP.[3SG.S]	a.pokolba

’Azt mondták, hogy megnyírnak még egyszer, nem kell, a pokolba.’
(KES_031115_Paris_nar.209)

A kvotatív és reportív tartalom között itt az a különbség, hogy a kvotatív során meg van nevezve az a személy vagy csoport, akiktől az információ származik, míg a reportatív során a beszélő azt jelzi, hogy hallomásból jutott az információhoz. Guszev szerint (p.c.) ritkán ugyan, de a nganaszan reportatívnak is lehet kvotatív szerepe. (Meg

kell jegyezni, hogy A, C és D-ben az evidenciálisjelölő morféma finit igei alakokban jelenik meg, addig B nominális szerkezetet eredményez.)

5. Episztenciális lexikális elemek a nganaszanban a korábbi leírásokban

A nganaszanban számos olyan lexikai elem (partikula, határozószó, ige) fordul elő, amely episztenciális tartalmat (is) kifejez, azaz a mondat által leírt esemény valami-féle következtetésen alapul. Wagner-Nagy (2002: 173–4) rendszerezte az olyan elemeket, amelyek feltételességet, bizonytalanságot, valószínűséget fejeznek ki, ezeket modális határozószavaknak/partikuláknak nevezi, ugyanakkor evidencialitás és inferencialitás szempontjából ezeket az elemeket még nem vizsgálták. A Wagner-Nagy által említett leggyakoribb ilyen lexikális elemek következnek:

(i) *əku* 'talán'. Általában a mondat végén, az állítmány után jelenik meg.

- (6) *Maagüə d'ürimi tədu-ʔsutə-mi əku.*
 valami hír hoz-FUT-1DU.S/O talán
 'Talán valami jó hírt fogunk hozni.'
 (MVL_080226_TwoHorses_flks.622)

(ii) *mintu* 'lehet, megengedett'. Feltételes gerundium (COND) környezetében jelenik meg. Általános igazságot fejez ki.

- (7) *Dəndīai? latəiŋə hebi-m-hi?*
 valószínűleg csont-NOM.PL.1SG meleg-TRL-COND
ŋəndīai? mintu i-s'üdə, tə mənə basaʔ-kudə-m.
 talán talán van-FUT.3SG hát én vadászik-IMP-1SG.S
 'Talán ha a csontjaim átmelegednek, talán jobb lesz, és el tudok menni vadászni.'
 (PKK_71_Djajku_flkd.055)

(iii) *mintiā ~ mintiāgəni* 'talán' Bizonytalanságot fejez ki. Gyakran az *əku* 'talán' partikulával fordul elő.

- (8) *Mintiāgəni kotədukətə-tu-mu?*
 talán beteg-PRS-1PL.S
 'Lehet, hogy megbetegszünk.'
 (KES_080721_Disease_flkd.023)

(iv) *ŋəndiʔai?* 'valószínűleg'. Jellemzően a módosított előtt áll.

- (9) *Ou munu-ntu takəə ŋəndīai? mənə*
 EXCL mond-PRS.[3SG.S] az.[NOM.SG] talán én.[ACC.SG]
muaʔku-s'üəd'əə-gümü
 gyötör-PTCP.PST-EMPH.[3SG.SG]
 'Oh – mondja – az, aki valószínűleg meggyötört engem.'
 (KK_92_Fox_flkd.117)

Az általam használt korpuszban ezek mellett felbukkannak további elemek is: *siðirhæbtə* 'valóban, pontosan, tényleg, igazán', *kuʔmantə* 'valószínűleg, bizonyára, úgy tűnik, úgy látszik', *kəndu* 'aligha, nehezen', *śüəbtiʔiaiʔ* 'biztosan, pontosan, helyesen'. Például:

- (10) *Təə siðirhæbtə kurəguiʔ bənü-ʔə-ʔ təndičə.*
 hát valóban már elfárad-Pf-s3Pl az-Pl-2
 'valóban már teljesen elfáradtak, azok (=fivéridei).'
 (T_SeuMelangana 543)

Ezekon kívül vannak még olyan lexémák, amelyek nem határozószók vagy partikulák, hanem elsősorban igék, s amelyeknek episztenciális jelentésük van, de ezek vizsgálatához nagyon kevés adat áll rendelkezésre. Ezek a *tujhuajčusa* 1. 'világos, fényes'; 2. 'érthető, világos'; *tojša* 'nem szükséges, nem kell', *haagəə* (1. 'jó, szép, finom, egészséges'; 2. 'rendben'; 3. 'kell, szükséges, lehet'; *tukənal'ütü* 'nem lehet, lehetetlen' (< *tukatəsa* 'tud, képes').

Felmerül a kérdés, hogy ha egy nyelvben adott egy differenciált, grammatikai evidenciális rendszer, amely tartalmazza az inferenciáliszt is, akkor mi szükség van olyan lexikális eszközökre, amelyek hasonló funkciókat látnak el, azaz kimutatható-e különbség e két stratégia alkalmazása között? Miért alakulnak ki olyan lexikális elemek, amelyek – *úgy tűnik* – lefedik azt a funkcionális tartalmat, amelyet az inferenciáliszt jelölő szuffixum is megtesz (vagy átfedésben van vele)? A következőkben ezt fogom megvizsgálni korpuszadatok alapján.

6. A *ňanti*- 'úgy tűnik' ige

Az elemzés a *ňanti*- 'úgy tűnik/úgy látszik' ige előfordulását és viselkedését célozza meg. A *ňanti*- jellemzően igei vagy névszói állítmány mellett jelenik meg finit igei alakként. Egy tipikus példa:

- (11) *təʔə nogu-ʔəki-ʔə ńandī-ti*
 hát közeledik-INZ-PF.[3SG.S] tűnik-PRS.[3SG.S]
 'Közeledik, úgy tűnik.'
 (KNT_960809_WildAnimals_flkd.215)

A korpuszelemzés célja, hogy választ adjon olyan kérdésekre, mint milyen igeidőben, igemódban és személyben fordul elő a *ňanti*-, illetve önállóan, tagmondatértéken vagy segédigeként jelenik meg? Ha a megnyilatkozásban másik finit alak is szerepel, akkor az milyen morfológiai kategóriákat valósít meg, elsősorban milyen igemódban jelenik meg? Végül – bár előzetesen nem számoltam ennek a jelentőségével, de mint majd látható lesz – indokolt feltenni azt a kérdést is, hogy egyenes idézetben vagy a narrátor beszédében fordul-e elő a *ńanditi*? Azaz az eredeti beszélő (original speaker) vagy az aktuális beszélő (current speaker) használja-e?

A korpusz 131 olyan mondatot tartalmaz (2016. májusi adat), amelyben előfordul a *ňanti*- tő 'úgy tűnik/úgy látszik' jelentéssel. Az igenek az adatok tanúsága szerint más jelentése nincsen.

A következő meserészlet illusztrálja a *ńanditi* használatát, amelyben néhány mondaton belül többször is előfordul:

30. - 31. - 32. - 33. Tatutəkiʔəʔ **ńanditiʔ**. 34. - 35. - 36. - 37. - 38. Tətirə taharia tunti mununtu ńatu d'a: Miŋgümüniʔ təʔ četua kuəʔsutəmuʔ **ńanditi**. [Kəŋgüčə]. 39. əməʔ taharia ńańüʔ təbtə. 40. Nəŋhuə hūə tuuʔo **ńanditi**. 41. ńańüʔ təbtə ńindiʔ ńaagəəməni basuʔ. 42. Taharia miŋ toliʔkəsiðəmiʔ **ńanditi**.

(30. Hát, hány nap telik el, hány nap? 31. Egy idő múlva megéheznek [az állatok]. 32. Ezek a kicsik megéheznek, a nagyok elvannak valahogy.) **33. Úgy tűnik, elszegényednek.** 34. Éppen érkezett a nagy sarki éj a feléhez. 35. Ezek egyenként vadréneket hoznak. 36. Néha semmit sem hoznak. 37. Néha csak azt hozzák messziről, amit korábban elrejtettek. 38. **Azt mondja a róka a társainak: „Hát úgy tűnik, meg fogunk halni. [Valamikor.] 39. Ezek, a mi barátaink is. 40. Úgy látszik, egy rossz év köszöntött be. 41. A barátaink is sikertelenül vadásznak. 42. Úgy látszik, mi lopni fogunk.** (Wagner-Nagy 2002: 232–3, a korpuszban: KNT_960809_WildAnimals_flkd)

A magyar fordítás – 'úgy látszik/úgy tűnik' – jól mutatja, hogy valamilyen szintű/mértékű következtetés vezet a megnyilatkozásban megfogalmazott állításokhoz (nincs mire vadászni, tehát éhezni fognak, tehát meg fognak halni, azaz rossz év köszöntött be, így a barátok sem tudnak vadászni, így lopniuk kell majd).

A nganaszanban létezik ún. inferenciális mód, amely jellemzően hasonló szituációkban fordul elő, kérdés, hogy akkor miért nem azt használja a megnyilatkozó? Továbbá az is látszik, hogy az igék végig kijelentő módban szerepelnek, így meg kell vizsgálni azt is, hogy a *ńanditi* előfordul-e valamilyen evidenciális (elsősorban szenzitív vagy inferenciális) módú igei állítmány mellett, s ha nem, akkor annak mi lehet az oka, és mi a kettő közötti funkcionális különbség.

A korpuszadatok egyértelműen választ adnak a kérdésekre. A korpusz 131 adata a következőkről tudósít:

- (a) Ami az igeidőt és igemódot illeti: a *ńanti*- csak imperfektív aorisztoszbán fordul elő, *ńandi-ti* alakban. Két mondat van, amelyben kérdő módú alak van (*ńanti-ŋi*), ez az időértéket és az evidencialitást nem befolyásolja.
- (b) A *ńanditi* mellett szereplő igei állítmány csak kijelentő módban fordul elő, és két igeidő jelenhet meg mellette:
 - perfektív aorisztosz (kb. befejezett jelen),
 - jövő idő,
 - jelen idejű névszói állítmány mellett.

Azaz a *ńanditi* által megfogalmazott állítás időértéke nem egyeztetődik a főállítmány időértékével, és nem jelenik meg mellette közvetett evidenciális mód, azaz szenzitív, inferenciális vagy narratív.

A perfektív aorisztosz és a jövő idő kettőssége magyarázható, mégpedig az inferenciáliszon keresztül. A szakirodalom az inferencia két típusát határozza meg: a tapasztalatra épülő, eredmény típusú következtetést és az okfejtést vagy mentális konstruk-

tumot (feltevés) (Kugler 2015: 56; Kiefer 2005: 48). A nganaszban az említett két ige-idővel jellemzett események beleillenek a rendszerbe: a perfektív aorisztosz az eredményt, a jövő idő pedig a feltevést valószínűsíti. Példák:

Nagy csend volt a sátor körül, ebből azt a következtetést vonja le a megnyilatkozó, hogy (eredmény):

- (12) *Taa-nü?* *tə?* *təmbi-ʔə-ʔ* *ńandi-ti-ʔ*
 rénszarvas-NOM.PL.1PL nos elmegy-**PF**-3PL.S tűnik-PRS-3PL.S
 'A rénjeink elmentek.'
 (KES_080721_Disease_flkd.051)

A következő mondat a már idézett szövegből származik. A rossz időjárás miatti éhínség okán a megnyilatkozó a következőket feltételezi (feltevés):

- (13) *Tahariāa* *miŋ* *tolī-ʔkə-ʔsiðə-mi?* *ńanditi.*
 most mi lop-RES-FUT-1PL.S/O tűnik-PRS.[3SG.S]
 'Mi lopni fogunk.'
 (KNT_960809_WildAnimals_flkd.042)

- (c) Személyben vannak egyeztetett és nem egyeztetett alakok, ingadozás tapasztalható a következők szerint:

131 <i>ńanti-</i>	egyeztetett		nem egyeztetett (= <i>ńanditi</i>)
<i>ńandi-ti</i>	71	Sg3	X
<i>ńandi-ti-ʔ</i>	24	Pl3	X
<i>ńandi-ti-ŋ</i>	8	Sg2	4
<i>ńandi-ti-m</i>	1	Sg1	8
<i>ńandi-ti-mi?</i>	1	Pl1	7
<i>ńandi-ti-ri?</i>	1	Pl2	0
<i>ńandi-ti-gəj</i>	1	Du3	3
<i>ńandi-ti-mi</i>	0	Du1	2

Az X azt jelenti, hogy Sg3-ban nem releváns a kérdés, Pl3-ban pedig nem tekintem perdöntőnek, mivel a gégezárhang megítélése – ott van, vagy nincs – gyakran még a hangfelvétel ismeretében sem egyértelmű nem anyanyelvi fül számára. Ezzel együtt egyértelműen látszik, hogy a *ńanditi* jellemzően 3. személyben jelenik meg (76%), azon belül pedig elsősorban egyes szám harmadik személyű állítmány mellett jelenik meg (54%).

Az egyeztetést első és második személyben, illetve duális 3. személyben lehet vizsgálni. Összesen 36 ilyen mondat van, közülük 24 nem mutat egyeztetést. Személyekre lebontva pedig azt látjuk, hogy az első számú alakok esetében a legnagyobb mértékű a nem-egyeztetett alakok aránya (89%).

Íme néhány példa, először egyeztetett alakokra:

- névszói állítmány

- (14) *tənə maŋkaŋku-ŋ* *ńandi-ti-ŋ*
 te szegény-2SG tűnik-PRS-2SG.S
 'Szegénynek tűnsz.'
 (JSM_090809_Life_nar.161)

A *ńandi-ti-ŋ* viselkedése itt kopulaszerű, ugyanakkor nominális állítmány mellett kopula nem jelenik meg aorisztoszbán. Ez a szerkezet inkább értékelhető két tagmondatnak: az egyikben egy névszói állítmánnyal, a másikban egy igeivel, viszont a *ńanditi* nem fordul elő egyedül állítmányként (nincs olyan típusú példánk, mint **tənə ńandi-ti-ŋ* '(ügy) tűnsz'), ez viszont inkább utal kopulajellegre. Mindössze egyetlen olyan példa van, ahol infinitívusz áll az ige mellett:

- (15) *ńandi-ti-m* *kəndi-kə-si* *mənə*.
 tűnik-PRS-1SG.S fagy-RES-INF én
 'Meg fogok fagyni.'
 (PKK_71_BirdMan1.flkd.016)

Példa igei állítmányra, egyes szám harmadik személyben:

- (16) *təʔə nogu-ʔəki-ʔə* *ńandi-ti*
 hát közeledik-INZ-PF.[3SG.S] tűnik-PRS.[3SG.S]
 'Közeledik, úgy tűnik.'
 (KNT_960809_WildAnimals_flkd.215)

Példa személyben egyeztetett igei állítmányra:

- (17) *kobtūa-mə* *mətü-ʔə-ŋ* *ńandi-ti-ŋ*
 lány-ACC.SG.1SG megnyer-PF-2SG.S tűnik-PRS-2SG.S
 'Úgy tűnik, hogy te megnyerted a lányomat.'
 (JD_00_Musuna_flkd.220)

Példa nem egyeztetett alakokra:

- (18) *bana-ʔa-m* *ńandi-ti*
 elfárad-PF-1SG.S tűnik-PRS.[3SG.S]
 'Elfáradtam.'
 (JSM_080212_Mosquitos_flkd.112)

6. Lexikalizációs folyamat és funkcionális magyarázat

Összegezve, a *ńanti-* viselkedéséről a következőket lehet mondani: leggyakrabban ugyanabban az alakban jelenik meg, *ńandi-ti* (egyes szám 3. személy, perfektív aorisztosz); leggyakrabban követi a főmondatot, a megnyilatkozás záróelemeként; nominális

állítmány mellett kopulaszerűen viselkedik. Mindez kedvez a lexikalizációs folyamatoknak, a számban/személyben nem egyeztetett alakok magas aránya is erre utalhat. Lexikalizációra utalhat, hogy ritkán ugyan, de olyan pozícióban is megjelenik, ahol egyébként finit ige nem szokott. Így például tagadó szerkezetben a segédige és a tagadott igező között:

- (19) (...) *D'üðimiaku s'üamu-mə* *munu-ntu:*
 Gyüzimjaku unokatestvér-NOM.SG.1SG mond-PRS.[3SG.S]
- miŋ-gümü-nə* *ni-siðə-m* *ńandi-ti* *kundua-?*
 1-EMPH-1SG NEG-FUT-1SG.S tűnik-PRS.[3SG.S] alszik-CNG
 'Gyüzimjaku unokatestvérem azt mondta: Én nem fogok elaludni.'
 (KES_031115_Paris_nar_194)

A lexikalizációs folyamatot a következőként lehet vázolni:

tagmondat értékű ige > segédige > határozószó/partikula

Hasonló lexikalizációs folyamatok megfigyelhetők még a nganaszban. Remek példa a létige renarratív módú, egyes szám harmadik személyű alakja (*ibahu*), amely partikulává válik. Hasonló számolást végezve a korpuszon a következő adatokat kaptam. A korpuszban az *ibahu* és személyragozott változatai összesen 371-szer fordulnak elő (2016. május). Ezek közül mindössze 9 nem harmadik személyű. Harmadik személyben két példa van duálisra és 43 többes számra. A (tag)mondat végén 203 esetben jelenik meg, vagyis több mint az adatok felében.

	egyeztetett		nem egyeztetett (= <i>ibahu</i>)
<i>ibahu-gəj</i>	2	Du3	12
<i>ibahu-mi</i>	2	Du1	0
<i>ibahu-m</i>	1	Sg1	2
<i>ibahu-ŋ</i>	2	Sg2	7
<i>ibahu-mu?</i>	2	Pl1	5
	0	Pl2	1

Az arányok itt még egyértelműbbek: sokkal kisebb a nem harmadik személyű alakok aránya, és hasonlóan alacsony az egyeztetett alakok aránya. Azaz tipikusan ugyanabban a pozícióban és ugyanabban az alakban fordul elő.

7. Miért nem inferenciális?

Visszatérve a *ńandi* elemzéséhez: funkcionális oldalról az a kérdés maradt még megválaszolatlan, hogy a *ńandi* mellett miért csak az említett két igeidő jelenik meg, s miért csupán két igemód, az evidencialitás szempontjából semleges kijelentő, s ritkán a kérdő.

Például, a nominális állítmányú mondatot említve, felmerül az a kérdés, hogy a beszélő miért nem evidencialitás módot használ, ebben az esetben inferenciáliszt, mint ahogyan az a (19) mondatban áll.

- (20) *tənə maŋkaŋku-ŋ ńandi-ti-ŋ*
 te szegény-2SG tűnik-PRS-2SG.S
 'Szegénynek tűnsz.'
 (JSM_090809_Life_nar.161)

- (21) *nagiür ńini-d'ə i-huaðu*
 három báty-CONREC van-INFER.[3SG.S]
 'Három fivérük volt (úgy tűnik).'
 (JD_00_OrphanGirl_flkd.019)

A válasz véleményem szerint a következőkben keresendő. A vizsgált 140 alak kb. 85%-a idézetben fordul elő, s a többi adat megítélése sem egyértelmű, ami a perspektivizációt illeti. Ez azt jelenti, hogy az adott megnyilatkozás nem az aktuális beszélő (tehát a narrátor), hanem az eredeti beszélő (azaz valamely szereplő) perspektívájából hangzik el. A magyar beszélő ilyen esetben jellemzően függő beszédet használ, azaz a résztvevő személyek, a bemutatott esemény ideje és más deiktikus elemek (pl. helyhatározók) esetében ezeket átkonvertálja, s a saját perspektívájából számol be az eseményekről. (Erről részletesen l. Szeverényi–Wagner-Nagy 2016.)

A nganaszanban a vizsgált esetekben mindig teljes nézőpontváltást tapasztalunk, amikor a narrátor egy másik megnyilatkozót idéz. A perspektivizáció egyik tipikus esete lehetne tehát a függő beszéd (Sanders–Spooren 1997), ugyanakkor a nganaszanban nincs kialakult stratégiája a függő beszédnek (Szeverényi–Wagner-Nagy 2016). Ezt két példával illusztrálom:

- (22) [Dud'inkəndə t'üü?əmu? 'Megérkeztünk Dugyinkába...'] (...)
Dud'inkə-ndə t'üütü-tə-nu? munu-ra-ʔi-nüʔ:
 Dugyinka-LAT.SG érkezés-LAT.SG-OBL.1PL mond-PASS-PF-1PL.R
Küðia-hüʔ vistupair-s'ütə-ru?...
 felkel-COND előad-FUT-2PL.S/O
 'Azt mondták nekünk Dugyinkába érkezésünkkor: holnap fel fogtok lépni.'
 (KES_031115_Paris_nar.002)

A beszélő olyan eseményről számol be, amely ténylegesen vele történt, a *munu*- 'mond' ige passzív ragozása alakja is erre utal (*mondattattunk*, tkp. 'nekünk azt mondták'). Egy egyszerű személyeltolódás esetében az idézet is többes szám első személybe került volna ('azt mondták nekünk, hogy fel fogunk lépni'), de a beszélő saját magáról is második személyben nyilatkozik.

A másik példában az idéző idéz egy harmadik szereplőt, s ebben az esetben sem történik semmilyen „shift”. A narrátor (az eredeti beszélő) idézi a történet egyik szereplőjét (az eredeti beszélőt), aki idéz egy harmadik szereplőt (egy résztvevőt), aki az aktuális beszélőt idézi.

- (23) *Siñarir-si munu-ŋkə-tu:*
gondol-INF mond-ITER-PRS.[3SG.S]

Əmkümüra munu-d'üa tə?
ez mond-PST.[3SG.S] hát

tənə konu-ŋki-ŋə-m nemibtĩŋia-ðə-nə i-s'a.
te.ACC visz-RES-PF-1SG feleség-DST-1SG van-INF
'(A lány) azt mondja magában, hogy ez azt mondta, hogy elvisz engem feleségnek.'
(ChND_080729_SevenNjote_flks.253)

Ez a két példa jól illusztrálja, hogy a nganaszan idézés nagyon mereven ragaszkodik a teljes perspektívaváltáshoz, a referenciális központ teljes áthelyezéséhez. Ezek alapján a kulcskérdés itt a beszélő saját viszonya az információ forrásához.

(1) A nganaszban nincs egyértelmű függő beszéd stratégia. A megnyilatkozást bevezető igével jelzett megnyilatkozásban teljes nézőpontváltás történik. (1. Szeverényi–Wagner-Nagy 2016). Az aktuális beszélő (narrátor) nem minősíti az eredeti beszélő viszonyát a megnyilatkozásban megosztott információjához.

(2) Ennek valószínűleg a beszélő számára az az oka, hogy ha a narrátor magánál tartaná a referenciális központot, akkor anomália lépne fel: kinek a szempontjából kellene meghatározni az információ forrását. Az evidencialitás kifejezetten beszélőorientált jelenség (Haan 2012). Ezért lehet az, hogy az egyenes idézés jellemzően evidencialitássemleges és nem csupán perspektivizáció történik, hanem szubjektívizáció. A megnyilatkozás az eredeti beszélő szempontjából válik szubjektívvé, ami azt jelenti, hogy valaminek a külső szemlélete helyett belső, a konceptualizáló szubjektum mentális folyamatai segítségével történik a feldolgozás.

(3) A függő idézés hiányát formai okokkal is lehet magyarázni. Így pl. a nganaszban nincsenek alárendelő mondatok, alárendelő kötőszók, amelyek pl. a magyarhoz vagy a finnhez hasonló szerkezet megvalósulását lehetővé tennék. Abban egyetértenek a magyar nyelvtörténészek, hogy a magyar függő beszéd kialakulásának alapvető feltétele volt az alárendelő mondat szerkezet kialakulása (Tátrai 2011; Haader 2003). A nganaszban nem alakultak ki alárendelő kötőszók és így alárendelő összetett mondat, a magyar nyelv tanúsága szerint ez lehet akadálya az indirekt idézés kialakulásának, ugyanakkor ez önmagában még kevés érv lenne, hiszen más grammatikai eszköz is kialakulhatott volna függő idézés megvalósításához.

Amennyiben a perspektivizáció/szubjektivizáció miatt fordul elő a *n'anditi* magas arányban idézetben, és nem a narrátor, elbeszélő megnyilatkozásaiban – olyan szituációkban, amikor inferenciálisz igemód használatát tartanánk logikusnak –, akkor egyfelől azt is meg kell vizsgálni, hogy inferenciálisz mód előfordul-e idézetben, s ha igen, akkor milyen körülmények között, hiszen a fenti logika alapján az inferenciálisz nem jelenhetne meg egyenes idézetben. Másrészt a többi evidenciális jelölő lexéma viselkedését is meg kell vizsgálni, ha általános következtetésre akarunk jutni. Kezdjük az utóbbival.

8. Egyéb lexémák viselkedése

A fent említett gondolatmenet – mely szerint tehát a lexikális episztemikusjelölők használata összefüggésben van a perspektivizáció jelenségével –, akkor kapna megerősítést, ha a többi lexéma esetében is igaz lenne. A szintén gyakori *ɲəndiʔɪaiʔ* 'valószínűleg' elem esetében végeztem még el a vizsgálatot. A *ɲəndiʔɪaiʔ* a vizsgált korpuszban 165 fordul elő. Az adott megnyilatkozásban megjelenő állítmány vagy jelen idejű nominális (20), vagy ha finit igei állítmány szerepel a mondatban, akkor az indikatívusz jövő (33% – 55 példa), vagy (rég)múlt (17 példa), vagy aorisztosz (összesen 49), ritkán imperatívusz vagy kérdő mód (2-2 példa). Mindössze hat olyan mondat van, amelyben megjelenik ez a lexéma és az állítmány inferenciáliszban áll. Más evidencialitás mód pedig egyáltalán nem fordul elő mellette. Azaz itt is igaz, hogy lexikális elem mellett jellemzően nem jelenik meg evidenciális mód.

9. Inferenciálisz és egyenes idézet

Amennyiben az a következtetésünk, hogy az episztenciális lexémák elsősorban idézésben fordulnak elő – és ennek oka a perspektivizáció, akkor abból következik-e az, hogy idézésben (tehát amikor az aktuális beszélő személye nem egyezik meg az eredeti beszélővel) sokkal kevésbé jellemző az inferenciálisz mód.

A korpuszban 323 olyan megnyilatkozást vizsgáltam, amely olyan finit igei alakot tartalmaz, amely inferenciálisz módban van. Ezek közül 54 nem harmadik személyű. A következő megoszlást mutatják az adatok:

- Nem idézet: 236 (NQ)
- Egyenes idézet: 33 (Q)
- Kérdéses: 54 (Q?)

(Az utóbbi csoportba azokat adatokat soroltam, amelyek előtt/közben/után nincs megnyilatkozást bevezető ige, a nézőpontváltás viszont egyértelmű – az viszont nem mindig, hogy ki is a megnyilatkozó.)

Az arányok egyértelműek. Ha csak az egyértelműen megítélhető adatokat számoljuk, akkor az arányok kb. 85% – 15% megoszlást mutatnak, nagyjából éppen annyit, amennyi a lexikális elemek vizsgálatánál szerepel, csak éppen fordítva: az inferenciálisz mód megjelenése idézésben épp az ellenkező arányt mutatja, mint az evidenciajelölő lexémák esetében. Ennél fogva biztos állíthatjuk, hogy az ilyen határozószavak/partikulák kialakulásának köze van a perspektivizációhoz. Ennél többet azonban jelen pillanatban túlzott bátorság lenne állítani.

10. Összegzés

A vizsgálat arra mutatott rá, hogy a nganaszan szövegek szemantikai-pragmatikai vizsgálata olyan jelenségekre is ráirányíthatja a figyelmet, amelyekkel az eddigi nyelvelírások nem foglalkoztak. A szövegkorpusz mennyisége már elegendő adatot szolgáltat ahhoz, hogy a nganaszan idézési stratégiákról, azok jellemzőiről képet kapjunk.

Az is világossá vált, hogy a nganaszan evidencialitás vizsgálata nem lehetséges a perspektivizáció és szubjektifikáció figyelembe vétele nélkül, továbbá a morfológiai eszközök mellett más szerkezeteket (lexikai, szintaktikai) is vizsgálni kell.

Végezetül még egyszer hangsúlyozni kell, hogy az eredmények a korpusz jellegének ismeretében értékelendők, azaz a megállapítások elsősorban az elbeszélő műfajokra vonatkoztathatók.

Rövidítések

ACC	akkuzatívusz
CNG	konnegatív (tagadott igető)
COND	kondicionálisz
CONREC	konnektív-reciprok képző
DST	desztinatív
EMPH	emfátikus elem
FUT	jövő idő
INF	infinitívusz
INFER	inferenciálisz
INZ	inceptív képző
ITER	iteratív képző
LAT	latívusz
NEG	tagadóelem
NOM	nominatívusz
O	objektív ragozás
PASS	passzív
PF	perfektív (aorisztosz)
PL	többes szám
PRS	jelen idő
PST	múlt idő
PTCP	participium
R	reflexív ragozás
RES	rezultatív képző
S	szubjektív ragozás

Hivatkozások

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004: *Evidentiality*, Oxford, Oxford University Press.
- Brykina, Maria – Gusev, Valentin – Szeverényi, Sándor – Wagner-Nagy, Beáta 2016: *Nganasan Spoken Language Corpus* (NSLC): Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora. Version 0.1 <http://hdl.handle.net/11022/0000-0001-B36C-C>
- de Haan, Ferdinand 2012: Evidentiality and Mirativity, in Binnick, Robert I. ed.: *The Oxford Handbook of Tense and Aspect*, Oxford, Oxford University Press, 1020–46.
- Guszev, Valentin 2007: Эвиденциальность в нганасанском языке, in *Эвиденциальность в языках Европы и Азии. Сборник статей памяти Н. А. Козинцевой*, СПб.: Наука, 415–44.
- Haader Lea 2003: Az összetett mondat. Az alárendelő mondat, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 500–51.
- Kiefer Ferenc 2005: *Lehetőség és szükségszerűség*, Budapest, Tinta.
- Kugler Nóra 2015: *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*, Budapest, Tinta.
- Kugler Nóra 2003: *A módosítószók funkciói = Nyelvtudományi Értekezések* 152. Budapest, Akadémiai.
- Plungian, Vladimir 2010: Types of verbal evidentiality marking: An overview, in Diewald, Gabriele – Smirnova, Elena eds.: *Linguistic Realization of Evidentiality in European Languages*, Mouton de Gruyter, 15–58.
- Sanders, José – Wilbert Spooren 1997: Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View, in Liebert, Wolf-Andreas – Gisela Redeker – Linda R. Waugh eds.: *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 85–112.
- Squartini, Mario 2008: Lexical vs. grammatical evidentiality in French and Italian, *Linguistics* 46–5: 917–47.
- Szeverényi Sándor – Wagner-Nagy Beáta 2016: *Információ státusz és perspektivizáció: a beszélt nyelvi nganaszan korpusz annotációs problémáiról, különös tekintettel az idézési stratégiákra*. Előadás az Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban című konferencián. Szeged, 2016. április 22.
- Tátrai Szilárd 2011: *Bevezetés a pragmatikába*, Budapest, Tinta.
- Wagner-Nagy Beáta szerk. 2002: *Chrestomathia Nganasanica*, Budapest – Szeged, MTA Nyelvtudományi Intézet – SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék.

VÁLTOZÓ ÉS VÁLTOZAT: A FELTÉTELES JELENTÉSTARTALOM ESETEI A KÖZÉPMAGYARBAN¹

VARGA MÓNICA
(Eötvös Loránd Tudományegyetem)

1. Bevezetés

Dolgozatom egy feltáró jellegű vizsgálat olyan határozói igenévvvel alkotott tagmondatok használati jellemzőiről, amelyek feltételeességet fejezhetnek ki a 16–18. század során. Ez a nyelvi jelenség a középmagyar korszak magánéleti regisztere alapján szerkezeti alternatívaként, variánsként mutatkozik meg az általában alárendelő mellékmondatokban megjelenő sajátos jelentéstartalom kifejezésére. A szerkezeti változat leírása mellett annak lehetséges változási tendenciáira is kitérek az elemzés során. A sajátos jelentéstartalmú alárendelést tartalmazó mellékmondatok esetében két fő változási irányra lehet következtetni. Az egyik az önálló, mellérendelő értékűvé válás, a másik pedig a mondatrész alakulás (Haader 2008a: 84–5, 2016). Az itt tárgyalt feltételes jelentéstartalmú mellékmondat jellemzően tömörre válhat 'szerint' jelentésben. A mondattani változások jellegzetessége, hogy egyszerre lehet jelen egy adott időszakban kezdőpont és a végpont (alárendelésben is, vö. Haader 2008a: 87, 2017: 209–10). Az ilyen típusú változások eseti vizsgálatai a középmagyar korszakról viszonylag hiányosnak számítanak.

A jelen dolgozat ezekhez a részletvizsgálatokhoz csatlakozik, azonban a feltételeesség kifejezőeszközei közül elsősorban nem a kapcsolóelemeket, hanem egy szerkezetben is különböző – határozói igenévvvel konstruált – megoldást tár fel. Ezt a kérdést tekintve a korábbi vizsgálatok még inkább hiányosnak tekinthetők (l. 2. pont). A jelen kutatás anyaga főként tanúvallomásokból és magánéleti levelezésekből áll, a Történeti magánéleti korpuszt (Novák et al. 2017) felhasználva, ezt kiegészítve manuális gyűjtéssel. Az alárendelő feltételes mondatok a misszilisekben általában erősen vannak képviselve, méghozzá többféle szerepben: használatuk a szólásszerűektől kezdve a tartalmas használaton át az alázatos kérést nyomatékosítóig terjed (Haader 2008b: 254).

A továbbiakban röviden összefoglalom a feltételes jelentéstartalmú alárendelő mellékmondat alakulását az ómagyarban, utalva az igeneves megoldással kapcsolatos kérdésekre (2). Ezt követik az elméleti kiindulások (főként a grammatikai variabilitás szempontjai); majd a jelen vizsgálat módszerének és anyagának rövid bemutatása (3). Az elemzés során először szembeesítem a feltételes jelentéstartalmú igeneves szerkezeteket a korábbi időszakban jellemző funkciókkal, majd kitérek az eddigi anyagban megfigyelhető szintaktikai (változási) tendenciákra és néhány tipikus variánsra (4–5). A bemutatott variánsok egy szélesebb kontextusba helyezve elvezetnek ahhoz a kérdéshez, hogy grammatikai változóról vagy változatról beszélhetünk-e ebben az esetben – noha a kérdés a kutatás e kezdeti szakaszában szükségszerűen nyitott marad.

¹ A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló 116217 számú OTKA-projektum anyágait felhasználva készült.

2. A feltételes jelentéstartalom alakulásáról

Az ómagyar korszakot tekintve a szakirodalom egyetért abban, hogy a feltételes mellékmondatok elsődlegesen az időhatározói alárendelő tagmondatokból alakultak ki (Klemm 1942: 593–4; Berrár 1957: 140; Haader 1995: 595). A változásnak két fő kiindulása volt. Az első esetében az együtt járó cselekvések kifejezésekor a hangsúly a cselekvésidőről a cselekvések egymástól való függése felé tolódott el, így a mellékmondat egyre inkább a főmondat feltételeként értelmeződött. A másik irány az egyszeri, jövőben bekövetkező cselekvések mentén alakult ki. A feltételes jelentéstartalmú mellékmondat fő típusai a mondatrészkifejtő, valamint a nem mondatrészkifejtő. Az utóbbi funkciói grammatikai-pragmatikai szempontok szerint sorolhatók be, a formai sajátosságok – ige-idő, igemód – mellett tekintetbe véve, hogy a beszélő vélekedik-e valahogyan a feltétel (és következménye) teljesüléséről, s ha igen, hogyan (vö. Rácz 1995: 701–8). A feltételes jelentéstartalmú mellékmondat kapcsolódhat a főmondathoz kötőszó nélkül is (az ómagyar kor után is):²

- (1) „[kerlek kegelmes vram ad megh erthenem [...]] es *oll bwnes volthom vagyon* zolgalnom akarok Rola the kegelmednek mīth kegelmes vrānak” (1521, ÓmLev.)
- (2) „*Talán jobban sürgetjük*, csak idehagyják csinálását” (1706, Bark.)

Ezzel együtt ennek a mellékmondatnak tipikus kötőszava az időhatározói eredetű *ha* kötőszó. Ennek használata annyira széleskörű már a kései ómagyar kor során, hogy „igény sincs új kötőszóra” (Haader 1995: 595). Időnként, eseti analógiás megoldásként felbukkan a korszakban a *mikor*, illetőleg – főként már a középmagyarban analógiás kapcsolóelem lehet a *holott*:

- (3) „azért ha segíthecz rajta, segécs, *holott* nem, én bizony meg fogattatlak” (1754, Bosz. 2.)

A jelen dolgozat ugyanakkor egy szerkezeti alternatívával foglalkozik, a határozói igeneves tagmondatokban megjelenő sajátos jelentéstartalommal. A határozói igeneves szerkezetek³ jelentése gyakran komplex, így a kontextus segítségével azonosítható,

² A példákat a kótetek írásmódja alapján közlöm, a hivatkozás az évszám és a kótetek Történeti magánéleti korpuszban alkalmazott rövidítése alapján történik, így a szövegrészletek az adatbázisból visszakereshetők. A [] szövegjelölést, folytatást, szükség esetén az értelmezést elősegítő kiegészítést jelöl. A korpuszban használt forrásmegnevezések, rövidítések a következők: Bark. = Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz. Első kótet 1698–1711.; Bosz. 1–2. = Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I–II.; Kár. = Károlyi Sándor levelei feleségéhez, 1704–1724. I–II.; LobkPopp. = Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640.; Nád. = Nádasdy Tamás nádor családi levelezése.; ÓmLev. = a Középkori leveleink 1526 előtti anyaga; Tel. = Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről.; Zr. = A két Zrínyi Miklós körmendi levelei.

³ A tanulmányban az *igeneves tagmondat* és az *igeneves szerkezet* terminusokat szinonimaként használom, ahogy az angol nyelvű szakirodalmi hagyományra is egyaránt jellemző a *participial construction* (König–van der Auwera 1990: 338) és a *participial clausal structure* vagy *participial ADV clause* (vö. Givón 1990: 836–7) megnevezés.

s az alárendelő mellékmondatokhoz hasonlóan jellemzően ezúttal is az időviszony értékelődik át részlegesen. Az alábbi néhány példából is látszik, hogy az igeneves szerkesztésmód a feltételes jelentéstartalmú alárendelő tagmondatok alternatívájaként működhetett a középmagyarban:

- (4) „Kérlek azért szeretettel édes Fiam, irgy egy Parancsolat szabásu Leuelet Jobbágy Daniel Uramra, [...] *Melliet megh cselekeduén érettem*, viszont nagib dologbul igiekezem enis neked kedueskednem” (1639, LobkPopp.)
- (5) „hanem gyógyítsa, mert *el terjedvén* jobban az seb el romol tellyességgel az lába” (1716, Bosz. 1.)

A (4)-es példában a jövőre vonatkozó egyszeri cselekvés a motiváció, noha a „jó tett helyébe jót várj” szellemében az időben rendszeresen egymásra következés motívuma sem zárható ki. Az igeneves szerkezetet tartalmazó tagmondat ezúttal viszonylagos szerkezeti önállóságot mutat, ezt jelöli a saját alany (koreferens a levél címzettjével), valamint a *viszont* és az *is* kapcsolóelem. Az (5) példa esetében szintén azonosítható a logikai *ha* – *akkor* viszonyítás ('ha elterjed a seb, elromol teljességgel'), az igeneves szerkezet saját alanya pedig explicit.

Azt, hogy a jelenség valóban szintaktikai-pragmatikai változata az alárendelésnek, jól mutatja, hogy a kétféle megoldás akár egyazon szövegben is megtalálható, ezúttal Károlyi Sándor egyik levelét idézve 1722-ből:

- (6) „Az Oczvai Torony rajzolásán el nem igazodhattam, nem lesz semmi baja annak. *Isten le vivén*, megh orvoslom”
- (7) „Az Cassai Comendáns iránt Szivem én nem ok nélkül irtam, s jól lehet, most sem értem, mind az által már nem kértem, *ha Isten haza viszen*, megh látom” (1722, Kár.)

Felmerül természetesen a kérdés, hogy mikortól mutatható ki ez a szerkezeti váltokozás. Úgy tűnik, ez a szerkesztésmód az ómagyar korszakban sem teljesen példátlan:

- (8) „Senky ne legen neked el annyera nyayas. *kynek elevtte leueen* el ne felegyed zemermeffegedeth” (1522, Horvát-kódex 265)

A fenti idézet értelmezhető feltételeltséget kifejező tagmondatként – az időviszonyítás mellett, illetőleg arra ráépülve: 'kinek ha/amikor előtte vagy/leszel'. További kutatásokat igényel azonban annak a meghatározása, mennyire volt ez jellemző szerkesztésmód az ómagyarban. Károlyi Sándor a kódexirodalom igeneves szerkezeteit funkció szerint besoroló táblázatában nem veszi fel a sajátos jelentéstartalom egyik fajtáját sem, s átfogó, részletes elemzéseiben sincs szó ilyen jelenségről (Károlyi 1956: 162, 163–97). Különlegesen gazdag példaanyaga ellenére a szöveggörnyezet gyakran nem teszi lehetővé, hogy azonosíthassuk ezt a funkciót (általában komplex jelentésekről lévén szó). A TNyt. fejezeteiben a szerzők szintén nem emelik ki külön ezt a használatot sem a mondatrészkifejtő, sem a nem mondatrészkifejtő feltételes jelentéstartalom tárgyalásakor –

sem pedig a határozói igeneves tagmondatok kapcsán (A. Jászó 1992; Haader 1995; Rác 1995).

Történeti mondattanában Berrár Jolán megállapítja az időhatározós szerkezetek további változása kapcsán a következőt: „A régi nyelvben az időhatározói szerepű igenévnek lehet feltételes értelme is” (1957: 106). Ennek illusztrálására a Telegdy-levelezésből idéz egy szövegrészletet 1593-ból: „holnap *Isten uelünk ljujn* [lévén] mys utannok megjünk”. A jelenséghez további magyarázatot nem fűz, az *esetén* névutó mellett utal erre a használatra. Egy későbbi tanulmányában Berrár valamelyest módosítja, szűkíti fenti állítása érvényességét: „A létige határozói igenévének feltételes határozói szerepe valóban kimutatható a nyelvtörténetből is” (Berrár 1977: 178).

A határozói igenév szófajváltásait szinkrón szempontból tárgyalva Lengyel Klára Berrár Jolánhoz hasonlóan fogalmaz az általa szervetlennek nevezett határozói igenév egy típusának elemzésekor: „Az átalakításból arra következtethetünk, hogy a határozói igenév feltételes jelentéselem hordozója is lehet” (Lengyel 1989: 189).⁴ Leíró vizsgálatról lévén szó, a jelenség történeti magyarázatát nem firtatja a tanulmány.

Horváth László igeneves vizsgálatában szintén idéz általános alanyú, az ő terminológiájában „modális természetű elem”-eket középmagyar (1570–1615, 1670–1715) és reformkori (1825–1850) metszeteiből, azonban még óvatosabban, még bizonytalanabban értékeli mondatbeli szerepüket: „egyrészt a módosítószókéra, másrészt a feltételes mellékmondatéra emlékeztet; egyébként az állapothatározóhoz áll viszonylag közel” (1991: 40; későbbi időszakból is, szervetlen igenévnek tekintve; 1992).

A jelenséggel kapcsolatos részletek tehát további vizsgálatra várnak. Annyi bizonyos, hogy a középmagyarban nemcsak általános alanya lehet a sajátos jelentéstartalmú igeneveknek, látunk példát egyes szám első, második (4) és harmadik személyre (5, 7), sőt többes szám első személyre vonatkozó explicit vagy koreferens alanyokra egyaránt. Így tehát a kérdés túlmutat a modális – más terminológiában szervetlen – elemeken, s nemcsak a létigei eredetű igenevekre érvényes. Amellett érvelek, hogy az igeneves tagmondat gyakran komplex jelentése ellenére is szerkezeti alternatívaként tárgyalhatjuk ezt a megoldást.

3. Elmélet, anyag, módszer

A nyelvtörténeti szakirodalom – elméleti kerettől egyre inkább függetlenül – jó ideje elismeri, hogy a nyelvi (grammatikai) változás változatokon keresztül, azok versengésében realizálódik (Henry 2002; Pintzuk 2003; Rinke–Elsig 2010; Tagliamonte 2010; Poplack 2012). A variációs (*variationist*) megközelítés szerint egymás melletti változatokká válhatnak akár nagyon különböző szerkezetek is, melyekben csak annyi a közös, hogy hasonló diskurzusbeli funkcióval használják őket (ilyen például az angolban a jövőre utaló *will* vs. *going to*, vö. Tagliamonte 2010: 77). A mondattan szintjén a nyelvhasználati választások egész sora állhat a beszélő rendelkezésére, így a választási lehetőségek megléte miatt előtérbe kerül a választhatóság (Haader 2004: 465).

⁴ Az *összehasonlítva* típusú igeneveket a közlésre utaló elemeknek tartja, megjegyezve, hogy az igenév ilyenkor a mondat valóságtartalmát szorítja meg, valamint metanyelvinek tekinti az ilyen és ehhez hasonló példákat: „Az építészet és a szobrászat érettségével összehasonlítva meglepően egyszerűek sőt primitívek ezek a hangszerek” (Lengyel 1989: 189).

Kérdés, hogy a feltételes mellékmondatok vs. igeneves szerkezetek esetében mondattani szinonímiáról beszélhetünk-e. Ezt úgy határozza meg a szakirodalom, hogy a kétféle szerkezet lényegében (referenciálisan) azonos tartalmú, jelentésben és a megformálás módjában azonban különbözik egymástól (Haader 2001: 367–8, 2004: 466). Ez a prezentációbeli különbség skaláris, kezdve azzal, hogy az egyik szerkezet csupán nyomatékosabb a másiknál, egészen odáig, hogy az egyik szerkezetben explicit egy olyan jelentés, amely a másikban implicit (vonatkozó mellékmondatok kapcsán részletes elemzéseket l. Dömötör 2003a, 2003b). A bibliafordítások (három ómagyar, négy közép-magyar és három modern fordítás) összevető vizsgálata kimutatta, hogy a kódexirodalom igeneves szerkezetei általában komplex jelentést tudnak kifejezni (egyszerre időt, okot, eszközt, célt stb.), ebben pedig hasonlítanak a későbbi kötőszó nélküli, illetőleg és vagy s kötőszós mellérendelő mondat szerkesztésre, melyek szintén egyszerre több jelentésárnyalatot foglalhatnak magukba. Ezzel szemben az alárendelés általában csak egy jelentést, viszonyítást fejez ki, azt azonban – a kötőszó és/vagy az utalószó miatt – világosan, explicit módon (a részletes elemzéseket l. Gugán 2002: 35–9). Az igeneves és az alárendelő szerkesztésmód szinonímiáját az motiválja, hogy az igenév ugyanúgy bővíthet, mint az ige, a mellékmondatos megoldások azonban redundánsabbak, „szellősebbek” (Haader 2004: 466–7). A feltételes jelentéstartalmú szerkezetek váltakozása kapcsán erről még lesz szó (5. pont).

A nyelvi változó (*variable*) egyaránt jelen lehet a különböző nyelvi-grammatikai szinteken. Leginkább bevett meghatározása (főként Labov munkáiból kiindulva, az ő meghatározását részben továbbgondolva) az, hogy a változó két vagy több alternatív módját foglalja magába az ugyanazt mondásnak (Tagliamonte 2010: 70; Auer–Voeste 2012: 138–9). Ezt azonban a fonológián túlmutató vizsgálatokban úgy módosítják, hogy a teljes szemantikai megfelelés helyett funkcionális megfelelés, hasonló diskurzusbeli működés (funkcionális ekvivalencia) várható el (Schiffrin 2006: 9–10; „more than simply a synonym, and more complex than simply two ways of saying the same thing”; Tagliamonte 2010: 74–6). További szempont a szerkezeti beágyazottság, valamint a nyelvi és/vagy társadalmi jellemzőkkel való megfeleltethetőség („co-vary systematically with some features of the linguistic or extralinguistic environment”, Tagliamonte 2010: 97–8). Ez utóbbival összefüggésben nagy tere van az élő nyelvhasználat vizsgálatának (szinkrón kutatásokban leginkább a szociolingvisztikai interjúk részesítik előnyben). Történetileg pedig lehetőségünk van az élőnyelvhez közelítő (úgynevezett *speech-related* vagy *speech-based*) források feldolgozására.

Az adott nyelvi változónak és kontextusának meghatározásában elvárás a „felelősségre vonhatósági elv” (*accountability principle*), eszerint a célváltozó minden egyes előfordulását számításba kell venni, ugyanakkor az összes nem-előfordulást is számon kell tartani (Tagliamonte 2010: 72, 85; szórendi variációk kapcsán l. Rinke–Elsig 2010: 2558–60; fonológiai példát l. Tagliamonte 2012: 14). Ennek az elvnek az alkalmazása egyrészt azért lehet szükséges, hogy – amennyiben a változatok közötti különbség szabályba foglalható –, meghatározzuk ezen szabályok (szerkezeti és funkcionális) korlátait. Másrészt viszont ez az adatkezelési mód elősegíti, hogy az adott jelenség összes változatát feltárjuk az éppen vizsgált nyelvi anyagban, beleértve a grammatikailag nem jelölt, implicit megoldásokat is (Tagliamonte 2010: 13–4, 72; Tagliamonte 2012: 9–11). Ennek

segítségével a későbbiekben a variánsok erőssége is kimutatható (melyik változat milyen valószínűséggel jön elő egy adott kontextusban).

A szintaktikai változók esetében ugyanakkor problematikus lehet már a változatok azonosítása is, hiszen azok nagyon gyakran nem hasonlítanak egymásra. A diskurzusbeli/pragmatikai változókra ez szintén érvényes, emellett különösen nehéz hagyományos kvantitatív módszerekkel kezelni, hiszen a nem-előfordulási helyek (ahol megjelenhetne a változat, de ténylegesen mégsem fordul elő) igencsak nehezen írhatók le (Tagliamonte 2010: 73, 83). A szerkezeti kontextusok szűkítése mellett ugyanakkor az segíti az ilyen adatkezelést, ha az adott változó csak bizonyos lexémákhoz kapcsolódik, illetőleg bizonyos szófaji kategóriákat érint (az angol különböző változataiban az 1980-as évek során kialakult idéző szerepű *be like* szerkezetek kapcsán l. Tagliamonte 2012: 247–58).

Kifejezetten a diskurzus szerkezeti változatosságot vizsgálva viszont többen úgy tartják, hogy – a fonológiával ellentétben – nem is kivitelezhető, hogy az adott diszkurzív forma meglétét és hiányát szembeállítsuk, mivel az ilyen változatok esetében az előfordulási kontextust nem lehet előre kiszámítani, legfeljebb meghatározhatók bizonyos kontextusok, ahol preferálják az adott jelenséget (a felsorolások diskurzus szerkezeti hatásai kapcsán Dubois–Sankoff 2001: 283; a referencia narratívákban való megvalósulásaival összefüggésben Schiffrin 2006: 10–2). Ez a megállapítás más diskurzusvariációs vizsgálatokban is előjön: „[U]nlike phonological and morphological variables, for discourse features there is seldom a context in which one variant or another must occur” (Macaulay 2002: 284–5).

A nyelvi változók meghatározásában és kezelésében általában kulcskérdés a gyakoriság és a kvantitatív módszerek alkalmazása, a jelen vizsgálatban ennek ellenére az anyaggyűjtés nagyrészt manuálisan zajlott. A feltételes mellékmondatok egyik fő besorolási szempontja a beszélői vélekedés, az ilyen szerkezetek tekinthetők a szubjektifikáció egyik jelölőjének. A szubjektifikáció során egyes jelentések kódolják a mindenkori beszélő/író nézőpontjait és attitűdjeit, amennyire ezt a beszédesemény kommunikációs világa engedi (ahelyett, hogy az esemény/szituáció ún. „valós világbeli” jellemzőire vonatkoznának, Traugott 2003/2010). A sajátos jelentéstartalom kifejezése tehát felfogható pragmatikai jelenséggént is. A dolgozatban tárgyalt igeneves szerkezetek pedig a változó kreatívabb realizációi közé tartoznak. A korpuszbeli keresés sikere azonban leginkább a megjósolhatóságon múlik, ami a pragmatikai jelenségek esetében nehézséget jelent, főként a kreatívabb megoldások esetében (Jucker 2014).

A Történeti magánéleti korpusz morfológiailag elemzett adatbázis, így a *-ván/-vén* képzős határozói igenevek listáját könnyen kinyerhetjük (a gyűjtés idején ez 6269 találatot jelentett, a korpusz ugyanakkor folyamatosan bővül). A korszakban azonban a határozói igeneves tagmondatok számos funkcióval bírhatnak, melyek azonosításához minél tágabb szöveggörnyezet szükséges, így a találati lista többszörös szűrést igényel. Ezt tekintetbe véve a biztosabb azonosítás érdekében a kutatás kezdetén inkább kevesebb, válogatott példával dolgoztam, figyelembe véve a kontextusukat is. A minta mintegy 100 feltételes jelentéstartalmat kifejező igeneves szerkezetet foglal magába. A funkció meghatározásához a válogatott anyagot megfeleltettem a korszakra jellemző alárendelő mellékmondatos megoldásokkal (szintén a Történeti magánéleti korpuszból kiválasztva a *ha* kötőszós mondatok akkori 2955 találatából szintén kb. 100 adatot). A

minták kis adatszámuk ellenére lehetővé teszik a szerkezeti beágyazottság vázlatos vizsgálatát.⁵

4. Elemzések

A továbbiakban azt mutatom be, hogy milyen (szemantikai, pragmatikai) funkciók esetén jelenik meg az igeneves szerkesztésmód alternatívaként, egyáltalán alkalmazhatók-e a kései ómagyarban feltárt típusok (Haader 1995; Rácz 1995), illetve át kell-e őket értelmezni. Mivel az igeneves szerkezeteket változatként kezeltem, az egyes típusok bemutatásakor mindig párhuzamba állítom őket az igés variánsokkal.⁶ Ez az egyik első lépés a variációs kontextus meghatározásához („how and when in the grammatical system a particular linguistic variable occurs”, Tagliamonte 2010: 86). A választott módszer alkalmazásában azonban időnként nehézséget okoz az, hogy az igenév módbeli és időbeli jelölését tekintve implicit, a szövegkörnyezet ugyanakkor nyújthat fogódzókat. Ahogy arról szó volt, az ómagyar anyag besorolása a nem mondatrészkifejtő típusban grammatikai, formai jellemzők mellett a beszélői vélekedéssel megfeleltetve történt (vö. Rácz 1995: 703–8, illetőleg korábban Berrár 1957: 140–1). Az itteni összevetés során nem Rácz Endre sorrendjét alkalmazom, hanem a mintából kirajzolódó arányok szerint szerepelnek a példák – noha ezek már csak a válogatás jellege miatt sem relevánsak statisztikai értelemben. Az igeneves példákat minden csoportban az igés változatok követik.

Az első csoportra már korábban idéztem példákat (6, 7): ezt a típust modálisnak is nevezik, mert tisztán a beszélői vélekedést, hozzáállást fejezi ki a főmondatbeli esemény lehetséges voltát illetően. Berrár Jolán besorolásában ez a típus külön nem szerepel, de formailag – kijelentő vagy feltételes mód, jelen idő és ható ige fejezhetik ki – a reális feltételnek feleltethető meg (Berrár 1957:141). Ennek egyik változata az, amikor a megnyilatkozó a sorsra vagy Istenre bízta a feltétel teljesülését. Ez a típus már a kései ómagyarban is formulaszerűen jelenik meg, elsősorban a beszélt nyelvhez köthetően (Rácz 1995: 707–8), noha igeneves előfordulást egyelőre csak későbbi időszakból talál-tam (lásd még 29., 39., 40., 44., 45. példák).⁷

(9) „*Regelt adván Isten érnem, elmegyek Ecsedbe.*” (1710, Bark.)

(10) „Az medenczét, mosdót az kardokkal együtt elvárom, *ha Isten szembe juttat, okát megmondom*” (1704, Kár.)

⁵ A kutatás folytatása során a vizsgálati anyagot bővítettem a Történeti magánéleti korpuszból vett további minták alapján; jelenleg 404 feltételes jelentéstartalmú szerkezetet azonosítottam (az anyag bemutatását és a további variánsokkal kapcsolatos elemzéseket részletesen l. Varga 2017).

⁶ A *holott* kötőszós feltételes jelentésű mellékmondatok ezúttal kimaradnak, mert bár a variációs kontextus részei, az altípusokkal való összevetést ezek hiánya nem befolyásolja.

⁷ Legalábbis a Középkori leveleink digitalizált változata alapján (<http://omagyarkorpusz.nyttud.hu/hu-intro.html>). Igés előfordulások: „*ha Jsten az Jdeut Jobban Aggia* az utanees wala Mikor akarod ala Mehecz” (1538); „wassarnap wag hetfeun *ha Jsten eghesseghemet aggya* ot akarok lennem” (1539).

Egy másik változata az attitűdöt kifejező feltételelességnek, amikor a beszélő egy társadalmilag feljebb valónak tekintett személytől teszi függővé a feltétel bekövetkezését. Szintén a levelek kedvelt udvariassági fordulataráról van szó:

- (11) „kegyelmedet szeretettel kerem, *alkalmatossága lévén*, ne neheztelje ő Felsége kezehez iktatni” (1645, Zr.)
 (12) „kerem azért Nagyságodat, *ha alkalmatossága* lesz Nagyságodnak Saller Istvannak való irásban, [...] írnia meg Nagyságod” (1635, LobkPopp.)

Az igeneves változatot a (11) példában önmagában látva esetleg egyszerű időhatározóként értékelhetnénk, azonban az összevetésből láthatjuk, hogy szerkezetileg teljesen megfelel a (12)-es részletnek.

Egy másik csoportba sorolhatók azok az esetek, amikor a beszélő nem nyilvánít véleményt arról, hogy a feltétel megvalósulhat-e (Rácz 1995: 704–5). A korábbi besorolásban ez a reális feltételek között szerepel, formailag leginkább kijelentő (esetleg felszólító) mód és jelen idő jellemzi a mellékmondatot és a főmondatot egyaránt (l. 15):

- (13) „edes Katám, meny el Ruszka Sophihoz, kérj füvett tőle, mert ő veszett engemet, *meg mondván* adok egy hordo bort” (1723, Bosz. 1.)
 (14) „de *ha* Nagyságod ~~ennek~~ ezekről iol *gondolkodvan* es io vallaszt *ad tahat* annival nagiob keötelleségemet fogom Nagyságodnak mutatnom” (1631, LobkPopp.)
 (15) „ketelen vagyok uele, holot *ha hasznat akarom venni az Jobbagiomnak*, oltalmaznom is kell” (1652, Zr.)

Ebben az esetben az igeneves változat szintén lehet komplex értelmű, a jelentésárnyalat az időbeli viszonyításra épül (13): ’miután megmondod’ ~ ’ha megmondod’). A (14)-es levélrészlet ugyanakkor jól mutatja a szerkezeti megfelelést a változatok között, hiszen az igeneves szerkezetet egy mellérendelő és kötőszó kapcsolja össze a funkcióját tekintve azonos igével – a *ha* és a *tehát* pedig keretbe foglalja őket.

A feltételes jelentéstartalom további altípusa az, amikor a beszélő bizonytalan a feltétel bekövetkezéséről, s a lehetőségesség különböző fokait fejezi ki a mellékmondat (Rácz 1995: 705). Az itt vizsgált anyagban ez a funkció nem válik el élesen egy másik alcsoporttól. Eszerint a beszélő tudja, hogy jelenleg a feltétel nem teljesült, de lehetségesnek tartja, hogy a jövőben bekövetkezik (Rácz 1995: 707). Formailag az ómagyar szövegekben a bizonytalanságot a feltételes mód és a jelen idő jelöli, a jövőben lehetségesen bekövetkezőt pedig a kijelentő mód jelen és jövő idő, illetőleg a feltételes mód és jelen idő is kifejezi. Berrár Jolán besorolásában ezek együttesen a potenciális feltételelességhez tartoznak: „Potenciális a feltétel, ha a beszélő a bekövetkezést lehetségesnek, de bizonytalanul tartja. Ilyen elsősorban a jövőben bekövetkező cselekvés lehet [...] beszédhelyzettől függően lehet potenciális, ha a beszélőnek nincsen még tudomása megtörténéséről, de óhajtja” (Berrár 1957: 140–1). Igeneves szerkezetek esetében a mód és az idő implicit jelölése miatt sem válik el élesen a két típus:

- (16) „de lábomat sem mozdíthatom. Reménlem, mind az által, *jövő héten ereje meg jövőn, lábra fogok álhatnom*” (1722, Kár.)

- (17) „Nem látnám károsnak, ha magad is ott maradnál Szivem, s minthogy Virmundhoz szerencsém nem volt, *egésséged engedvén megudvarolnád*” (1721, Kár.)
- (18) „Ennekem úgy teczik edes Fiam hogy nem uolna iob, [...], hogy feöl vennéd Feleségedet s- haza hoznad,| *az Aiertis megh változtatuán*, mjndgyárt könnyeben Lenne,” (1632, LobkPopp.)
- (19) „azer irom ezt Nagyságodnak hogi *ha* vallami olli gondolat *erne* elmemet *tahat had lenne* az en szivem niugodalma szerent” (1631, LobkPopp.)
- (20) „reménlem, *ha azt vissza nem hozot* [hozod] *is*, ki fogh potolodni” (1717, Kár.)

Előfordul, hogy a feltétel már tulajdonképpen bekövetkezett, így tényként fejeződik ki. Ebben a sajátos esetben a *ha* 'ha egyszer, ha éppen' jelentésű, az ige kijelentő módú, a főmondat pedig gyakran kérdő értelmű (Rácz 1995: 706). Ennek az igeneves megvalósulásai nem mondhatók ritkának, azonban szokatlan módon – úgy tűnik – nem az időviszonyítás nyomán alakul ki ez a fajta jelentésárnyalat, hanem inkább az okviszony mellett jelenik meg:

- (21) „Betuskath ma leöli az hidegh, es az Baberlit holnap; es *igy leuen az dologh* nem tudom mikeppen mehessek ki keözzüleök” (1629, LobkPopp.)
- (22) „ugie Sógor szép könyörgések ezek, hogj lehetnék én olyan személy, az minemeőnek tartának, *tudvan* ily szép könyörgéseket” (1676, Bosz. 2.)
- (23) „*ha illjen iol megj konkordaltak* Egj massal, miért kellett hat telegdj Janos Vramnak pragaban mennj” (1590, Tel.)

Az előfordulások egy részében nem direkt kérdésként fogalmazódik meg a főmondatbeli esemény/cselekvés, bár a (21) példában indirekt módon kifejeződik a kérdő attitűd is ('ha egyszer így van a dolog, miképpen mehessek ki').⁸ A (22)-es részlet jellegzetessége a tagmondatrend; az ómagyar kapcsán ígés változatban sem példátlan, hogy a mellékmondat a főmondat mögött szerepel, ezzel Rácz Endre szerint a szerkezet megfelelést mutat a magyarázó mellérendelt mondatokkal (Rácz 1995: 706).

Igeneves változatban alig jellemző az a típus, amit a szakirodalom irreális feltétlként tart számon, azaz a feltétel (és következménye) már nem valósulhat meg, formailag pedig feltételes mód és jellemzően múlt idő fejezi ki (bár a jelen sem példátlan, vö. Rácz 1995: 705). Egyelőre mindössze egyetlen részletet találtam az eddigi anyaggyűjtés során, ahol ez az értelmezés – a szövegkörnyezet alapján – felmerülhet:

- (24) „elhitetheted magaddal Szivem, szárazon *nem mentél volna vissza, meghallgattatván*, akár essőből, akár hóbul szapora nálunk az kedveskedés” (1706, Kár.)
- (25) „*ha* ide nem *jüttem volna*, kár *nyitotta volna* fülünket” (1549, Nád.)

⁸ Hasonló szerkezetű ígés példák: „es nagi szeretettel is lattuk volna kegyelmedet. de *az jo Isten ha igi adta*, jo neven kel venni” (1638, LobkPopp.); „bizonyával nem azért írtam volt neki, hogy Kdnek küldje, de *ha így esett, hogy Kdnek küldte meg*, kely Kd előtt magamat mentenem” (1550, Nád.)

Természetesen számos igével kifejezett példa található erre a típusra, viszont az igeneves változat viszonylagos hiánya indokolható azzal, hogy ez a jelentésárnyalat többszörös grammatikai jelöltséget igényel, a kötőszó mellett az igeidőre, módra és a *volna* segédszóra egyaránt szükség van a kifejezéséhez, ehhez pedig az igeneves szerkezet a szövegösszefüggés ellenére sem tűnik elégségesnek.

Összességében tehát a feltételes mellékmondat határozói igeneves szerkezettel kifejezett változatában főként az időviszonyítás értékelődik át részlegesen a feltételesség irányába. Ez megfelel az alárendelés alakulásakor tapasztaltaknak. Szokatlanabb, hogy az okviszony is kiindulási alap lehet, hiszen az alárendelésben ez nem jellemző. Az ómagyarra vonatkozóan „A feltételesség és a következményesség [...] az azonos természet miatt nem realizálódik” (Haader 1995: 655). A feltételt tényként kezelő jelentésárnyalat igeneves változata tehát valamelyest kilóg a sorból, ami a megfeleléseket illeti – noha az ige megoldások alapján, valamint a magyarázó mellérendeléssel rokonítható változatokat figyelembe véve elvben mégsem zárható ki.

A módosítószószerű, úgynevezett szervetlen elemekre nem volt példa a jelenlegi adatok között, ez azonban nem magyarázható pusztán a regiszterbeli különbségekkel, hiszen a korszakra vonatkozó korábbi kutatás (Horváth 1991) csak a feltételes jelentéstartalommal részben kapcsolatba hozható, állapothatározóként azonosított szerkezetekről számolt be – noha az akkor vizsgált nyelvi anyagban többek között magánlevelezés is szerepelt. Ezzel szemben a feltételes jelentéstartalom szinte minden típusában képviselteti magát az igeneves változat már e kis minta alapján is. Gyakran saját alanya van a szerkezetnek, amennyiben nem explicit, úgy koreferens a megelőző tagmondat valamely szereplőjével: volt példa első (22), második (11) és harmadik személyűre (4, 13, 14) egyaránt.

Kérdés azonban, hogy mi teszi lehetővé, hogy az igeneves szerkezet sajátos jelentéstartalmat is hordozzon ebben a korszakban. Ahogyan arról volt szó, az igenév ugyanazokat a viszonyokat tudja kifejezni, mint az ige, emellett az egyéb nem-finit szerkezetektől eltérően gyakran saját alanya van, így – ahogy a mondattani szinonímiához is – a feltételek adottnak tekinthetők (Gugán 2002: 25). Emellett vagy éppen ezért jellemző a középmagyar korszakra, hogy a határozói igenév számos funkcióban szerepel a szövegekben – a mainál jóval kiterjedtebb használatú, úgy szerkezeti értelemben, mint a szövegtípusokat tekintve. Egyaránt jelen van a tanúvallomásokban, de a levelezésben és a világi prózában, gyakorlati műfajokban is (l. 5. pont). Noha az igeneves szerkezet alkalmas az itt tárgyalt szerepre, így volt választási lehetőség a megnyilatkozók számára, a kommunikációs igény kérdéskörét ennél tágabb kontextusban kell keresni, s így a kérdés szükségszerűen nyitott marad.

5. Változatok, tendenciák

Bár a 16–18. század időszaka nem teszi lehetővé, hogy tényleges, lezárt változásként vizsgáljuk a jelenséget, a használati tendenciákból következtethetünk a későbbi alakulására, illetőleg a változatok egymáshoz való viszonyára. Ehhez további szempont, hogy a korszakban szerkezeti értelemben is szabadabb használat jellemezte az igeneves

szerkezeteket, lehetett önálló tagmondatértékük, hagyományos értelemben véve igei állítmányi, predikatív szerepük (Velcsovne 1981; Horváth 1991; Gugán 2002, 2006), akár a hagyományos értelemben összetett állítmány „igei” részeként is:⁹

- (26) „[Tegnap előtt érkezvén Felső Urunk nagy solemnitással, Paripákon késérok fel fél Országostul az Várba, sok népnek szokaságában;] csak *semmj levén* az el mult Diaeta ehez” (1723, Kár.)
- (27) „Szintén ez órán *érkezvén* 19 dik praeteriti irott *leveled* Szivem, *kit is* kedvessen vettem.” (1723, Kár.)

Ha a finitséget a tagmondat és nem az ige kategóriájában kezeljük, akkor az ige-neves szerkezet több kritériumnak is megfelel: tagadható, független aspektusa van, gyakran saját alanya, kötőszóval kapcsolódhat, a főmondat és az ige-neves tagmondat bővít-ményei között pedig átfedés, koreferencia lehet (Lehmann és Givón szempontjai alapján l. Gugán 2006: 69–72).

Noha Velcsovne szerint az igenév ilyenkor a kijelentő módú, harmadik személyű, múlt idejű igealakokkal mutat megfelelést (1981: 309–10), az igenév alanya lehet első személyű is (egyes és többes számban, l. Gugán 2006: 70), ahogy eddig elsősorban koreferens módon második személyű is (l. az itteni példákban is). Az igenév emellett nemcsak múlt idejű igéknek feleltethető meg, ez a feltételes jelentéstartalmú példák nagy részéből is kiderül (a kérdésről bővebben l. Varga 2014).

5.1. Ahogy arról szó volt, a feltételes jelentéstartalmú alárendelő mondatok esetében jellemző változási irány a tömörítést, integrációt szolgáló szerkesztésmód felé való elmozdulás, a mondatrészé válás (Haader 2008a: 84–5). A fentiek ismeretében azonban releváns a kérdés, hogy az alternatív, ige-neves megoldásoknál is ezt látjuk-e. A tagmondat-kapcsolódást befolyásoló erők, tendenciák egyike az elemző (kidolgozó, elaboráló) szerkesztés: egy helyzet, szituáció (*state of affairs*) két egységből állóként, összekapcsolva explicit kapcsolóelemmel. Az összekapcsoló (tömörítő) tendencia nyomán viszont két helyzet egy összetett szituációként kialakított értelmezése valósul meg, általában teljes mondatból redukálódik, a fő állítmánnyal viszonyba kerül (névszói vagy határozószói, adverbális szerkezet; Lehmann 1988). Az elsősorban tipológiai megállapítást diakrón összefüggésben is szokás értelmezni, az önállóságtól a beágyazottság irányába (Gugán 2006: 63). A két ellentétes erő, tendencia egy skálát alkot, melynek kezdőpontján a teljes kidolgozás áll, amikor nincs hierarchia a tagmondatok között. A feltételes jelentéstartalom esetében is találunk példát arra, hogy az explicit időhatározók egyenértékűvé tehetik a tagmondatokat, más esetben pedig a kapcsolóelemek (*és*, *is*), valamint a referensek ismétlődése (*bennünket*, *mi*) jelölik a kidolgozást:

⁹ Utóbbira példa tanúvallomásból: „azt is tudgya [a tanú], hogy [a boszorkány] *Szitkos Átkos Istentelen lévén* a faluban” (1738, Bosz. 1.), történetírásból: „ott belől, nadrágon ezüst vagy *selyem sinór lévén* [’volt’] *rakva* két renddel, az sinórok végiben fél ujnyi ezüst vastag tők, azokat sinóron által vonták a salavári lyukain” (1736, *Metamorphoses Transylvaniae*). A jelenségről bővebben l. Varga 2014, 2015.

- (28) „*ma csináltattam hidat, holnap által menvén Isten jó voltából, pnteken Gyulához megjek*” (1705, Kár.)
- (29) „*megh szolgáalom kegyelmednek ezaránt való jó akarattiat, es Isten eltétvén bennönket, miis azon leszönk, hofi mind kedveskedgiönk, s- mind szolgallionkis kegyelmednek*” (1638, LobkPopp.)

A 4. pontban bemutatott típusok nagy része is a kidolgozó végpont felé mutat (elsősorban ilyen a sorsra bízott feltétel, a reális feltétel és formailag az „*így lévén a dolog*” típusú tényként kezelt feltétel), noha az udvariassági fordulat „*alkalmatossága lévén*” a külön alany ellenére is elmozdulhat a mondatrészé válás felé, vö. „*alkalmatos-sága esetén*”.

5.2. A továbbiakban néhány használati tendenciát mutatok be a teljesség igénye nélkül. Időnként a jelentés alakulását – azt, ahogyan egy-egy szerkezet többféle jelentésűvé kezd válni – nyomon követhetjük a nagyjából egy időszakból származó adatokon is. A feltételes jelentéstartalmú szerkezetek alapvetően az időviszonyításból indultak ki, tisztán előidejű például a következő részlet:

- (30) „*s ezek meglévén, Fejér Ilona vizet forralt*” (1741, Bosz. 2.)

A világi próza gyakorlati műfajai kifejezetten előnyben részesítik az időhatározói mondatokat, hiszen a főzés, a kertészeti vagy egyéb munkák¹⁰ során a cselekvések egymáshoz való viszonyítása hangsúlyos, a feltételes mondatok pedig – egyik cselekvés, állapot feltétele a másiknak – ebből adódóan még gyakoribbak (részletes statisztika l. Haader 2004: 466; 2008b: 254):

- (31) „*Ha az Majoránát el-ültetik, el-köll csipni a' hegyét*” (1664–1667, Lippay)

Az igeneves szerkezetek pedig komplex módon fejezik ki az időbeli egymásra következést, és azt, hogy a cselekvések az adott sorrendben egymást feltételezik is. Ezt általában a *lévén* vagy a *meglévén* fejezi ki, de nem kizárólagosan:

- (32) „*törd öszve, ez meglévén, mosd meg szépen a kezedet*” (1695, Szakácsmesterség)
- (33) „*szekfüvel spékeld meg, ezek így lévén főzd meg jól*” (1695, Szakácsmesterség)
- (34) „*a hegyeket egy ízig, mind el-köll metéltni [...]. Ez meg-lévén, öntözzék*” (1664–1667, Lippay)
- (35) „*[...] gyökeret ver magának. Az meg-erősödvén, le messe az új gyökerénél az ágat, s ültesse más edénybe*” (1664–1667, Lippay)

Az *ez* vagy *ezek* tulajdonképpen újraemlítésnek tekinthetők, azonban nem egyszerűen az előző mondat valamely bővítményére referálnak, hanem összefoglaló módon

¹⁰ Ez utóbbi munkákat a Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből c. kötetben alkalmazott módon rövidítem.

utalnak a teljes előző eseményre. A saját alany miatt ezek a szerkezetek formailag a ki-dolgozás felé mutatnak, ugyanakkor jelentésükben komplexek, így szinonímia szempontjából mégsem tekinthetők annyira redundánsnak, mint a finit igés (és kötőszós) mellékmondatok.

Az előzővel valamelyest ellentétes tendenciát mutat a *hiszem, ha látom* szólás-szerű fordulat igeneves megfelelője. A potenciális feltételek közé tartozik, bár formailag reális feltételnek is tekinthető. A 16–18. századi levelezésekben azonban – az eddigi gyűjtés alapján úgy tűnik – sokkal jellemzőbb a tömör, igeneves megformálása, semmint a tagmondatértékű. Bár a kérdés további, kiterjedtebb kutatást igényel, ezt a tendenciát mutatja legalábbis a magánéleti levelek egy része:

- (36a) „Király ű fölsége azt írja nekem, hogy holnap indul Bécsből kedden estvére itt leszen; de én *látva hiszem*” (1559, Nád.)
- (36b) „A Rakoczy Sigmond el menetele feleol im ertem mith ir, azért bizonial Irhatom en hogy regen el ment, *Latwan hizem* bizonj hogy azt el erylak” (1590, Tel.)
- (36c) „s Cancellarius Vramis alá iün, kit *látua hiszek*” (1640, LobkPopp.)
- (36d) „Szathmárrul maga Detrik kijött s capitulál, az az hire, de *látva hiszem*” (1704, Kár.)
- (36e) „Orosz Pál Uram bízik hozzájok, de én *látva hiszem*, Édes Szívem” (1704, Bark.)

5.3. A szerkezeti-funkcionális elemzés mellett eddig kevés lehetőség volt rátérni a változatok társadalmi beágyazottságának kérdéskörére. Az eddigi példák nagy része nemesi magánlevelezésből, származott, így azonban – egyelőre – inkább csak az egyéni nyelvhasználatra következtethetünk. Ezekben a levelezésekben gyakorinak számít a sorsra bízott feltétel kifejezése (mely már a kései ómagyarban is a misszilizsek sajátja, vö. Rácz 1995: 707–8). A 16. század közepénél korábbról egyelőre nincs adat ennek a szó-lásszerű fordulatnak az igeneves változatára. Nádasdy Tamás egyik levelében az igés változattal találkozunk, nála – a levélkiadás anyaga alapján legalábbis – nem fordul elő alternatíva:

- (37) „holnap *ha Istennek kellyemetes leszen*, Prágába ebéllem” (1545, Nád.)

Fia, Nádasdy Ferenc azonban mindkét változatot használja:

- (38) „Az körtvélyt is meg szolgálom Kdnek, *ha Isten megtart*” (1568, Nád.)
- (39) „*Isten ű szent fölsége velem levén*, érte leszek mind az német szó tanulásáért s mind penig deákságért” (1568, Nád.)

A század végén Telegdy János írásában is megtalálható az igeneves változat:

- (40) „az orof palotara mohotis hordattam aztis *Isten uelem liujn* az heten rea toltetem” (1589, Tel.)

Természetesen nem állíthatjuk, hogy erre az időszakra tehető a változat megjelenése, hiszen a 17. század elején Nyáry Pál fennmaradt leveleiben is csak igés megoldást

találunk, ő viszont használja jelöletlenül, kötőszó nélkül is – ezáltal a tagmondat értelmezése az igeneveshez hasonlóan komplex:

- (41) „Szombaton te vendéged leszek, *ha Isten akarja*” (1604, Nyáry)
 (42) „Az több dolgokra, *Isten hazaviszen*, gondom leszen” (1606, Nyáry)

Lobkowitz Poppel Éva szintén használ jelöletlen, igés változatot, azonban részben megismételve (talán az egyértelműsége törekedve, vagy nyomatékosításként), emellett nála az igeneves megoldás is használatos:

- (43) „*Isten egesege meht agja* Honap mjnden okwetetlen oda menek edes fiam hozzad, Ha ebedre nemiss De woczorara mjnden okwetetlen oda wary *Ha isten egesege meht agja*” (1629, LobkPopp.)
 (44) „Mind az által *holnapot aduán Isten érnem*, ugyan által megyek hozzátok es megh Latogatlak benneteket” (1639, LobkPopp.)

Zrínyi Miklósnál szintén nem példátlan ez a használat:

- (45) „*Isten hozuan el kegyelmedet* beszeliünk mindenrül” (1648, Zr.)

Károlyi Sándor esetében már több példát láttunk az igeneves és az igei használat váltakozására – akár egyazon levelében is (6-7. példa). Ő ugyanakkor használ még tömörebb megoldást is a sorsra bízott feltétel kifejezésére, ez azonban nem igenévvél történik, hanem – a Történeti magánéleti korpusz morfológiai elemzését alkalmazva – (vonzatos) névutós szerkezettel; *jóvoltából*:

- (46) „*holnap Isten jó voltából* megindulok” (1706, Kár.)

Összességében tehát a levelezések egy részében többféle lehetőség áll rendelkezésre a feltételes jelentéstartalom e szólásszerű fajtájának kifejezésére. Az egyértelmű, igés változat mindenhol megtalálható, ezzel váltakozik a gyakran komplex igeneves megoldás több levélíró esetében is. A névutós változatokhoz képest ezek formailag a kidolgozás felé mozdulnak el, noha általában az előidejűség vagy egyidejűség nem tűnik el a feltétel kifejezése mellől.

A néhány bemutatott használati tendenciát illetően azt láthattuk, hogy az igeneves szerkezeteknél nem mindenhol érvényesül a tömörség irányába ható tendencia, noha az alárendelő változatoknál ez jellemző. A *látva hiszem* típusú fordulat ugyan illeszkedik a valószínűsített változási irányba, azóta a formai kidolgozás felé mutató (önálló tagmondatos) szerkesztésmódja használatos. Továbbra is nyitott kérdés tehát, hogy a fent bemutatott adatokban valamiféle elsődleges megoldásról van-e szó, illetőleg mikor következett be a szerkezeti változás. A többi esetben a korszak határozói igeneves szerkezetére jellemző módon a finitebb, kidolgozó irány figyelhető meg, illetőleg a tömörebb és a tagmondatértékű változatok váltakoznak.

6. Összefoglalás

A fentiekben a határozói igeneves tagmondatok egy olyan használatát mutattam be, amely szerkezeti alternatívaként működött a feltételes jelentéstartalom kifejezésére a középmagyar korszak során. Egy kisebb manuális adatgyűjtés alapján felvázoltam a változat szerkezeti beágyazottságát a mondatbeli-diskurzusbeli funkciók megfeleléseivel. Az összes variációs kontextus és az előfordulás korlátai még nincsenek tisztázva, ez további adatgyűjtést igényel. Noha az igeneves szerkesztésmód változatként az alárendelésnél vélhetően jóval ritkább – hiszen egyelőre a használatot motiváló közlési igény sem határozható meg, s az ómagyar korszakból kiindulva kifejezetten szokatlannak számít –, kreatív megoldásként egyaránt váltakozik az alárendeléssel akár ugyanabban a szövegben is.

Használatát tekintve mindkét mondatkapcsolódási tendencia befolyásolhatja, ahogy a korszak más határozói igeneves szerkezeteit is. A váltakozás vélhetően a funkciótól is függ: a potenciális (jövőbeli) feltétel és az udvariassági fordulat a tömörség felé mutat, míg a reális és a sorsra bízott feltétel formailag tagmondatértékű, kidolgozó szerkesztésmóddal jár. A változatok egyaránt teret kapnak nemesi magánlevelekben, a világi próza gyakorlati műfajaiban, s időnként megjelennek a boszorkányperes tanúvallomásokban. Ezzel együtt a jelenség társadalmi beágyazottsága és a 18. századon túlmutató alakulása még feltárására vár.

Az idézett adatok forrásai

Horvát-kódex. Prédikációk és regulák Ráskay Lea keze írásával. 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetésekkel és jegyzetekkel. Közzéteszi: Haader Lea és Papp Zsuzsanna. Budapest, 1994. Régi Magyar Kódexek 17.

Nyáry = Benda Kálmán szerk. *Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607.* Kisvárd, Vár. Tcs., 1975.

Lippay = Lippay János: *Posonyi kert.* Nagyszombat–Bécs. 1664–1667.

Szakácmesterség = *Szakats mesterségnek könyvetskéje.* Kolozsvár. 1695.

Történeti magánéleti korpusz = <http://tmk.nytud.hu/>

Hivatkozások

Auer, Anita – Voeste, Anja 2012: Grammatical Variables, in J. M. Hernández-Campoy – J. C. Conde-Silvestre eds.: *The Handbook of Historical Sociolinguistics*, Oxford, 138–147.

Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.

Berrár Jolán 1977: Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez, in Rác Endre – Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 171–87.

- Dömötör Adrienne 2003a: Szinonim mondat szerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében, *Magyar Nyelv* 99, 448–66.
- Dömötör Adrienne 2003b: Structural synonymy and formal variants: relative clauses and their parallels in six Early Hungarian translations of the Bible, *Acta Linguistica* 50, 341–69.
- Dubois, Sylvie – Sankoff, David 2001: The Variationist Approach toward Discourse Structural Effects and Socio-interactional Dynamics, in Schifffrin, Deborah – Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. eds.: *The Handbook of Discourse Analysis*, Blackwell Ltd., 282–303.
- Gugán Katalin 2002: Syntactic Synonymy: A case study, *Acta Linguistica Hungarica* 49, 23–49.
- Gugán Katalin 2006: A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról, *Nyelvtudományi Közlemények* 103, 61–74.
- Haader Lea 1995: Az alárendelő mondatok. Az alanyi, állítmányi, határozói mellékmondatok, in Benkő Loránd főszerk. – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2, Budapest, Akadémiai, 506–665.
- Haader Lea 2001: Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban), *Magyar Nyelvőr* 125, 354–70.
- Haader Lea 2004: Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel, *Magyar Nyelvőr* 128, 464–9.
- Haader Lea 2008a: Az alárendelő mondatok változási irányáról, in Haader Lea – Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*, Budapest, Tinta, 77–87.
- Haader Lea 2008b: A mellékmondatfajták és a szövegtípusok viszonyáról, in Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd szerk.: *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*, Budapest, Tinta, 251–9.
- Haader Lea 2017: Az összetett mondatok, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*, Budapest, Tinta, 209–25.
- Henry, Alison 2002: Variation and Syntactic Theory, in Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie eds.: *The Handbook of Language Variation and Change*, Malden–Oxford–Carlton, Blackwell Publishers Ltd., 267–82.
- Horváth László 1991: *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* 133.
- Horváth László 1992: A határozói igenevek mondatbeli szerepeiről, in Keszler Borbála szerk.: *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 33–82.
- A. Jászó Anna 1992: Az igenevek, in Benkő Loránd főszerk. – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1, Budapest, Akadémiai, 411–54.
- Jucker, Andreas 2014: Pragmatics and Language Change: Historical Pragmatics, in Jan Huang ed.: *The Oxford Handbook of Pragmatics*, <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199697960.001.0001/oxfordhb-9780199697960-e-5>

- Károly Sándor 1956: *Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* 10.
- Klemm Antal 1928–1942: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, MTA.
- König, Ekkehard – van der Auwera, Johan 1990: Adverbial participles, gerunds and absolute constructions in the languages of Europe, in Bechert, Johannes – Bernini, Giuliano – Buridant, Claude eds.: *Toward a Typology of European Languages*, Berlin–New York, Mouton De Gruyter, 337–56.
- Lehmann, Christian 1988: Towards a typology of clause linkage, in Haiman, J. – Thompson, S. A. eds.: *Clause Combining in Grammar and Discourse*, Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 181–225.
- Lengyel Klára 1989: Határozói igeneveink szófajváltásáról, in Rácz Endre szerk.: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 181–217.
- Macaulay, Ronald 2002: Discourse Variation, in Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie eds.: *The Handbook of Language Variation and Change*, Malden–Oxford–Carlton, Blackwell Publishers Ltd., 283–305.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2017: Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* (2017): 1–28.
https://link.springer.com/article/10.1007/s10579-017-9393-8?wt_mc=Internal.Event.1.SEM.ArticleAuthorOnlineFirst
- Pintzuk, Susan 2003: Variationist Approaches to Language Change, in Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. eds.: *The Handbook of Historical Linguistics*, Oxford, Blackwell, 509–28.
- Poplack, Shana 2012: Grammaticalization and linguistic Variation, in Heine, Bernd – Narrog, Heiko eds.: *The Oxford Handbook of Grammaticalization*, Oxford, Oxford University Press, 209–224. (www.oxfordhandbooks.com)
- Rácz Endre 1995: Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok, in Benkő Loránd főszerk. – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2, Budapest, Akadémiai, 694–718.
- Rinke, Esther – Elsig, Martin 2010: Quantitative evidence and diachronic syntax, *Lingua* 120, 2557–68.
- Schiffrin, Deborah 2006: Variation, in *In Other Words. Variation in reference and narrative*, Cambridge, Cambridge University Press, 1–33.
- Tagliamonte, Saly A. 2010: The linguistic variable, in *Analysing Sociolinguistic Variation*, Cambridge, Cambridge University Press, 70–98.
- Tagliamonte, Saly A. 2012: *Variationist Sociolinguistics: Change, Observation, Interpretation*, Wiley-Blackwell.
- Traugott, Elizabeth Closs 2003/2010: From subjectification to intersubjectification, in Hickey, Raymond ed.: *Motives for Language Change*, Cambridge, 124–39.
- Varga Mónika 2014: A határozói igenévi állítmány és ami körülötte van, in Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina szerk.: *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain – A Félúton 9. konferencia kiadványa*, Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 29–48.

-
- Varga Mónika 2015: A határozói igenév és az igei állítmány viszonyáról boszorkányperekben, *Magyar Nyelv* 111, 54–67.
- Varga Mónika 2017: Feltételes jelentéstartalmú mondat szerkezetek alakulásáról középmagyar szövegekben. Kézirat.
- Velcsov Mártonné 1981: A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben, *Magyar Nyelv* 77, 308–15.

HELL MINT NYELVÉSZ: A KAR-JELIA ETIMOLÓGIA ÉS A KÍNAI HASONLÍTÁS PÉLDÁJA

C. VLADÁR ZSUZSA
(Eötvös Loránd Tudományegyetem)

1. Bevezetés

Sajnovics János (1733–1785) 1770-es Demonstratiója az általános és a magyar nyelvtudomány-történet, valamint a finnugrisztika alapmunkája, amely először igazolta tudományos eszközökkel a magyar nyelv rokonságát egy finnugor nyelvvel. Közismert, hogy a mű egy csillagászati expedíció keretében született. Hell Miksát (1720–1792), Mária Terézia udvari csillagászt VII. Keresztély dán király hívta meg az 1768-as napfogyatkozás megfigyelésére az északi Vardö szigetére, Hell pedig tanítványát, Sajnovicsot vitte magával. A csillagászat mellett a szigeten élő lappok nyelvével is foglalkoztak, és ezeknek a megfigyeléseknek az alapján, szótárak és grammatikák felhasználásával született a magyar és a lapp nyelv azonos voltát igazoló mű. A kutatási eredményeket Sajnovics Koppenhágában a dán akadémia három ülésén felolvasta 1770 januárjában (Szij 1994: 146),¹ majd szintén 1770-ben kinyomtatták Koppenhágában a Demonstratiót. Egy évvel később Nagyszombatban változatlan címlappal megjelent a második, bővített kiadás, amely már többek közt a Halotti beszéd első közlését is tartalmazta. (A két kiadásra 1770 és 1771 évszámmal hivatkozom.)

A második kiadás számos ponton eltér az egy évvel korábitól.² E bővítések érdekesen tükrözik a korszellemet és Sajnovics főnökének, Hellnek a terveit. Az új részek három típusba sorolhatók: a megkezdett vizsgálatok mennyiségi bővítése, érvek az elmélet elfogadtatása mellett, Hell szerepének nyomatékosítása. A későbbiekben Hell a teljes szerzőséget magáénak követelte, Sajnovicsot részfeladatok önállótlan végrehajtójának nevezve.

Joggal tehettem-e? Ennek eldöntésére érdemes megvizsgálni a Hell által vallott nyelvészeti elveket és ezek érvényesülését konkrét elemzésekben. A kérdés megvizsgálásához többféle forrást használtam: a két kiadás szövegén kívül Pray Györgynek (1723–1801) az Egyetemi Levéltárban őrzött kéziratosa gyűjteményéből (Collectio Prayana) a XVIII., Miscellanea kötetet, amelyben több, a Demonstratiohoz kapcsolódó, Hell és Sajnovics által írt feljegyzés található, köztük a Demonstratio kéziratának részletei és a megírásához használt jegyzetek.³ Szintén az ELTE Egyetemi Levéltárban, a Tudós levelezésekben találhatók Hellnek Pray Györgyhez intézett levelei. A latin idézeteket saját fordításomban közlöm.

¹ Lásd még az első kiadás címlapján: „praelecta Hafniae mense Ianuario anno MDCCCLXX.”

² A két kiadás eltéréseiről részletes táblázat található a következő címen: <https://www.academia.edu/12134145> (2016. 05. 30.)

³ Elérhető: <https://edit.elte.hu/xmlui/gallerymanager?reckey=HeadCollPray018#drop>

Hell nyelvészeti tevékenységének bemutatásához két témát választottam ki: a kínai rokonítás és a Karjelia-címer kérdését. Ezek a Demonstratio második kiadásának bővítései közt szerepelnek, szövegüket Hell maga fogalmazta és küldte el Sajnovicsnak, hogy illessze bele a második kiadásba, amit Sajnovics Hellre hivatkozva meg is tett.

Az egyik ilyen szöveg a kínai rokonítást (1771: 46–50), a másik a Karjelia-címere kapcsán a Karjelia szó etimológiáját tárgyalja (1771: 120–5). A címerkérdésnek és a hozzá kapcsolódó népnév-etimológiának Hell később részletes magyarázatát is adta egy évvel későbbi Prayhoz címzett datálatlan feljegyzésben. A feljegyzés Hell módszertanára vet fényt.

2. A kínai betét

A Demonstratio második kiadásának egyik sokat emlegetett része⁴ a VI. fejezetben az a betét, amely Hell elgondolását tartalmazza a kínai–magyar–lapp rokonságról. Ez a betoldás Hellnek egy 1770/1771 telén Sajnovicshoz intézett levelét foglalja össze.⁵ Az elgondolás lényege, hogy a magyar–lapp rokonságot Hell egy tágabb keretbe kívánta beágyazni, azt állítva, hogy a kínaiaktól származik minden ázsiai nép, így a magyarok is, és ezért az ázsiai nyelveknek, azaz a magyarnak is a legősibb változatát, dialektusát a kínaiában kell keresni.

A magyar–kínai kapcsolat gondolata először a szintén jezsuita Praynál merült fel az Annalesben (1761). A misszionáriusok, például Athanasius Kircher atya (1667) révén a jezsuita rend sokat tudott Kínáról, és az ún. kínai rítusvita (a kínai kultúra jezsuita interpretációja) behozta Kínát az európai köztudatba. Egy francia szerző, Joseph de Guignes (1757) vetette fel először, hogy a kínai forrásokban említett hszüingnuk azonosak lehetnek a hunokkal. De Guignes nyomán Pray az Annalesben a korábbi hun–magyar rokonsághoz kínai hátteret is rajzolt. (Minderről lásd Szörényi 1997.) A lapp–magyar rokonság bevonását ebbe az elméletbe Hell az *Expositio Litteraria* című tervezett, ám soha meg nem jelent munkájában kívánta részletesebben kifejteni (az I. kötet III. részének I–III. fejezetében, lásd Szij 1994). A Demonstratióban szereplő rövid összefoglalás az *Expositio* beharangozására szolgált.

A magyar–kínai kapcsolatot Hell nyelvi oldalról is megkísérelte megtámogatni. Érveléséből a következőket emeljük ki: az egytagú gyökök kérdését, a szóhasonlításban alkalmazott metatézis-módszert, a visszafelé olvasást és a korábbi héber rokonítás elutasítását.

Hell elmélete szerint tehát a magyar, illetve a lapp nyelv közös őse a kínai, amely ma is eredeti állapotában maradt fenn. Ennek az ősiségnek a bizonyítéka szerinte az, hogy a kínai pusztán gyököket használ egymás mellé téve (mai terminussal: izoláló típusú). Hell egyik érve a kínai–magyar rokonság mellett az volt, hogy a magyar is, a kínai is egy szótagos gyököket használ.

A nyelv ősiségét bizonyító egytagú gyökök gondolata már régen megjelent az európai hagyományban. A német grammatikusok már a 16. században azt állították, hogy a német nyelvre az egytagú alapszavak jellemzőek, a gyök pedig az ige egyes szám második személyű parancsoló módú alakja. A kéttagú alapszavakat idegen eredetűeknek

⁴ A korábbi szakirodalomból Hám 1889; Nagyfalusy Lajos 1935; újabban Dobrovits 2006.

⁵ A kéziratot levél fotóját közli Aspaas (2012: 124).

tartották. Ez a nézet gyorsan elterjedt, és az egytagú gyökök léte a német tisztaság, romlatlanság, kifejezőerő, ugyanakkor a német nyelv közvetlen babiloni származásának bizonyítéka lett. Úgy vélték ugyanis, hogy az ősi nyelvnek a legegyszerűbbnek is kellett lennie, ezért egytagú gyököket kellett tartalmaznia (McLelland 2010).

De nemcsak a német nyelvre vonatkoztatva élt a gondolat. A 17. század végén a magyar nyelvben is egytagú gyököket tartottak számon. A 18. század elején a Pápai Páriz-szótár elejére csatolt helyesírási megjegyzéseiben Tsétsi (1708/2009: 4) bevett dologként ír arról, hogy a magyar szavak gyöke egy szótagos. Példájában már megjelenik az abszolút fő fogalma is: „A tőszavak (*voces radicales*) a magyaroknál legnagyobb részben egy szótagúak. [...] Így a *tanít*-ban a tő- vagy gyökhangok: *tan*, innen van a *tanítás*”. Az egytagú gyökök azonban Tsétsinél a héber rokonsággal kapcsolódtak össze.

A Demonstrációban viszont az izoláló típusú kínai jelenik meg ősi nyelvként, és a magyar, a lapp és a kínai rokonságának egyik bizonyítéka épp az egytagú gyökök léte lesz. A munka egy másik pontján Sajnovics is kiemeli a magyar és a lapp nyelv gyökeinek egyszótagúságát. „A legtöbb három szótagú igénk a lappoknál két szótagból áll, és ebből következik, hogy csaknem minden igének a jelen idejű harmadik személye, amely a többi alaknak a gyöke (*radix*), természetből fogva egyszótagú. Ezt pedig a magyar nyelv szelleme joggal követeli saját magának” (1771: 110). Ugyanakkor Sajnovics nem foglalkozik a nyelvek eredetével és a gyökökben megmutatkozó ősiségével, megmarad a szinkrón nyelvhasonlítás területén.

Ami a magyar–kínai nyelvhasonlítást illeti, mivel a kínai nyelv izoláló típusú, így morfológiai jegyek összevetése nem jöhetett szóba, maradt bizonyítéknak a szóhasonlítás. Hell ötletszerűen kiragadott néhány szópárt, de hasonlításaiiban nyoma sincs a szabályos hangmegfelelés gondolatának, hasonlításai sokkal inkább tetszés szerinti hangcseréket, visszafelé olvasásokat mutatnak: például a m. *éj* ~ kínai *ye*, m. *út* ~ k. *tu*, m. *ég* ~ k. *ge* 'nap, csillag' stb.

A hangok efféle áthelyezése egy korábbi európai hagyományra, a metatézis-elméletre megy vissza. Ez az ókortól kezdve az egy nyelven belüli (mai terminussal: szinkrón és diakrón) szóalakbeli változatok létrejöttének általános, mindent lefedő magyarázata volt. De a korai szóhasonlításoknál is előszeretettel alkalmazták a metatézist, például a 16–17. századi héber–német rokonításoknál. A korai magyar nyelvészeknél is általánosan használt fogalom a metatézis, a szerzők rendre a különböző szinkrón hangváltozások összefoglaló okaként jelölik meg.

Sajnovics a Demonstrációban elvileg kijelentette a szabályos hangmegfelelések fontosságát a nyelvhasonlításban, és néhány, ma is helytálló példát közölt a germán nyelvek közötti hangmegfelelésekre. Ugyanakkor úgy vélte, hogy a magyar és a lapp nyelv közt nincs ezeknek ilyen jelentősége (1771: 42):

„A magyarok és a lappok közt azonban nincs tere olyan szabályos hangváltozásoknak vagy elhagyásoknak, mint amilyenek létezését a dánok és a németek közt bemutattam. A lappok ugyanis pontosan ugyanannyi és ugyanolyan hangot és kifejezést használnak, mint a magyarok. Kétséghonhatatlan bizonyíték ez arra, hogy kisebb különbség van a magyar és a lapp nyelv között, mint a német és a dán nyelv közt.”

A hangmegfelelés Sajnovics szerint inkább a különböző lapp nyelvjárások közt áll fenn. A szóhasonlításokban megjelent a hangváltozások magyarázataként a jóhangzás (*euphonia*) kedvéért létrejövő hangáthelyezés (*metathesis*) is: lapp *mieel* ~ m. *elme*, lapp *keresz* ~ m. *szeke*.

Hell kínai nyelvrokonítása új gondolat volt, ezért a második kiadásba bekerült a korábbi rokonítások cáfolata is. Ezért szerepel a II. fejezetben (1771: 20) a magyar–héber nyelvrokonság elutasítása, itt Sajnovics hozzáteszi, hogy a magyarhoz hasonlóan a lap-pot is megpróbálták a héberből levezetni. A lapp esetében nyilván Ganander 1743-as grammatikájának előszavára utal (ezt a munkát Sajnovics forrásként használta).

A héber rokonítás a magyar nyelv esetében hosszú múltra tekintett vissza. A magyar grammatikaszerzők mind hangoztatták a héberrel való hasonlatosságot, és többen a magyar nyelv héberből való leszármazását is megfogalmazták, mint például a Sajnovics által használt, a jezsuita rendben szokásos Pereszlényi-nyelvtan (1682). Valójában arról volt szó, hogy a latin nyelvten keretei elégtelennek bizonyultak az eltérő típusú magyar nyelv leírására, viszont a szerzők a latinizált héber grammatika bizonyos kategóriáit a leírás értékes segédeszközeként tudták használni. A szerkezeti párhuzamokból pedig a leszármazásbeli kapcsolatra is következtettek, ami e társtalan nyelveknek előkelő származást biztosított. Hasonlóan történt a lapp nyelv esetében is.⁶ (Minderről C. Vladár 2005 és 2016.) A héber rokonítás öröksége lehetett az a szintén elterjedt gyakorlat, ami megengedte a gyökök visszafelé olvasását a hasonlításnál, és amit Hell is alkalmazott az imént idézett kínai példánál.⁷

Hell elméletét aztán Sajnovics is összefoglalja a maga szavaival, megismételve, hogy két nyelv szavainak összevetésénél az átvételt, a kihalást kell torzító tényezőként kizárni: mivel Hell összevetései alapszavakra vonatkoznak, ezek valószínűtlen esetek; a véletlen egyezés sem valószínű, tehát a magyar és a kínai szókincs egyezik. Egy további magyar–kínai szóegyeztetés is előkerül: a ’nemzett’ jelentésű kínai *sem* szóból származik a Halotti beszéd *isem* szava.

3.1. Karjelia címere és a szó etimológiája

A második kiadás bővítései közé tartozik a magyarok őseinek, a karjeliaiaknak a címerével foglalkozó rész. Ezt a részt szintén Hell fogalmazta, és levélben küldte el Sajnovicsnak, aki be is illesztette a második kiadásba (1771: 119–24).⁸ A szöveg már az első kiadásba is belekerülhetett volna, de ott a bevezető mondat után: „Sokkal helytállóbb nézetekkel ismertet majd meg bennünket T. Hell atya, mikor a tudós világ elé tárja majd *Expositio Litteraria* című művét”, csak annyi áll dőlt betűvel: „*Ezeket később elküldtem a nyomdásznak, hogy ide illessze be*” (1770: 82). Így a címer és magyarázata csak a második kiadásban jelent meg.

⁶ Érdekes módon a korai finnugor nyelvhasználatban éppen azok a morfológiai jegyek játszottak kulcsszerepet, amelyeket addig a héber segítségével magyaráztak.

⁷ Az egytagú gyökök elmélete a magyar nyelvészetben pár évtizeddel később Révainál (1803) lesz kulcsfogalom, aki a nyelvészet fő feladatának az eredeti gyökök kinyomozását tartotta, és az ő szóhasonlításaiban is többször megjelenik a visszafelé olvasás technikája.

⁸ A Sajnovicshoz intézett Hell-levél eredeti kéziratának részletét közli Aspaas (2012: 130).

„...a karjeliaiak, akikkel beszéltünk, magukat nem *suomi* vagy *same* vagy *samelets* vagy bármi más néven nevezik, hanem csakis a *karjel* szóval büszkélkednek, és magukat (ahogy tapasztalatból megtanultuk) *kar-jel*nek (!) nevezik, miként a magyarok magukat *magyarnak*, nyelvüket pedig *karjelseknek*, és így nevezik őket a másféle lappok, a norvégok és a dánok is.”

Ez az állítás azonban önmagában még kevés lett volna, de Hell nyomtatásban is talált ilyen alakot. 1772. febr. 5-én Prayhoz írt levelében arról számol be, hogy Högeström Laponniáról írt munkájának (1748) 65. oldalán is *karjel* alak szerepel.

Hell etimológiai ötletének megfelelően az első kiadásban még *j* nélküli *Carelia*, *Carelii* formákat a második kiadásban mindenhol gondosan *Carjelia*, *Carjeli*, sőt *Karjelia* formára javították. A második kiadásban külön is nyomatékositotta: „finn nyelven Karjeliának és nem Karéliának ... nevezik” (1771: 120).

A címer mellé tartozik két vers is, az egyik latinul, a másik magyarul írja le, hogy a jeles karú magyarok Karjeliából származnak, és vitézségüket az ősi királyok után Mária Terézia is elismeri. A latin vers 10 soros disztichon (tehát időmértékes), a magyar 4 ütemű 12 szótagos (4+2+4+2) hangsúlyos verselésű. Mivel szerző nincs külön feltüntetve, feltehetjük, hogy maga Sajnovics alkotta őket. Az ideológiai tartalom, a magyarok és a lappok összekapcsolása egymással és a vitézséggel, a dicső múlttal, nyilván azt a célt szolgálta, hogy az elméletet könnyebben el lehessen fogadtatni a magyar testőrökkel, avval a nemességgel, amelynek identitása jelentős részét képezte a szkíta, hun származás tudata (Aspaas 2012; Kontler 2011).¹¹ Az elmélet fogadtatását volt hivatva elősegíteni a vitézség elismerésének említése az első királyoktól Mária Teréziáig, azt a benyomást keltve, mintha a korábbi királyok is ezt hirdették volna.

A lappok vitézségének hangsúlyozására szükség is volt, mivel a korabeli leírások csökkent termetű, gyáva népként festették le őket. Így például Scheffer Laponiája, amelyet a *Demonstratio* is fontos forrásként használt, maga is ezt állítja, ráadásul egy sor szerzőtől idéz hasonló véleményt, többek közt a szintén forrásként használt Tornaеustól (1648). Nem csoda, hogy Hell és Sajnovics óvakodott Scheffer művéből a nyelvi adaton túl a népleírást is beemelni a *Demonstratio*ba:

„Ez a nép hihetetlenül félénk és harcot kerülő. Ezt korábban már Paulus Iovius is megjegyezte, amikor Moszkva leírásában így festette le őket: a lapp nép minden más embert kerülve él, menekül a hajós tekintete elől. Ugyanezt mondja Olaus Magnus. [...] Ez a nép, amint igen gyenge termetű, éppígy gyenge lelkű. Megerősíti ezt a mai tapasztalat is, amiről Joh. Tornaеus így ír: A lapp a katonáskodástól mindig félt és megriadt. Rheen: [...] A lappok többnyire teljesen alkalmatlanok a katonaságra, lelkükben nincs semmi férfias erő, csak félénkség és gyávaság” (Scheffer 1743: 32).

¹¹ Hell joggal tarthatott ellenséges fogadtatástól. Ehhez érdekes adalék például Benczur József jogásznak 1770. május 29-én a császárnő könyvtárához, Kollárhoz írt levele a *Demonstratio* második kiadását kísérő ellenszenvről. Ismerteti Salánki 1964.

A *kar-jel* etimológiának később lett utóélete is. Egy Prayhoz címzett feljegyzésben (Coll. Prayana XVIII. 25.) Hell megvédi Prayval szemben a maga etimológiáját.¹²

3.2. Hell és Pray történeti vitája

Az etimológia körüli vita hátterét az a tény adta, hogy a történeti kutatásokba merülő Hell Prayt is egyre inkább riválisának tekintette. Kezdetben, 1770-ben még úgy tervezte, hogy a nyelvi rokonságból folyó történelmi kapcsolat kidolgozását Prayra hagyja, sőt anyagát is átengedi neki, hogy felhasználhassa a piarista Cetto Benedekkel folytatott vitájában. Az 1770. április 14-én Koppenhágából Praynak küldött levélben így ír:

„Szinte látom, hogy Tisztelendőségedet félelem gyötri az új felfedezés miatt, hogy de Guines ragyogó rendszere, amelyet elfogadott, egy csapásra összedől. Tisztelendőségednek semmi oka sincs, hogy aggódjék a Historia miatt, sőt gratulálok, hogy Tisztelendőséged lesz az első, aki apró korrekciók¹³ után a magyarok igaz eredetét a művelt világgal közli majd, mivel én az Expositio Litterariámban majd csak az igazság rövid összefoglalását és bizonyítékait tudom adni, és Tisztelendőségedre vár, hogy mindezt részletesen kifejtsa a tudós világnak. Az én dolgom annyi, hogy bizonyítékaimat és a kérdéssel foglalkozó szerzőket átadjam Tisztelendőségednek, hogy a maga hasznára fordíthassa. ... [Cetto] tudja, hogy mi magyarok Lapponiából hazatérve a magyarok eredetéről nála helyesebb dolgokat fogunk tanítani.”

Két évvel később Prayt még mindig a szövetségesének tekinti, és arra akarja rábírni, hogy lépjen fel Schlözer frissen megjelent könyve ellen, és válaszoljon az abban foglalt, a Demonstratio ellen irányuló kritikára. 1772. február 10-én e Bécsből küldött levelében arra kéri Prayt, hogy megjelenendő Dissertationesébe, amely a finn–magyar–hun nyelvű népek történetével foglalkozik majd, vegye bele Schlözer Allgemeine Nordische Geschichtjének kritikáját. Sértődötten állapítja meg, hogy Schlözer műve elmarasztalja a Demonstratiót („Sajnovics úr sem a finn népek számát, sem saját magyarjainak történetét és vándorlását nem ismeri”). Hell szerint ez abból fakad, hogy Schlözer csak az első kiadást ismeri, a másodikat (benne Hell őshazaelméletével) nem. Schlözer nagy tévedése szerinte, hogy a *magyar* szót (mert maga képtelen helyesen kiejteni) könyvében *madzsar* ejtésűnek írja, és e téves kiejtésre építi egész téves rendszerét. Másrészt a magyarok őshazáját Fischer és Gärber alapján, Rudbeck módszerével (!) tévesen állapítja meg. Schlözer cáfolatára Hell küldeni fog egy nagyszombati kiadást Göttingába, a végleges megsemmisítést pedig Pray Dissertationesének kell majd tartalmaznia.¹⁴

¹² Ez a feljegyzés az előbb ismertetett, Sajnovics szerepét tárgyaló feljegyzés (Coll. Prayana XVIII. 24.) folytatásának tekinthető. A 25. számú feljegyzésből idéz Fejér György (1837: 69). Az adatért Balogh Piroskát illeti köszönet.

¹³ Hell arra céloz, hogy a lapp–magyar rokonsággal kell kibővíteni Pray elméletét.

¹⁴ Ha Schlözer meg is kapta a második kiadást, nem foglalkozott vele. Amikor jóval később Gyarmathi Sámuel Schlözer biztatására az Affinitas c. művén dolgozott, a göttingai öreg tudós

Később Hell mindjobban belemerült a történeti források, elsősorban Anonymus és Kézai munkájának, valamint az évkönyveknek és térképeknek a kutatásába, és egyre inkább riválisának tekintette a történész Prayt, és egyre élesebben vitázott vele. A vita itt érdekes része a következő volt: Pray korábban az Annalesben (1761) De Guignes nyomán a kínaira visszamenő magyar–hun rokonságot feltételezett, amit a Demonstratio megjelenése után módosított, hogy finneket, avarokat, hunokat és magyarokat közös eredetűnek vélte, a kínaiából eredeztetve. A Dissertationes első oldalán (1774: 1) Pray azt írja, hogy nézetének megváltozásában Hellnek és az úti és munkatársul választott Sajnovicsnak volt döntő szerepe, valamint annak, hogy a kétszer is kiadott Demonstratióban Sajnovics kétségen kívül bebizonyította a magyar és a lapp nyelv hasonlóságát, és ezáltal a két nép közös eredetét.¹⁵ Hell Expedíciójának tervezetét is megemlíti, jelezve, hogy nem minden kérdésben fognak egyetérteni.

Levelezésükből kiderül, hogy míg például Pray elfogadta de Guignes-féle *hsziungnu* ~ *hun* azonosítást, továbbá a kínai évkönyvekben emlegetett *turkokkal* azonosította a magyarokat, addig Hell tagadta ezeket az azonosításokat.

3.3. A címer-vita

A vitatott pontok közt volt Hell *kar-jel* etimológiája. Pray a már említett Dissertationesében megkritizálta azt. Hell pedig egy feljegyzésében idézte és részletesen megválaszolta Pray bírálatát (EL. Coll. Pray. XVIII. 25.).¹⁶ Pray kritikájának pontos szövege azonban nem tisztázott. A Hell feljegyzésében megadott hivatkozás oldalszáma (88–96) ugyanis nem egyezik a nyomtatott kiadásával (1774, változatlanul 1775), ahol a 66–68. oldalon van a Karjelia címerével és etimológiájával foglalkozó rész. A Hell által idézett és a nyomtatásban megjelent gondolatmenet ugyan megegyezik, de a szövegezés apróbb részletekben eltér. Talán feltehetjük, hogy Hell feljegyzése a Dissertationes korábbi verziójára (kézirata?) adott válasz. A nyomtatásban megjelent Dissertationes vonatkozó helye így szól:

„Nem akarok a *Karjel* szó eredetéről sokat vitázni, hiszen ezt nyilvánvalóan teljesen a mi nyelvünkhöz torzították, később megmutatom, hogy a svéd *Jarl*ból ered, ezért germán és nem magyar eredetű. Ha a karjeliai *Garniel*, *cubitus* a mi *Kar*; *brachium* szavunkkal meg is egyezne, ámbár a többi finn, akiknek a karjeliaiak csak egy részét adják, a kezet *Kesinek*, a kart *Kesiversinek* mondják, mégis a másik rész, a *jel*, ami nálunk ’insigne’,

1797. nov. 19-én hosszú levelet írt neki, és ebben változatlanul megismételte a Demonstratio kritikáját, továbbá azt, hogy Sajnovics nem fedezett fel újdonságot, a tudományos érdem Schlözeré, és utasította Gyarmathit, hogy a készülő Affinitasba illessze bele ezt a levelet (lásd Szij 1999).

¹⁵ A korban nem vált szét a nyelvek és az őket beszélő népek rokonsága, a nyelvi kutatás végecélja a népek történelmének kiderítése volt. Mi sem jellemzőbb erre, mint az a kísérőlevél, melyet Hell a Demonstratio első kiadásával küldött Praynak, 1770. április 14-én, még Koppenhágából: „Ha tehát a magyarok és a lappok megegyeznek nyelvükben, nem következik-e ebből joggal, hogy a magyarok és a lappok egy nép? Ha így van, új fény derül a magyar történelemre.”

¹⁶ E Hell-féle feljegyzésből idéz Fejér György (1837: 69). Az adatot köszönöm Balogh Piroskának.

a karjeliaiaknál sosem volt használatos, így a *Karjelia* jelentését inkább szerencsétlenül erőltetve, mint természetesen fordították le a mi nyelvünkre. Főleg, hogy a felhozott ürügy, hogy ti. a címer a bátorság jele lenne, semmiféle alappal nem bír. Én szívesen elhiszem, hogy a karjeliai férfiak vitézek a fegyveres harcban, de hogy ezért két kart viseljenek a tartomány címerében, azt már nehezen képzelném.”

Noha a mai nyelvészet szempontjából Hell etimológiája semmiféle jelentőséggel nem bír, az etimológiát védő feljegyzését két szempontból is érdemes alaposabban szemügyre venni. Egyrészt azért, mert jól mutatja, Hell hogyan lépett fel vitapartnerként, másrészt rávilágít arra, hogyan közelítette meg a nyelvészeti kérdéseket.

A feljegyzés (EL. Coll. Pray. XVIII. 25.) gondosan szerkesztett, önmagában kerek, zárt munka. Felépítése a kor szokásának megfelelően leginkább egy szabályosan szerkesztett szónoki beszédéhez hasonlít (a tárgynak megfelelően a törvényszéki beszédhez), annak minden szerkezeti egységével és érvelésével. Ez a szerkesztésmód egyébként magára a Demonstratióra is jellemző (C. Vladár 1994).

Az első bekezdés a bevezetésnek (*exordium*) feleltethető meg: bemutatja a vitapartnereket és pozicionálja őket, megalkotva az olvasó számára az értelmezési keretet. Kijelenti, hogy az etimológia szerzője ő maga, Hell, az őt támadó Pray pedig a Dissertationesben oda nem tartozó dolgokat tárgyal, bizonyítatlanul és hozzáértés nélkül, mindezt szakmai irigységtől vezetve. A hangnem meglepően éles, Hell a vitapartner szakmai és emberi tisztességét is kétségbe vonja:

„Nem tudom, mi jutott a neves szerző eszébe, hogy akkora gyűlölettel üldözi az én dolgaimat (ugyanis az enyém mindaz, amit Sajnovics atya ír az értekezésében a magyarok eredetéről), hogy nem állta meg, hogy ne erőszakolja bele ezeket az egyáltalán nem odatartozó dolgokat az értekezésébe. A többi, az értekezéshez nem tartozó dolog közt van mindaz, amit Karjelia címerpajzsáról fejteget a 88. és a 96. oldal közt, igen bőségesen, de szilárd okfejtés nélkül. Nem tudom mi az oka, hogy ekkora gyűlölettel viseltetik a címer iránt, hacsak talán az nem, hogy a magyarok dicsőséges címerét ismerte, és attól félt, hogy a szülőháza e dicsőséges képével csalogatott magyarok elfordulva a deguignesi rendszertől szívesebben teszik magukévá az én igaz rendszeremet, amit az *Expositio Litteraria* c. munkámban fogok eléjük tární.”

Ez a támadó alapállás egyébként végig megmarad, visszatérő fordulat Pray állításainak bizonyítatlansága, közneveltséges volta: „semmilyen érv, semmilyen észszerűség sincs ebben az egész ellenvetésben, ami a valószínűségnek legalább a látszatával bírna”, „de ezt ki fogja elhinni el a tisztelt szerzőnek, mégha százszor bizonygatja is”, „józan ésszel senki sem veheti komolyan a tisztelt szerzőnek ezt az állítását”, „ki tudná nevetés nélkül végighallgatni ezt a buta ellenvetést” stb.

A második egységben a vita tárgyát ismerteti (*propositio*). [Pray] azt állítja ugyanis, hogy I. a *Karjel* szó nem finn, helyesebben karéliei, mivel II. a karjeliaiak nem

ismerik a *kar* (bracchium), sem a *jel* (signum) megnevezést, III. a *kar* nem finn szó, mivel a finnnek a *kart kesiversi*-nek nevezik, ahogy az Scheffer Lapponiájának 178. oldalán áll.

A tárgy kitűzése után következik az érvelés. Hell először az ellenállítást cáfolja (*confutatio*), majd a saját állításának bizonyítását végzi el (*confirmatio*).

A cáfolat lényege az, hogy rámutat Pray érvelésének tudományos módszertani gyengeségére: az egyes adatokból kiinduló (mai szóval: induktív) bizonyítás sosem lehet teljes körű. Vagyis az, hogy Pray nem találta sehol adatolva a szót, nem bizonyítja, hogy ténylegesen nem létezik. Az pedig, hogy az egyik nyelvjárásban másképp van, nem jelenti azt, hogy egy másikban nem létezhet a *kar* szó. Itt Hell terminológiai értelmezést is ad, figyelmeztetve, hogy a *finn* hét finn tartomány összefoglaló neve, tehát ha egy szó finn megnevezésű, az lehet, hogy csak az egyik tartományra érvényes, másutt más szó van, amit szintén nevezhetünk *finn*-nek. Erre német párhuzamot hoz, a 'száj' szó különböző német nyelvjárási változataival. A *kar* szó tehát létezhet a finneké, és Hell hallotta is.

Ezután rátér a bizonyításra. Kétféle bizonyítást alkalmaz: egy elvi, általános érvényűt, és egy konkrétan a vitatott szóra vonatkozót. Mindkettő típusa deduktív bizonyítás (ami eleve magasabb rendű módszer a természettudós alapállású Hell számára), klasszikus szillogizmusokkal.

Az általános bizonyítás két premisszája: 1. ha két nép dialektusa egyezik, akkor **minden** szavuk egyezik, 2. a magyar és a lapp dialektus Sajnovics Demonstrációja alapján egyezik. Következtetés: minden magyar szó megvan a lappban.

„Sajnovics e szavai röviden azt jelentik, hogy a karjeliaiak és a magyarok nem csupán ugyanazt a nyelvet, de ugyanazt a dialektust is beszélik; két nép dialektusának azonosságát állítani annyi, mint azt mondani, hogy egymással közösen ugyanazon szavaik vannak, eltekintve azoktól, amelyek különböző nyelvű más nemzetektől keveredtek bele vagy kikoptak a használatból. Márpedig ha a karjeliaiaknak ugyanaz a dialektusuk, mint a magyaroknak (amint azt az *Expeditio Litterariá*ban részletesen bizonyíttatik majd), az következik, hogy a karjeliaiaknak ugyanazok a szavai, mint a magyaroknak.”

Ezután jön a pozitív bizonyítás, a konkrét szóra vonatkozóan. Ha a két nyelv szavai azonosak, akkor az összetételek is azonos tagokból állnak, ezért elég csak az egyik nyelvből igazolni az összetételt.

„Biztos ugyanis Sajnovics atyának a nagyszombati kiadás 61. oldalán közölt közös szavak jegyzékéből, hogy a karjeliaiak és a lappok a *cubitust* [’könyök’] avagy a *brachii aperturát* [karnak a nyílása] *kar-nyel*nek nevezik, pontosan ugyanúgy, ahogy a magyarok *kar-nyíl*nek nevezik a *brachii aperturát*. A *kar-nyíl* ugyanis a magyaroknál összetett szó, a *kar*, brachium’ és a *nyíl*, apertura szavakból (ez az összetett szó magától ’cubitus’ jelentésű, mivel a *cubitus* magától karnyílást jelent,¹⁷ tehát a karjeliai és

¹⁷ A *cubitus* a latinban könyököt jelent.

lapp *kar-nyel* összetétel a *kar*, brachium' és a *nyíl*, apertura szavakból. Tehát (szigorú formális logikával és bizonyítással) a 'brachium' jelentésű magyar *kar* szó egyúttal karjeliai és lapp szó is, a karjeliaiaknál 'brachium' jelentéssel, tehát a *kar* szó teljesen igazi karjeliai és finn (mivel a karjeliaiak finnek), tehát hamis, igen hamis az a bizonyítatlan állítása a tisztelt szerzőnek, hogy a *kar* szó ne lenne használatban a karjeliaiaknál és a lappoknál. ... És mivel ugyanaz a nyelvjárása a karjeliaiaknak és a magyaroknak, a *jel* szó is ugyanúgy 'signum' [jelentésű] a karjeliaiaknál, mint a magyaroknál, ezért a *karnyel* és a *karnyel* is ugyanaz a karjeliaiaknál, mint a magyaroknál."

A bizonyítás módszertanára expliciten utal maga Hell: „szigorú formális logikával és bizonyítással”, és a feljegyzés egy későbbi pontján visszatér a matematikusi szerepre:

„Ezért meg kell kérnem a tisztelt szerzőt, hogy maradjon csendben és hagyjon fel mindazokkal, amiket e címerpajzsról az értekezéséhez nem tartozó dolgokkal együtt meggondolatlanul ír, és ne terjessze, ha nem akar ellenségévé tenni engem, a matematikust, azaz a legszigorúbb kritikust.”

Ez a mondat arra a fölényre is rávilágít, amit az egzakt matematikus érezhetett a kevésbé megfogható humán tudományok művelője iránt, ahogy az előző, Sajnovics szerepét taglaló feljegyzésben (Coll. Prayana XVIII. 24.) is előhossa Hell, hogy ő igen szigorú matematikai érveléshez és bizonyításhoz szokva üres szavakkal és árnyakkal nem foglalkozik, és mindig szigorúan definiálja, milyen értelemben használja a szavakat.

A feljegyzést az a következtetés (*conclusio*) zárja, hogy Pray érvei teljesen hamisak. Az utóiratban pedig Hell még egy utolsó vágást helyez el, Pray hitelét tovább rombolva, amikor rámutat Pray tájékozatlanságára és tárgyi tévedésére egy konkrét adat tekintetében.

Ha eltekintünk azoktól a stilisztikai és retorikai eszközöktől, amelyekkel Hell pozicionálta magát, nyelvészetéről a fenti két elemzés tükrében a következőket állapíthatjuk meg. Szemléletében egy jóval korábbi állapot jelenik meg (visszafelé olvasás, egytagú gyökök), mint amit a Demonstratióknak a korabeli szakirodalmat összefoglaló elvi része tükröz az első fejezetekben, nyoma sincs például a szabályos hangmegfelelés gondolatának. Módszertana pedig matematikusi szemléletű, szigorú definíciókat, vagyis vagylagos szemléletet, kivételmentességet, linearitást követel, feltűnő rugalmatlanságot és érzéketlenséget mutatva a nyelvi változatok és változás iránt.

4. A Demonstratio szerzőségének kérdése

A Demonstratio bővítéseinek ismeretében felmerül a kérdés: kit kell valójában a Demonstratio szerzőjének tartanunk.

A válasz attól függ, mit értünk szerzőségeen. A koncepció gondolata nyilván Hellé volt, aki már 1750-től kezdve több kiadásban (német szerzők nyomán) időrendi táblázatba gyűjtötte az egyháztörténeti eseményeket és a honfoglalást követő század vezetőinek nevét.¹⁸

A csillagászatban túlmutató kutatás terve mellett szól, hogy egy ilyen ritka alkalom egy távoli vidék felkeresésére nem elhanyagolható lehetőséget adott másféle adatok gyűjtésére is, amik a csillagászati megfigyelés meghiúsulása esetén enyhíthették a kárt.¹⁹ Az is biztos azonban, hogy Hell megbízatása az expedíciót finanszírozó dán udvartól csillagászati vizsgálatra szólt, és nem nyelvészkedésre. Ez legfeljebb Hell magáncélja lehetett, és a másodcsillagász Sajnovics magyartudása szerencsés ráadás volt csak.²⁰

Láttuk, hogy bizonyos részeket Hell szó szerint íratott a műbe (ezek később kidolgozandó ötletei voltak).

A tényleges nyelvészeti munkát, a szakirodalom feldolgozását és a konkrét elemzéseket feltehetőleg Sajnovics végezte. Hell azon állítását, hogy a nyelvhasználat módszertanát ő írta volna elő Sajnovicsnak, vagy hogy személyesen működött volna közre a grammatikai vagy szóhasználatokban, bátran elvethetjük. Először is ehhez valószínűleg nem tudott volna eléggé magyarul. Másodszor nyelvészeti nézeteiben és etimologizálásában nyoma sem volt a modern nyelvészeti nézetek ismeretének. Harmadszor, Hell történeti kutatásaiban később is a források és a térképek feldolgozására koncentrált a nyelvi bizonyítékok keresése helyett.

Sajnovics munkáját mutatják konkrét nyomok is. Például az első kiadás szójegyzékében szereplő *Utza* és a *Széna* szavakat a mű bécsi recenzense [Kollár Ádám Ferenc] magyar helyett szláv eredetűnek vélte, s erre utalva a második kiadásban egy lábjegyzetben ez áll: „Vajon az *Utza* (platea) szláv eredetű? én, mivel nem ismerem e nyelvet, nem tudom.” Ezt a megjegyzést nyilván nem Hell tette, akiről már trencsényi novíciusi felvételekor azt írták, hogy latinul, németül és szlovákul tud (Pinzger 1920: 13).

A Coll. Prayana említett *Miscellana* kötetében megtalálhatók a *Demonstratio* utolsó fejezetében felhasznált munkák kéziratos jegyzetei, esetenként a műbe illesztett idézetek kézzel kimásolva, illetve a *Demonstratio* részleteinek fogalmazványai (Coll. Pray. XVIII. 29.). Ezek fényt vetnek a *Demonstratio* megírásának körülményeire is. A gondosan tisztázott jegyzetek ugyanis sem Hell, sem Sajnovics kézírásával nem egyeznek, viszont két másik kéz írása azonosítható rajtuk, vagyis Koppenhágában valószínűleg a technikai feladatokban segédkező írnokokat is kaptak.²¹ A jegyzetek közt vannak Szenczitől, Komáromitól, Tsétsitől vett idézetek, Bél rovásírásról tett megjegyzései stb. A munkák közt van Szenczi nyelvtana is, amelyet Sajnovics a dán von Langebecktől kapott – ez a tény jól mutatja, hogy Sajnovics Pereszlényién kívül aligha találkozott korábban magyar grammatikával.

¹⁸ Az 1774-es kiadás előszavában Hell ezt írja: „...a kronológia és a geográfia nem létezhet asztronómia nélkül, a történetírás pedig vak a kronológia és a geográfia nélkül” (idézi Aspaas 2012: 59).

¹⁹ Erre több példát ismerünk épp a Vénusz-expedíciók kapcsán.

²⁰ Ifj. Bartha Lajos szóbeli közlése, köszönöm.

²¹ Az összevetéshez Hell fentebbi sajátkezű feljegyzéseit, illetve Sajnovics naplójának kéziratát használtuk. Köszönöm Terbe Erika, Kocsis Zsuzsanna, Varga Mónika segítségét.

Az eddigiek összefoglalásaként talán megkockáztatható az a feltételezés, Hellé volt az alapötlet (a lapp–magyar, a kínai–magyar rokonság), és ő foglalkozott a történeti kutatásokkal. Sajnovicsé lehetett a szorosan vett nyelvészeti munka: a szakirodalom összefoglalása (ez magyarázhatja az eltérést a hangváltozások fontosságát hangsúlyozó első fejezet, ill. a Hell feljegyzéseiben tükröződő nézetek közt), a konkrét grammatikai elemzések (Hell valószínűleg nem tudott ehhez eléggé magyarul, ill. az említett eseteken kívül nincs nyoma annak, hogy grammatizált volna).

Megállapítható az is, hogy a Sajnovics nevéhez köthető részek bizonyultak időtállóbbnak.

Hivatkozások

- Aspaas, Per Pippin 2012: *Maximilianus Hell (1720–1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus – A Study of Jesuit Science in Nordic and Central European Contexts*, PhD Dissertation, University of Tromsø, munin.uit.no. https://www.academia.edu/9936518/Maximilianus_Hell_1720-1792_and_the_eighteenth-century_transits_of_Venus_a_study_of_jesuit_science_in_Nordic_and_Central_European_contexts (2016. 05. 30.)
- Coll. Pray. = ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Kézirat- és Ritkaságtára, Collectio Prayana
- Dobrovits Mihály 2006: Deguignes Magyarországon, in Dobrovits Mihály szerk.: *Az előkelő idegen. III. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 28–41.
- Fejér György 1837: *Dissertationes in res Hungariae veteris historico-criticae*, Budae.
- Ganander, Henrik 1743: *Grammatica Lapponica*, Stockholm, Laurent Salvius.
- de Guignes, Joseph 1757: *Histoire generale des Huns, des Mongoles, des Turcs et des autres Tartares occidentaux*, 3 vols. Paris, Desaint & Saillant.
- Hám Sándor 1889: *Sajnovics János élete és Demonstratiója*, Esztergom, Buzárovits Gusztáv könyvnyomdája.
- Hell, Maximilianus 1774: *Adiumentum memoriae manuale chronologico-genealogico-historicum*. Editio quinta, Viennae, Ex officina Gheleniana.
- Hell, Maximilianus c. 1775: *Animadversiones Patris Hell in Dissertationem Historico-criticam de Finorum Lapponum etc. origine – R. P. G[eorg.] P[ray] e S. J.* EL Budapest, Coll. Pray. XVIII. 24. <https://edit.elte.hu/xmlui/gallerymanager?reckey=HeadCollPray018#329>
- Hell, Maximilianus c. 1775: *Responsum Patris Hell ad ea, quae R. P. Pray disserit contra scutum Carjelia*. EL Budapest, Coll. Pray. XVIII. 25. <https://edit.elte.hu/xmlui/gallerymanager?reckey=HeadCollPray018#333>
- Peter Högström 1748: *Beschreibung des der Crone Schweden gehörenden Lapplandes*, Koppenhága, Rothe.
- Kircher, Athanasius 1667: *China Illustrata*, Amszterdam, Jansonius.
- Kontler László 2011: The Lapon, the Scythian and the Hungarian, or our (former) selves as ‘others’. Philosophical history in eighteenth-century Hungary, in Guido Abbattista ed.: *Encountering Otherness. Diversities and Transcultural*

- Experiences in Early Modern European Culture*, Trieste, Edizioni Università di Trieste, 131–46.
- McLelland, Nicola 2010: Justus Georgius Schottelius (1612–1678) and European Linguistic Thought, *Historiographia Linguistica* 37/1–2, 1–30.
- Nagyfalusy Lajos 1935: *Sajnovics János S. J. és a kínai nyelvhasználat*, A kalocsai Jézus-társasági gimnázium értesítője az 1935–1936. tanévben, Kalocsa, Árpád részvénytársaság könyvnyomdája.
- Pereszlényi Pál 1682: *Grammatica linguae Ungaricae*, Nagyszombat, Egyetemi nyomda.
- Pinzger Ferenc 1920: *Hell Miksa emlékezete I. Hell élete és működése*, Budapest, MTA.
- Pray György 1761: *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVII. deducti ac maximam partem ex orientis, occidentique rerum scriptoribus congesti*, Bécs.
- Pray György 1774: *Dissertationes historico-criticae in annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum*, Bécs.
- Pray György 1775: *Dissertationes historico-criticae in annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum*, Pozsony.
- Révai Miklós 1803: *Antiquitates*, Pest, Trattner.
- Sajnovics János 1770: *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, Koppenhága, Orphanotrophus Regius.
- Sajnovics János 1770[1771]. *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, Nagyszombat, Egyetemi nyomda.
- Sajnovics János 1771/1994: *Demonstratio. Bizonyítás: a magyar és a lapp nyelv azonos*, ford. C. Vladár Zsuzsa, szerk. Szij Enikő, Budapest, ELTE.
- Salánki István 1964: Levél Sajnovicsról, *Magyar Nyelv* 60, 250–2.
- Scheffer, Iohannes 1673: *Lapponia*, Frankfurt, Christian Wolf.
- Szij Enikő 1994: A Demonstratio és a két tudós jezsuita tudományos tervei, in *Sajnovics 1771/1994*, 138–47.
- Szörényi László 1997: Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban, 101/1–2, 16–24.
- Tornaeus. Johannes 1648: *Manuale Lapponicum*, Stockhom.
- Tsétsi János 1708/2009: *Observationes Orthographico-grammaticae. Helyesírási-grammatikai megjegyzések*, ford. C. Vladár Zsuzsa, szerk. Zsilinszky Éva, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- C. Vladár Zsuzsa 1994: A Demonstratio műfaji, forráskritikai és szóhasználati kérdéseiről, in *Sajnovics 1771/1994*, 117–26.
- C. Vladár Zsuzsa 2005: *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai*, Budapest, Akadémiai.
- C. Vladár Zsuzsa 2016: *A korai magyar grammatikák*, Budapest, Tinta.

Tartalom

Előszó	5
Berente Anikó: Nyelvjárási jelenségek vizsgálata a szegedi boszorkányperek egyik írnokának irataiban	7
Bíró Bernadett: Főnevek mint főnévképző elemek: egy grammatikalizációs folyamat az északi manysiban	23
Dömötör Adrienne: „Oly napot végezni, ki bizonyos legyen” A vonatkozó névmás(i) kötőszó) a középmagyar kor élőnyelvében	39
Forgács Tamás: Szóalkotás és frazeológia	55
Gréczi-Zsoldos Enikő: Gondolatok Madách Imre idiolektusáról	71
Gugán Katalin–Sipos Mária: Ige mögötti mondatrészek régi hanti szövegekben	77
Haader Lea: Egy neurolingvisztikai eset a 16. század elejéről: az Apor- és a Lányi-kódex közös keze	95
Holopainen, Sampsa – Kuokkala, Juha – Junttila, Santeri: Indoeurópai jövevényszavak és a második szótagi labiális magánhangzók fejlődése az uráli nyelvekben	109
Horváth Katalin: „A föld pedig kietlen és pusztá vala...” Még egyszer <i>kies</i> és <i>kietlen</i> mellékneveink etimológiájáról	137
Horváth László: Változó vonzatok – de mióta?	149
Katona Csilla: A szótagszerkezetet érintő hangváltozási folyamatok mozgatórugói ..	157
Keresztes László: A mordvin birtokos személyragozás anomáliái (nyelvtörténeti elemzés)	165
P. Kocsis Réka: A névelők alaki kérdései az ún. Huszita biblia kódexeiben	173
Kocsis Zsuzsanna: Fenyegetőző nemesek	189
Kovács Éva: A helynevek történeti forrásértékének kérdéséhez	201
Kugler Nóra: Az <i>-ék</i> többesjel kialakulása az adatok tükrében	211
Kuna Ágnes: Történeti szövegtipológia	223
Kuna Ágnes, Kocsis Zsuzsanna, Ludányi Zsófia: A Magyar orvosi nyelvi korpusz 16–17. századi alkorpusza: tervezet, átírás, annotálás	239
M. Nagy Ilona – Bényei Ágnes: A Margit-legenda szótárának hozadéka a történeti lexikográfia számára	255
Sass Bálint: Keresés korpuszban: a kibővített magyar történeti szövegtár új keresőfelülete	267
Sinkovics Balázs: Dugonics András Etelkája és a Szeged környéki nyelvjárás	279
T. Somogyi Magda: Kicsinyítő-becéző képzőink történetéről	287
Szeverényi Sándor: Egy nganaszan episztenciális finit ige lexikalizációja	303
Varga Mónika: Változó és változat: a feltételes jelentéstartalom esetei a középmagyarban	319
C. Vladár Zsuzsa: Hell mint nyelvész: a <i>Kar-jelia</i> etimológia és a kínai hasonlítás példája	337

Készült:

Innovariant Nyomdaipari Kft.
H-6750 Algyő
Ipartelep 4.
Tel.: +36 (62) 493-626, +36 (62) 493-638
Fax: +36 (62) 493-914
Email: nyomda@innovariant.hu